اجوکی پنجابی نثر

تماہی ''سانجھ'' وچ چھپن والیاں لکھتاں دی چون

سودھی: سفیر رامہ، اعجاز

سانجھ رسالے دے چیف ایڈیٹر سفیر رامہ ہوریں امریکہ رہندے نیں تے پنجابی دے جانے پچھانے کامے نیں۔ کافی چرتوں پنجابی دی بھرویں تے جگ وچ سب توں مشہور ویب سایٹ اپنا آرگ (apnaorg.com) دے ناں توں چلا رہے نیں۔ پنجابی بارے ایہناں دیاں لکھتاں امریکہ تے پاکستان دے اخباراں رسالیاں وچ چھپدیاں رہندیاں نیں۔

امریکہ وچ پنجابی دی تگڑی تنظیم اپنا Academy of the Punjab in North America) دے مُڈھلے ممبر تے کوآرڈینیٹر (Coordinato) نیں۔

اعجاز دا جنم 25 فروری 1990ء کھرڑیانوالہ، لائل پور (فیصل آباد) دا اے۔ اوہناں دیاں چھپتاں وچ ''رَڑے دا رُکھ 2010ء''، ''بے برکتے دناں دی کتھا 2015ء'' اَتے لوہاور 2017'' ناں دیاں کتاباں شامل ہَن۔ اوہ نظم تے نثر دوواں کھیتراں وچ لکھن دی یکساں قدرت رکھدے نیں۔ اوہ اجکل بطور پنجابی لیکچرار سرور شہید (نشان حیدر) گورنمنٹ ڈگری کالج گوجر خان، راولپنڈی وچ پڑھا رہے نیں۔ اوہ لائل پورتوں پنجابی اکھراں وچ چھپ رہے لڑی وار پرچے ''قُقنس'' دے ایڈیٹر نیں۔ ایس توں اڈ اوہ آپنا اک آن لائن پنجابی پیپر ''انہد'' دے ناں توں وی چلا رہے نیں۔

سانجھ
SANJH
PUBLICATIONS

Book Street, 46/2 Mozang Road, Lahore, Pakistan.
Phone: +92 3314686276
e-mail: sanjhpk@yahoo.com, sanjhpks@gmail.com
Web: www.sanjhpublications.com

اجوکی پنجابی نثر

اجوکی پنجابی نثر

تماہی ''سانجھ'' وچ چھپن والیاں لکھتاں دی چون

سودھی:

سفیر رامہ، اعجاز

اجوکی پنجابی نثر مضامین سفیر رامہ / اعجاز

پہلی وار : 2018ء
ٹائٹل : ارشد حسین
تعداد : 500
قیمت : 1000

Ajoki Punjabi Nsar
Contemporary Punjabi Prose Compiled by Safir Rammah/Ijaz)

Printed by:
Naveed Hafeez Press, Lahore.

Price:
In Pakistan: Rs. 1000.00

Published by:

سانجھ
SANJH
PUBLICATIONS
Book Street, 46/2 Mozang Road, Lahore, Pakistan.
Phone: +92 3314686276
e-mail: sanjhpk@yahoo.com, sanjhpks@gmail.com
Web: www.sanjhpublications.com

ISBN: 978-969-593-287-2

اجوکی پنجابی لہر دے ناں

سرناولی

موئے تے وچھڑے کون میلے

تماھی سانجھ بارے لکھیاں لکھتاں

مُکھ بول

پنجابی دا شمار جگت بھر دیاں پندرھاں وڈیاں زباناں وچ ہوندااے۔ ایہدے بولن، پڑھن، سنن تے سمجھن والے دُنیا بھر دے مُلکاں وِچ وسیبا کیتی بیٹھے نیں؛ جیہناں وچ وڈی گنتی پاکستان، ہندوستان توں باہر کینیڈا، امریکا، برطانیا، آسٹریلیا تے ہور دوجے ودیشاں وچ وس رہے اوہناں پنجابی پیاریاں دی اے، جیہڑے پردیس بیٹھے اپنی جمن بھوئیں تے ماں بولی توں کدے وانجے نہیں نیں۔ اوہ ودیش بیٹھے ہر پل، ہر گھڑی اپنی دھرتی ماں کولوں دور رہ کے وی ایہدی سیوا کرن وِچ رُجھے رہندے نیں۔ شاید ایہہ ای اوہ مُڈھلا کارن ایں کہ جس پاروں مشرقی تے مغربی پنجاب توں وکھ اک اوہ پنجاب وی سانوں نظر یندااے جیہنے ساری دُنیانوں اپنے کلاوے وِچ لتا ہویااے۔

تاں پنجاباں وچ اُنج تے بہت ساریاں سانجھاں اساںجھاں اجیہاں نیں جیہناں نوں مُکھ رکھ کے لکھن بہیے تاں کئی کتاباں ترتیب دتیاں جاسکدیاں نیں۔ اوہناں وچوں ای اک اجیہی سانجھ نارتھ امریکا وِچ بیٹھے اوہناں پنجابیاں دی وی اے جیہناں آودی ماں بولی (پنجابی) نال اپنے موہ داوکھالا کر دیاں کُجھ ورھے پہلاں اکیڈمی آف دی پنجاب ان نارتھ امریکا وچ (اپنا) ناں دی تنظیم تے ''اپنا اوآرجی (apnaorg)'' ناں دی پنجابی دی پہلی وڈی ویب سائٹ لانچ کر کے کیتا۔ ایہناں پنجابی سپتراں جتھے اجو کے دور وِچ پنجابی بولی نوں درپیش چنوتیاں نوں مُکھ رکھیا، اوتھے ای ایہناں چڑھدے، لہندے تے باہر لے پنجاب دے سوجھواناں، پڑھیاراں تے پنجابی پیاریاں نوں اک دوجے نال جوڑی رکھن لئی گُرمکھی تے شاہ مُکھی لپّی وِچ نہ صرف کئی کتاباں چھاپیاں؛ سگوں 'سانجھ' ناں دا اک تماہی پنجابی پرچا وی کڈھیا؛ جیہڑا اکو ویلے دوہاں لپیاں وچ لہور تے لدھیانے توں چھپدا رہیااے۔

پنجابی پرچا کاری وِچ ''تماہی سانجھ'' اک نگھر وادھا ثابت ہویا۔ ایس بارے اپنے

وچار ساجھے کر دیاں ایس پرمندر جیت سنگھ لکھدے نیں:

''ہناں شک سانجھ کئی پکھاں توں نواں، نویکلا تے وکھری ادبی اہمیت والا پرچا ثابت ہویا ہے۔ بھارت تے پاک وِچلے دوہاں پنجاباں دی آپسی سانجھ تاں کئی پدھراں تے پیش ہندی آرہی ہے پر دوہاں پنجاباں توں وکھرے تے پردیسیں وسدے پنجاب نوں اپنے نال جوڑ کے گل کرنی ودھیرے اہم ثابت ہورہی اے۔ پردیس وِچ وسدے پنجاب دی گل ہُن تک بھرویں روپ وِچ کِتے نہیں سی ہوئی۔

......سانجھ دا چھپنا ہِتاں پنجاباں نوں ساجھے منچ تے کھلو کے ہاک مارن دا سچا ادبی یتن ہے۔''

کسے وی زبان دی ترقی تے ودھالئی اخباراں تے رسالے آکسیجن دا کم دیندے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ کسے قوم، کسے ملک یاں کسے عہد دے معاشرتی، مذہبی، ادبی تے اقتصادی حالات نوں جانن، واچن یاں پرکھن سمے سانوں اوس ویلے دے اڈو اڈ رسالیاں، کتاباں تے روز وار اخباراں نوں مُکھ رکھنا پیندا اے۔

تماہی 'سانجھ' دا پہلا انک: اپریل، مئی، جون 2007ء نوں چھپ کے ساہویں آیا تاں تناں پنجاباں دے پنجابی پیاریاں ایہدی سلاہنا لئی بھرواں ہنگارا بھریا۔ ایہنوں 'جی آیاں نوں' آکھن لئی اوہ وکھ وکھ شہراں تے مُلکاں وچ ہورہے سانجھ دے مُکھ وکھالی اکٹھاں وچ رل بیٹھے۔ 'سانجھ' نوں جتھے ودھیا دِکھ تے سوہنی پرنٹنگ نال شدگار کے پیش کیتا جاندار ہیا اے، اوتھے ای ایس وِچ شامل لکھتاں نوں وی اُچیچتا نال نوازیا جاندار ہیا اے۔ ایہدے سودھی سفیر رامہ ہوری سن، جدوں کہ اوہناں دے ہتھ وٹاندرے لئی جاوید بُوٹا، ڈاکٹر منوشر ماسوہل، ڈاکٹر جگتار دھیمان تے انت کور موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھڑے رہے۔ ساڈے پاسے ایہناں پیاریاں دے بانہہ بیلیاں وِچ احمد سلیم، زبیر احمد، محمد آصف رضا تے ساجد ندیم دے ناں سرکڈھویں نیں۔ ایس توں مگروں ایس قافلے دے رلتیاں وچ وادھا وِی ہویا تے ایس وچ اجوکے پنجابی سُلیکھ دے سرکڈھویں سوجھوان تے شاعر احمد سلیم، زبیر احمد، گُرچرن کور کوچر تے پریم سنگھ بجاج ہوریں آرلے؛ ایہناں پنجابی سُپتراں اِک مُٹھ ہو کے پنجابی زبان تے ادب دے ودھالئی اک عرصہ چوکھا کم کیتا۔

تماہی ''سانجھ'' دی وڈی خوبی ایہہ سی کہ ایہہ اِکو ویلے دوہاں لپیاں وِچ لہور تے لدھیانے توں ورتایا جاندار ہیا اے، جس پاروں ساڈا واہ دُنیا بھر وِچ رچے جارہے اجوکے پنجابی

ساہت دے نویں لکھن والیاں دے نال نال منے پرمنے شاعراں تے لکھیاراں اَتے اوہناں دیاں لکھتاں نال پیندا سی۔ 'سانجھ' وِچ نظم، غزل، گیت، کہانی، مضمون، سفرنامے، کتاب تبصرے تے انٹرویوزوی چھپدے رہے نیں۔ دوجے پنجابی پرچیاں وانگ ایہدے چھپن چھپان دے معاملیاں وِچ وی کئی اڑچناں آوندیاں رہیاں۔ اِپر ایہناں اڑچناں نال نجھدے ایہدے کامے ہر حال وِچ ایہنوں معیاری لکھتاں تے سوہنی دَکھ نال شنگاردے رہے نیں۔ ''سانجھ'' دے مُڈھلے مقصداں وِچ دوہاں پنجاباں وِچ دووکھ وکھ لپیاں ہون وجہوں لفظالی دے وددھ رہے وکھریویں نوں ڈکالاون توں اَڈ، دوہاں پاسیاں دے پنجابی سوجھوان لکھاریاں، دانشوراں تے پڑھنہاراں دی سُرت اَتے وچار دھارا نوں اک دوئے نال سانجھا کرن دے ای نہیں؛ سگوں پنجابی بولی، ثقافت اَتے ایہدے ورثے دی سانبھ سنبھال تے وادھے لئی نویں سُرت جگاون دے وی نیں۔

تماہی 'سانجھ' دا پلوٹھی دا پرچا: اپریل، مئی، جون 2007ء وچ چھپیا۔ ایس توں مگروں ایہدے بارھاں شمارے ہور چھپے، جیہناں وچ چھیواں، ستواں تے فرگیارھواں، بارھواں شمارہ دودوکر کے اِک اِک پوتھی وچ شامل نیں۔ 'سانجھ' دا اخیری انک جیہڑا 2010ء وچ چھپیا: اپریل 2009ء توں لے کے دسمبر 2010ء تک دے تناں پرچیاں تے ادھارت اے۔ اِنج ایہدے کُل ملا کے پندرھاں پرچے چھپ سکے۔ 'سانجھ' نوں شنگارن وچ جیہڑے چتر کاراں اپنے فن راہیں ایکتا اَتے سانجھ دے پھل پیش کیتے اوہناں وِچ صابر نذر، دیو، امرتا شیر گل، جمیل سنگھ، سُکھ پریت سنگھ، رافعہ ضیاء، گُلونت بسرا اَتے احمد زوئے دے ناں سرکڈھویں نیں۔ 'سانجھ' دے شاہ مُکھی وِچ چھپے ابتدائی شمارے شرکت پریس لہور دے چھپے ہوئے نیں اَتے بعد والے اعزازالدین پریس لہور دے۔

ساڈے پاسے بھارتی پنجاب دی نسبت سرکاری سرپرستی تے ہلاشیری نہ ہون کارن بہت گھٹ پنجابی اخبار-یاں رسالے چھپدے نیں۔ جے کُجھ چھپدے وی نیں تاں بُہتا چر اپنی ساکھ برقرار رکھن وِچ سپھل نہیں رہندے۔ ایس حوالیوں ویکھیا جاوے تاں پنجابی پرچا کاری دے مسائل وی عجیب نیں۔ پنجابی زبان ہر لحاظ نال دوجیاں علاقائی زباناں دی نسبت سبھ توں مندے حالاں دا شکار اے۔ معاشی مسئلیاں توں وکھ الیکٹرانک میڈیا دی ودھدی یلغار نے تاں

پنجابی زبان دی بیڑی وِچ وَٹے پائے ای ہَن: ایہہ ایس دے اَڑو اَڑ لبھیاں، املاء دے مسئلیاں اَتے عام لوکائی دے رویّاں ایس نوں کدے ودھن پھلن دا ڈھکواں موقع ای نہیں دتا۔ ایہو وجہ اے کہ اجہیاں کُجھ اڑچناں ''سانجھ'' دے پلے پیاں تے ایہدی اشاعت دا سلسلہ وی رُک گیا۔ اِنج تاں پنجاباں وِچ ادبی سانجھ دا جیہڑا در کُھلیا، اوہ کُجھ عرصے بعد اچن چیت اِجھبدے ای بند وِی ہوگیا؛ جیہڑا تا حال اجے تک وی بندش دا شکار اے۔ سفیر رامہ ہوری ہن سانجھ نوں انٹرنیٹ تے چھاپن دا آہر کر رہے نیں۔

''اجوکی پنجابی نثر'' تماہی سانجھ وِچ چھپے مضموناں تے کہانیاں دی چون اے جیہڑی لہندے، چڑھدے تے باہر لے تناں پنجاباں دی نمائندہ پنجابی نثر اے۔ ایس کتاب نوں وکھو وکھ (۵) پنجھسیاں وِچ ونڈیا گیا اے: جیہناں دا ویروا کُجھ اِنج اے:

۱۔ پنجاب، پنجابی تے پنجابیت

۲۔ تواریخ

۳۔ موئے تے وِچھڑے کون میلے

۴۔ کہانیاں

۵۔ سفرنامے

۶۔ تماہی سانجھ بارے لکھیاں لکھتاں

جسراں کہ ایہناں وکھو وکھ حصیاں دے سرناویاں توں ای صاف سدھ ہوندا پیا اے کہ ایہناں وِچ شامل لکھتاں کیہڑے کیہڑے موضوعات بارے نیں۔ ایہہ فروی اسیں ایتھے اوہناں دا اک سرسری جائزہ پیش کردے ہاں:

ایس کتاب دے پہلے حصے ''پنجاب، پنجابی تے پنجابیت'' وِچ اوہ لکھتاں شامل ہَن؛ جیہناں وِچ پنجابی زبان نوں درپیش مسئلیاں، ایہدے اَڑو اَڑ لبھیاں، املاء اَتے پنجاب وچوں الوپ ہوندیاں جارہیاں قدراں، رسماں اَتے رِیتاں رواجاں بارے مختلف سوجھوان لکھاریاں دیاں تجویزاں، مشورے اَتے کاڈھاں پیش کیتیاں گئیاں نیں۔ ایس حصے دے اخیری دو لیکھ جگت مشہور پنجابی قصہ ''ہیر'' بارے نیں۔

''تواریخ'' ناں دے حصے وِچ کُل تِن لکھتاں شامل نیں۔ اوہناں تِناں

لکھتاں وچوں پہلا لیکھ بھگت سنگھ بارے وے۔ اپنے ایس لیکھ وِچ چمن لال ہوراں بڑے سُچج نال بھگت سنگھ دے انقلابی ورثے نوں سانبھن، اوہناں جانن، واچن اَتے جھن دی گل کیتی اے۔ ایس حصے دیاں دوجیاں لکھتاں وِچ احمد سلیم ہوراں دی بریڈلا ہال اَتے اوہدے وسنیکاں دی کتھا اَتے محمد آصف رضا ہوراں دی سندھی توں ترجمائی لکھت ''مُڑ سکندر ہاریا'' شامل اے۔ ایس توں اگلے حصے وِچ اوہناں سفری یاداشتاں نوں تھاں دتی گئی اے؛ جیہناں وِچ سن سنتالی دی وَنڈ داڈُکھانت کُٹ کُٹ کے بھریا ہویا اے۔

''موئے تے وِچھڑے کون میلے'' ایس کتاب دا تیجاوڈا حصہ اے۔ ایس حصے وِچ دونہہ پنجاباں دیاں اوہناں سرکڈھ شخصیتاں بارے لکھیاں لکھتاں شامل ہَن؛ جیہناں اک عرصہ پنجابیاں دے دلاں تے راج کیتا اے۔ اوہناں عظیم شخصیتاں وِچ امرتا شیر ِگل، میڈم نور جہاں، نند لال نورپوری، استاد برکت رام یُمن، منیر نیازی، شِو کمار بٹالوی تے لال سنگھ دل دی حیاتی اَتے اوہناں دے فن بارے لکھیاں لکھتاں شامل نیں۔

اگلے چار حصیاں وچ تن کہانیاں، تن سفرنامے، تماہی ''سانجھ'' بارے پاکستان تے ہندوستان دیاں وڈیاں اخباراں وچ چھپن والے مضمون تے تماہی ''سانجھ'' وِچ چھپیاں لکھتاں دی ببلیو گرافی شامل نیں۔

تماہی ''سانجھ'' ہر لحاظ نال اک ادبی دستاویز اے۔ ایس وِچ نرا دوہاں پنجاباں دے سماجی، اقتصادی، مذہبی اَتے ثقافتی پکھاں نوں ای نہیں درشایا گیا۔ بلکاں ایس وِچ نویں پنجابی نظم، غزل، گیت اَتے کہانیاں نوں وی تھاں دتی جاندی رہی اے۔ ایس چون وِچ اسیں تماہی ''سانجھ'' وِچ چھپی شاعری تے فکشن نوں شامل نہیں کیتا، البتا کُجھ سفری یادداشتاں نمونے وجھوں پیش نیں۔

ایس چون نوں پیش کرن سمیں اسیں اوہناں سبھناں دانشور لکھاریاں دے دھنوادی ہاں جیہناں دیاں لکھتاں ایس کتاب دی زینت بن رہیاں نیں۔

اعجاز

پنجاب، پنجابی تے پنجابیت

پنجابی زبان تے لہجیاں دا سلاٹر ہاؤس

سقوطِ پنجاب 1849ء وچ ہویا، ایس فتح دے نال گوریاں دا ہندوستان تے قبضہ مکمل ہویا۔ پنجابیاں (سِکھاں) دی حکومت ویلے پنجاب دی حدود وچ لہور، پشاور، جلال آباد (موجودہ افغانستان دا علاقا) ڈیرہ جات، ہزارہ، کشمیر، تبت، لداخ، جموں، کانگڑہ، منڈی، سکیت، کلو، بہاولپور تے کوہ سلیمان تائیں دے علاقے سن۔ بہاولپور تے کشمیر رنگیاں پنجاب دیاں36 ریاستاں سن۔ برٹش پنجاب وچ دِلّی، دصار تے انبالا ڈویژن وی پنجاب وچ شامل کر دتے گئے۔ 1912ء وچ دِلّی نوں پنجاب توں وکھ کر کے نویں ضلع دی شکل دے دتی گئی۔ اوس توں پہلاں پنجاب دے دو حصّے کر کے 1901ء وچ اِک حصّے دا ناں شمال مغربی سرحدی صوبا رکھ دتا گیا۔ 2010ء وچ 18ویں ترمیم راہیں صوبا سرحد دا ناں خیبر پختونخواہ ہو گیا اے۔ 1947ء دی ونڈ وچ پنجاب مشرقی تے مغربی پنجاب وچ تقسیم ہو گیا۔ بھارت وچ مشرقی پنجاب نوں تِن ٹوٹیاں وچ ونڈیا گیا، اک ہماچل پردیش، دوجا ہریانا اَتے تیجا پنجاب۔ ایس ویلے بشمول دوہاں پنجاباں پوری دنیا وچ 25 کروڑ توں ودھ پنجابی زبان بولن والے نیں۔ پنجاب دے حجم تے طاقت توں خوفزدہ انگریزاں نے پنجاب نوں تقسیم در تقسیم کرن دے مرحلیاں چوں گزارن دا فیصلا کیتا۔ طویل مُدتی جنگ پاروں لسانی میدان چُنیا گیا۔ ٹاسک سوکھا سی، پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زباناں قرار دتا جاوے۔ ایس عمل دی بنیاد مُٹھ بھر سرکاری افسراں نے رکھ دتی۔ کجھ کم باہروں سدّے سکالراں نے وکھایا تے کجھ دھکا عیسائی مبلغاں نے لا دتا، کم ایسا رِڑھیا کہ اج 21ویں صدی دی پہلی دہائی دے انت وچ ایسٹ انڈیا کمپنی دی ریسرچ نوں بنیاد بنا کے پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زباناں قرار دے کے اَج ہر کوئی اپنے وکھرے صوبے دی منگ کر رہیا اے۔

ایس منگ وچ بُہتا شور سا اُتھ پنجاب دے حوالے نال پنجابی زبان دے لہجے لہندا یاں لہندی دا اے۔ ایہہ لہجا ملتان، ڈیرہ جات مظفرگڑھ تے بہاولپور دا سی۔ ایس وچ وی اختلاف سی۔ ڈیرے والے اپنے لہجے نوں ڈیروی یا ڈیرے والی کہندے سن جدکہ ملتان والے ملتانی تے بہاولپور والے بہاولپوری یاں ریاستی۔ یاد رہوئے پئی 1962ء توں پنجابی زبان دے ایہناں لہجیاں نوں سرائیکی آکھیا جان لگیا اے۔

1928ء نوں فوت ہون والے عیسائی مبلغ ریورنڈ ولیم سینٹ کلیر ٹسڈل نے سبھ توں پہلاں پنجابی زبان دے ایس دکھنی لہجے لئی "لہندا" دی اصطلاح ورتی۔ ایہہ اصطلاح اوہنے اپنی کتاب "اے سمپلیفائیڈ گریمر اینڈ ریڈنگ بُک آف دی پنجابی لینگوئج" وچ پیش کیتی سی۔ ایہہ کتاب 1889ء وچ لندن توں چھپی۔ ایہدا دُوجا ایڈیشن 1961ء وچ نیویارک توں چھپیا۔ MS دے ایس عیسائی مبلغ نے اصل وچ 17ویں صدی دے اِک سِکھ دے لکھے بابا گرونانک دے حالات زندگی بارے لکھی اپنی کتاب وچ پنجابی زبان دے ایس لہجے لئی لہندا یاں لہندی دی اصطلاح ورتی۔ اصل وچ اوہدا مقصد ایس اصطلاح راہیں ملی جلی ادبی زبان دی وضاحت سی۔ بعد وچ لوکاں نے ایس اصطلاح لہندا نوں صیغہ تانیث وچ لہندی لکھنا شروع کردتا۔ پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زباناں منن دے شوقین سرجارج گریئرسن (1851-1914) ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل (پیدائش 4 مارچ 1942ء) تے ڈاکٹر یو اے سمرنوف (پیدائش 1923ء) دے بڑے حوالے دیندے نیں۔ سرجارج گریئرسن اوہ بندہ سی، جس نوں "بمفورڈ" نے اپنی لسانی ریسرچ دے "رف نوٹس" وکھائے۔ چھپن توں کجھ مہینے پہلے جدوں سرجارج گریئرسن نے ایہہ نوٹس ویکھے، اوہنوں پنجابی زبان دے ڈیروی ملتانی، بہاولپوری یاں ریاستی لہجے نے انسپائر کیتا۔ گریئرسن نے 1895ء وچ بمفورڈ دے کم دی تشریح تے توضیح کیتے اِک مضمون لکھیا، جس دا سرناواں سی، "آن پرونا مینل سفکسز اِن دی کشمیری لینگوئج"۔ سرجارج گریئرسن دا ایہہ مضمون "جرنل آف دی رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال" وچ چھپیا۔ بمفورڈ دا کم وی پنجابی زبان دے لہجیاں نوں وکھریاں زباناں قرار دینا سی۔ اوہنے وی اپنی سوکالڈ ریسرچ انج نبھائی کہ پنجابی زبان دا جیہڑا لہجا وکھرے وکھرے فرق نال ڈیرے، ملتان تے بہاولپور چلدا سی، اوہنوں بڑے دھڑلے نال اکھاں تے پٹی بنھ کے وکھری زبان دی کلغی تے ٹنگن دا حیلا کیتا۔ بمفورڈ دے ایس

ادھورے شوق نوں سر جارج گریئرسن نے پورا کیتا۔ گریئرسن نے جیہڑا کم وکھایا، اوہ ایسٹ انڈیا کمپنی دے مفادات دے عین مطابق سی کہ کسے طرح پنجاب نوں لسانی بنیاداں اُتے تقسیم در تقسیم کر کے مار مکایا جاوے۔

گریئرسن نے اِک پاسے تے پنجابی زبان نوں معیاری منن توں انکار کیتا تے دوجے پاسے ایس دارِشتا جنوبی پنجاب وچ رائج پنجابی زبان دے لہجے نالوں توڑیا۔ حتیٰ کہ پنجابی دا تعلق سندھی تے کشمیری نال جوڑ کے کنفیوژن پیدا کرن دی کوشش کیتی۔ گریئرسن دیاں ایہناں حرکتاں پاروں اوہدا انقطاءِ نظر غیر جانبدارانہیں رہیا۔ بلکہ کِتے کِتے تے انتہائی متعصب وی لگدا اے جیہڑا پہلاں توں متھے نتیجیاں اُتے ریسرچ مڑھی جا رہیا اے۔ گریئرسن دی ریسرچ دی کچیائی تے تضادات اپنی تھاں نیں۔ لگدا اے تحقیق برائے تحقیق ہو رہی اے، جیوں:

> ''مغربی پنجابی کسے طرحاں وی معیاری پنجابی دا لہجا نہیں کہلوا سکدی کیونکہ ایہہ بِلکل الگ زبان اے جیہڑی کہ سندھی تے کشمیری نال قریبی تعلق رکھدی اے۔ ایہناں نوں آپس وچ رلان دی کڑی دا کم وی دیندی اے۔''
>
> (سر جارج گریئرسن)
>
> ''مسٹر بمفورڈ ہُن ایہہ دسدے نیں کہ ایہہ زبان اوس ویلے اوس جگہ دی نسبت توں جتھے کہ ایہنوں بولیا جاندا سی، ملتانی کہلاندی رہی اے۔ کسے طرح وی ایہہ زبان سندھی تے پنجابی دی سرحد دی زبان نہیں۔ ایہہ تے خود پنجاب دی زبان اے جیہڑی اک اندازے دے مطابق دریائے جہلم دے مغربی علاقے توں شروع ہو کے دریائے سندھ اَتے پشتو بولن والے مغربی علاقے تک بولی جاندی اے''۔

سر جارج گریئرسن؛ ''جرنل آف دی رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال''۔ LXIV پہلا حصّہ 1895ء (ص 336-351)

اِنج پنجابی زبان دی اصلوں ای چُھٹی ہوئی۔ ایس نوں ملتانی قرار دے دتا گیا۔ ایہہ گلاس مُودھا مارن دا کم گریئرسن نوں واہوا راس آیا۔ ایس تحقیق دے عوضانے وچ 1898ء اندر

اوہنوں ''لینگوسٹک سروے آف انڈیا'' دا سپریٹنڈنٹ بنا دتا گیا۔ اگلے 30 ورھے اوہ ایسے منصوبے تے ہی کم کردا رہیا۔ گریئرسن دے سٹائل نوں اگانہہ اوہدے فالوورز وی لے کے ٹُرے۔ جیویں ڈیروی، ملتانی، بہاولپوری یاں ریاستی دے حامی مرحوم ڈاکٹر مہر عبدالحق دا کہنا اے:

''پنجابی، پاکستان دے کسے وی حصّے دی زبان نہیں اے۔
ایہہ زبان تعصب دے سببوں ودھی۔ وجہ ایہہ سی، سِکھاں نے ملتانی حاکم نواب مظفرخان نوں 1818ء وچ شکست دتی۔ ایس طرح ایہہ مسئلا مذہبی تے سیاسی رنگ اختیار کر گیا۔ کیونکہ سکھ پنجابی بولدے سن جدکہ ساؤتھ پنجاب دے مسلمان ملتانی بولدے سن''۔

اتھے ایہہ گل چیتے رہوے پئی صرف زبان دی بنیاد اُتے کجھ برٹش رائٹرز تے سول سروِنٹ نے پنجابی زبان دے ملتانی لہجے نوں ویسٹرن پنجابی یاں لہندا دا ناں دتا اے۔ البتا ڈاکٹر شیکل برصغیر دے مغربی حصّے دی پنجابی نوں لہندا دا ناں دین اُتے تنقید کردا اے۔

30 سال تک ''لینگوسٹک سروے آف انڈیا'' دا سپریٹنڈنٹ رہ کے گریئرسن نے جیہڑی کتاب تیار کیتی اوہ وڈھے سائز دیاں (19) اُنّی جلداں وچ 8000 صفحیاں تے مشتمل سی۔ گریئرسن نے ایہناں (19) اُنّی جلداں چوں اٹھویں جلد وچ ''لہندا لینگویج'' تے گل بات کیتی اے۔ گریئرسن دے مطابق__ ''لہندا تے ملتانی شمال مغربی گروہ دیاں انڈو آرین زباناں نیں''۔

پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے نوں وکھری زبان قرار دین دے شوقین اپنے آپ نوں جسٹی فائی کرن لئی گل، گل اُتے ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل نوں کوڈ کردے نہیں۔ بمفورڈ تے سر جارج گریئرسن نے جس کم نوں ٹوریا سی، شیکل اوسے نوں اگانہہ دھکدا اے۔ 4 مارچ 1942ء نوں جمن والا ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل 1972ء وچ ڈاکٹریٹ کردا اے۔ اوہدے تھیسز دا عنوان سی__ ''سرائیکی تے سرائیکی ادب 1750ء تا 1900ء بالائی سندھ تے جنوب مغربی پنجاب وچ''۔ صدر شعبہ انڈیالوجی ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل لندن یونیورسٹی دا استاد اے۔ اوہ (68-1967ء) وچ پاکستان آیا۔ اوہ پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے تے ایتھوں دیاں دوجیاں زباناں بارے جانکاری حاصل کردا رہیا۔ پھیر جدوں اوہ 1975ء وچ پاکستان آیا تے اوس سندھ وچ ہون والی کانفرنس توں علاوہ ملتان وچ ہون والی پہلی سرائیکی ادبی کانفرنس وچ وی اپنے وچاراں دا اظہار کیتا۔ ڈیرہ تے

ملتان دے علاقیاں لئی پنجابی زبان دے ڈیروی یاں ملتانی لہجے نوں وکھری زبان قرار دینا اوس علاقے دی دیہی تے سیاسی اشرافیالئی مطلق العنان حاکمیت دا خواب بن داسی۔ اوہناں نے وی ایس ''علمی کم'' دی کنڈ ٹھوکی، لکھاریاں دی سرپرستی کیتی گئی۔ من مرضی دا ریسرچ ورک کروایا گیا۔ ڈیرہ تے ملتان وچ تگڑیاں زمینداریاں تے جاگیرداریاں نیں۔ مغلاں، سکھاں، انگریزاں نے واہوا بھاگ لائے تے گٹھ جوڑ دے سسٹم لئی دیہی تے شہری اشرافیا نوں اُچ تھیسی رکھیا۔ اوہناں دے مطلق العنان اقتدار دے خواب وچ بہاولپور تے رحیم یار خان دی سیاسی اشرافیا دا حصّہ ضروری نہیں سی۔ ڈیرے تے ملتان والے سمجھدے نیں؛ ریاست بہاولپور بناون والے عباسی نواب ٹبر مقامی یاں لوکل نہیں، بلکہ ایہہ مہاجر نیں۔ کیونکہ عباسی نواب 1723ء وچ سندھ توں کلہوڑیاں دے دربار چوں اُٹھ کے ملتان اپڑیا سی۔ اوس ویلے دے ملتانی حاکم نے اوہناں نوں ''علاقا چودھریاں'' وچ زمیناں دتیاں۔ بعد وچ اک رحیم نامی عباسی شہزادے دے سڑ کے مرن پاروں ''علاقا چودھریاں'' دا ناں ''رحیم یار خاں'' رکھ دتا گیا۔ ملتان دی سیاسی اشرافیا لئی (ہیڈ سلیمانکی توں لے کے حاصل پور شہر تائیں، بشمول ضلع بہاول نگر) جنوبی پنجاب دے جنوب دا علاقا کنٹرول توں باہر اِی رہنداسی۔ مدت تک عباسی نواباں تے شہر فریہ چشتیاں دے لکھویریاں نال علاقے تے قبضے پاروں جنگاں ہوندیاں رہیاں۔ فیر کدھرے بعد وچ جا کے شہر بہاولپور تے حاصل پور آباد ہوئے تے ریاست بہاولپور بناون دا اعلان ہویا۔ ڈیرے تے ملتان والے بہاولپور وچ بولی جان والی پنجابی زبان دے بہاولپوری یاں ریاستی لہجے نوں اجے وی اپنے لہجے توں تھلّے سمجھدے نیں۔

1962ء توں پنجابی زبان دے ڈیروی، ملتانی، بہاولپوری یاں ریاستی لہجے نوں باقاعدہ طور اُتے سرائیکی قرار دے دتا گیا۔ ایس دے باوجود ہن وی بہاولپور تے رحیم یار خاں دی سرائیکی ڈیرے والے تے ملتانی سرائیکی نہیں سمجھدے۔ بلکہ اپنے لہجے دی کوئی ماڑی جیہی شاخ سمجھدے نیں۔ بہاولپوری یاں ریاستی لہجا رحیم یار خاں تے بہاولپور تیک ای رہیا۔ اُرانہہ حاصل پور ول قائم پور تائیں رہیا۔ جدکہ ہُن وی حاصل پور توں لے کے ضلع بہاولنگر تائیں تقریباً 50 لکھ پنجابی بولن والے نیں۔ پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے نوں اپنان والے 0.1 فیصد وی نہیں۔ ڈیرہ، ملتان تے بہاولپور دی اشرافیا دے اندرونی تضادات اپنی تھاں! پر ایہناں تھاواں دے دانشور جدوں پنجابی

زبان دے لہجیاں نوں وکھریاں زباناں قرار دیندے نیں تے بمفورڈ، گریئرسن، ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل تے یوائے سمرنوف دے کماں چوں ای دلیلاں گھڑن دیاں کوششاں کردے نیں، یاں پھیر ایہناں رنگے ڈُوجے لبھدے نیں۔

ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل چوتھی واری 30 ستمبر 1978ء وچ پاکستان آیا اُتے مئی 1979ء وچ واپس پرتیا۔ ایس دوران اوہ ملتان، بہاولپور، ڈیرہ غازی خاں تے ڈیرہ اسماعیل خاں وچ رہیا۔ اوہدا آخری پھیرا 1990ء دے شروع وچ لگیا۔ ایس دوران 1980ء وچ ضیاء الحق دی سرکار پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے نوں سرکاری طوراُتے وکھری زبان قرار دے چکی سی۔ اپنے آخری پھیرے وچ ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل بڑا مصروف رہیا۔ اوس ملتان، مظفرگڑھ، ڈیرہ غازی خاں تے بہاولپور وغیرہ دا تفصیلی دورہ کیتا اُتے ایس دوران اوہ اڈواڈ سرائیکی ادیباں نال ملاقاتاں کردا رہیا۔ ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے نوں وکھری زبان قرار دین ویلے جیہڑے لفظاں دا حوالہ دیندا اے، اوہناں چوں 80 فیصد توں زائد لفظ تے مرکزی پنجابی زبان یاں سٹینڈرڈ پنجابی زبان دے نیں۔ ڈاکٹر شیکل نوں گُرومنن والے سرائیکی گرائمر اُتے لکھی اوہدی کتاب ''دی سرائیکی لینگوئج آف سنٹرل پاکستان'' نوں یادگار تے حوالہ جاتی قرار دیندے نیں۔ 198 صفحے دی ایہہ کتاب 1976ء وچ سکول آف اورینٹل اینڈ افریقن سٹڈیز، یونیورسٹی آف لندن نے چھاپی۔ ایس وچ اوہنے سندھی، سرائیکی توں علاوہ سرائیکی دیاں مقامی قسماں تے وی لکھیا۔ ایس لکھت وچ اسم، فعل، جملے وغیرہ تے وی اوس اپنے خیالات دا اظہار کیتا۔

سرجارج گریئرسن نے پنجابی زبان دے لہجیاں نوں وکھریاں زباناں ڈکلئیر کرن دا کم بمفورڈ دی لکھت توں شروع کیتا سی۔ ویکھن والی گل ایہہ وے کہ ایورنڈ ٹریور بمفورڈ (1849-1925ء) کون سی؟ اوہ بنیادی طوراُتے مشنری سی۔ مسیحت دی اشاعت پاروں 1881ء توں لے کے 1886ء تائیں ملتان وچ رہیا تے اوس مقامی لب و لہجے دی پنجابی سکھی۔ اوہدی توجہ ملتانی لہجے دے قوائد ول وی رہی۔ ''جرنل آف رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال'' وچ اوہدا مضمون ''رف نوٹس آن دی گرائمر آف لینگوئج سپوکن ان دی ویسٹرن پنجاب'' (LXIV، حصہ پہلا، ص290 تا355) 1895ء وچ چھپیا۔ اوہنے اپنے مضمون وچ زبان دے قواعد بارے بھرویں بحث کرن دی کوشش کیتی۔ اوہ پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زباناں ای خیالدا

رہیا۔ گرائمر دے حساب نال ضمیری لاحقیاں بارے پہلے لوکاں دے وچاراں دی اصلاح وی کرن دی کوشش کردا رہیا۔ بمفورڈ نے ملتانی، اُچّی تے جٹکی دے ناں رد کر چھڈے۔ ایہناں دی تھاں اوس ''مغربی لہندا'' داناں دِتا۔ برٹن دے مضمون، او برائن دی گلاسری تے اوس زبان (جس نوں اوہ زبان سمجھدا اسی) دے قواعد تے دوجے قلمی اشاریاں بارے اوہدے مضمون دا دوحوالیاں نال ویروا ہونداا ے۔ ایس مضمون وچ او برائن دے اوہ خیالات وی موجود نیں جو اوس نوں نوٹس دی شکل وچ 1885ء اندر او برائن نے دتے۔ ایس توں علاوہ وی بمفورڈ دے ساہمنے سیرامپور دے نیو ٹسٹامنٹ تے جیوکس دی بائبل دے تراجم سن۔ انگریزاں دے دور وچ عیسائی مشنریاں نے جیہڑے علاقیاں ول بُہتا دھیان دتا، اوہناں وچ جنوبی پنجاب دا علاقا وی شامل اے۔ اک مشنری ہون دے ناطے اوہدا وڈا ٹارگٹ تے ایہو بن داا ے کہ عہد نامۂ عتیق و جدید دا ترجمہ ودھ توں ودھ لوکاں تیک اپڑے۔ اوہدی لسانی ونڈ، پچھوکڑ اوہدیاں مذہبی مجبوریاں وی نیں۔ بمفورڈ نے 1896ء وچ ہمیش لئی ملتان نوں چھڈیا تے آخری واری پنجابی زبان دے ملتانی لہجے اُتے 1897ء وچ بحث کیتی۔ بمفورڈ دا ایہہ مضمون ''جرنل آف دی رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال'' وچ ''پرونامینل ایڈجنٹس اِن دی لینگوئج سپوکن اِن دی ویسٹرن اینڈ ساؤدرن پارٹس آف دی پنجاب'' (LXVI، حصّہ پہلا، مطبوعہ 1897ء ص 146 تا 163) دے ناں توں چھپیا۔ ایس بارے ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل دا خیال اے...... ''بمفورڈ نے سرائیکی دے امکانات نوں نقصان پہنچایا اے''۔

پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زباناں مِتھن دے مشتاق 1923ء وچ سوویت یونین اندر جمن والے ''یوائے سمرنوف'' دے لسانیات اُپر کیتے کماں چوں وی تصدیقاں، دلیلاں پھرولدے نیں۔ کالج دی پڑھائی توں ویلھا ہو کے یوائے سمرنوف فوج وچ چلا گیا۔ ماسکو دے غیر ملکی زباناں دے انسٹی ٹیوٹ وچ سمرنوف نے دوجی وڈی جنگ توں بعد داخلا لیا۔ پنجابی زبان تے اوہدے سرائیکی لہجے نال دلچسپی پیدا ہوئی۔ یوائے سمرنوف نے اوہناں مہاجراں توں سرائیکی سکھی جیہڑے کہ 1947ء دی ونڈ توں بعد پاکستان توں ہجرت کر کے بھارت گئے سن۔ ''پنجابی زبان دے نظریاتی انکشافات'' دے عنوان نال جیہڑا مقالہ اوس لکھیا، اوس اُتے 1978ء وچ ڈاکٹریٹ دی ڈگری لتی۔ 1970ء وچ اوہنے جیہڑی کتاب لکھی، اوہدا انگریزی ترجمہ ''ای ایچ ٹپسن'' نے کیتا۔ ایہہ ترجمہ ''دی لہندی لینگوئج'' دے ناں توں 1975ء وچ ''سنٹرل

ڈیپارٹمنٹ آف اورینٹل لٹریچر ماسکو تے USSR اکیڈمی آف سائنس انسٹی ٹیوٹ آف اورینٹل سٹڈیز'' چھپیا۔اپنے ڈاکٹریٹ دے مقالے وچ وی اوہ کوئی اولھار کھے بناں لہندا (سرائیکی) نوں پنجابی توں وکھ زبان لکھدا اے۔اوہ صاف کہندا اے ___ ''ایہہ تھیسز سرائیکی زبان بارے ہے''۔

یوائے سمرنوف ہرعلاقے دی لہندی دے حوالے دیندیاں ملتان، مظفرگڑھ تے بہاولپور دے علاقے دی لہندی نوں معیاری لہجا سمجھدا اے۔ کتاب دے تعارف وچ سمرنوف نے جو لکھیا اے، اوہنوں دو پکھوں سمجھنا چاہیدا اے۔ اِک پاسے اکیڈمک بحث اے۔ ایس تھاں تے اوہ زبان دیاں باریکیاں، نزاکتاں، رلن دیاں وسعتاں ورگے مسئلیاں تے عمیق وچ جا کے لسانی جائزہ لین دی کوشش کردا اے۔ زبان دے لہجیاں بارے بریک بینی توں کم لیندا اے۔ نِکے نِکے فرق نوں وی مثال بنائیاں بغیر نہیں رہندا۔ دوجا پکھ پولیٹیکل اے۔ 19ویں صدی دی چھیویں دہائی نظریاتی اعتبار نال بڑی متحرک سی۔ سجے تے کھبے پکھ دے انٹلیکچوئلز ون پونیاں نظریاتی بحثاں کردے سن۔ سٹالن تے کارل مارکس، اینگلز، لینن تے چیرمین ماؤ دے بُوٹیاں، کالراں تے لان والے بیج ملدے سن۔ کھبے پکھ دے کامریڈاں وچ ادبی تے سیاسی تحریکاں تے بحثاں عام سن۔ کدی لسانی تحقیق ہوندی تے کدی قومیتاں دے حقوق بارے مکالمہ ہوندا۔ پنجاب دے حوالے نال اُردو زبان ولوں جیہڑا دھرو جاری سی، اوہدے ویروے ہوندے۔ کدی ثقافتی انقلاب دے ممکنات نوں بحث دا موضوع بنایا جاندا۔ لسانی ونڈ دے حوالے نال نظریاتی بحثاں دا نتیجا ایہہ نکلیا کہ فیر کامریڈ، پنجابی کامریڈ تے سرائیکی کامریڈ، ہندکو کامریڈ تے پوٹھوہاری کامریڈ وچ ونڈے گئے۔ ساؤتھ پنجاب وچ USSR نوں کیہ انٹریسٹ سی۔ اوہدیاں معاشی تے سیاسی جڑھاں لبھیاں جاسکدیاں نیں۔ 19ویں صدی دی چھیویں تے ستویں دہائی وچ ساؤتھ پنجاب دے کئی سٹوڈنٹ چین تے سوویت یونین وی گئے۔ ایس علاقے وچ کھبے پکھ دے نظریاتی گروپ وی سن۔ ایہہ اوہ زمانا سی جدوں سندھی دانشوراں وانگ پنجاب وچ وی صوفی شاعراں دی مارکسی تفسیر ہورہی سی۔ لہٰذا جدوں یوائے سمرنوف ''پنجابی زبان دے نظریاتی انکشافات'' وچ سرائیکی نوں وکھری زبان قرار دتا۔ اپنی لکھت دے تعارف وچ ای اوس دے عزماں دا پتہ لگ جاندا اے کہ ایہو جیہیاں تحقیقاں پچھے ریاستی سبب کیہ ہوندے نیں۔ اپنی کتاب دے مکھ بول وچ سمرنوف کلاسکس دے موضوع نوں چھوہندیاں ادبی تے سیاسی تحریکاں تے بحث کردا اے۔ ایس بحث وچ اوہ آبادی، زبان، لسانی نظریات، زبان

دے علاقے، تاریخی تے تہذیبی پس منظر وچ کلاسکس اندر ہوون والی لسانی تحقیق، پنجابی تے سندھی زباناں نال تعلق اَتے پنجابی زبان توں بنیادی فرق دی تفصیل بیان کردیاں؛ اوہناں علاقیاں دے لہجے دی وی گل کردا اے، جتھے پنجابی زبان دا لہندا یاں لہندی لہجا رائج اے۔ پر معیاری لہجا اوہ ملتان، مظفر گڑھ تے بہاولپور دا تسلیم کردا اے۔

1970ء وچ روسی زبان اندر یوا ے سمرنوف دی کتاب ''دی لینگوئج'' چھاپے چڑھی۔ اکیڈمی آف سائنسز دے مشرقی زباناں دے ادارے ولّوں ایہہ چھاپی گئی۔ ایہہ کتاب 1966ء وچ مکمل ہوئی۔ 150 صفحے دی ایس روسی زبان وچ لکھی کتاب دا ترجمہ انگریزی وچ ای ایچ ٹسیپان (E.H.Tsipan) نے کیتا۔ سوویت یونین دے ادارے ''سنٹرل ڈیپارٹمنٹ آف اورینٹل لٹریچر، ناؤ کا پبلشنگ ہاؤس ماسکو'' ولّوں ایہہ ترجمہ 1975ء وچ چھپیا۔ ایس کتاب وچ صوتیات، فعل، سکرپٹ، ذخیرۂ الفاظ، زبان دی گرائمر، صرف ونحو تے سرائیکی دے لفظ، حرف تے حرفاں دی بنت بارے سائنسی تجزیا کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ایتھے ایہہ وی چیتے رکھن دی لوڑ اے، سوویت یونین ولوں ریاستی سطح اُتے جدوں ایہہ مارکسی انقلاب دا نعرہ لگ رہیا سی ___ ''دنیا بھر دے مزدور اک ہو جاؤ ___ '' تے اوس ویلے دنیا وچ موجود انقلابی تحریکاں دی مدد وی ہو رہی سی۔ پاکستان ورگے بہت سارے ایسے ملکاں وچ، جتھے کئی کئی ثقافتی اکائیاں سن، اوتھے لسانی بنیاداں نوں ورت کے وی نابری ٹوری جا رہی سی۔ ایہہ گل وکھری اے کہ پنجاب ورگیاں تہذیبی تے ثقافتی اکائیاں وچ لہجیاں نوں وکھریاں زباناں قرار دین نال انقلابی عمل اگے ودھن دی بجائے پچھلے پیریں واپس مڑیا۔ محنت کشاں اندر ''میر، تیر'' دی پُھٹ پے گئی تے ایس فرسٹریشن ہتھوں اوہ ونڈے گئے۔ ایس ریورس گیئر دے نتیجے ہُن تک اسیں بھگت رہے آں۔

غیر ملکی دانشوراں، پروفیسراں تے صاحبِ علم ہستیاں نے پنجاب، پنجابی زبان تے پنجابیاں نوں نرا لسانی سطح تے نہیں کوہیا، بلکہ اوہناں ایہدے نال نال انگریز سرکار دی بیوروکریسی وی ایس سلاٹر ہاؤس دیاں بنیاداں اُسارن وچ پیش پیش رہی اے۔ ایتھے ایہہ آکھنا بُہتا مناسب ہووے گا: سقوطِ پنجاب 1849ء توں جھبدے مگروں برٹش پنجاب دے افسر ایسے ''لنگوئسٹک ایشو'' اُتے لادِتے سن۔ مین ٹاسک پنجابی زبان دے لہجیاں نوں ٹارگٹ کرنا سی۔ اوہناں لہجیاں نوں وکھریاں زباناں قرار دینا سی۔ تانجو ایس بنیاد تے پنجاب نوں تقسیم در تقسیم کیتا جا سکے۔ اصل گل

خار کھان والی سی۔ پنجاب اوہ خطہ سی جیہڑا سبھ توں آخروچ فتح ہویا۔ایس دی فتح نال ہی گوریاں دا ہندوستان تے قبضہ مکمل ہویا۔سقوطِ پنجاب دی حقیقت دسدی اے کہ ـــــ ''پنجابی نوں پنجابی نہ مارے تے پنجابی نہیں مردا ـــــ '' برطانیا وچ وسدے پنجابی، یاں فیر دونواں پنجاباں دیاں سرکاراں چاہن تے انڈیا آفس لائبریری چوں ''پنجابی زبان نوں لہجیاں دے اتبار نال وکھریاں وکھریاں زباناں ڈکلئیر کرکے پنجاب نوں تقسیم در تقسیم کرن دے معاملے'' لبھے جاسکدے نیں۔ کیونکہ برطانوی قانون دے مطابق تمام سرکاری راز 30 سال بعد اوپن کردتے جاندے نیں۔ برٹش پنجاب دا سارا ریکارڈ انڈیا آفس لائبریری وچ محفوظ اے۔اِنج تھوڑے جیہے پاؤنڈ فی صفحہ دے حساب نال ایس لسانی معاملے دے سارے تال میل، رابطے، ٹاسک، ٹارگٹ اینڈ رزلٹ دے پیپرز دیاں حسبِ ضابطا نقلاں لئیاں جاسکدیاں نیں۔

ایسٹ انڈیا کمپنی دے افسراں دی تربیت، آئی سی ایس دا نصاب، کرسی سنبھالن والیاں دی برین واشنگ تے اوہناں دا طریقہ کار، ڈکٹیشناں کٹھیاں ساہمنے آسکدیاں نیں۔ کیونکہ سرکاراں لئی ایجیہے اکیڈمک معاملے سِر پھریاں دا کم نیں، ایہہ گھاٹے دا سودا نیں۔ برطانیا وسدے کروڑ پتی پنجابیاں لئی ایہہ فضول کم اے، بس پاؤنڈ کماؤ اَتے جان بناؤ، باقی گلاں دے گالڑی پئے باغ اُجاڑن۔ایس پچھوکڑ توں بعد جے حال حقیقت پھولیے تے اصل حقیقت ساہمنے آؤندی اے۔ برٹش پنجاب دی بیوروکریسی دی لسانی ذہانت وکھالی دیندی اے۔ بظاہر ایہہ سارا کجھ ایڈمنسٹریٹو سطح تے ہوندا اے۔ظاہری طور تے لگدا اے، افسران مقامی کلچر تے زبان نوں سمجھ کے علاقے دی عوام دی سائیکی سمجھ رہے نیں تانجو اوہناں لئی عوام دے سچے نوکر بن کے وکھایئے۔

دوجے پاسے علمی، تعلیمی، تحقیقی، حقیقی، غیر حقیقی سرکاری رپورٹاں جیہڑیاں میدان ہموار کردیاں نیں۔ اوہ 21ویں صدی دی ایس پہلی دہائی وچ پولیٹیکل ایشوز بن کے جاگ پئیاں نیں۔اوہناں دا علم دی ڈھال اولھے سیاسی استعمال ہورہیا اے۔تاہیوں تے اج ہر کوئی پنجاب نوں ونڈن دے رولے وچ اگے اگے وے۔لہجیاں نوں زباناں ڈکلئیر کرکے صوبیاں دی ڈیمانڈ ہورہی اے۔ کسے وی ریاست دیاں انتظامی اکائیاں دا ودھ گھٹ ہونا روٹین میٹر اے۔ پر اِتھے تے اصلوں ای وکھریاں ہوون دیاں گلاں ٹُریاں نیں۔(اِتھے فیر ہُن پنجاب کیہ کریئے؟)۔

بدنصیبی تے ایہہ ہے: پنجاب وچ پنجابی کرنٹ ایشو، پنجابی زبان اُتے کوئی اکیڈمک سطح

دا مکالمہ کرن لئی تیار ای نہیں۔ باہر لے مُلکاں وچ بیٹھے پنجابی پیارے ٹوپی ڈراما بُہتا کر دے نیں، عملی کم انگوٹھا۔ ڈالر تے پونڈ کمان توں فرصت ملے تے ایس ''سو کالڈ تیجے پنجاب'' دا خُمار روی اُترے اُتے متھا لان فقیر درویشاں نال۔ اج ویلا اے کہ برٹش پنجاب وچ بیوروکریسی دیاں لسانی رپورٹاں نوں کسے نویں ڈائیمنشن توں ویکھ کے زمینی حقائق، معروضی حالات کھوجے جان، سچ نتارا کیتا جاوے۔ پنجابی زبان دے لہجیاں اُپر لکھیاں رپورٹاں نویں پکھوں پھرولیاں جاون۔ خاص طور تے پنجابی زبان دے ڈیروی، ملتانی، بہاولپوری یاں ریاستی لہجیاں (1962ء توں بعد ایہناں نوں سرائیکی کہن دا رواج پایا گیا اے۔) بارے انگریزی افسراں نے انگریزی زبان وچ جو کم کیتا اے، اوہنوں نویں سرے توں نویں تقاضیاں موجب پرکھیا جاوے۔

اجوکے سمیں لسانیات دے حوالے نال انگریز افسراں دیاں رپورٹاں نوں ٹولن دی لوڑ اے۔ ایس بابت ملن والیاں ڈکشیناں، لوڑاں تھوڑاں تے دوجے معاملیاں دا ڈونگھا انیلسز کیتا جاوے۔ ایس کم نوں مختلف پیریڈز وچ وی ونڈیا جاسکدا اے تے مختلف حالتاں تے سچوئیشنز دے حوالے نال وی۔ جیویں انگریزی دور وچ مرتب ہون والیاں جیہڑیاں رپورٹاں اج کل وار وار کوڈ ہو رہیاں نیں، اوہناں دا کھُر الھیا جائے۔ ایہناں وچ ''ای او براکین'' اسسٹنٹ کمشنر و سیٹلمنٹ آفیسر مظفر گڑھ (1873ء تا 1880ء) دی رپورٹ ''رپورٹ آف لینڈ ریونیو سیٹلمنٹ آف دی مظفر گڑھ ڈسٹرکٹ آف دی پنجاب'' دی لہوروں چھپن والی 1882ء دی انتظامی رپورٹ توں علاوہ ''ای بی سٹیڈمین''، سیٹلمنٹ آفیسر جھنگ (1874ء تا 1880ء) دی لاہور وچ 1882ء نوں چھپن والی رپورٹ وی اے، جیہڑی ''رپورٹ آف دی ریوائزڈ سیٹلمنٹ آف دی جھنگ ڈسٹرکٹ آف دی پنجاب'' دے ناں توں چھاپے چڑھی۔ ایہہ اوہ انتظامی رپورٹاں نیں، جیہناں وچ مقامی زباناں تے لہجیاں دے حوالیاں نال وی لکھیا گیا اے۔ انج ای پنجابی زبان تے اوہدے مقامی لہجیاں بارے برٹش پنجاب دے سارے ضلعیاں دے ''گزٹ ائیرز'' وچ وی ڈھیر مواد لبھدا اے۔ ہُن تے خیر پنجاب وچ ضلعی گزٹ ائیرز کڈھن دا رواج ای مُک گیا اے۔ خبرے افسر اوس کیلبر دے نہیں رہے یاں فیر ''مواد'' اوس لیول دا مُک گیا اے۔ اجوکے پنجاب دے ضلعی افسراں نوں مقامی اسمبلی ممبراں، ناظماں، سیکٹریاں، چیئرمیناں، چیف سیکرٹریاں، گورنراں، چیف منسٹراں دے پروٹوکول توں ای فرصت نہیں ملدی کہ اوہ کوئی چج دا کم کر سکن۔ جدوں کہ برٹش پنجاب دے

افسر پنجاب، پنجابی زبان تے پنجابیاں داتیا پانچا اپنا آپ منوا کے کردے رہے، بھاویں ایہہ سارا کم اُتلیاں دے اشاریاں تے ای کیوں نہ ہوندا رہیا۔ اُتے ہن اوہناں دیاں دتیاں لیناں تے ای پنجابی اک دوجے دے گلمے پھڑن ڈھے نیں۔ جیوں ''سر رابرٹ منٹگمری'' جوڈیشنل کمشنر نے 1862ء وچ پنجاب دے سارے کمشنراں تے ڈپٹی کمشنراں توں پچھیا کہ پنجاب وچ سرکاری دفتراں تے عدالتاں دی زبان کیہڑی ہونی چاہیدی اے تے ڈپٹی کمشنر گوگیرہ کپتان میکویل نے آکھیا ___ ''ایہہ کوئی زبان (پنجابی) نہیں بلکہ لہجا اے ___''۔ انج ای دہلی دا کمشنر مسٹر جی ایس میول دا فرمانا سی ___ ''پنجابی اردو زبان دا لہجا اے ___'' سر ایچ بی ایڈورڈ کمشنر این رویے سنجل دے مطابق وی سوئی او تھے ای ٹکی کہ کچہریاں وچ اردو ای چلن دیو۔ پنجابی، پشتو، ملتانی تے دوجے لہجے شہادت دی زبان بنے تے کم ٹھپ ہو جانا اے۔

سر رابرٹ اجرٹن دا وچار سی ___ ''ہندی (پنجابی) پنجاب دے لوکاں دی زبان نہیں اے''۔ انج ای کمشنر ملتان کرنل ہیملٹن دا خیال سی ___ ''ملتان وچ پنجابی/ملتانی تحریری زبان نہیں سی''۔ لہٰذا اردو ای چلن دیو۔ یعنی گل او ہا سر چارلس ایچی سن والی ___ ''میں پنجابی زبان نوں مڈھلی تعلیم دے قابل نہیں سمجھدا ___'' البتا کمشنر حصار مسٹر لیمشا دا جواب سی ___ ''کچہریاں دی ورنیکلر اوسے عام مستعمل زبان دے مطابق ہونی چاہیدی اے جیہڑی ایس صوبے دے مختلف حصّیاں یعنی صوبے وچ، بخوبی رائج اے۔''

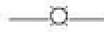
اپروکتی گل نوں سمیٹیے تے پنجابی زبان نوں دو محاذاں تے نقصان پہنچایا گیا اے۔ اِک محاذ برٹش پنجاب دے سرکاری ملازماں دا اے۔ جدوں کہ دوجا محاذ اوہناں ماہر لسانیات نے کھولیا جیہڑے پہلاں توں متھے وچاراں دیاں دلیلاں ای گھڑدے رہے تے گھڑ رہے نیں۔ پر افسوس کہ اُرلے، پرلے تے تیجے پنجاب دا I.Q بھنگ پی کے سُتا اے۔ لسانی معاملیاں تے اکیڈمک مکالمہ ای کوئی نہیں۔ ایس معاملے وچ کسے پاسے کوئی ہل جُل وکھالی دیندی اے تے نہ کوئی آہر۔ نِری گونگلوآں توں مٹی جھاڑن والی گل اے۔ اگوں پنجاب وی مچلا بنی، گونگیاں والا ویہار وکھار ہیا اے یاں فیر حکمِ زباں بندی اے؟

جدوں ایفروایشین لینگوئجز انسٹی ٹیوٹ لندن وچ پہلی انٹرنیشنل سرائیکی کانفرنس ہوئی، غلطی نال اوہدے مقرراں دی لسٹ وچ میرا ناں وی سی۔ پنجابی زبان دے ڈیروی، ملتانی،

بہاولپوری یاں ریاستی لہجیاں نوں زبان قرار دین دے معاملے وچ میری اختلافی کھپ اپنی تھاں سی۔ (ایہہ شور شرابا مسعود کھدر پوش ایوارڈ یافتہ، اِک امریکن یونیورسٹی دے نصاب وچ شامل میری کتاب ''پہلے پیار دا پہلا بھلیکھا'' وچ شامل اے)۔

دوجی انٹرنیشنل سرائیکی کانفرنس جدوں امریکا وچ ہوئی، غلطی نال اوہناں دِناں وچ وی میں اوتھے ای ساں۔ پنجابی زبان دے لہجیاں نوں زباناں قرار دیون دے ایس عمل اُتے وی میرا احتجاج ریکارڈ اے جیہڑا ''ویکلی پاکستان پوسٹ'' نیویارک/ٹورانٹو دے کالماں راہیں ساہمنے آوندا رہیا۔ یاد رہوئے پئی میرا اجے وی ایہہ کم چالو اے۔

پنجاب، پنجابی زبان تے پنجابیاں نال لسانی حوالے نال جو کجھ ہو رہیا اے، اوہدی سطح علمی نہیں، سیاسی اے۔ ہُن لوڑ ایس گل دی اے کہ مشرقی تے مغربی پنجاب اَتے باہر لے مُلکاں وچ وسدے پنجابیاں دے تیجے پنجاب وچ کوئی ایسا پلیٹ فارم ہووے جس تے لسانی حوالے نال اکیڈمک سطح تے مکالمہ ہووے۔ نہیں تے فیر پنجابیو: لاؤ گلاسی، پیولسّی تے ماروخراٹے...... اکھ کھلّھے گی تے ویکھی جائے گی۔

بولیاں دے وٹاندرے: پنجابی بولی راہیں

(نوٹ: ایس لِکھت وِچ انگریزی لفظ لینگویج Language دا پنجابی اُلتھا زبان دی تھاں بولی کیتا گیا اے۔)

جھات: ہیٹھلا کھوج پرچا اسلام آباد (پاکستان) دے پنجابی وسنیکاں دی ماں بولی دے وٹاندرے (یاں بدلن) بارے ہے۔ پرچے وِچ ایہہ کھوج لاون دِی کوشش کیتی گئی اے پئی پنجابیاں دی ماں بولی دے وٹاندرے دا سبب کیہ اے۔ باقی شہراں وِچ وی پاکستانی پنجابیاں وِچ اوہناں دی ماں بولی پنجابی دی ورتوں کیوں گھٹ رہی اے۔ ایس کھوج دا مواد لوکاں نال گل بات تے انٹرویو کر کے اکٹھا کیتا گیا اے۔ ایس کھوج دا اِک سِٹا ایہہ ہے پئی پاکستان دے ساریاں وسیباں تے وستیاں وِچ ساریاں دیسی بولیاں اُتے عام طور تے پر پنجابی بولی اُتے خاص کر کے کئیاں ونڈاں دا دباء سختی تے بھارا ے جیس پاروں پنجابی لوک اپنی ماں بولی چھڈی جاندے نیں تے ایہدی تھاں پاکستان دی قومی تے سرکاری بولی اُردُو اپنائی جا رہے نیں۔ ایس کھوج نے ایہہ وی دس پائی اے پئی پنجابی بولی دی ہوند تے ورتوں نوں سجری تازی تے جیوندی رکھن لئی ہور چوکھی دیر کیتیوں بغیر پکّے، پیڈھے تے سِکّے بند آہر کرن دی اُچیچی تے سخت لوڑ اے۔

1۔ کھوج دا مقصد تے مطالعے دی گوہ

پچھلی صدی دے چھیکڑلے اڈھ وچ کئی عالماں دا دھیان بولیاں دے وٹاندرے جیہے مضمون ول گیا تے اوہناں ایس وچ کُھبھ کے دلچسپی لینا شروع کر دتی۔ ہیٹھلے مطالعے دا مقصد

پنجابیاں وچ اوہناں دی ماں بولی پنجابی دے وٹاندرے بارے جاننا سی۔ ایس لئی ایس کھوج وچ اِک سروے راہیں سِٹا کڈھن دا طریقہ متھیا گیا ہے۔ مطالعے نوں مناسب حد وچ رکھن لئی اسلام آباد توں اِی نمونے اکٹھے کیِتے گئے نیں۔ ایس آہر وچ گوہ ایس چیز تے رہوے گا پئی اوہ کیہ سبب تے گارن ہن، جیہناں پاروں اپنی جدّی پُشتی رہتل تے وسیب، پنجاب وچ ایہدے اصلی وسنیک اپنی ماں بولی پنجابی نوں چھڈ کے بِناں سوچے سمجھے کِسے دُوجی تگڑی، پردھان تے سانجھ بولی ول ٹُرے جاندے نیں۔ اُمید کیتی جاندی اے پئی ایس مطالعے دے سِٹیاں تے کِیتیاں گئیاں سفارشاں پنجابی بولی وٹاندرے نوں ٹھلّن تے روکن دے نال نال ایس بولی وٹاندرے دی پِٹھ دے پاسے نوں پرچھانہ موڑن دے کم وی آوسن۔ وچارا ایہہ وی اے پئی ایہو اِی صلاحواں پنجابی بولی دے ودھاء تے چڑھاء وچ وی مدد کرسن۔

2۔ مُڈھلے سوال

ایس کھوج تے مطالعے وچ تھلے لکھے چونہہ سوالاں دے پرتاء لبھن دا آہر کیتا گیا ہے۔

1- حال گھڑی پاکستان وچ اردو تے انگریزی دے ساہمنے پنجابی بولی دی حیثیت تے اوقات کیہ اے؟

2۔ پنجابی بولی دے وٹاندرے نوں ودھان پچھے کیہڑے سبب تے وجہاں ہن؟

3۔ پنجابی بارے پاکستانی پنجابی تے دُوجے وسنیکاں دا رویہ کیہ اے؟

4۔ پنجابی بولی دے وٹاندرے دی واء دا پاسا موڑن لئی کیہ کیتا جاسکدا اے؟

3۔ کھوج دا پچھوکڑ

بولی انساناں دی مُڈھوں نویکلی صفت تے ہڈوں اُچیچا گُن اے۔ بولی بِناں کوئی وی وسیب نہیں پھُل پھَل سکدا۔ ساڈی ہونداَن ہونددی نینہہ ساڈی بولی ای اے۔ دُنیا دی ہر نُکّر تے کونے تے کوئی نہ کوئی بولی موجود اے۔ بولی انسانی کرن، دھرن، رہتل تے وسیب دا اِک لازمی حصہ اے۔ بولی دا سبھ توں وڈا مقصد اِک دُوجے دی جانکاری تے خبرگیری ہے۔ بولی اوہ تاکی ہے جیہڑی اوس دے بولن والیاں دے وسیب تے رہتل ول کھُلدی اے تے اسیں اوس وچوں

اوس وسیب تے رہتل دِیاں قدراں، لابھاں تے لیہاں نوں جھات سکدے ہاں۔ سبھ توں وڈّی تے اُچیچ گل ایہہ ہے پئی بولی اِی انساناں تے جنوراں دا فرق دسدی اے۔ فِلپ لیبر مَین دے آکھن موجب: ''ساڈا بولن گُن ساڈی عقل، سمجھ تے بُدّھ لئی نِرا لازم اِی نہیں سگوں ایہہ کلا گُن اِی انسان ہون دے برابر ہے۔ بولن گُون والے جنور اِی انسان نیں۔ کیوں جے جنوراں تے انساناں وچ فرق تے نتارے دا پُھمّن بولی اِی اے''۔

دُنیا دی ہر بولی اِک دُوجی توں وکھری تے نویکلی ہون دے نال نال ات ضروری تے اپنے اپنے اُچیچے گُن والی اے۔ بولیاں دے اُچیچے تے نویکلے ہوون دے چونہہ انگاں دی دس مائیکل کراوس اِنج پاؤندا ئے: پہلا انگ، سوہن تے سُنکھ دا انگ ہے۔ ہر بولی دی اپنی خوبصورتی ہے۔ دُنیا وچ جنیاں گھٹ بولیاں ہوندیاں، دُنیا اونی اِی گھٹ سوہنی تے من موہنی ہوندی۔ دُوجے انگیں بولیاں دا کھلار سائنسی بُنیاداں لئی وی ضروری اے۔ دُنیا دی ہر بولی وچ علم تے عرفان لُکیا ہویا اے۔ ایسے لئی کوئی وی بولی نہیں گواچنی چاہیدی۔ جیویں بُوٹیاں وچ طبّی علم، کِسے رُکھ دی چھِل یاں کِسے جڑی بُوٹی دے پتے کینسریاں کوڑھ نوں جڑھوں مُکا دیندے نیں۔ پر بولی گواچن پاروں اوس رُکھ داناں وی گواچ جاندا اے۔ بولیاں دے کھلار دا اِک پکھ ایہہ وی اے پئی ہر بولی دُنیا تے دُنیا دی ہوند نوں اپنے خاص تے اُچیچے انگیں ویکھدی اے۔ کِسے بولی دے مُکن نال دنیا نوں وکھرے انگیں ویکھن دی ساڈی ایہہ صفت تے طاقت وی مُک جاندی اے۔

تریجا انگ، اخلاقی انگ اے۔ اوہ ایس لئی پئی ہر بولی دے بُلاراں دی فردی تے قومی سِنجھان تے پچھان اوہناں دی اپنی ماں بولی نال جُڑی ہوندی اے۔ ساریاں توں وڈّا اَتے ات ضروری انگ ایہہ ہے پئی اسیں ہُن دُنیا نوں چنگی طرحاں جانن پچھانن لگے ہاں۔ حیاتی دے جیس گول چکّر وچ اسیں رہنے وسنے ہاں اوہ اصل وچ زندگی تے جیون دا اِی اِک پھیر اے۔ دیسی بولیاں نوں مرن توں بچاون تے زندہ رکھن لئی ساڈی گھول تے بے دھیانی دا مطلب ایہہ ہووے گا جیویں ہُن اسیں ذہانت دے بابل منارے دی ٹیسی تے اپڑ گئے ہوئیے، جیس پاروں سانوں ہُن کِسے ہور بولی دی لوڑ اِی نہیں رہی تے ایس طرحاں اسیں بناں سوچے سمجھے پچانوے توں لے کے نڑنویں فیصد دیسی بولیاں نوں اُکّا اِی مار مُکا دئیے۔

ایہناں اُتلیاں گلاں تے نُقطیاں توں دُنیا دی ہر بولی دے اُچیچے تے ات ضروری

ہوون دی صاف صاف دس پیندی اے۔

4۔بولی تے وسیب دا جوڑ تے رِشتا

بولیاں بارے اِک سوادلی تے پکّی گل ایہہ وی اے پئی دُوجیاں تیکر مطلب پچاون لئی بولی اِی نرا نرول ڈھنگ تے ہتھیار نہیں۔ بولی کسے رہتل تے وسیب دا اٹوٹ انگ ہون دے نال نال دُوجیاں تائیں وسیب رنگ دسن تے اپڑان دا اِک ہتھیار اے۔ ہر میز تے بلانگ دے آکھن موجب: ''وسیباں دے سارے معنے ایہوای دسدے ہن پئی بولی کسے وی وسیب دا اِک لازمی حصہ اے۔ ایس گل تے وی ساریاں دا ایکا اے پئی وسیب سِدھی سادھی شے نہیں سگوں بہت وڈّا گورکھ دھندا تے ات گنجھل دار، ایہو جیہی چیز اے جیہڑی اِک مثالی بندوبست نال اِی بن سکدی ہے۔ جِس وچ علم، لیہاں، قدراں یقین، بولی، آرٹ تے رِیت رواج دے نال نال لوکاں دِیاں عادتاں تے وسیباں دے میلاں جولاں تے تجربیاں توں سکھے گُر اَتے جاچاں وِی شامل نیں۔ بولی وسیب تے رہتل دے دُوجے ہور جیاں جیویں لیہاں، قدراں تے دِین دھرم دے نال نال وسیب تے رہتل دا اِک جی اے۔ بولی وسیب توں اِی پھُٹدی اے تے میل جول راہیں اِک نسل توں دُوجی نسل نوں نری اپڑدی ای نہیں سگوں وسیب تے رہتل نوں گھڑدی وی اے۔ اِنج کہہ لئو پئی وسیب دا لشکارا بولی نے اِی ڈُولیا تے مانجیا ہوندا اے۔ پر وسیب دے دوجیاں جِیاں توں اڈ بولی تے وسیب دا جوڑ خاص ونڈیں اُچیچا وِی اے کیوں جے بولی وسیب دی دس پاؤندی اے۔ سبھ توں وڈی گل تے ایہہ ہے پئی ایہہ بولی اِی ہوندی اے جیہڑی وسیب وِچ رہندے بُلاراں وِچ اوس وسیب دیاں رِیتاں، رواجاں تے قدراں رچاؤندی اے۔ بھاویں وسیب تے بولی اِک دوجے توں اڈ نہیں رہ سکدے پر ایہہ جاننا بہت ضروری اے پئی ایہہ دوویں اِکّو چیز نہیں۔''

ہُن اسیں ایہہ کہہ سکدے ہاں پئی بولی اوہ چابی اے جیہڑی اپنے وسیب دیاں روایتاں، علماں تے وسّوں دے گلّے تے خزانے کھولدی اے۔

5۔ بولی وٹاندرے دِیاں ونڈاں تے سبب

پچھلی صدی دے پچھیکڑلے ادھ توں لے کے ہُن تیکر کئی عالماں تے سُوجھواناں نے بولیاں دے وٹاندرے تے ایہناں وٹاندریاں دیاں سبباں نوں چنگی طرحاں جھا گیا تے کنگھالیا اے۔ ایہناں بولیاں وِچ ڈچ، ٹونگن، یونانی، پولش، اطالوی، فجی، ہندی، کُک آئلینڈ سمواَن، گُجراتی تے سمواَن اَتے جاپانی بولیاں شامل نیں۔

فاسولڈ دے آکھن موجب: ''بولی وٹاندرا اوہ جُون اے جیس وِچ کسے وسیب دے وسنیک کسے اوپری بولی دے حق وِچ اپنی ماں بولی نوں اُکّا اِی چھڈ دین یاں پھیر اوہ اِک مُٹھ ہو کے اپنی ماں بولی دی تھاں کوئی دُوجی بولی چُن لوَن''۔ دُوجے بنّے ہومز آکھدائے: ''جدوں کسے دھرتی دے وسنیک اپنی ماں بولی نوں سجری، تازی تے جیوندی نہ رکھن دے نال نال اوہ کسے دُوجی بولی نوں منّن تے قبولن لگ پوَن تے ایہہ حالت بولی دے وٹیون تے وٹاندرے دی دس پائے گی۔''

اُتلیاں گلّاں توں صاف سدھ ہونداا ے پئی کسے اِک ماڑی بولی دے کسے دُوجی تگڑی بولی دے نال وٹاندرے پچھے کُجھ سیاسی، سماجی تے مالی کارن تے سبب ہوندے نیں۔ عام طور تے لوک اپنی ماں بولی نوں ماڑی سمجھدیاں ہویاں چھڈ کے کسے دُوجی بولی نوں تگڑی سمجھدیاں ہویاں اودوں قبول کردے نیں، جدوں اوہناں نوں ایس بولی وٹاندرے نال چودھرتے شان وشوکت دے نال نال موٹیاں موٹیاں نوکریاں تیکر پہنچن دی رسائی تے اُمید ہووے۔ ایس حالت بارے ڈوریَن دا خیال ایہہ اے پئی: ''جدوں تیکر مالی تے سماجی مطلب نِکلدے رہن ماں بولی نال وسنیکاں دا سچّا تے پکا جوڑ جُڑیا رہندائے۔ پر جے کوئی دُوجی بولی ایہناں کھیتراں وِچ ماں بولی توں ودھ فیدے وند ثابت ہوندی نظر آوے تے اوس دُوجی اوبھڑ بولی دے حق وِچ بولی داوٹاندرا شروع ہو جاندائے''۔

عام خیال وِچ بولی وٹاندرے دِیاں دو ونڈاں ہن تے ایہناں بارے ہومز نے کُھل کے بحث کیتی اے۔ ہومز دے خیال موجب، بولی وٹاندرے دا اِک پکھ ایہہ ہے جیہدے وِچ دیسی لوک اپنی ماں بولی کسے دُوجی تگڑی بولی دے حق وِچ چھڈ دیندے نیں۔ ایس قسم دی بولی وٹاندرے دی مثال نیوزی لینڈ وِچ ماوری تے شمالی امریکا وِچ ریڈ اِنڈیَن قبیلیاں دِیاں بولیاں

ہن۔ دوجیاں اوبھڑ بولیاں نال وٹاندرے مُوجب ایہناں دیساں دِیاں ایہہ دیسی بولیاں آپوں اُکّا اِی مرکھپ گئیاں ہن۔

بولی وٹاندرے دی دوجی ونڈ تے سبب ایس طرحاں اے پئی کِسے وسیب وِچ اوس وسیب دے دیسی وسنیک کِسے دُوجے اوبھڑ، تگڑے تے زوراور ٹولے یاں قوم دی بولی نوں چنگی طرحاں جانن سِکھن تے سمجھن تے مجبور ہو جاون۔ ایس قسم دے بولی وٹاندرے وِچ دیسی وسنیکاں نوں اپنی ماں بولی نوں پوری طرحاں نہیں چھڈنا پیندا۔ ویکھن وِچ ایہو ای آیا اے پئی ایہو جہیا بولی وٹاندرا زیادہ تر ملّو ملّی تے زورازوری نال مجبور کرن پاروں اِی ہوندا اے تے معاشرے دیاں ساریاں لوڑاں پوریاں کرن لئی اِکّو ویلے دو بولیاں ورتیاں جاندیاں نیں۔ (اِک لحاظ نال پاکستانی صوبیاں وِچ دیسی وسنیکاں تے پنجابیاں دی ماں بولی پنجابی دے وٹاندرے دا مسئلا ایسے اٹکل وِچ فٹ ہوندا ئے)۔

6۔ بولی وٹاندرے دے انجام تے نتیجے

چھوٹی بولی نوں کئی نتیجے تے انجام بھگتنے پیندے ہن۔ چھوٹی بولی نوں سبھ توں وڈا نقصان تے ایہہ ہوندا اے پئی اوہ بولی آپوں مر مُک جاندی اے۔ ایس بارے جیمز فورڈ آکھدا ئے: ''اکثر اوقات جدوں اندر لے تے باہر لے دب دباتے بھار موجب کِسے وسیب دے وسنیک کِسے اوبھڑ بولی نوں قبول کرن تے مجبور ہو جاون تے ایہو جیہے بولی وٹاندرے دا سِٹّا، انت، نتیجا تے انجام اوہناں دی اپنی ماں بولی دی موت اِی ہوندا ئے۔ دیسی وسنیکاں دِیاں ایہہ مجبوریاں زوراوراں نالوں اوہناں دِیاں اپنیاں رہتلی قدراں تے روایتاں یاں مالی تے سیاسی زِندگیاں وِچ وِتھ تے فرق ہے جو تجارت، ہجرت، اِک دوجے نال ویاہ شادیاں تے دھرم دی تبدیلی یاں فوجی جِتّاں ہو سکدیاں ہن۔''

بولیاں دے عالماں تے سُوجھواناں ایس ست نوں اُتانہہ چُکیا ہے پئی کِسے بولی دا کھُس جانا، اِک اُچیچی تے نویکلی تاکی یاں باری دے بند ہوون دے برابر ہے جیہڑی انسانی دماغ ول کھُلدی ہے۔ ایس ونڈیں بولیاں دا کھلار چوکھا فیدے وند ہے ایس لئی پئی ایہہ کھلار

عِلمداری تے سمجھداری دا کھلار اِی اے۔ دُنیا دی ہر بولی اپنی اپنی تھاں تے اِک نویکلا تے اُچیچا ہتھیار تے سند ہے، جیس وِچ اوس بولی دے بُلاراں دے علم، عرفان تے تجربیاں دے خزانے دبے ہوئے نیں۔ تاں ای ایس ہتھیار دا کھُسنا اِنجے اِی اے جیویں اُسارن والی اوہ حقیقت اِی کھُس جاوے جیہنوں ڈولن تے سنبھالن وِچ کئیاں نسلاں دے ہر طرحاں دے آہر تے خزانے خرچ ہوئے ہوون۔

جُون رائنر اپنے ''دیسی بولیاں نوں سہارا دین دے جواز تے لوڑاں'' سرناویں والے پرچے وِچ ایس بارے اِنج لِکھدا ئے: ''دُنیا وچ انسانی نفسیاتی وسیب تے قدرتی ہوند دِیاں کُنجیاں اِی چابیاں نِکیاں نِکیاں دیسی بولیاں دے بُلاراں کول ہن۔ جے ایہہ بولیاں مر مُک جاون تے ایہناں دے نال ایہہ چابیاں وی گواچ جاندیاں نیں۔ ساڈیاں بولیاں اوہ سانجھیاں تخلیقی پیداوار ہن جیہناں وِچ ہر نسل تے ہر وسیب دے وسنیکاں نے اپنا اپنا ہیر پایا ہویا اے۔ ساڈیاں بولیاں وچ دُنیا بھر دے علم دا چوکھا حصہ اوہ ہے جیہڑا مُڈھ قدیموں انساناں دی کُکھ وچ سمایا ہویا سی تے ہُن وِی ہے۔ جدوں اِک بولی ختم ہو جاوے تے اوہدے نال اِی اوس بولی دا اپنا اُچیچا علم تے عرفان وِی مُک جاندا ئے۔ نالے بولیاں راہیں کِسے اِکو گل تے دِکھ نوں دسّن، آکھن تے سمجھان دے طریقے تے انگ ہر وسیب دے وسنیکاں دے اپنے اپنے، اُچیچے تے وکھرے وکھرے ہن۔ ایسے پاروں اسیں اپنے اپنے وکھو وکھ طریقیاں تے ڈھنگاں نال رہندے ہاں، سوچدے ہاں اَتے آہر، کوششاں کردے ہاں۔''

جوشُوا فِش مین بولی وٹاندرے کھیتر دا اِک مشہور عالم اے۔ اوہدا آکھن اے پئی، کِسے بولی دی موت اِک بنیادی حقیقت دی موت ہوندی اے۔ اوہ آکھدا ئے: ''بولی تے وسیب دا رِشتا تے جوڑ بہت گُوڑھا اے تے جدوں اِک بولی مُک جاوے تے اوس بولی وِچ رچیا وسیا وسیب وِی مُک ویندا ئے۔ جے تُسیں اوس بولی نوں اوس وسیب توں کڈھ دیو، تے تُسیں اوس وسیب دِی دعا سلام، خیر سلا، دعاواں تے بد دعاواں، بلّے بلّے تے ہلاشیری، اصول تے رکھ رکھاء، ادب آداب، گیت گانے، بُجھارتاں تے پہیلیاں، اکھان تے محاورے، دواواں تے علاج معالجے، مت تے عقل اَتے عبادتاں وِی مکا دیندے جے۔ باقی کُجھ نہیں بچدا۔ سوچو تے دسّو کُجھ بچدا ئے؟ جدوں تُسیں کِسے بولی دِی گل کردے او، تے حقیقت وِچ تُسیں اوس بولی دیاں بُلاراں تے اوہناں دے

وسیب دی گل اِی کردے او۔ مطلب ایہہ ہے پئی کِسے بولی دے چھٹّن نال تُسیں پکّی طرحاں اوس وسیب دا جیون، حیاتی، زندگی، سوچ وچار دے طریقے، قدراں قیمتاں جاچن تے نِبھان دے انگاں دی ای نہیں اصل وِچ انسانی حقیقت تے انسانی ہوند دی گل کردے او۔''

ڈیوَڈ کرِسٹل اِک پاڑھو تے عالم اے۔ بولیاں دی موت دے کھیتر وِچ اوہ اِنج کہندا اے: ''ہر کسے نوں ایہہ چِنتا تے فکر ہونی چاہیدی اے پئی کِسے وِی بولی دے مُکّن تے مرن وِچ ہر اِک دا نقصان اے۔ ایس لئی پئی ساڈے وِچوں ہر کوئی سینکڑیاں دیسی بولیاں توں فیدا چُولیندا اے ایس لئی ہر کوئی ایہناں ساریاں دیسی بولیاں دے ایس انمُلے خزانے دا راکھا تے چوکیدار وِی ہونا چاہیدا اے۔ کئی دیسی بولیاں ساڈیاں اکھاں ساہمنے ہولی ہولی سہک سہک کے مر مُک رہیاں نیں۔ وسیباں تے قوماں واسطے نِرا ایہہ کافی نہیں پئی اوہ اپنے وِچ رہن والے دیسی لوکاں نوں اوہناں دِی وراثت ہوندا گّے ودھان وِچ اِی اوہناں دا ہتھ ونڈان تے مدد کرن۔ سگوں وسیباں تے قوماں دا ایہہ وِی ذمہ تے فرض ہے پئی اوہ اپنے وسیبی ورثے دے بچاء تے سانبھ سنبھال لئی دیسی بولیاں دی دیکھ بھال تے رکھیاوی کرن۔ آوَندے ویلے اجیہے ورثے دی گھنی تے چوکھی قدر تے قیمت ہوسی۔ جیس وسیب یاں حکومت کولوں ایسی سانبھ توں گھول تے غفلت ہوئی آوَن والا ویلا اوہناں نال سختی تے گوڑ نال بُجھسی تے کدے نہ بخشسی۔

مُکدی گل ایہہ ہے پئی کِسے وی بولی دے مُکّن دے نقصان تے گھاٹے پُوری دُنیا دے وسنیکاں نوں سہنے پیندے نیں۔

7۔ اجو کے کھوج دا ویروا

پنجابی دُنیا دیاں وِیہہ (20) مُکھ بولیاں وِچوں اِک بولی گِنی جاندی اے۔ ایس حقیقت دا ویروا ضروری اے پئی پاکستان وچ پنجابی بولن والے لوکاں دی گِنتری سبھ توں چوکھی (پاکستان دِی آبادی دا کوئی 56 فیصد) اے۔ پاکستانی پنجاب دی پنجابی بولی دیاں علاقیاں موجب بولڑیاں وِچ پوٹھوہاری، دھنی، چھاچھی، جانگلی، ماجھی، سرائیکی، مُلتانی تے ہور بولڑیاں ہن۔ اُکّا اِی تختّی تے نتھاویں گل تے ایہہ ہے پئی پاکستان وِچ اُردو تے انگریزی پردھان بولیاں نیں۔ ایہہ دوویں بولیاں سرکاری تے تعلیمی بولیاں متھیاں گئیاں ہن۔ پاکستانی حکومت دِی

انیائیں بولی پالیسی اِنج گھڑی گئی اے پئی سرکاری پدّھر تے حکومت نِرا اُردو تے انگریزی بولیاں اِی اُتانہہ کردی اے پر ہزاراں ورھے پُرانیاں دیسی بولیاں نوں ہند دی اے۔ ایس بےتھوی حکومتی پالیسی پاروں پاکستان دے وسنیک اوّلے وسیبی درجیاں وچ ونڈ تیجے ہوئے نیں۔ ایس نویں سماج دی درجابندی دے رُکھ دِی ٹیسی تے سبھتوں اُتّے انگریزی اے، اوس توں ہیٹھاں اُردو، پھیر تھلّے دیسی بولیاں تے سبھتوں نیچ پنجابی بولی اے جیہڑی آپوں پاکستان دے سبھ توں چوکھے بلاراں دِی ماں بولی اے۔ اجیہے حکومتی انیائیں لینگوئج پالیسی پاروں دیسی بولیاں ان پڑھ، جاہل، جانگلی تے گنوار دیہاتیاں دانشان نیں۔

وسیبی نموشی، شرمندگی تے سُستی دیسی بولیاں داڈُوجاناں بن گئیاں نیں، جیہناں وِچ پنجابی بولی سبھتوں ودھ بدنام اے۔ سرکاری بےدھیانی تے بےحسی پاروں کئی دیسی بولڑیاں مر مِٹن دے کول اَپڑ گئیاں نیں۔ شہراں وِچ رہن والے دیسی پنجابی بُلار ہولی ہولی اُردو تے انگریزی بولیاں ول کِھسکدے جاندے نیں تے ایہہ معاملا اوہناں دِی ماں بولی پنجابی لئی چوکھا بھیڑا اے تے گھمبیر اے۔

پاکستان دیاں موٹیاں بولیاں تے اوہناں دے بُلاراں دا حسابی ویروا اِنج اے: پنجابی (سرائیکی رلا کے): چھپنجاں فیصد (56%)؛ پشتو: سولھاں فیصد (16%)؛ سندھی: پندرھاں فیصد (15%)؛ اُردو: چھ فیصد (6%)؛ بلوچی: چار فیصد (4%)؛ دوجیاں بولیاں رلا ملا کے چار فیصد (4%)۔

ایس پرچے دِی کھوج وِچ اسلام آباد (پاکستان) وچ رہن والے پچونجا (55) پنجابیاں نال گل بات تے انٹرویو کیتے گئے۔ ایہناں وِچوں سولھاں (16) فوجی، پندرھاں (15) لیکچرار، بارھاں (12) انجینئر، تے بارھاں (12) سکول عمر دے بالاں دے ماپے سن۔ ایہہ کھوج پہلی اپریل توں پہلی مئی 2007ء دے عرصے وچ پوری کیتی گئی۔ انٹرویوز دا سارا گوہ تھلّے دِتے چونہہ سوالاں اُتّے سی۔

1۔ اردو تے انگریزی دے مقابلے وچ پنجابی بولی دا مقام، حیثیت تے اوقات کیہ اے؟

2۔ پنجابی دے وٹاندرے پچھے سبب تے کارن کیہ ہن؟

3۔ پنجابی بولی بارے پاکستانیاں دا رویہ کیہ اے؟

4۔ پنجابی بولی دے وٹاندرے دی لہر دا پاسا پرتن لئی کیہ کیتا جاسکدا اے؟

ایس سچ دے ہوندیاں سُندیاں پئی پاکستانی پنجاب دے گھٹوگھٹ سارے وسنیکاں دی ماں بولی پنجابی اے، فیر وِی ساریاں پُچھیاراں دا پہلے سوال دا پرتاء تے جواب ایہہ اِی سی پئی پاکستان وچ پنجابی بولی دی پاکستان دِیاں دُوجیاں سارِیاں بولیاں ساہویں عام طور تے اردو اَتے انگریزی دے مقابلے وِچ خاص کر پنجابی بولی دی اوقات، حیثیت تے تھاہر بڈّوں نیویں تے نِیچ اے۔ پنجابی اُتے ساریاں پاکستانی بولیاں توں ودھ دب دباتے بھارا اے۔

47 لوکاں دا پرتاء سی پئی پنجابی بولی دِی اینی مند حالی دِی ساریاں توں وڈّی وجہ پاکستانی تے پنجاب صوبے دی سرکار دا پنجابی بولی بارے متریٔ ماں جیہا رویہ ہے۔ سرکاری پدھر تے پنجابی بولی دے سِر اُتّے ہتھ رکھنا اَتے اِک پاسے پنجابی نوں وکھری بولی مَنن تے ایس بولی نوں اُتانہہ چُکن توں اُکا اِی وانجھیاں نیں۔ سرکار دے پنجابی لئی ایس منفی ورتارے پاروں پنجابی بولی نوں سہولتاں، سہائتا تے اوہ مواد نہیں لبھدے جو کِسے وی بولی دے سجرے تازے رہن توں اڈ، بولی دے ودھاء، چڑھاء تے اگانہہ ودھن لئی ات ضروری ہوندے نیں۔

پاکستان وِچ پنجابی پڑھائی دی بولی وی نہیں اَتے نہ اِی کوئی پنجابی سکول نیں۔ دُوجے پاسے انگریزی تے اُردو دے لکھاں سکول نیں تے ایہناں نوں سرکاروں ہر قسم دِیاں سہولتاں تے سہائتا مِلدیاں نیں۔ صوبا سندھ وِچ سندھی سکول وی ہزاراں دی گنتی وِچ نیں پر پنجابی نال ایہہ دھروا اے پئی پنجابی اِک سکول وی پاکستان دے کِسے تھاں وی نہیں۔

44 پُچھیاراں دے موجب پنجابی عالماں لئی کوئی مالی راہ نہیں کھُلدے۔ سرکاری نوکریاں یاں پرائیویٹ کم کار پنجابی پڑھیاں لئی کوئی تھاں نہیں بناؤندے۔ ظاہر اے پئی جے کوئی مالی کھِچ نہ ہووے تے کیہڑے ماپے اپنی تے اپنے بالاں دی پنجابی پڑھائی لئی عمر، وقت تے پیسہ خرچ کرن دی ہمت کرن گے۔

55 وچوں 48 پرتاء ایہہ سن پئی ہوراں نوں تے چھڈّو، پاکستان وچ پنجابیاں دا اپنی ماں بولی پنجابی نال ورتارا چنگا تے سلاہن جوگ نہیں۔ خاص کر پڑھے لِکھے پنجابی، پنجابی بولی نوں اپنے کرودھ تے نفرت نال ویکھدے نیں پئی اوہ اپنی اولاد نوں وی پنجابی ول جاون توں ورجدے نیں۔ ہُن جے پڑھے لِکھے پنجابی ای اپنی ماں بولی توں آوازار ہوون گے تے پنجابی

بولی داوٹانڈرا تے ہونا ای اے۔ ایہہ معاملا تے مسئلا پنجابیاں دے اپنی ماں بولی نال رویے تے ورتارے نال جُڑیا ہویا اے۔ جے پنجابی آپ اپنی ماں بولی نوں نندن تے ہورناں نوں پنجابی بولی دا کیہ سیک اے۔

آخری سوال بارے ساریاں پُچھیاراں دا ٹھکواں پرتاء ایہہ سی پئی جناں چر پاکستانی سرکار اپنی بے تُکی تے بے بُنیا دلسانی پالیسی نہیں بدلدی اودوں تیکر پاکستان دیاں دیسی صوبائی بولیاں تے خاص کر پنجابی دا اگیتر ہنیر ا ای ہنیر ا اے۔ پاکستانی تے پنجابی سرکار دا ایہہ فرض تے ڈیوٹی ہے پئی اوہ پنجابی سکول کھولن دے نال نال پنجابی پڑھیاں لئی نوکریاں دے موقعے رُبھن۔ ایس کھیتر وِچ سرکاری دفتراں، عدالتاں، تے اداریاں وِچ پنجابی بولی وِچ سرکاری لِکھتاں تے حوالے پیدا کرن دے نال نال پنجابی وچ کاروبار کرن دی لوڑ اے۔ ایہدے نال نال پنجابیاں نوں اپنی ماں بولی بارے اپنا رویہ بدلنا چاہیدا اے تے ہر پدھر اُتے کھیتر اُتے پنجابی نوں اِک سِکّے بند بولی منوان دی منگ کرنی چاہیدی اے۔ تانجو پاکستان دے ہر صوبے وِچ دو بولیاں لاگو ہوون: صوبے دی ماں بولی تے سانجھے جوڑ لئی قومی بولی (اردو یاں انگریزی یاں کوئی ہور اِکو بولی، مثلاً عربی)۔ ایس دے دو فیدے ہوسن۔ سرکاری ماننا پاروں صوبیاں دیاں بولیاں (پنجاب وِچ پنجابی) بارے ساریاں دے رویّے بدلن گے تے حال موجود نفسیاتی کھچا تانی، نفرتاں، کدورتاں تے اجوڑ مُکن گے۔

ایہہ سارے سِٹے نویں نہیں پر فیر وی ایس گل تے اِک واری فیر چانن پیندا اے پئی پاکستانی پنجابی مجبورن پنجابی بولی دے وٹانڈرے دی چکّی وِچ پھسے ہوئے نیں۔ مجبوری نہ ہووے تے پاکستانی پنجابی دُنیا دیاں دُوجیاں سُنکھیاں تے پُرانیاں قوماں ہار پنجابی نوں ای اپنی رہتل، وسیب، علم، عرفان تے حیاتی دی پچھان بناون۔

8۔ سِٹّا

ہر دیسی بولی مُڈھ قدیموں اپنی ہڈورتی، تجربیاں تے دکھاں دے نچوڑاں پاروں دھرتی دے سارے وسنیکاں لئی لازمی امر اے۔ ہر بولی اپنے وسیب دے ہر وسنیک دی ہوندی

دس تے نشان اے۔ کِسے وی وسیب تے اوہدے وسنیکاں دی ہوندنہیں مُکنی چاہیدی تے ایہہ زرا ہر دیسی بولی نوں سجری تازی تے جیوندی رکھن نال اِی ہوسکدا ئے۔ اِک ناوَجووڈیرے دے آکھن ہار:

جے ساہ نہ لَیں ، تے واء کوئی نہیں
نہ پٹّیں پَیر، بھوئیں کوئی نہیں
جے بولیں اِی نہ، تے کُجھ وِی نہیں

حوالے

1۔فِلپ لیبرمین، اِیوسپوک:ہیومین لینگوا یج اینڈ ہیومین ایوالیوشن، نیویارک؛ڈبلیو۔ڈبلیونورٹن۔1998ء

2۔ مائیکل کراوس، سٹیٹس آف نیٹوامریکن لینگوا یج اینڈ ینجر منٹ(سٹیبلیزِنگ ینڈ ینجیس لانگوا یجز سرناویں دی کتاب دے 3 توں15پتراں تے)ایریزوناسٹیٹ یونیورسٹی۔مارچ2007ء

3۔ جوسی این ہیمر اینڈ ٹیکل بلانک، بائیلینگو ایلیٹی اینڈ بائیلنگوایلزم،کیمبرج یونیورسٹی پریس۔1989ء

4۔آر۔فاسولڈ، سوشیولنگوا سٹیچس آف سوسائٹی، نیویارک؛باسل بلیکویل،اِنک۔1985ء

5 ۔سی۔ ہافمین، این انٹرودکشن ٹو بائیلنگوالزم، لانگ مَین،لندن۔1991ء

6۔این۔ڈوریَن، لینگوا یج لاس اینڈ مینٹینینس اِن لینگوا یج کانٹیکٹ سچوایشنز(دِی لاس آف لینگوا یج سکلز سرناویں دی کتاب دے44توں 59پتراں تے)

7۔ جے۔ہومز، این انٹرودکشن ٹو سوشیولنگواِسٹکس، لانگ مَین،لندن۔ 1992ء

8۔ جے۔کرافورڈ، اینڈ ینجرڈ نیٹوامریکن لینگوا یجز:وٹ اِز ٹوبِی ڈن اینڈ وہائی، بائی لنگوال ریسرچ جرنل، ہیڑ 19 پتر 17 توں 38-1995ء

9۔ جے ۔رائنر، ریشنیل اینڈ آئیڈیاز فار سٹیبلائیزنگ ینڈ ینجیس لینگوا یجز (سٹیبلیزِنگ ینڈ ینجیس لانگوا یجز سرناویں دی کتاب وِچ)ایریزوناسٹیٹ یونیورسٹی۔ مارچ2007ء

10۔ جے ۔فِش مَین، وٹ ڈُو یُو لُوز وہین یُو لُوز یور لینگوا یج(سٹیبلیزِنگ ینڈ ینجیس لانگوا یجز سرناویں دی کتاب وِچ)ایریزوناسٹیٹ یونیورسٹی۔ مارچ2007ء

11۔ ڈیوڈ کرِسٹل،لینگوا یج ڈیتھ۔کیمبرج یونیورسٹی پریس۔2000ء

پنجابی بولی کدے نہیں مرے گی

پچھلے کجھ چرتوں ہر پنجابی ایس گلوں چنتاوچ ہے کہ کتے آؤن والے ویلے وچ پنجابی بولی ختم نہ ہو جاوے۔ اکثر ہی ایس گل نوں اُگھاڑن لئی یونیسکو دے کسے سروے دا حوالہ دتا جاندا ہے کہ آؤن والے پنجاہ سالاں وچ پنجابی بولی ختم ہو جاوے گی، نال دی نال ایہہ وی کہیا جاندا ہے کہ سنسار دیاں 7000 بولیاں وچوں ہر روز اک بولی مر رہی ہے۔ جیکر ہر روز اک بولی مر رہی ہووے تاں ایہہ ساریاں بولیاں، 7000 تقسیم 365 یعنی کہ لگ بھگ 20 سالاں دے وچ ہی ختم ہو جانیاں چاہیدیاں ہن۔ ایہناں حقیقتاں نوں سچ منیاں 50 سال تک بولیاں دووری مر کے پھیر جنم لے چکیاں ہون گیاں۔ دوجی حقیقت ایہہ پیش کیتی جاندی ہے کہ ایہناں 7000 بولیاں وچ پنجابی بولی داتیرھواں نمبر ہے۔ ایہہ حقیقت تاں سگوں ایس گل نوں ہور طاقت دیندی ہے کہ پنجابی بولی داختم ہونا کوئی سوکھی گل نہیں۔ جیویں سارے جاندے ہن کہ بھارت وچ فٹ بال کھیڈ یا جاندا ہے، نہ ایہہ ختم ہویا اَتے نہ ہی ہووے گا پر فٹ بال وچ ساڈا 200 دیساں چوں اک سو اٹھتالیواں نمبر ہے۔ میرے کہن دا مطلب ہے کہ حساب دیاں جمع بندیاں مطابق بولی وچ گیارھواں جاں تیرھواں نمبر ہونا کیہڑا اچھوتی گل ہے اَتے ایتھوں تک بولیاں دا مردے آؤناوی اک قُدرتی گھٹنا ہووے گی۔ جیہڑے لوک بولی دے ودھا اَتے ترقی نوں نہیں سمجھدے او ہو ہی ایہو جہیاں غیر سائنسی گلاں کر سکدے ہن۔ بولی صرف اکھر ہی نہیں، جاں پھر لفظ ہی نہیں ہندے، جاں پھر حرفاں توں بنے فقرے ہی نہیں ہندے، سگوں ایہہ تاں اپنے روپ اَتے بھاوناواں نال بندیاں وچ گل بات کرن دی طاقت وی رکھدی ہے۔ بولی دا جنم کسے جغرافیائی

خطے دی دین وی ہنداا ے اَتے ایس توں وی اگے کسے خطے وچ خاص قسم دے جنیٹک شکل والے لوکاں نال جڑیا ہنداہے۔ ایہناں عام لوکاں دی ساری طاقت ہی کسے بولی نوں اگے ٹوردی ہے اَتے اوس دی ترقی کردی ہے۔

21 ویں صدی وچ آکے بندیاں دیاں وکھو وکھ قسماں آپس وچ رچ مچ رہیاں ہن اَتے دُنیا وچ نیڑتا پیدا کر رہیاں ہن۔ نیڑتا توں میرا مطلب لوکاں دی سوچ اَتے رہن سہن دے ڈھنگ جاں جیون جاچ وچ اکسارتا آرہی ہے اَتے ایہہ اکو جیہے ہندے جارہے ہن۔ جتھے اک مول دے لوک دوسرے مول دے لوکاں بارے جانکاری رکھن لگ پئے ہن او تھے اوہ اوہناں دیاں بولیاں، پہراوا اَتے کھان پین نال سانجھ وی ودھاؤن لگ پئے ہن۔ بندے دی مڈھلی سوچ وچ ایہہ شامل ہے کہ ہر کم نوں سوکھے، سستے اَتے سرل طریقے نال کرلیا جاوے۔ ایسے لئی اوہ دوجے مول دے لوکاں توں شبد، کپڑے اَتے بھوجن منگ لیندا ہے جاں ادھار لے لیندا ہے۔ جو اوس نوں آسانی نال ورتنے، سمجھنے اَتے پچاؤنے سوکھے لگدے ہون۔ ایہو کارن ہے کہ دُنیا دیاں 7000-8000 قوماں نوں اپنیاں اپنیاں بولیاں نوں خطرہ پیدا ہویا محسوس ہو رہیا ہے۔ ایس توں علاوہ ویہویں صدی دے ادھ توں کمپیوٹر دی ترقی کیتی کھوج نے دنیا دے ایس رلیویں وچ اپنا حصہ پایا ہے۔ چار اک دہاکے تاں لوکی کمپیوٹر دے کارنامیاں توں حیران ہی ہندے رہے۔ اوہناں نوں ایہہ پہنچوں باہری وستو (شے) لگدی رہی۔ اوہناں نوں ایس طرحاں لگدا رہیا کہ بہت وڈے ودوان نال جاہل داواہ پے گیا ہووے، پر 1990 توں بعد ہورناں وانگ پنجابی قوم دی نویں پیڑھی نے ایس نوں اپناؤنا شروع کردتا۔ دساں سالاں دے وچ وچ ہی کمپیوٹر پنجاب دے ہر نوجوان دی سوچ دا اہم حصہ بن چکا سی۔ پنجابی دے ادھی عمر لنگھا چکے ودواناں، کھوجیاں اَتے لکھاریاں نوں کمپیوٹر کولوں ڈرلگن لگ پیا اَتے اوہ ایس نوں بولی دے لئی خاص کرکے پنجابی بولی لئی وڈا خطرہ منن لگ پئے ہن کیونکہ اوہ کمپیوٹر دا کم کرن دا طریقا اَتے ترقی دی شرح نوں چنگی طرحاں نہیں سمجھدے سن۔ ایس لئی اوہناں نوں ایہہ کھیتری بولیاں جیہناں وچ پنجابی وی ہے، نوں وڈا اَتے بے روک خطرہ سمجھدے ہوئے کھیتری بولیاں دے مرن دا تو کھلا اَتے واویلا کھڑا کردتا جو کافی حد تک اجے وی موجود ہے۔

کمپیوٹر کوئی رب دی بنائی بندے ورگی چیز نہیں جو آپے سوچدی اَتے کم کردی ہے،

ایہدے توں کم لیا جاسکدا اے۔ ایہہ اپنے آپ کم نہیں کر سکدی۔ کمپیوٹر تاں اک مزدور دی کہی وانگ ہے، کسان دے ہل وانگ ہے جاں پھر لکھاری دی قلم وانگ ہے، جس نوں سمجھ نال چلاؤنی نہیں آوندی، جاں آپ سٹ کھابہندا اے جاں کسے ہور نوں زخمی کر دیندا ہے۔ کمپیوٹر دے پروگرامراں نے رل مل کے کسے موضوع نوں سمجھ کے جاں گھوکھ کے پروگرام تیار کیتا ہندا ہے، ایس نوں جدوں کوئی اکلا بندہ ورتدا ہے تاں اوہ پروگرامراں دی اِکٹھی عقل ورت رہیا ہندا ہے۔ کمپیوٹر دی اپنی کوئی عقل نہیں ہندی۔ کمپیوٹر دے ایہہ پروگرام ویلے دے نال سدھارے جاندے ہن جاں اوہناں وچ لوڑ مطابق وادھا گھاٹا کیتا جاندا ہے۔ ایس پریکرآ داصاف تے سدھا کارن بندے دی سوچ وچ وادھا ہونا ہے۔ 1990 توں پہلاں ہی کمپیوٹر تے پنجابی وچ کم کرن دی لوڑ پینی شروع ہو گئی سی۔ اوس ویلے اخباراں جاں ہور لوکاں نوں پنجابی فونٹ 90 ہزار دی ملدی رہی۔ پنجابوں باہر دیاں کمپنیاں نے بہتے پیسے کمائے۔ 1990 وچ مینوں یاد ہے، میں وی پنجابی فونٹ 12 ہزار دی خریدی سی۔ 1990 وچ میں آپ پنجابی دا فونٹ بنا کے بناں کسے سکیورٹی دے لوکاں نوں ونڈنی شروع کر دتی سی۔

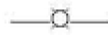
ایسے ویلے وچکار ہی کجھ ہور لوک جنہاں وچ ڈاکٹر تھند یو ایس اے والیاں دا کم سلاہن جوگ ہے۔ کیونکہ اوہناں دا زیادہ رجحان گربانی پڑھن ول سی ایسے لئی اوہناں ولوں بنائیاں سندر فونٹس نوں چھاپے خانے دیاں ضرورتاں مطابق نہیں سی ورتیا جاسکدا۔ سارے اخباراں اَتے میگزیناں وچ ستلج اَتے رنجیت پاس ورڈ والی فونٹ چلدی سی اَتے مقبول سی۔ ایس دا کی بورڈ (key bord) ساڈی پرانی رمنگٹن ٹائپ مشین مطابق سی۔ جِنّے وی پنجابی دے ٹائپسٹ سکول چاہے اوہ پرائیویٹ سن جاں بولی شعبے ولوں چلائے جاندے سن۔ اِتھے رمنگٹن کی بورڈ وچ ہی پنجابی سکھائی جاندی سی۔ ایسے طرحاں پنجاب دے ہزاراں سرکاری دفتراں وچ اَتے سینکڑے پرائیویٹ دفتراں وچ رمنگٹن کی بورڈ تے سکھے ہوئے لکھاں لوک پنجابی ٹائپ دا کم کر دے سن۔ ایس لئی میرے من وچ آئی کہ کیوں نہ ستلج ورگی فونٹ بنا کے ایس نوں بناں کسے پاس ورڈ دے جاری کر کے ایہناں لکھاں لوکاں نوں ٹائپ رائیٹراں توں کمپیوٹراں اُتے کم کرن جوگ بنا دتا جاوے۔ کیونکہ مینوں اندازہ سی کہ آون والے ویلے وچ کمپیوٹر نے ایہناں ٹائپ رائیٹراں دی تھاں لے لینی ہے۔ ایہناں ادھکھڑ ٹائپسٹاں نوں نواں نوں کی بورڈ سکھاونا بڑا اوکھا

ہوویگا۔ ایس داسبھ توں وڈا لاجک کیو، ڈبلیو، ای، آرتوں ملیا کہ جدوں کمپیوٹر دے کھوجکاراں نے ٹائپ رائیٹر نوں کمپیوٹر وچ تبدیل کیتا تاں اوہناں دے من وچ وی آیا سی کہ کیوں نہ ایس کمپیوٹر دے کی بورڈ نوں سدھا اے، بی، سی، ڈی بنا دتا جاوے۔ پر اوہناں ٹیکنیکل اکتر تا وچ ایہہ فیصلہ لیا گیا کے جیکر اسیں ایہناں سکھے ہوئے ہزاراں لکھاں لوکاں نوں کمپیوٹر دے نویں اَتے سِدھے کی بورڈ تے تبدیل کر دتا تاں ایہناں نے سبھاء مطابق ایہہ جنی تیزی نال ٹائپ کر دے ہن، اوہ سپیڈ بہت گھٹ جاوے گی اَتے غلطیاں وی ودھ جان گیاں، ہوسکدا ہے ایہہ لوک ذہنی طور تے وی پریشان ہوجان۔ ایس طرحاں ایس سماجی تے ذہنی اُتھل پتھل توں بچن لئی ایس کمیٹی نے ایہی فیصلہ کیتا کہ انگریزی دے ٹائپ رائٹر والا کی بورڈ کمپیوٹر تے رکھ لیا جاوے۔ میرے خیال وچ وی پنجابی لئی ایہو جیہی ہی گل سی۔ ہوسکدا ہے کہ میں غلط ہوواں۔ پر ایس دے چنگے نتیجے نکلے اَتے پنجابی دے چھاپا خانیاں اَتے ڈیزائنراں نے میری فونٹ سمیت 250 فونٹ جو ہورناں لوکاں ولوں وی تیار کیتیاں گئیاں سن، اوہناں نوں اپنے کتے دا حصہ بنا لیا۔ ایہہ تاں سی اک لوڑ دی گل، سمے دے بیتن نال پنجابی وچ کمپیوٹر دے کھوجیاں نے بہت ملاں ماریاں ہن۔ فونٹس دا اِکٹھ، پنجابی سپیل چیک، پنجابی او سی آر، پنجابی کرم انک پروگرام، پنجابی ڈیٹا بیس، پنجابی لپی انتر پنجابی اکھر بودھ، پنجابی اکھر اینیمیشن، پنجابی بول چال وغیرہ دے سینکڑے پروگرام بنا لئے ہن۔ ایہہ سبھ ایسے کر کے ہویا کہ پنجابی قوم نوں جاں پنجابیاں نے اپنی کم کرن دی لوڑ اَتے بولی دی ورتوں بارے چیتا نال سوچنا اَتے وسیلے لبھنے شروع کر دتے سن۔ کمپیوٹر توں ہور کم لین لئی ایہہ ضروری ہے کہ اسیں اپنی سوچ تے سمجھ نوں نکھار دے جایئے۔ اج ہندوستان وچ کھوج لئی پیسہ یونیورسٹیاں نوں ہی ملدا ہے، چاہے اوہ پنجابی یونیورسٹی جاں کھیتی باڑی یونیورسٹی جاں پھیر گورو نانک دیو یونیورسٹی ہووے۔ ہندوستان دی کسے وی سنستھا ولوں اوہ لوک جو یونیورسٹیاں توں باہر کھوجاں کر دے ہن جاں اوہناں کول نویں نویں خیال (آئیڈیئے) ہن، اوہناں نوں پیسہ نہیں دتا جاندا۔ کسے حد تک یونیورسٹیاں وی پنجابی دی ترقی وچ کھوج کر دے لوکاں لئی اڑچن بندیاں ہن۔ جیویں پنجابی یونیورسٹی دی مثال لے لئیے کے لوکاں کولوں ٹیکساں راہیں اُگراہ کے سرکار ولوں یونیورسٹی نوں پنجابی اُتے کھوج کرن لئی پیسہ دتا جاندا ہے۔ ایسے پیسے نال جے زیادہ مثالاں نہ وی دیئے تاں پنجابی یونیورسٹی نے پنجابی اُردو کنورٹر بنایا، جو اوہ قیمت رکھ کے ویچ رہی ہے۔ گھٹو گھٹ

ایس پروگرام نوں یونیورسٹی لوکاں لئی فری کر دیوے تاں پنجابی تے شاہ مکھی وچ پنجابی ادب دی اُتے پنجابی بولی دی ترقی بہت ودھ سکدی ہے۔ ایسے نال ہی یونیورسٹیاں ہورناں لوکاں توں جو کمپیوٹر تے پنجابی لئی پروگرام بنا رہے ہن، اوہناں نال سندھی کر کے چنگے پروگرام مفت جاری کر سکدیاں ہن، ایس وچار دھارا اُتے اگر غور کیتا جاوے تاں پنجابی بولی دی ترقی لئی بہت کارگر قدم سدھ ہوویگا۔

ایس لیکھ دی آخری گل پر اصلوں آخری نہیں کہ جس بولی کول اپنی ترقی کیتی لپی ہووے، صدیاں پرانے علم نال بھرے گرنتھ ہون، ادب دیاں رمزاں بھریاں رچناواں دے اتھاہ بھنڈار ہون، ساری دنیا وچ پنجابی قوم دے بندے اپنا ڈنکا وجا رہے ہون، مائیکرو سافٹ، اڈوب، کورل ورگیاں وڈیاں کمپنیاں وچ مول پروگرامر پنجابی ہون۔ پنجابیاں دیاں ایس وقت ہزاراں کمپیوٹر دے سوفٹ ویئر اُتے ہارڈ ویئر دیاں کمپنیاں ہن۔ سبھ توں وڈی گل جیہڑی قوم اپنیاں بولی لوڑاں بارے سچیت ہو چکی ہووے ایس نوں اجو کا کیہ، آون والے یگ دا کمپیوٹر وی مار نہیں سکدا، سگوں ترقی ہی کریگا۔

جیوے پنجاب، پنجابی، پنجابیت......

قطر وِچ سجناں نال ملاقات

دوجے ملک جاون دا، اوہدا وسیب ویکھن دا اَتے سبھ توں ودھ کاروبار لئی نویں موقعے بھالن دا چاء ای مینوں قطر لے گیا۔ امارات دے دارلحکومت ابوظہبی وچ اجے کاروبار ''ٹھنڈا'' ہوون پاروں سجناں بیلیاں وچ قطر دا ذکر عام چلدا رہندا اے کہ جے بزنس کرنا اے تے قطر چلو کیوں جے اوتھے اُساری تے ودھا دی ٹور واہوا ترِکھی ہوگئی اے۔ اوہدا کارن قطری حکمراناں دی سوچ اے کہ اپنے سارے وسائل ہوندیاں سار اسیں کیوں پچھا نہہ رہیے جدوں کہ آہنڈھی گواہنڈھی کِتے دے کِتے اپڑ گئے نیں۔ ایسے کارن قطر یکم دسمبر توں ایشین گیمز کروان دا سہرا اپنے سر بنھ رہیا اے۔

قطر اپڑیا تے اوتھے میں ویکھیا چار چوفیرے لوکائی اپنے کماں کاراں وچ رُجھی ہوئی اے۔ نویں نویں بنگلے تے بلڈنگاں بن رہیاں نیں، پرانے گھر توڑے جا رہے نیں۔ نویاں سڑکاں بن رہیاں نیں تے پرانیاں نوں سوہنا تے ہور موکلا کیتا جا رہیا اے۔ مُکدی گل ایہہ کہ معاشی دوڑ لگی پئی اے۔ بھاویں اوہ نویاں فیکٹریاں لاون دی ہووے تے بھاویں قطر دی سبھ توں وڈی دولت گیس نوں برآمد کرن دی، جاں بحرین ورگی ریاست نوں سمندر وچ پل بنا کے پینڈے گھٹاون، جاں باقی خلیجی ریاستاں نوں ریلوے لائن راہیں اک دوجے نال جوڑن دی۔ قطر واقعی اگانہہ ودھدا جا رہیا اے۔ میرا مشن وی ایہو سی جو بندہ آپ ذرا نیڑے ہو کے حالات نوں جاچے۔ ایس سلسلے وچ میرا میل کُجھ بندیاں نال ہویا جیہناں وچوں اُگھڑواں ناں وقار بخاری دا اے۔ اوہناں گلاں گلاں وچ دسیا کہ اسیں کاروبار دے نال نال شعر و ادب دا ذوق وی رکھدے آں تے میرا اِنکا بھرا زوار بخاری شاعر وی اے۔ بس پھیر کیہ سی جیویں شاعر آکھدا اے ''مونہہ

آئی بات نہ رہندی اے''۔ مینوں وی اپنے بارے دسنا پیا جو میں وی پنجابی بولی دا سیوک آں تے کلیاں کتاباں دا لکھاری وی۔ بس پھیر کیہ سی پٹی بھر اواں ہار ساڈی یاری پکی ہوگئی۔ اصل وچ یاری دوستی لئی وی کوئی نہ کوئی سانجھ ضروری ہوندی اے۔ ایہہ دوویں بھرا قطر دی سرحد تے ''شمال'' نامی قصبے وچ رہندے نیں تے اپنے پیو دے کاروبار (برف دے کارخانے) دی سانبھ سنبھال کردے نیں تے پاکستان دے شہر سیالکوٹ دے وسنیک نیں۔

دوجے دن اوہ ملن لئی آئے تے اوہناں دسیا کہ مینوں تے ایتھے دیاں ادبی سبھاں دے بہت سارے لوک جاندے نیں۔ اوہناں دی ایہہ گل سُن کے میرا پنجابی ہوون دا مان ہور ودھیا تے ایس احساس نوں ہور تراوٹ تے حیاتی ملی کہ سیوا کدی بیکار نہیں جاندی۔ میں ایہہ گل سراُچا کر کے آکھنا کہ میں پنجابی زبان دا سیوک آں۔ اوہناں ایہہ وی دسیا کہ تن ستمبر نوں قطر دی آزادی دا دن منایا جا رہیا اے تے ایتھے وسدے شاعر، ادیب اِک اکٹھ جوڑ رہے نیں تے اوس اکٹھ دا اُچیچا پروہنا تسیں او۔ ایہہ گل میرے لئی خوشی دا کارن سی جو ایہدے سببوں مینوں اپنے ہور سجناں نال ملن دا موقع ملے گا۔ مینوں یاد آیا 1984 توں 1987 وچ ابوظہبی وچ پنجابی ادبی سنگت تے پھیر پنجابی ادبی پرھیا ناں دی ستھ دیاں چنگیاں دُھماں سن۔ ساڈے فنکشناں نوں پاکستانی پریس وچ اِینا کوریج ملیا سی کہ مینوں پاکستان توں علاوہ سعودی عرب، کویت تے قطر توں ڈھیر خط آئے۔ جیہناں ساڈے کم نوں وڈیایا تے ساڈی ہمت دی داد دتی۔ مینوں ایہہ وی یاد آ گیا پئی قطر توں جنہاں سجناں نے خط گھلے سن اوہناں چوں ممتاز راشد، رشید نیاز تے جمیل بابر خاص طور تے قابل ذکر نیں۔ میں پنجابی ادبی پرھیا ابوظہبی دا جنرل سیکرٹری ساں۔

قطر دی یوم آزادی دی تقریب رشید نیاز دے گھر وچ سی جیہڑے ''دوحہ'' دے کافی چر دے وسنیک نیں۔ میرا ایہہ سفر قصبہ شمال توں دوحہ تیکر زوار بخاری دے ساتھ تے اوہناں دی خوبصورت شاعری تے سوہنی گڈی دی مہر نال لگ بھگ اک گھنٹے وچ کٹیا۔ شمال توں دوحہ شہر سو کلومیٹر دی واٹ تے ہونا ایں۔ پر اوس دن ایہہ پینڈا اتے ویلا بہت چھیتی بیتیا۔ ایہہ وکھری گل اے کہ رشید نیاز دے گھر مِتھے ویلے اپڑن وچ کُجھ کویل ہوگئی تے ایہدا کارن سڑکاں دے اوہ ڈائیورشن (Divirsion) سن جیہڑے قطر وچ ہوون والے وادھے دا ثبوت سن۔

ایتھے شاعراں، ادیباں، سوجھواناں توں اَڈ رشید نیاز دے پروہنے تے ہور لوکی وی

وڈی گنتی وچ آئے۔ رشید نیاز شاعر، ادیب تے پاکستان کلچرل فورم دے پردھان تے بڑے چنگے بندے نیں تاں ای تے قطر دی آزادی دا جشن اپنے سجناں بیلیاں نال اپنے گھر ای منا رہے سن۔ جیہڑے دیس وچ بندہ وسدا ہووے اوہدا اوہ قرض دار تے وفادار رہندا اے، کیوں جے اوہ اوتھوں اپنی روزی وی کما رہیا ہوندا اے۔ پنجابی وچ ایس طرحاں دے بندے نوں ای بیبا بندہ آکھیا جاندا اے۔

لو جی تقریب شروع ہوئی تے مُڈھلی گل بات قطر اُتے اوہدی آزادی بارے رشید نیاز نے ای کیتی۔ پھیر ممتاز راشد جیہڑے اُردو تے پنجابی دے منّے پرمنّے شاعر کئیاں کتاباں دے لکھاری تے اوتھے دیاں ادبی بیٹھکاں دی رُوح نیں، اوہناں نے اپنی گل بات وچ لیکھک نال اپنے پرانے تعلق دا تے اوہناں خطاں دا ذکر کیتا جیہڑے ساڈی سیوا دے پکھوں خُوش ہو کے اوہناں سانوں لکھے سن۔ اوہناں کُجھ ذکر میریاں کتاباں تے اوہناں کہانیاں دا وی کیتا جنہاں اُتے لاہور اَتے اسلام آباد دیاں ادبی بیٹھکاں وچ وچاروٹاندرا ہوندا رہیا۔ اجے اوہناں دی گل بات جاری سی کہ محفل وچ موجود ادیباں، شاعراں نے مینوں آکھیا جے میں اپنے ادبی پینڈے دی کہانی اپنے موہنوں سناواں۔ میں نکی موٹی اپنے ادبی پینڈے دی گل کیتی بئی میرا پہلا ناول ''کھیڈ مقدراں دی'' جدوں چھپیا اودوں میری عمر اٹھاراں ورھے سی۔ تہانوں پتہ اے کہ ایس عمرے بندہ کیہ لکھے گا۔ پر میرے پہلے ناول نے پاکستان رائٹرز گلڈ انعام جِتیا، جیہدے کارن میرا ناں ادیباں وچ رل گیا۔ پھیر پنجابی کہانیاں دا پراگا ''دُکھ دھرتی دے'' چھپیا۔ اوہدے وچ پاکستان دے اُچے شاعراں تے ادیباں دیاں تقریراں تے لکھتاں کتاب دی مُکھ وکھالی دے اکٹھ وچ سُنن نوں ملیاں جیہدے اُتے مینوں وڈا مان اے۔ گلاں کردیاں جدوں میں اپنے آپ نوں پنجابی بولی دا سیوک تے اوہدی پرموشن (Promotion) لئی اک لہر چلاون دی لوڑ تے زور دِتا تے اوتھے کُجھ سجناں دے متھے اُتے تریڑاں پین لگ پیاں تے ایہہ گل بات اک کھٹی مٹھی بحث وچ بدل گئی۔ اک واری تاں میں سوچیا بئی کدھرے میزبان ایہہ نہ سوچن لگ پوے کہ چنگا پردھان آیا اے کہ بے سوادی بن گئی۔ پر ایس مُدے اُتے اک لکھاری، اک ادبی انجمن دے جنرل سیکریٹری تے اک پنجابی ہوون پاروں کئی وکھری سوچ دے پنجابیاں نال میرا اواہ پے ہٹیا سی۔ ایس لئی مینوں کسے وی سوال تے کسے وی اعتراض دا جواب دین وچ بھوراوی اوکھیائی نہیں

سی ہورہی۔ بحث دی پدھرا یہہ سی کہ مینوں ففٹی ففٹی (Fifty Fifty) دی پوزیشن لگی جیہڑی پنجابی دے حق یاں مخالفت وچ پاکستانی پنجابیاں وچکار پیدا ہو چکی سی۔ رشید نیاز جی ہوراں آکھیا:

''جدوں ساڈا کم چلدا پیا اے تے پھیر کیہ لوڑ اے اک ہور مسلا کھڑا کرن دی اک نواں پنگا لین دی۔ اگے ہور تھوڑے مسلے نیں۔ گزارہ چلاؤنا چاہی دا اے۔''

میں گذارش کیتی: ''کسے زمانے وچ بندہ گلّی وچ رہندا سی۔ پر اَج اوہدا مکان کیہو جیہا اے۔ گزارہ چلاؤنا حیاتی دا مقصد نہیں۔ جے اپنے گھراں نوں سنوارنا، اپنیاں رشتیاں نوں پچھاننا، اپنیاں پنڈاں، شہراں، تحصیلاں، ضلعیاں تے صوبیاں نوں ترقی دوانا، اپنے لوکاں نال دل دی گل اپنی بولی راہیں کہن دا حق دوانا مسلا اے تے پھیر ایس مسلے توں قربان جایئے۔''

تالیاں وجیاں تے ساڈے میزبان ڈھڈوں خُش ہوئے۔ میں ایہہ گل اوہناں دے مُکھ توں پڑھ لئی سی۔ میں پھیر بینتی کیتی: ''تہانوں پتا اے کُجھ لوکاں ایہنوں تعصب داناں دِتا ہویا اے۔ جے اسیں پنجابی بولی نوں ترقی دین دی گل کراں گے تے متعصب آکھواواں گے۔ تُسیں ایہہ لفظ سُن کے ڈر جاندے او جیہدے پچھے حقیقت دا کوئی وی نشان نہیں۔ ایس پراپیگنڈے نے اَج دے پاکستانی پنجابی نوں اجیہا ڈکا لادِتا اے کہ کوئی کاڈھ نہیں کڈھدا، کوئی ریسرچ نہیں کردا، بس ایسے سُنی سُنائی نوں دلیل بنا کے اگے اڑا دیندا اے، اپنی راہ وچ روکاں کھڑیاں کرلیندا اے۔ میں پہلوں گل کیتی اے کہ پیار اپنیاں نال ای ہوندا اے تے اپنیاں نوں ای کیتا جاندا اے۔ تے اپنیاں وچوں ای لبھدا اے۔ بھاویں اوہ اپنا محلّہ ہووے، گراں ہووے، اپنی بولی ہووے جاں اپنا وسیب۔ ہور تے ہور ساڈے مذہب نے زکوٰۃ دا جیہڑا تصور پیش کیتا اے اوہدے وچ وی سبھ توں پہلاں تہاڈی زکوٰۃ دے حق دار تہاڈے غریب رشتے دار، پھیر محلے دار تے پھیر دوست آوندے نیں۔''

''گل ٹھیک اے پر پنجابی بدتمیز بولی اے۔'' پڑ وِچوں اِک ہور سجن بولے۔

''تمیز بولی وچ نہیں بندے وچ ہوندی اے، (میں سہج نال سمجھایا۔) بولی تے ہر جذبے دا اظہار کرن دا وسیلا اے۔ پنجابی تے تمیز داراں وچ سبھ توں وڈی تمیز دار تے بدتمیزاں وچ بدتمیزی اے۔ انسان دیاں سبھے خصلتاں بیاننا ای بولی دا کم ہوندا اے۔ ویکھو جی کئی پیشے، کئی کم کار تے کاروبار ایہو جیہے نیں کہ بندے نوں سردی گرمی دسنی پیندی اے مثلاً ایتھے ساڈے فورمین صاحب چوہدری ریاض موجود نیں، کیہ اوہ اپنی کمپنی وچ سُست یاں کم چور ورکراں نوں کھریاں

کھریاں نہیں سُناوَندے، کیہ اوہ اجہیاں لوکاں نوں آپ جناب کہہ کے کم چلاوَندے نیں؟ میں مذاق نال کول بیٹھے چوہدری ریاض کولوں ایہو سوال پُچھیا: ''نہیں چل سکدا۔'' اوہناں جواب دتا۔

''میرا کم تے صرف پنجابی نال ای چلدا اے جے میں پنجابی نہ بولدا تے مینوں ایہہ فورمینی کتھوں لبھنی سی؟''

اوتھے پڑوچ بہتے بیلی ہسّن لگ پئے۔

''ایہہ عالمی بولی نہیں''۔ اک ہور صاحب بول پئے۔ ''ایہدے پڑھن لکھن والے تھوڑے نیں۔''

''جی کیوں نہیں عالمی بولی۔ کیہ کینیڈا جاں امریکا وچ لوک پنجابی نہیں بولدے، کیہ عرب دیس جاں یوکے وچ پنجابی نہیں سمجھی جاندی۔ کیہ بالی ووڈ دیاں فلماں وچ پنجابی ڈائیلاگ تے پنجابی گانے ''تبرک'' دے طور تے نہیں پائے جاندے۔ کیہ میں ایتھے قطروچ بیٹھا قطر دی آزادی دا جشن تہاڈے نال پنجابی بول کے نہیں منا رہیا۔''

ایس گل تے تھوڑے ہور بھراہسے تے تاڑیاں وجیاں۔

''تُسیں جے پڑھن دی کوشش نہیں کردے، کتاباں نہیں ویکھیاں، نہ ای خریدیاں نیں، نہ ای لکھن والیاں دا حوصلہ ودھایا، تے ایہدے وچ کسے پٹھان، کسے سندھی، کسے بلوچی، جاں کسے گورے دی غلطی تے نہیں کہ اوہ تے سارے اپنیاں بولیاں پڑھدے وی نیں تے لکھدے وی۔ ایہہ صرف ساڈی سُستی اے۔ ایتھے گھر دی ککڑی دال برابر اے۔ اپنے نوں لفٹ نہ کراوَن دا صدیاں پرانا پاپ اے۔ اک ہور گل اج تہانوں دساں۔ ایہہ جیہڑے شاعر ادیب یاں سرجن ہار دماغ دے بندے نیں کسے وی وسیب دی وڈی پونجھی ہوندے نیں۔ ایہو لوک رہتل تے وسیب دے آگو ہوندے نیں۔ ایہو اوس معاشرے دے دُکھ درد تے خوشیاں غمیاں نوں محسوس کر سکدے نیں تے قدرت ایہناں کولوں اظہار کرواوَندی اے۔ اوہ لوکائی وچ رہندے نیں تے اوہناں دیاں بھاوناواں تے لوڑاں تھوڑاں نوں بیاندے نیں۔ جے کسے قوم جاں تہذیب دے ایہہ فطری آگو ساہمنے نہیں آوَندے، اوہناں دی پچھان سُنجان ای کوئی نہیں تے سمجھ لوو اوس رہتل نوں جاں اوس وسیب نوں کوئی سپ سُنگھ گیا اے۔ اوہ پورا معاشرا ای گونگا تھتھا ہو گیا اے۔ اجیہے ماحول وچ تے لیڈر وی پیدا نہیں ہوندے، اجیہے لوک تے دوجیاں دے

گھر جا کے بتیاں بالدے نیں تے اپنے گھراں وچ عمراں بدھے ہنیرے۔ ایہہ لوک نہ تناں وچ نہ تیرھاں وچ۔''

''ایہہ تے سیاسی بیان اے، کدھرے تہاڈا تعلق کسے سیاسی پارٹی نال تے نہیں اے؟'' اک سجن گھر کیا۔

''نہیں جناب! میں کسے پارٹی دا ترجمان نہیں تے نہ ہونا لوڑداں، پر ایہہ گل ضرور کرداں کہ اجیہے لوک شاعر ادیب جاں سوجھوان آون والے زمانے نوں چاننن دیندے نیں۔ ایہہ لوک معاشرے یاں قوماں دیاں نینہاں رکھدے نیں۔ اوہ اِنج ای اپنی ہوند دا ثبوت دیندے نیں۔ زمانے وچ نفرتاں تے کدورتاں نوں مِٹا کے اوہدی تھاں محبت، امن، بھائی چارے تے بھلائی دا سبق دیندے نیں۔ تُسیں بابا فرید دا کلام ویکھ لوو، تُسیں بُلھے شاہ دی سوچ نوں ویکھو اَتے اندازہ لاؤ کہ اج صدیاں گزرن مگروں اوہ لوک کیوں زندہ نیں۔ ایہو زندگی اے تے ایہو سیاست اے کہ زندگی تے روشنی دا ساتھ چولی دامن وانگر اے۔ کوئی کہہ سکدا اے بُلھے شاہ تے بابا فرید دے کلام وچوں جیہڑی لوء پُھٹدی اے اوہ لوکائی دی بھلائی واسطے ناقص اے؟ پھیر کیوں نہ ایہناں ہستیاں دا پلّا پھڑ کے ای سیاست کیتی جاوے۔''

ہُن اکٹھ دی ٹور وچار وٹاندرے توں ہٹ کے سُجھ جگاون دی حد تیک اپڑ آئی سی۔ حاضرین چنگے سُنن والیاں وانگ بیٹھے سن پر پھیر وی اک چُبھدا اجیہا سوال سُنن نوں ملیا۔

''خیر ایہہ تے صحیح اے۔ ایہہ صدیاں پرانیاں گلاں نیں۔ اج دا دور علم، سائنس تے کمپیوٹر دا دور اے۔ پچھانہہ کیوں لے چلے او۔''

''جی میں ایس مُدے ولے ای آ رہیاں۔'' میں عرض کیتی۔

''تہانوں پتہ اے کہ ساڈی تعلیم دی ریشو (Ratio) کیہ اے۔ کُجھ ورھے پہلاں 100 بندیاں چوں ستارھاں پڑھے لکھے سن۔ خیر ہُن ایس حسابوں دُونا کر دیو تے گنتری کرو جو 34 فیصد بندے پڑھے لکھے ہو گئے نیں۔ ہُن ایہہ 34 فیصد اوہ نیں جیہڑے اپنی ماں بولی وچ نیں، باقی دے 66 فیصد بندیاں نوں سائنس دی زبان سمجھا دین، اَتے یقین کرو کُجھ ورھیاں وچ تہاڈا سارا معاشرہ، تہاڈی ساری قوم سیانی، سمجھدار تے پڑھی لکھی ہو جاوے گی۔ بس شرط ایہہ اے کہ اپنیاں نال اپنیاں وانگ اکو جیہا ورتارا رکھن، درجا بندی نہ ہووے اکو جیہا تعلیمی نصاب

ہووے۔ میں چھوٹی جیہی مثال پیش کرناں: کِسے لیڈی ڈاکٹر دے کلینک وچ میں بیٹھا سی کہ اک وڈیری عمر دی زنانی بڑے مندے حالیں اندر آئی تے آکھن لگی: ''بچیا! میں مر چلی وے۔ میرے ڈِھڈ پیڑ اے، مینوں کولنج ہوگئی وے۔''

مینوں اوہ ویلا یاد کر کے اج وی گُجھ ہو جاندا اے۔ لیڈی ڈاکٹر نے اوس وچاری بُڈھڑی زنانی نوں آکھیا: ''بی بی یہ ڈِھڈ کیا ہوتا ہے۔ یہ پیڑ کیا ہوتا ہے۔'' جے ساڈے سبھ توں ذمے دار شعبے میڈیکل دا ایہہ حال اے پھیر میرے پنجاب دا اُتے میری پنجابی دا رب ای راکھا اے۔ سوچیا جاوے تے اوس لیڈی ڈاکٹر دا وی کیہ گناہ اے؟ جیہنوں دسیا ای نہیں گیا کہ ڈِھڈ کیہ اے تے اوہدی پیڑ کیہ اے۔

یقین کرو اجیہے پنجابی ماں پیو جان بُجھ کے جاں انجھول ایس ٹرینڈ (Trend)، ایس رواج دا شکار ہو گئے نیں۔ اوہناں نوں آپ تے چنگی اُردو آوندی نہیں اُتوں اپنے بچیاں نال ایس طرحاں دی ٹُٹی بھجی اردو بول کے اوہناں نوں گونگا تھتھا کر دے پئے نیں۔ جیہدا انتیجا ایہہ ہویا کہ بال سکولوں وی نسن لگ پئے نیں۔ تہانوں پتہ اے یونائیٹڈ نیشن (United Nation) دا اِک مُٹھ فیصلا اے کہ بالاں دی مُڈھلی تعلیم اوہناں دی ماں بولی وچ ای ہونی چاہی دی اے۔ ایس مگروں اوہ بال بھاویں جگ دیاں ساریاں بولیاں سکھ لوے اوہنوں کوئی اوکھت نہیں ہووے گی۔ ایس لئی اسیں بڑے مان تے آدر نال پنجابی بولیے، پنجابی لکھیے۔ ایہدے وچ ہینے ہوون والی کوئی گل نہیں۔ سانوں کسے چیز دی تھوڑ نہیں۔ پنجاب نے تاں باہروں آون والے بُھکھے دھاڑویاں دے ڈِھڈ وی بھرے نیں۔ اُتے اسیں اپنے آپ نوں وساری بیٹھے آں، اپنی ذات اُتے ہوند دی نفی کرن لگ پئے آں''۔ گل کردیاں کردیاں میں جذباتی ہو چلیا ساں کہ اک آواز ہور اُبھری۔

''کدھرے تُسیں اردو دے خلاف تے نہیں؟ اُتے پاکستان دی قومی زبان تے وار کر رہے او۔''

''نہیں جناب، اردو ساڈی رابطے دی بولی اے تے نالے اپنی مخلوق اوہنوں بولدی اے تے جیہنوں اللہ دی مخلوق بول رہی اے، سمجھ رہی اے اوہ پیاری بولی اے۔ ایہہ ساڈی لوڑ اے، پر ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ اسیں پنجابی دا حلیہ وگاڑ دیئے تے ایہنوں گھروں باہر کڈھ دیئے

تے ایہدے خلاف محاذ کھول لیئے ۔ ایہد احق تے سبھ توں وڈا اے ۔ ایہہ کروڑاں پنجابیاں دی بولی اے ۔ ایہہ سارے اردو بول سکدے نیں ۔ ایس لئی ایہنوں بھرویں ترقی ملنی چاہی دی اے ۔ ایہدے وچ بہتا سارا کم ہونا چاہیدا اے ۔ لکھن پڑھن ایہدے وچ ہونا چاہی دا اے ۔ کسے دی ایہہ جرائت نہیں ہونی چاہیدی کہ اوہ کہوے: ''تُسیں تاں پنجابی بولدے او ۔ ایس لئی تُسیں ان پڑھ او ۔'' ایس تاثر نوں ختم ہونا چاہیدا اے بلکہ جیہڑا جِنّی ودھیا پنجابی لکھے پڑھے تے بولے اوہ بُہتا پڑھیا لکھیا منّیا جاوے اوہنوں بہتی عزت لبھے ۔ میں تہانوں دسّاں کہ پرل کانٹینینٹل لاہور وچ میریاں کتاباں دا مونہہ وکھالی اکٹھ سی ۔ اوتھے پنجاب اسمبلی دی ممبر تے مشہور لکھارن بشریٰ رحمٰن نے آکھیا سی کہ میں پنجاب اسمبلی وچ اجازت منگی کہ جناب سپیکر صاحب سانوں پنجابی وچ تقریر کرن دی اجازت دیو، اوہناں فرمایا۔

''بیگم صاحبہ! آپ تو بہت اچھی اردو لکھتی ہیں، بولتی ہیں۔ آپ کو کیا ضرورت ہے؟''

''جناب سپیکر تہاڈی ایہہ گل سُن کے میں اپنیاں کچھیاں وٹنی آں کہ تہانوں کیہ دساں ۔'' ایہہ بشریٰ دا جواب سی ۔ ایہہ گل اجے وی میرے کول ویڈیو کیسٹ وچ ریکارڈ اے ۔

بشریٰ کہہ رہی سی کہ ہُن تُسیں آپ دسو کہ ایس جذبے نوں جاں ایس خیال نوں جاں ایس اکھان نوں کوئی ہور بولی کیویں ادا کر سکدی اے ۔ ایہہ میری پنجابی ای اے کہ جیہدے وچ میں ایس طرحاں دی گل کر سکنی آں ۔ کوئی مینوں کچھیاں وٹن دا ترجمہ کر کے وِکھا دیوو ۔ اجیہی مثال اردو ادیب احمد ندیم قاسمی دے اک افسانے ''گنڈاسا'' دی دِتی جا سکدی اے ۔ ایس افسانے وچ اک اجیہا پنجابی کریکٹر پیش کیتا گیا اے جیہڑا صرف پنجابی وچ ای پیش کیتا جا سکدا سی ۔ ایس لئی ایہہ افسانا مُدے دے حساب نال بڑا نویکلا ، پر اظہار دے حساب نال قاسمی صاحب ورگے ادیب دے گِٹیاں وچ بہہ گیا ، اَتے ویکھو جد ایسے کہانی تے پنجابی فلم ''مولا جٹ'' بن دی اے تے اوہ کریکٹر اینا یادگار بن جاندا اے کہ فن دی ٹیسی نوں چھوہ لیندا اے ۔ کہن دا مقصد ایہہ وے کہ ایہہ ممکن نہیں کہ پنجابی کلچر دی گل نوں اوسے چس نال کوئی ہور بولی پیش کر سکے ۔ ایہہ اوس کلچر دا تت ست اے تے اوس بولی نال انصاف ، تاں جے دوویں نال نال رہن ۔''

مینوں گل کردیاں ایہہ احساس ہو گیا سی کہ ہُن بحث کرن والے کُجھ تسلی وچ ہو گئے نیں ۔ تھوڑا جِنّا ہور اضافا کرنا ضروری لگا ۔

''تُسیں کہندے او علامہ اقبال نے پنجابی وچ کیوں نہیں لکھیا۔ تہاڈی اطلاع واسطے عرض کراں کہ اک قدیم ادبی رسالے ''سارنگ'' وچ اوہناں دا انٹرویو چھپیا سی۔ علامہ اقبال نے کہیا سی کہ ایہہ میری مجبوری سی کہ میری تعلیم تے تربیت اردو وچ ہوئی۔ ایہہ وی ممکن اے جو بھلکے پنجابی بولی نوں وی کوئی گوئٹے ورگا بندہ مل جاوے جیہنے اپنی جرمن زبان وچ کم کر کے ساری جرمن قوم دا سر اُچا کر دتا سی۔ تے نالے علامہ اقبال صاحب نے اوس ویلے دی منگ نوں ساہمنے رکھیا کہ اک مقصد موجود سی۔ ایس گل توں اکھ نہیں چرائی جاسکدی کہ اوہ قبول تے مقبول وی تاں ہوئے سن کہ اوہناں دا مزاج اک پنجابی دا مزاج سی۔ فیض احمد فیض داناں لین دی لوڑ نہیں کیوں جے اوہناں نے کافی پنجابی نظماں لکھیاں تے ایہہ کہہ کے ہار من لئی کہ جتھے وارث شاہ تے میاں محمد ورگے موجود نیں اوتھے فیض دی کیہ مجال۔'' جاپداسی جو ساہمنے بیٹھے ہوئے شاعر ادیب قائل ہو گئے نیں۔ میں ایس گل بات نوں لمکانا نہیں سی چاہندا کہ اک ہور محترم بول پئے۔

''گلاں ساریاں صحیح نیں پر سانوں تے سرائیکی وچ کم کرنا آؤندا اے۔ ساڈی شاعری وی ساری سرائیکی وچ اے۔ ساڈے کول شاعر وی ہین تے ہُن قاری وی لبھدے نیں۔ سرائیکی وچ لکھی ہوئی کتاب پڑھی وی جاندی اے۔ ساڈا اصل نقصان تے مرکزی پنجاب جاں لاہوری پنجابیاں نے کیتا اے اسیں پنجابی تے نہیں پر شاید سرائیکی نوں ترقی ضرور دیاں گے۔''

''جناب تُسیں سرائیکی سناؤ۔ پنڈی والے پوٹھوہاری نوں آؤن دین۔ تُسیں جنے مرضی ناں رکھ لوو۔ ہین تے سارے پنجابی ماں دے۔ سرائیکی ترقی کرے، پوٹھوہاری ترقی کرے تے لازماً پنجابی دا اک مرکزی لہجا نتر کے ساہمنے آوے گا۔ صرف لوڑ اے دیوا بالن دی۔ دیوے نال دیوے بالو تے ویکھو چانن ہووے گا۔ ایہہ ویلا قربانی منگدا اے۔ پنجابی صدیاں توں ایس دیس دی بولی اے، ایہنوں مارن والے آپوں مارے گئے۔ ایہہ صدیاں توں اے تے صدیاں تائیں رہوے گی۔ چھڑی تاریخ اپنے رنگ وکھاؤندی رہوے گی۔ ہُن تے خیر نال سیٹلائٹ چینل آ گئے نیں تے سبھ دی ایہہ کوشش اے کہ ودھ توں ودھ لوکائی تیکر اپروچ (Approach) ہووے۔ تُسیں آپ دسّو کہ اپنیاں نوں کیہ کرنا پوے گا۔ ایہناں نوں گودڑی وچ لعل لبھنے پین گے تاں ای گل بنے گی۔'' میں اپنی گل جاری رکھی۔

''ٹھوجی اسیں تے من گئے آں۔ تُساں واہوا چانن پایا اے ایس مُدے اُتے۔ ہُن

کھاندے آں ڈنر تے ایس توں مگروں دُوجی بیٹھک ہووے گی مشاعرے دی تے اج سارے شاعر چھڑا اپنا پنجابی کلام ای سُناؤن گے۔ جدوں کہ اسیں تہاڈے کولوں پنجابی نثر دے پکھوں اک کہانی ضرور سُننی اے۔'' ایہہ گل رشید نیاز صاحب نے پرونیاں نوں ڈنر ول سینت کر دیاں آکھی۔

ڈنر توں مگروں مشاعرہ ہویا، شاید ایس گل بات دا اثر سی کہ صرف پنجابی نظماں، غزلاں تے سرائیکی شاعری سُنن نوں ملی۔ پھیر مینوں کہانی سناون دی فرمائش کیتی گئی۔

اینا سوہنا کلام تے اینی مثبت گل بات توں بعد ماحول اینا چنگا ہو گیا سی کہ مینوں کہانی سناون وچ وی بڑا چس آیا تے ایہدے وچ شک والی گل ای کوئی نہیں بئی اپنی بولی تے مٹھڑی بولی وچ جنّی چس آؤندی اے کسے ہور وچ نہیں۔

ٹُرن ویلے سبھ پنجابی اک دوجے نوں گُھٹ گُھٹ جپھیاں پارہے سن۔ اسیں رشید نیاز دے گھروں نکلے تے ساڈے سنگ شوکت ناز، محبوب قاضی، رشید نیاز، ممتاز راشد، زوار بخاری، قاضی اصغر، شفیق اختر تے طاہر چوہدری دا مٹھڑا کلام تے ممتاز راشد دیاں کتاباں دا تحفا وی سی۔

رات فجر ول سفر کر رہی سی۔ روڈاں تے قطر دی ترقی دیاں سپیڈاں دے جلوے عام سن۔ دوحہ توں واپس شمال ول جاندیاں ساڈے دل وچ وار وار ایہو سدھر چنگھیاں بھر رہی سی کہ کاش کدے پنجابیاں دیاں پنجاب تے اوہدی بولی دی ترقی لئی اِنج ای سپیڈاں لگ جاون تے اوہ کروڑاں بندے اپنی بولی وچ لکھدیاں پڑھدیاں کوئی جھجک یاں اڑچن نہیں سگوں مان، فخر تے ناز محسوس کر سکن۔

(نوٹ: قاسمی صاحب دے افسانے ''گنڈاسا'' اُتے فلم ''وحشی جٹ'' بنی سی۔ ''مولا جٹ'' نہیں۔)

دو پنجاب: جنوبی ایشیا وِچ امن دا ثقافتی راہ

پچھلے ورھے، پاکستانی کرکٹ ٹیم اپنے ڈھائی مہینیاں دے بھارت دے دورے تے سی۔ ایہہ اوہدا پچھلے چھ ورھیاں مگروں پہلا دورہ سی۔ پاکستان دا پہلا میچ بھارتی پنجاب دے اِک چھوٹے شہر موہالی وچ سی تے ویکھن ہاراں دا چوکھا رش سی۔ پر ایہہ پہلے دی طرحاں صرف بھارتی ویکھن ہاراں دا اکٹھ ای نہیں سی۔ ہندوستانی حکومت نے پاکستانیاں نوں وی میچ ویکھن دی اجازت دِتی تے گھٹوگھٹ ترے ہزار پاکستانی میچ ویکھن لئی آئے۔ دو دِناں وچ، پاکستانی پنجاب توں تماشائیاں نال بھریاں اٹھتی (38) لارِیاں سرحد پار کر کے ہندوستان پہنچیاں، جدوں ہوٹلاں وچ وی جگہ گھٹ پے گئی تاں پنجابیاں نے مہماناں لئی اپنے گھراں دے بوہے کھول دتے۔ ایتھوں تیک پئی پنجابیاں دے بھائی چارے دے جذباتی قصیاں نال اوتھوں دے اخباراں دے ورقے بھر گئے۔ اِک پاکستانی کُڑی، جیہڑی ہندوستانی خاندان دے نال ٹھہری ہوئی سی، اوہنے اخباری رپورٹراں نوں دسیا کہ ایہہ لوک اینے گرم جوش تے چنگے نیں کہ اوس دا جی کردا اے کہ اوہ اُکا پکا ای ایتھے ای رہ جاوے۔

چڑھدے پنجاب دے دُکانداراں نے اپنے مہماناں نوں چیزاں رعایتی قیمتاں دے نال نال سگوں کُجھناں نے تاں مفت وی ورتائیاں۔ دوستی دی ایہہ لہر اینی اُچی سی کہ کجھ تماشائیاں نے دوہاں ٹیماں نال اپنی یکجہتی دا اظہار کیتا۔ خورے ایہہ پہلی واری ہو رہیا سی۔ پنج دِناں دے ٹیسٹ میچ دِیاں جیہڑیاں تصویراں نشر کیتیاں گئیاں اوہناں وچ کئی نوجواناں دے مُونہہ دے اِک پاسے بھارتی تے دوجے پاسے پاکستانی جھنڈے بنے ہوئے وکھائے گئے۔

صرف ترے ورھے پہلاں دووِیں مُلک آہمنے ساہمنے جنگ لئی تیار کھلوتے سن۔ پر

ہُن گُوڑھے ثقافتی رنگ دا، امن تے سلامتی دا اِک نواں جذبا ساہمنے آ رہیا اے۔ پاکستانی وزیراعلیٰ توں جد ایس جذباتی اظہار بارے پُچھیا گیا تاں اوہناں آکھیا: ''ایہدے توں پنجابیاں دے اوس جذبے دا پتا چلدا اے، جیہڑا دوہاں پاسیاں دے پنجابیاں نوں آپس وچ جوڑدا اے۔ ایہو جیہے میل ملاپ نال دوہاں پاسیاں دیاں حکومتاں نوں وی فیصلے دی طاقت ملے گی کیوں جے ایہدے نال پتا چلدا اے کہ لوک کیہڑے پاسے جانا چاہندے نیں''۔

دو پنجاب جیہناں ول وزیراعلیٰ ہوراں اشارہ کیتا، انگریز راج ویلے اِکو ای سن۔ 1947ء وِچ اوس ویلے دا پنجاب تِن کروڑ آبادی والا سبھ توں وڈا صوبا سی، جیہنوں انگریزاں مذہبی بنیاداں تے دو حصیاں وچ ونڈ دتا۔ مسلماناں دی بُہتی آبادی والا لہندا حصا پاکستان تے ہندواں تے سکھاں دی بُہتی آبادی والا چڑھدا حصا بھارت وچ شامل کیتا گیا۔ پینٹھ تے اکہتر دیاں جنگاں تے اسّی دی دہائی وچ بھارتی پنجاب وچ سکھاں دے فسادات توں وکھ، پچھلے سٹھ ورھیاں توں دوویں پنجاب بین الاقوامی حد بندی دے آر پار اِک دُوجے توں دُور ای رہے۔ پر ہُن برف پگھل رہی اے تے ایہدی گونج دوہاں پاسے سُنیندی پئی اے۔

2004ء توں لے کے ہُن تک دوویں مُلک کئی مشکل مسئلیاں تے گل بات کر رہے نیں۔ ایہناں وچ متنازعا کشمیر دی حیثیت تے ایٹمی ہتھیار شامل نیں تے دنیا دی توجہ ایس گل بات تے ایہناں کوششاں ول کافی اے۔ پر ایس مرکز توں ذرا ہٹ کے، دِلی تے اسلام آباد توں وکھ امرتسر تے فیصل آباد، لاہور تے لدھیانا وچ ہون والیاں تبدیلیاں دوہاں دیساں دے آپسی رشتیاں دی نوعیت ای بدل کے رکھ سکدیاں نیں۔ ایہو جیہیاں تھاواں تے دوہاں بنے دے پنجابیاں دے مِلن دے نال نیو کلیائی گوانڈھیاں دے درمیان پرانی دشمنی، دوستی وچ بدل سکدی اے۔ ایس کوشش دا سرکاری نعرا اے ''پنجاب، پنجابیاں تے پنجابیت دے جذبیاں نوں فیر توں زندہ کرنا''

پنجابیاں دے ایس نویں رشتیاں نوں کجھ لوک صرف 'جذباتیت' کہہ کے جھٹلا دیندے نیں۔ سچ تے ایہہ اے پئی اوہ مسئلے جیہناں نے دوہاں مُلکاں وچالے امن دیاں کوششاں نوں کامیاب نہیں ہون دِتا (جیہناں وچوں دہشت گرداں دے حملے واضح مثال نیں۔) امن دیاں کوششاں نوں نیویاں کر سکدے نیں۔ پاکستان دی طاقتور فوج، بھارت نوں اپنا دشمن سمجھدی اے۔

بھارت اندر سِکھ فساداں والے پھٹ اجے تیک سجرے نیں، ایس تحریک دے مِلے جُلے اثرات ساہمنے آ رہے نیں۔ پر ایس قسم دے شک شبہے دے نال سانوں ثقافتی سفارت کاری دے مخفی خزانے ولوں اکھاں بند نہیں کرنیاں چاہیدیاں۔ دوویں پنجاب اپنے اپنے مُلکاں وِچ جیہڑا اثر رکھدے نیں اوہ بُہت ڈونگھا اے، تے ایہہ دوویں مغرب وچ پھیلن والی پنجابی وسوں دی خُشحالی تے ثقافتی ترقی لئی بہت کجھ کر سکدے نیں، جتھے پنجابی موسیقی تے دُوجے ثقافتی تہواراں دی ودھدی ہوئی شہرت، ایہناں مُلکاں دے وچ پائی جان والی پنجاب دی ونڈ تے تصور توں اُچی اے۔ سبھ توں چنگی گل تے ایہہ وے پئی دوواں پنجاباں دے لوکاں دے درمیان شروع ہون والا رابطا، ایہناں مُلکاں دے سبھ توں وڈے مسئلے مطلب اِک دُوئے تے اعتماد نہ کرن نوں ختم کرن وِچ مدد دیوے گا۔

سبھ توں وڈی ونڈ

پنجابیاں دے بھائی چارے دی گل شاید اوہناں لوکاں نوں عجیب لگے جیہناں دِیاں برصغیر دے بارے وِچ معلومات دی بنیاد رچرڈ ایٹن بروغ دی فلم ''گاندھی'' اے۔ ایس فلم دے اخیرلے درِش وِچ پناہ گیراں دے دو وکھو وکھ دھڑے مختلف پاسیاں نوں جاندے وکھائے گئے نیں، جیہڑا ونڈ دے ہون والے بہت وڈے انسانی اُکھاڑ پچھاڑ نوں ظاہر کردا اے۔

پنجاب دی ایس وڈھ ٹُک دا وڈا اثر ایس واسطے ہویا کیوں جے بنگال وانگوں پنجاب وی مذہبی آبادی والا صوبا سی، جیہدے وِچ مسلماناں دی تعداد بُہتی سی۔ 1947ء دے پنجاب وِچ 54 فیصدی آبادی مسلماناں دی سی تے باقی ہندو تے سکھ سن، جدوں انگریز ایتھوں جان لگے تے اوہناں نے پنجاب تے بنگال دا بھارت تے نویں ملک پاکستان وِچ بٹوارہ کر دتا۔ ایس ونڈ دا مقصد دوواں قوماں دیاں تحریکاں، ہندوستان دی آزادی دی تحریک تے تحریکِ پاکستان دے وکھرے وکھرے تصور نوں ہوا دین دی کوشش سی۔

مہاتما گاندھی دی انڈین نیشنل کانگریس برطانوی سامراجی نظام توں آزادی دی جنگ لڑ رہی سی تے ایہہ ای کم محمد علی جناح دی مسلم لیگ وی کر رہی سی۔ پر کانگریس سارے مذہباں والی، سیکولر ریاست بنان دی کوشش وِچ سی جدوں کہ لیگ دا مطالبا اک وکھرے مُلک دا سی جیہڑا

کہ اوہناں دے خیال وچ برصغیر وِچ مسلماناں دے سیاسی مفادات نوں بچاون دا اِکو ای رستہ سی۔ مسلم لیگ، اسلام نوں ای اپنی قومیت دی بنیاد سمجھدی سی تے اوہدے پردھاناں دا خیال سی پئی جے اوہ ہندوستان وِچ اقلیت بن کے رہن گے تے اوہناں دی قومیت نوں خطرہ رہوے گا۔ ایس طرحاں بٹوارے تے اصل وِچ قومیتاں دے مفادات دا گوڑھا اثر سی۔

انگریزاں دے جان توں پہلے، پنجاب نوں ضلعے دی سطح اُتے ونڈ دتا۔ مسلماناں، ہندوواں تے سِکھاں نوں گھر توں بے گھر ہون تے مجبور کر دتا گیا۔ ونڈ دی خونی کھیڈ نے پنجاب نوں ٹوٹے ٹوٹے کر دتا تے گوانڈھی، گوانڈھیاں کولوں وچھڑ گئے۔ اُنج اکلے پنجاب دے اعداد و شمار دا پتہ نہیں پر دس لکھ توں ودھ لوک مارے گئے تے اک کروڑ تے 20 توں 80 لکھ لوک بے گھر ہو گئے۔ کئی عورتاں نال زیادتی ہوئی، بے شمار لوک زخمی ہوئے تے کئی قتل ہوئے۔ ایہہ زخم ایس علاقے دے لوکاں دے حافظے وِچ سڑ کے راکھ ہو گئے۔ دُکھ بھرے اوہناں دناں وِچ امرتا پریتم نے نویں پنجابی ادب دی اپنی اک مشہور نظم وِچ لِکھیا:

اج آکھاں وارث شاہ نوں، کِتوں قبراں وِچوں بول!
فیر اج کتابِ عشق دا کوئی اگلا ورقا پھول
اک روئی سی دھی پنجاب دی تُوں لِکھ لِکھ مارے وین
اج لکھاں دِھیاں روندِیاں تینوں وارث شاہ نوں کہن:
وے دردمنداں دیا دردِیا! اُٹھ تک اپنا پنجاب
اج بیلے لاشاں وِچھیاں تے لہو دی بھری چناب
کِسے نے پنجاں پانیاں وچ دِتی زہر رلا
تے اوہناں پانیاں دھرت نوں دِتا پانی لا
ایس زرخیز زمین دے لُوں لُوں پُھٹیا زہر
گِٹھ گِٹھ چڑھیاں لالیاں پھُٹ پھُٹ چڑھیا قہر
ویہو ولسی وا، پھر ون ون وگی جا
اوہنے ہر اِک وانس دی ونجھلی دِتی ناگ بنا
پہلا ڈنگ مداریاں منتر گئے گواچ

دُوجے ڈنگ دی لگ گئی جنے کھنے نوں لاگ

لاگاں کیلے لوک مُونہہ پھر ڈنگ ہی ڈنگ

پلو پلی پنجاب دے نیلے پے گئے انگ

گلیوں ٹُٹے گیت پھر تر کلیوں ٹُٹی تند

ترنجنوں ٹُٹیاں سہیلیاں، چرخڑے گھوکر بند

سَنے سیج دے بیڑیاں لُڈن دِتیاں روڑھ

سَنے ڈالیاں پینگھ اج پپلاں دِتی توڑ

جِتھے وَجدی سی پھوک پیار دی وے اوہ ونجھلی گئی گواچ

رانجھے دے سبھ وِیر اج بُھل گئے اوہدی جاچ

دھرتی تے لہُو وسیا قبراں پئیاں چون

پریت دِیاں شاہزادیاں اج وچ مزاراں رون

اج سبھے کیدو بن گئے حُسن عشق دے چور

اج کِتھوں لیایئے لبھ کے وارث شاہ اِک ہور

اج آکھاں وارث شاہ نوں کِتوں قبراں وچوں بول!

تے اج کتابِ عشق دا کوئی اگلا ورقا پھول

ایہناں ورھیاں وچ، ایہہ حقیقت پئی ونڈ نال پنجاب دی مذہبی تے نسلی شکل تباہ ہوئی' لوکاں نوں بُھل گیا تے ایہہ سمجھ لیا گیا پئی دوویں قوماں قدرتی طور تے دوہاں پنجاباں وِچ یعنی مسلمان پاکستانی پنجاب تے ہندو تے سکھ بھارتی پنجاب وچ وس رہے نیں۔ پر پنجابی ثقافت تے سیاسی تاریخ دے تناظر وِچ ویکھیے تاں ونڈ ٹھیک نہیں سی۔ ونڈ ویلے پنجاب وِچ مذہبی تشدد بہت شدید سی کیونکہ مذہبی طور تے ایہہ لوک پہلوں اکٹھے رہندے سن۔ کیوں جے تریوے قوماں، مسلمان، ہندو تے سِکھ آپس وچ اپنے کول کول سن پئی ایہناں نوں الگ وی چُھری نال ای کیتا جاسکدا سی۔

ونڈ توں پہلاں دا پنجاب، خاص طور تے 1920ء توں لے کے 1947ء تک جدوں اتھے مذہبی فسادات بہت گھٹ سن۔ اوس ویلے دی تاریخ نوں مذہبی فرقاں دی تھاں ثقافتی رشتیاں دی نظر نال ویکھیا جاسکدا اے۔ 1946ء تیکر پنجابیاں نے اپنیاں وفاداریاں مختلف قومیتاں

والی یونینسٹ پارٹی نال جوڑی رکھیاں۔ یونینسٹ پارٹی دی مجوزہ پاکستان وچ کوئی دلچسپی ایس واسطے نہیں سی کہ ایہد امطلب پنجاب دی ونڈ سی۔ پر اوہ انڈین کانگریس دے تھلے بنن والے متحدہ ہندوستان دے نال وی شامل نہیں ہونا چاہندے سن۔ پنجاب دی یونینسٹ پارٹی پنجاب دی اِک وکھری ریاست دے حق وچ سی ،جیہدا اپنا وکھرا وزیر اعظم ہووے۔ پنجاب دی تاریخ دے ایس حصےنوں پاکستان تے بھارت دیاں سرکاری تے سیاسی تاریخاں وچ بہت گھٹا کے وکھایا گیا اے۔

وِیہویں صدی دے ادھ توں پہلے والے پنجاب دے لوکاں وچ مذہبی رواداری دیاں بہتیاں نشانیاں ویکھن نوں ملدیاں نیں۔ ایس علاقے وچ موجود صُوفی اِزم دی مضبوط ریت اِک چنگی مثال اے۔ صُوفی اِزم انسان دا خدا دے نال سدھا تعلق جوڑن تے زور دیندا اے۔ ایہدی مراقبے دی رِیت ،ایس علاقے دیاں محاوریاں تے تشبیہاں تے وڈا اثر چھڈ دیاں نیں تے ثقافتی لحاظ نال اوہ بہت ڈونگھیاں نیں۔

ایس دیس دے مقامی ، مذہب سِکھ اِزم نے اسلام دے اِک خدا دے تصور نال ہندوواں دے اواگون تے ایس حیاتی دے تجربیاں دے غیر حقیقی ہون دے فلسفیاں نوں ملا لیا۔ خورے سبھ توں اہم گل ایہہ اے پئی سِکھ اِزم دے بانی نے اسلام تے ہندو اِزم دے اکٹھ تے زور دتا تے اپنے نویں دِین دی بنیاد دوہاں مذہباں نوں ملا کے رکھی۔ پنجابیت دی تحریک ایس ای تاریخی ورثے تے زور پاؤندی اے ،جیہدے وچ کسے دی وکھری کوئی پچھان نہ ہووے۔ ایس تحریک ول سدن والی چیز پنجابی ادب اے جیہڑا ایکا، میل ملاپ تے اکٹھے رہن تے زور دیندا اے۔ اِنج ایہہ لوکاں نوں ونڈتوں اُتانہہ ہو کے اپنی سانجھی ثقافت ول فیر توں مُڑ جان دی راہ وکھاؤندا اے۔

پنجابی اپنے ادب نوں بہت سنجیدگی دے نال لیندے نیں سگوں بڑا مقدس سمجھدے نیں تے ایہدا خاص کر کجھ پرانیاں مذہبی روایتاں دا اثر مذہبی اختلافاں نوں ختم کردا اے۔ پنجابیت دے ایس طرحاں دے سلوک پیار دی اک ایہو جیہی مثال جیہڑی اکثر دِتی جاندی اے، اوہ اُدھم سنگھ دی کہانی اے۔ اج وی بھارت وچ ،اُدھم سنگھ نوں انگریز راج دے خلاف جدو جہد کرن والے آزادی دے مجاہد دے طور تے یاد کیتا جاندا اے۔ اُدھم سنگھ اُتے پنجاب دے برطانوی لیفٹیننٹ گورنر مائیکل اڈوائر دے قتل دا مقدما چل رہیا سی۔ مائیکل اوڈ وائر نے 1919ء وچ

ہون والے بدنامِ زمانہ جلیانوالا باغ دے واقعے نوں نظر انداز کردتا سی، جیہدے وچ انگریز فوجیاں نے امرتسر دے وچ احتجاج کرن والے بے گناہ تے نہتے لوکاں تے گولیاں چلا دِتیاں سن۔ ایہدے نتیجے وچ گھٹ توں گھٹ چار سو آدمی، عورتاں تے نیانے مارے گئے سن۔ عدالت دے کٹہرے وچ اُدھم سنگھ نے اپنا اصلی ناں دسن توں انکار کردتا۔ ایہدی تھاں اوہنے اپنا ناں ''رام محمد سنگھ'' اکھوایا، جیہدا مقصد اکٹھے پنجاب دے تناں مذہباں دا ناں لینا سی۔

ایس توں وی اگے، اوہنے قرآن، بھگوت گیتا یاں سِکھاں دی مُقدس کتاب تے ہتھ رکھ کے قسم کھان توں انکار کردتا تے اٹھارویں صدی دی وارث شاہ دی عشقیہ داستان ''ہیر رانجھا'' نوں اپنے واسطے مقدس قرار دتا۔ ''ہیر رانجھا'' دو وکھو وکھ قبیلیاں دے کُڑی مُنڈے دی دردناک عشقیہ کہانی اے۔ ایس کہانی دے مرکزی کردار ہیر تے رانجھا جیہڑیاں مذہبی عبادتاں کردے نیں، اوہ اسلامی وی نیں تے ہندو وی۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ اے پئی ایہہ کہانی سارے مذہباں نوں منن والے لوکاں وچ خاص پنجابی کہانی دے طور تے مشہور اے، جدوں پنجابی ایس کہانی نوں یاد کردے نیں تے اوہ پُرانیاں نفرتاں دی تھاں پرانے رشتیاں نوں یاد کردے نیں۔

پنجابیت دا نواں جذبہ

ایس سانجھ دی پرانی تاریخ دے سہارے، دوہاں پاسیاں دے نہ صرف دانشور تے کرتا دھرتا لوک سگوں ودیس وسدے پنجابی وی پنجابیت دے نویں جذبے نوں اگے ودھا رہے نیں۔ اوہناں دیاں کوششاں وچ موسیقی، ادب، ڈرامے تے کھیڈاں دے تبادلے دے نال نال آپسی رابطیاں تے تجارت دے موقعیاں دا جائزہ لینا شامل اے۔ ایہناں وچوں کجھ کوششاں نوں دوہاں پاسیاں دیاں حکومتاں ولوں صوبائی سطح تے تعاون وی ملیا اے۔ اکٹھیاں مِل کے اوہ ہولی ہولی ثقافتی اکٹھ دے ایہو جیہے پُل بنا رہے نیں، جیہڑے چوکھے عرصے توں پکے سمجھے جان والے مذہبی تفرقیاں نوں ختم کرن گے۔ 1970ء دی دہائی دے بین الاقوامی پنگ پونگ کھیڈ دی طرحاں، پنجابیت دے ناں تے شروع ہون والے ایہہ چنگے تعلقات، آن والے ایس توں وی چنگے وقت دی نشاندہی کردے نیں۔

رلدیاں مِلدیاں دلچسپیاں دا اک اہم شعبہ علاقے دی زرعی معیشت تے ترقیاتی

ضرورتاں نیں۔ پنجاب جیہڑی پنج دریاواں دی قدرتی زرخیز دھرتی اے، بڑے عرصے توں برصغیر نوں غذا دی فراہمی لئی مشہور اے۔ ونڈ توں بعد وی دوویں پنجاب، اپنے اپنے مُلکاں وچ زراعت دے مُڈھ سمجھے جاندے نیں۔

پاکستانی پنجاب دے مرکز لاہور وچ یونیورسٹی آف مینجمنٹ تے بھارتی پنجاب دے مرکز چندی گڑھ وچ سنٹر فار ریسرچ اینڈ رورل اینڈ انڈسٹریل ڈویلپمنٹ نے دوہاں پنجاباں وچالے ممکنہ تجارت تے زراعت' صحت' صنعت تے مواصلات دی ترقی تے مشترکہ تحقیق کرن دا منصوبا بنایا اے۔ ایہنے ایہہ وی منصوبا بنایا اے پئی ثقافتی تے ادبی سرگرمیاں دی مالی امداد کیتی جاوے تاں جے دوہاں پاسے زرعی تے تجارتی گل بات لئی سانجھی بنیاد بنائی جاوے۔ ایس منصوبے نوں دوہاں پاسیاں دیاں صوبائی حکومتاں دا تے فورڈ فاؤنڈیشن دا مالی تعاون حاصل اے۔

اِک دوجا ادارہ ''دی ورلڈ پنجابی سنٹر'' دے ناں توں بھارتی شہر پٹیالہ وچ بنایا گیا اے جیہدا مقصد پنجابی ثقافت دا ودھا اے۔ فروری وچ ایس ادارے دے افتتاح ویلے، ایس ادارے دے کامیاں نے کمپیوٹر دے اِک نویں پروگرام دی نمائش وی کیتی، جیہڑا اِک پنجابی رسم الخط نوں دوجیاں وچ بدلدا اے۔ (پاکستان وچ لکھی جان والی پنجابی' فارسی رسم الخط وچ جدوں کہ بھارت وچ لکھی جان والی پنجابی' گورمُکھی وچ لکھی جاندی اے۔ دوویں رسم الخط لکھن وچ ایک دوسرے نالوں مختلف نیں پر بولن وچ اکو جیہے نیں)۔

دوہاں پنجاباں دیاں دو یونیورسٹیاں تے زرعی کالجاں دے اِک جوڑے دے تعلیمی تبادلے دے پروگرام شروع کرن تے گل بات وی ہورہی اے۔ ایس طرحاں دے تبادلیاں وچ فن وی اہم کردار کرر ہیا اے۔ فنکار پنجاب دے ورثے نوں محفوظ کرن تے مذہب توں اُتانہہ ہوکے علاقے دیاں روایتاں تے زور دے رہے نیں۔ پاکستانی تھیٹر گروپ ''اجوکا'' اٹھارویں صدی دے مشہور شاعر بُلھے شاہ، جیہڑے مذہبی رواداری دے اپنے فلسفے دی وجہ نال مشہور نیں، اوہناں دے کم نوں پیش کرچکے نیں تے ایہواں بھارت دے اُبھردے ہوئے پاپ گلوکار ربی شیر گل وی کرر ہے نیں۔ اجوکا تھیٹر نے پہلی واری 2003ء وچ بھارت وچ اپنے فن دا مظاہرہ کیتا تے دُوجی واری ایس سال جون وچ۔ پچھلے مارچ وچ، پاکستانی تے بھارتی گروہاں نے مِل کے پاکستان وچ اِک ہفتے دا پنجابی ڈرامیاں دا میلا منایا۔

بھارتی پاپ سٹار دلیر مہندی وی پاکستانی پنجاب وچ اپنا فن داوکھالا کر کے پاکستانیاں دا دل جت چکے نیں۔ پاکستان دے دانشور تے سیاستدان جناب فخر زمان ہوراں دی تنظیم ''عالمی پنجابی کانفرنس'' بھارت، پاکستان تے پوری دنیا وچ بہت سارے پنجابی دے ادبی پروگرام منعقد کرا چکی اے، جیہدے وچ لوکاں دی وڈی تعداد نے شرکت کیتی۔ 1996ء وچ ایہدی پہلی کانفرنس ہون توں بعد ''عالمی پنجابی کانفرنس'' دیاں سرگرمیاں وچ چوکھا وادھا ہو گیا اے۔ ہُن ایہہ ہر ورھے کئی پروگراماں دی مالی مدد وی کردی اے۔ پچھلے ورھے، ایہنے پاکستان وچ اِک کانفرنس مئی دے مہینے، دوسری جولائی وچ وارث شاہ ہوراں دی یاد وِچ تے تیسری ستمبر دے مہینے وچ بھارت وچ کیتی۔

فلم سازاں نے وی پنجابیت دے جذبے نوں اُبھاریا اے۔ کجھ ای ورھے پہلے، بالی وڈ وچ کشمیر دے موضوع تے فلماں بنائیاں جا رہیاں سن، جیہناں وچ پاکستانیاں نوں دشمن وکھایا جا رہیا سی۔ جدوں کہ ہُنے جیہے بنن والی فلم ''وِیر زارا'' وچ اِک بھارتی پنجاب دے مُنڈے دا اِک پاکستانی پنجابی کڑی نال پیار وکھایا گیا اے۔ ہُنے جیہے پاکستان وچ بنن والی اِک فلم ''خاموش پانی'' وچ پنجاب دی ونڈ دی دردناک ہونی نوں وکھایا گیا اے تے ایہدے وچ مسلمان تے سکھ کردار اپنے سانجھے ماضی بارے سوالاں دے جواب تلاش کردے نظر آوندے نیں۔

ایہہ نواں جذبا کھیڈاں دے میدان تک وی جاندا اے۔ دسمبر 2004ء وچ ''نویں سطح دے اولمپک وانگوں'' ''پنجاب گیمز'' ہوئے جیہناں وچ کبڈی سمیت کُل بارھاں کھیڈاں وچ دوہاں پنجاباں دے کھلاڑیاں نے حصالیا۔ انڈین اولمپک ایسوسی ایشن نے ہُن کھیڈاں دا مستقل مرکز قائم کردتا اے تے ایہدا دوجا حصا ہُن لاہور، پاکستان وچ آن والی فروری نوں ہووے گا۔ ایسے دوران بھارت وچ پنجاب کرکٹ ایسوسی ایشن نے سابق پاکستانی باؤلر تے کپتان انتخاب عالم نوں بھارتی پنجاب دی کرکٹ ٹیم دا کوچ مقرر کیتا اے، جدوں انتخاب عالم ہوراں نوں اوہناں دے ایس تجربے بارے پچھیا گیا تے اوہناں نے آکھیا کہ اوہ اوتھے اپنے آپ نوں غیر محسوس نہیں کردے کیوں جے اوہناں دا جم پل وی بھارتی شہر ہوشیار پور دا اے۔ اوہناں دا ایہہ آکھنا سی: ''مڈھوں میں اِک پنجابی آں تے ساڈی بولی، ساڈا کھانا پینا تے رسماں رِیتاں اِکو جیہیاں نیں''۔

دوہاں پنجاباں دے شہراں تک دوویں دیس بس سروس چلان تے وی راضی ہو گئے نیں۔ پہلی سروس جیہڑی جنوری وچ شروع ہووے گی۔ بھارتی پنجاب دے شہر امرتسر تے پاکستانی پنجاب دے شہر لاہور دے درمیان ہووے گی۔ لاہور تے امرتسر جیہڑے اِک دوجے توں صرف 25 کلومیٹر دور نیں، کدی جڑواں شہرا کھواندے سن۔ پر پچھلے سٹھ ورھیاں توں سرحداں نے ایہناں نوں اِک دُوجے توں دور کیتا ہویا سی۔ اِک واری ہوٹل بن جان تے سڑکاں چوڑیاں ہو جاون تے دُوجی بس سروس سِکھاں دے مقدس شہر امرتسر توں بابا گرونانک جی ہوراں دے جنم ستھان ننکانا صاحب تک چلائی جاوے گی۔

کیہ دوویں پنجاب ایویں کر سکسن؟

شکی مزاج لوک آکھدے نیں پئی بھاویں دوہاں پنجاباں نے چنگے رشتیاں نوں شروع تے کیتا اے پر اوہناں دوہاں دی اپنے اپنے علاقے تے توجہ اپنی وکھری اے پئی ایہہ دوہیں پاکستان تے بھارت دے تعلقات تے بُہتا ڈُونگھا اثر نہیں پا سکدے۔ ادبی اکٹھ تے چنگیاں لگن والیاں کھیڈاں کُنج دوہاں مُلکاں دے رشتیاں نوں بہتری ول لے کے جاسکدیاں نیں؟ سچی گل تے ایہہ اے پئی جدوی سرحدی امن امان دے مسئلے ساہمنے آوندے نیں تے ثقافتی سفارت کاری ہمیشہ ای روایتی سفارت کاری توں پچھے رہ جاندی اے۔ ایس لئی ایہہ کسے اتفاق دی گل نہیں پئی دوہاں پنجاباں وچکار رشتے اودوں ای فیر توں ودھنے شروع ہوئے جدوں نئی دِلی تے اسلام آباد نے آپسی رشتیاں نوں شروع کیتا۔ پر ایس دے باوجود، پنجابیت دی تحریک بارے آن والے چنگے وقت دی آس لان لئی ساڈے کول کافی وجوہات نیں۔ ایہہ تحریک سدھے طریقے نال فرقو فرقی قوماں دے مسئلیاں نُوں حل کرن دی کوشش کردی اے۔ ایہہ، پنجابی اپنے اپنے مُلکاں وچ فیصلیاں تے اثر انداز ہوندے نیں۔ ایہناں کوششاں دے صاف نتیجے وی ساہمنے آرہے نیں تے دونہہ پاسے اوہناں حلقیاں دی تعداد ودھ رہی اے جیہڑے مسئلیاں دا حل امن راہیں چاہندے نیں۔

جیویں کہ انڈیانا یونیورسٹی دی سمیت گنگولی ہوراں آکھیا اے پئی بھارت تے

پاکستان دے تنازعیاں وچوں وڈا مسئلا فرقو فرقی قوماں دا اے، جیہناں وچوں اک نان سیکٹیرین تے دوجی اسلامی اے۔ سچ پچھو تے مسئلے صرف سرحداں دے سن تے جے گل بات کرن والے ماہر ہوندے تے ایہناں مسئلیاں دا حل گلیں باتیں ہی نکل سکدا سی۔ پر جے پاکستان تے بھارت وچ ہمیشہ رہن والا امن چاہیدا اے تے متنازع سرحداں تے پانی دے حق دے نال نال قومیتاں دے مسئلیاں دا وی حل کڈھنا پئے گا جیہڑا نہ ممکن والی لڑائی دا مڈھ اے۔ بھاویں چھوٹے پیمانے تے ای سہی، پر دوہاں پنجاباں نے ایہو کجھ کرن دی کوشش کیتی اے۔

سنتالی دی ونڈ نوں پاسے کرن یا مٹاون دی کوئی ضرورت نہیں، پنجابیت تے دوہاں دا اِکو جیہا حق اے تے دوہاں دا ماضی اکٹھا اے جیہدے نال اکٹھے رہن دا ایسا قدرتی طریقہ اختیار کیتا جاسکدا اے پئی جیہدے ہوندیاں دوہاں مُلکاں دے پنجابیاں نوں اپنے اپنے مُلکاں نال وفاداری وی بدلن دی کوئی ضرورت نہیں۔ جیہڑے لوک پنجابیت دیاں علاقائی مجبوریاں دا ذکر کردے نیں، اصل وچ اوہ ایہہ محسوس نہیں کرسکدے کہ دوویں پنجاب اپنے اپنے مُلکاں وچ کِنا زیادہ اثر رکھدے نیں۔ پنجابی، پاکستان دی گھٹو گھٹ پنجاہ فیصد آبادی دا حصہ نیں تے پاکستانی فوج وچ اوہناں دی بہت وڈی تعداد اے۔ بروکنگز انسٹیٹیوٹ دے سٹیفن کوہن کہندے نیں پئی (پاکستان دی فوج دا) پنجھتر فیصدی حصہ پنجاب دے ترے تے شمال مغربی سرحدی صوبے دے دو ضلعیاں وچوں ہوندا اے۔ جدوں کہ فوجی افسراں دی بہت وڈی تعداد دا تعلق وی پنجاب دے مختلف شہراں نال ہوندا اے۔

سماجی حلقیاں وچ وی پنجاب دے سیاستدان تے کاروباری لوک چھائے ہوئے نیں۔ بھاویں دوجے پاسے، پنجاب بھارت دیاں اٹھائی ریاستاں وچوں اِک اے۔ پر بھارت دی ایس ویلے دی سیاسی حالت دی وجہ نال ایہدا اثر چوکھا بہتا اے۔ ایس ویلے وزیر اعظم، آرمی چیف تے پلاننگ کمیشن دے ڈپٹی ڈائریکٹر (جیہناں نوں دُوجے نمبر تے طاقتور ترین آدمی سمجھیا جاندا اے۔) تنوں پنجاب توں تعلق رکھدے نیں۔ ایس توں علاوہ پنجابیت دی تحریک دے بہت سارے آگوواں دے بھارتی سیاست دے پردھان لوکاں نال بڑے چنگے تعلقات نیں۔ ایہدی صرف اِکو مثال کافی اے۔ سنٹر فار رورل اینڈ انڈسٹریل ڈویلپمنٹ دے ممبراں تے ایہدے صلاح کاراں وچ وزیر اعظم، وزیر خارجہ، اک منیا پرمنیا بھارتی صنعت کار تے اِک منیا پرمنیا بھارتی

معیشت دان شامل ہوندااے۔

امریکا، برطانیا تے کینیڈا وچ پنجابیاں دی باہر وسدی اک وڈی وسوں آباد اے تے اوہ ثقافتی طور تے بڑی متحرک اے۔ اکیڈمی آف دی پنجاب ان نارتھ امریکا (اپنا) تے ایہدے نال ملدی پنجاب ہیریٹج فاؤنڈیشن نے دوہاں پنجاباں نوں کول لیان واسطے کجھ نشریاتی منصوبے شروع کیتے نیں (پنجابی ادب دے اک رسم الخط نوں دوجیاں وچ ترجمہ کرنا)۔ ایہناں نے پنجابی ثقافت تے ادب نوں اُجاگر کرن واسطے تے دوہاں پنجاباں دیاں اِکوجیہیاں چیزاں نوں ساہمنے لیان واسطے کئی کانفرنساں وی منعقد کیتیاں نیں۔ 2001ء وچ 'اپنا' نے پہلی واری پاکستان وچ سکھاں دی مذہبی کتاب دا پنجابی دے فارسی رسم الخط وچ ترجمہ کر کے شائع کیتا اے۔

پنجابیت دی ایس تحریک دا پاکستان تے بھارت دے دُوجے علاقیاں تے وی اثر ہو رہیا اے، جیہدے نتیجے وچ دوہاں مُلکاں دے بہت سارے شہری آپسی ملاقاتاں کر رہے نیں۔ بھارتی شہر بمبئی وچ رہن والے سندھیاں دے پاکستانی صوبے سندھ نال گوڑھے ثقافتی رشتے نیں۔ پنجابیاں ہار، سندھی زبان دا وی بہت وڈا ادبی ورثا اے جیہدا تعلق اوتھوں دی صوفی روایت نال اے۔ سندھی شاعراں دی روحانی شاعری، سندھی مسلماناں تے ہندوواں لئی بڑی تاثیر رکھدی اے۔ ایہجے رشتے مغربی بنگال تے بنگلا دیش دے درمیان وی تلاش کیتے جاسکدے نیں۔

جے پاکستان تے بھارت نے چنگے تعلقات بنانے نیں۔ تے پھر ایہہ یاد رہوئے پئی کہ ایہناں دوہاں مُلکاں نوں سرحد دے دونہہ پاسے امن نال اکٹھے رہن دی واج اُچی کرن والے حلقیاں دی چنگی وڈی تعداد ہونی چاہیدی اے۔ ہُن تک پاکستان تے بھارت دے امن پسند لوک مرکزی دھارے توں پرے سن پر ہُن صورتحال بدل رہی اے۔ بھارت وچ، خارجہ پالیسی بناون والے کجھ لوک پہلوں پاکستان بارے چنگا خیال نہیں سی رکھدے جیویں کہ اک منے پرمنے پالیسی تجزیہ کار سی۔ راجا موہن دا ہُن خیال ایہہ ہے پئی پنجابیت دوہاں مُلکاں وچ چنگے رشتیاں دی وجہ بن سکدی اے۔ امن لئی پاکستان دے کردار دا جائزہ لوو تے فوج دے کردار دی وجہ نال اوہدی صورتحال کافی مشکل وکھالی دیندی اے، جتھے فوج نے بھارت نوں اپنے لئی مستقل خطرہ قرار دیندیاں ہویاں سیاست وچ دخل دتا ہویا اے۔ پر فوج وچ پنجابیاں دی بہتی تعداد نال ایہہ امید پیدا ہوندی اے پئی پنجابیت پاکستانی فوج تک وی اپنا اثر ودھاوے گی۔

اکٹھے پنجابی ورثے نوں بنیاد بناؤندیاں ہویاں پنجابیت دی تحریک وچ 1990ء دے اخیر توں ہولی ہولی وادھا ہو رہیا اے۔ پنجابیت سرحد دے دوہاں پاسے دے پنجابیاں وچ پیار دے جذبیاں نوں اگے ودھان وچ کامیاب رہی اے کیوں جے ایہدے کرتا دھرتا لوکاں اُتے پاکستان تے بھارت دے تنازعیاں دا حل کڈھن دا کوئی دباؤ نہیں۔ بھاویں دوہاں پنجاباں دی لوکائی وچالے زرے میل ملاپ نال پاکستان تے بھارت دے مسئلیاں دے حل دی کوئی ضمانت نہیں دتی جاسکدی۔ پر فیر وی دوہاں ملکاں وچکار لمیرے جھگڑیاں دا حل اوس اک صورت وچ ممکن ہووے گا جیکر زیادہ توں زیادہ عام لوک سرحداں توں پار دشمناں دی بجائے پُرانے رشتیاں ول ویکھن گے۔

ورثہ

وِسر رہیاں نیں ساجھے پنجاب دِیاں بال کھیڈاں

ان ونڈے پنجاب دی رہتل اپنی مثال آپ ہے۔ ہڑپّہ دی وراثت دسّدی ہے کہ ایتھوں دی دھرتی صدیاں توں زرخیز رہی ہے جس نے گوروا‌ں پیراں، یودھیاں، دانشوراں اَتے مختلف کلاواں دے رچن ہاریاں نوں پیدا کیتا ہے۔ ایہناں مہان ہستیاں نال پنجابی سماج دی مضبوط اُساری ہوئی ہے۔ پنجابی رہتل دِیاں جڑھاں مٹی وِچ لگیاں ہوئیاں ہَن۔ پنجابیاں نے اپنی رہتل دی راکھی کر کے ایس دی پچھان عالمی پدھر تے کروائی ہے۔ پنجابی لوک من دا درخت اینا وسیع ہے کہ اِس دِیاں لوک دھرم، لوک وِشواس، گُرمت اَتے صُوفی فِکر، لوک کلاواں، لوک سنگیت، لوک ادب، لوک پرمپرا، لوک ناچ اَتے لوک ناٹ ورگیاں ٹہنیاں اُتے لگے ریتاں دے پھلاں دی خُشبوئی دُور دُور تک کھِنڈی ہوئی ہے۔ ایہناں نال زندگی وِچ جوش پیدا ہوندا ہے۔

پنجابیاں دی رہتل دا خاص حصہ لوک منورنجن ہے۔ چڑھدے اَتے لہندے پنجاب دِیاں لوک کھیڈاں ایسے منورنجن دی اِک اہم کڑی نیں۔ ایہہ کھیڈاں بندے نوں سڈول بنا کے رکھدیاں ہَن۔ ایہہ اکھان لوک مؤنہہ تے عام چڑھیا رہیا ہے کہ کھیڈاں کھیڈ دے رہن والے پنجابیاں دا نہ من تے نہ سریر بُڈھا ہوندا ہے۔ ایس حوالے وِچ پنجابی لوک دھارا دے ماہر سردار ونجارا بیدی نے پنجاب دے جواناں اَتے بالاں دِیاں لوک کھیڈاں دا نکھیڑا کر دیاں لِکھیا ہے، جے جوان گھِدو کبڈی، گُشتی تے نیزابازی وِچ مزہ لیندے ہَن تاں چھوٹے بچے گُلی ڈنڈا، کوٹلا چھپاکی تے کِھدو کھونڈی وغیرہ نال اپنیاں ویلھیاں گھڑیاں رسیلیاں بنا لیندے ہَن۔ وڈیری عمر دے لوک ٹاہناں جاں چوپٹ کھیڈ کے اپنا سماں بِتاندے ہَن۔ ایسے طرحاں چھوٹیاں

گُڑیاں گڈیاں پٹولھیاں نال تے وڈیریاں گُڑیاں کِھدوگیڈیاں تے کِکلی نال جیون دے پلے اُتے رنگ مارلیندیاں ہَن۔

بالاں دِیاں کھیڈاں دے حوالیوں گل کریئے تاں اسیں ویکھدے ہاں کہ اوہناں دِیاں اپنیاں خاص کھیڈاں ہوندیاں ہَن۔مُڈھ قدیم توں ہی بال پن دا کھیڈاں نال تعلق جُڑیا ہویا آرہیا ہے۔جدوں بال دا جنم ہوندا ہے تاں اوہ اپنے جنم توں کُجھ ہی عرصے پچھوں نِکے نِکے ہتھ پَیر ماردا ہویا اپنے اندر لُکے ہوئے کھیڈ جذبے نوں ظاہر کرن لگدا ہے۔جدوں اوہ ہور وڈا ہوندا جاندا ہے تاں ماں، دادی، نانی، ماسی جاں بُھوآ وغیرہ رِشتے لوک شاعری دے اِک رُوپ ''لوری'' نال اوس دا منورنجن کردے ہَن۔لوری سُندا ہویا بال پلاں چھناں وِچ ہی پریاں دے دیس دے خواباں دے مزے لین لگ جاندا ہے۔

بچیاں دِیاں ون سونیاں کھیڈاں اوہناں دی شخصیت دی اُساری کردیاں ہَن۔ایہہ کھیڈاں نہ صرف جسمانی ورزش دا کارن بندیاں ہَن سگوں ایہہ بالاں نوں ذہنی اَتے جسمانی طاقت وی دیندیاں ہَن۔ایہناں لوک کھیڈاں دا مُڈھلا اثر ایہہ ہے جو ایہناں نوں کھیڈ کے آرام کرن مگروں بال اپنے اندر بھرا اَتے نرویا پن محسوس کردا ہے۔

بچپن وِچ کھڈونیاں دی اپنی تھاں ہے پر نفسیاتی طور تے ایہناں کھڈونیاں دا ابھتا تعلق اوس دی سوجھ نال وڈھیرے جُڑیا ہوندا ہے۔موہنجوداڑو اَتے ہڑپہ دی کُھدائی وِچوں نِکلے بالاں دے کِھڈونے ایس گل دی گواہی بھردے ہَن جو کِھڈونیاں دا بالاں دی زندگی وِچ اِک وڈا رول ہوندا ہے۔خاص کر کے چڑھدے اَتے لہندے پنجاب دے عجائب گھراں وِچ کُھدائی دوران نِکلے کِھڈونے اَج وی بیتے سمیں دِیاں کہانیاں پاؤندے محسوس ہوندے ہَن۔سانجھے پنجاب دے بہُت سارے ایہجے کِھڈونے اَتے قدیم وقوعے اَج وی لہندے پنجاب وِچ لاہور دے اَتے چڑھدے پنجاب وِچ لدھیانا، چنڈی گڑھ اَتے پنڈ سنگھول دے عجائب گھر وِچ سنبھالے پئے ہَن۔ون سوّنے رنگاں نال سجے پھبے ایہہ کِھڈونے کُھچ دا کارن بنے ہوئے ہَن۔لہندے پنجاب دے پنجابی لِکھاری سیف الرحمٰن ڈار نے اپنے اِک مضمون لاہور عجائب گھر جو کھوج درپن (گورو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر دا پنجابی کھوج رسالا) دے جنوری، 1980ء انک وِچ چھپیا سی، وِچ لِکھیا سی کہ ایہہ کِھڈونے دراصل مٹی دے چھوٹے رنگدار ماڈل نیں جیہناں وِچ ہندوستان اَتے

پاکستان دے مختلف لوکاں دی رہتل، رِیتاں رسماں، مذہبی تہوار، اوہناں دے لباس، کم کاج وغیرہ وِکھائے گئے نیں۔ ایہناں توں علاوہ سبزیاں، پھلاں، جانوراں تے پرندیاں دے اجیہے نمونے رکھے ہوئے نیں کہ اوہناں نوں ویکھ کے ذرا وی شک نہیں ہوندا کہ ایہہ اصلی نہیں بلکہ مٹی دے بنے ہوئے نیں۔ چھوٹی عمر دے بال اجیہے کھِڈونیاں نال من پرچاوے کردے ہَن جیہڑے سادی ہنتر والے ہوندے ہَن۔ لُہاراں اَتے ترکھاناں ورگیاں پیشہ ور ذاتاں بالاں دے ون ون دے لوہے جاں لکڑ دے کھِڈونے بناوَندیاں ہَن۔ گھُمیاراں ولوں بنائے جان والے مٹی دے کھِڈونیاں نوں لوک بولی وِچ آلے بھولے داناں دِتا جاندا ہے۔ کلا پکھوں ایہناں کھِڈونیاں وِچوں پنجابی لوک ریت نظر آوَندی ہے۔

بچیاں دِیاں کھیڈاں کئی طرحاں دِیاں ہَن جیہناں وِچ دوڑ کے کھیڈیاں جان والیاں اَتے بہہ کے جاں گھیرا گھت کے کھیڈیاں جان والیاں کھیڈاں شامل ہَن۔ مُنڈیاں دِیاں کھیڈاں وکھ اَتے کُڑیاں دِیاں کھیڈاں وکھ ہوندیاں ہَن۔ کئی کھیڈاں دوواں دِیاں سانجھیاں ہوندیاں ہَن جیہناں راہیں اوہناں دے جذبات آپ مُہارے ظاہر ہوندے رہندے ہَن۔ ایہناں کھیڈاں وِچ گیند گیٹے، شٹاپو، تھال جاں کھِدو، اینگن مینگن، سمُندر تے مچھی، دو منزلی، اُڈ اُڈ چڑیئے اَتے توو ے تو تڑیا ورگیاں کھیڈاں شامل ہَن۔ مُنڈیاں دِیاں کھیڈاں نالوں کُڑیاں دِیاں کھیڈاں دی خاصیت ایہہ ہے کہ ایہناں وِچوں بہتیاں کھیڈاں نال کوئی نہ کوئی گیت وی گایا جاندا ہے جس کر کے ماحول ہور وی سنگیت مئی ہو جاندا ہے۔

''کِکلی'' چھوٹیاں معصوم کُڑیاں دی من بھاوَندی کھیڈ ہے۔ دو ہم عمر کُڑیاں، اِک دُوجے دے ہتھاں وِچ اپنے اُلٹ ہتھاں دِیاں کلنگڑیاں پا کے، اپنا بھار پچھانہہ نوں سُٹدیاں، پباں بھار لاٹو وانگ گھمدیاں ہوئیاں گاوَندیاں ہَن:

کِکلی کلیر دی

پگ میرے وِیر دی

دُپٹہ میرے بھائی دا

فِٹے مُونہہ جوائی دا

ایس کھیڈ وِچوں بالڑیاں دے جذبیاں دی ڈونگھیائی وِچ جا کے ویکھیا جاوے تاں

ایہہ گل ظاہر ہوندی ہے کہ جیہڑی آزادی اَتے کُھلھ ڈُلھ ماپیاں دے گھر وِچ بالڑیاں نوں ہوندی ہے، اوہ آزادی سوہرے گھر جا کے نہیں مِل سکدی۔ سوہرے گھر تاں اوس نوں اپنا گھگھرا ٹنگن واسطے وی صحیح ٹِکانا نہیں مِلدا:

گئی ساں میں گنگا
چڑھائی لیائی ونگاں
سانی میرا گھگرا
میں کیہڑی کِلی ٹنگاں؟
نی میں ایس کِلی ٹنگاں
نی میں اوس کِلی ٹنگاں

وڈی گل ایہہ ہے کہ کِکلی کھیڈ دیاں اَتے گاوَندیاں دووَیں کُڑیاں آپس وِچ ساواں بھار بنا کے رکھدیاں ہَن۔ ایہہ کھیڈ اَج وی چڑھدے اَتے لہندے پنجاب دِیاں کُڑیاں وِچ کھیڈی جاندی ہے۔ بالڑیاں دی ایہہ کھیڈ اپنی قسم دا لوک ناچ ہے۔

کِکلی وانگ ہی تووے تو تڑیا وی چھوٹیاں کُڑیاں دی اِک ہور من بھاوَندی کھیڈ ہے۔ اِس کھیڈ وِچ وی دو کُڑیاں آہمو ساہمنے کھڑ کے آپو اپنے ہتھاں نال اِکٹھیاں ہی اِک تاڑی مار کے سُر تال پیدا کر دیاں ہَن پھر ہتھاں نوں اُتانہہ چُک کے اِک دُوجی نال تاڑی ماردیاں ہوئیاں گاوَندیاں ہَن:

تووے تو تڑیا
تو تا شہر سِکندر دا
پانی پیوے مندر دا
کم کرے دو پہراں دا
کجل پاوے لہراں دا
چِٹی چادر کاکے دی
گُڑیاں والے کاکے دی
کاکڑا کھِڈاوَنی آں

چار چھلے پاؤنی آں
اِک چھلا کاہی دا
وڈاوِیرویاہی دا
اِک چھلارہ گیا
سپاہی پھڑ کے لے گیا

ایس طرحاں معصوم کُڑیاں اپنیاں پَہلیاں جوڑیاں توڑ کے ہور کُڑیاں نال بدل بدل کے ایس کھیڈ راہیں اپنا من پرچاوا کردیاں رہندیاں ہَن۔ آہر لگیاں کُڑیاں اپنا منورنجن کرن دے نال نال ماحول نوں وی رنگین بنا دیندیاں ہَن۔ ایہناں گیتاں نال کھیڈیاں جاندیاں کھیڈاں دوجیاں کُڑیاں نوں وی کھیڈاں دا مزہ لین لئی اُشکل دیندیاں ہَن۔

بالڑیاں عام طور تے ماواں نال گھر دے کماں کاراں وِچ ہتھ وٹاؤندیاں رہندیاں ہَن۔ جدوں وی سماں مِلیا، جاں من وِچ کھیڈن دی اُلیل آؤندی اے، اوہ اِکٹھیاں ہو کے کھیڈن لگ جاندیاں ہَن۔ بس، اوہناں نوں کھیڈن لئی تھوڑی جیہی کھُلی تھاں دی لوڑ ہوندی ہے۔ ایس طرحاں کُڑیاں کھیڈ دا ماحول بنالیندیاں ہَن:

آؤ بھینوں کھیڈیئے
کھیڈن ویلا ہویا
روٹی کون پکائے گا؟
ہیرے دی بھانجی
سبھے گلاں جاندی
اِک گل بھُل گئی
بروٹے وانگ پھُل گئی

گُڈے گُڈی دی کھیڈ چڑھدے اَتے لہندے پنجاب دی بڑی دِلچسپ کھیڈ رہی ہے۔ بھاویں ایہہ کھیڈ کُڑیاں دی ہی ہے، پر کئی وار ایس وچ مُنڈیاں نوں وی شامل کرلیا جاندا ہے۔ ایہہ کھیڈ کھیڈن توں پہلاں بالڑیاں آپو اپنے گھراں وِچ بچیاں کھُچیاں پئیاں لیڑیاں دِیاں کاتراں اِکٹھیاں کردیاں ہَن جیہناں نال گُڈی گُڈا اَتے اوہناں لئی پٹولے مطلب لیڑے تیار

کر دیاں ہَن ۔ پھیر اوہناں دِیاں دو دھراں ونڈیاں جاندیاں ہَن اِک دھر مُنڈے والیاں دی تے دُوجی دھر کُڑی والیاں دی۔ گڈی نوں اِک خوبصورت مُٹیار تے گڈے نوں اِک خوبصورت نوجوان دی شکل وِچ تیار کیتا جاندا ہے۔ دوویں دھراں گڈے گڈی دی ویکھ وِکھائی توں بعد اوہناں دی کُڑمائی کر کے ویاہ رچاؤندیاں ہَن ۔ ایہہ ذکر یوگ ہے کہ اِس دوران کُڑمائی اَتے ویاہ دِیاں جتیاں وی اہم ریتاں جاں رسماں ہَن ،اوہ سارِیاں نبھائیاں جاندیاں ہَن ۔ ایس طرح گڈا گڈی میاں بیوی بن جاندے ہَن ۔ اصل وِچ گڈے گڈی دے ویاہ دے سانگ راہیں کُڑیاں سانجھے پنجاب دے ویاہ دی رسم نبھاؤندیاں ہَن اَتے ایس کھیڈ راہیں اوہناں نوں ویاہ بارے مختلف کارجاں، رسماں اَتے رِشتیاں وغیرہ دی واقفیت مِلدی رہندی ہے۔ کھوج درپن رسالے دے ہی اِک ہور انک وچ پنجابی ادب دے کھوجی تے پارکھ عبدالغفور درشن نے اپنے اِک مضمون گڈے گڈی دی کھیڈ وِچ ایس کھیڈ دی تفصیلی صُورتِ حال پیش کر دیاں اِک جگہ لِکھیا ہے ،ویاہ توں مگروں ولیمہ ہوندا اے ،جیہدے وِچ زردا پلاء پکا کے پروہنیاں نوں کھوایا جاندا اے۔ نیانے ایہہ روٹی اپنے نِکے نِکے بھانڈیاں وِچ رل مِل کے پکاؤندے نیں اَتے ویاہ شادی دے سارے خرچے وی ایہہ رل مِل کے پُورے کر دے نیں ۔ اوہ آپوا پنے گھراں توں تھوڑیاں تھوڑیاں چیزاں اِکٹھیاں کر کے لیاؤندے نیں ۔ بالاں دے ماپے بڑے شوق نال گڈی گڈے دے ویاہ لئی اپنے نیانیاں نوں آٹا، چول، گھیو اَتے گُڑ شکر وغیرہ دیندے نیں ۔ ایہہ چیزاں کُھلھے ڈُلھے دِل نال بالاں نوں دین وِچ اوہناں دے ماپیاں دی رضامندی دی سبھ توں وڈی وجہ ایہہ ہوندی اے پئی اوہناں دِیاں دِھیاں ایسے بہانے گھر گرہستی سِکھ لیندیاں نیں ۔ ایسے کھیڈ نال کُجھ حد تک مِلدی جُلدی اِک ہور کھیڈ گڈی گڈے دی قربانی وی ہے ،جیہڑی سوکا پین دی صُورت وِچ دِتی جاندی ہے۔ ایس کھیڈ ذریعے مینہہ دے دیوَ تے اِندر اگے مینہہ پاؤن لئی دُعاواں کیتیاں جاندیاں ہَن تاں جو سوکے دی مار جھل رہیاں فصلاں نوں پانی مِل سکے اَتے چونہہ پاسیں ہریاول کھنڈ سکے۔ ایس موقعے تے گُلگُلے جاں مِٹھے چول وی ونڈے جاندے ہَن ۔

شٹاپو ،جس نوں پیچو داناں وی دِتا جاندا ہے ، بالڑیاں دی اِک ہور من بھاؤندی کھیڈ ہے۔ ایس کھیڈ نوں وی دو کُڑیاں ہی کھیڈ دیاں ہَن پر دوتوں ودھیرے کُڑیاں ،جیہناں دی گنتی دس تک پُج سکدی ہے، ایس کھیڈ نوں کھیڈ دیاں ہَن ۔ اڈی ٹپہ جاں سمندر پٹڑا وی ایسے کھیڈ

دے ہی دُوجے ناں ہَن۔ گھر دے کُھلھے ویڑھے، گلی-مُحلے جاں سکولاں اَتے ہور کھیڈ دے میداناں وِچ ایہہ کھیڈ کھیڈی جاسکدی ہے۔ ایہہ کھیڈ دھرتی اُتے کِسے چاک، ٹھیکری، اُنگل، جاں تیلے نال اِک توں تن فُٹ لمے اٹھ خانے بنا کے کھیڈی جاندی ہے۔ ایس دے آخری سرے تے پنجویں خانے نوں اِک گھر بنایا جاندا ہے جس وِچکار کوئی لیک نہیں کھچی جاندی۔

ایس کھیڈ نوں کھیڈن لئی ساریاں کُڑیاں پہلاں پُگدیاں ہَن اَتے پھر جیتو ہون دی صُورت وِچ آپو اپنی واری مِتھ لیندیاں ہَن۔ جیتو کُڑی پیچو (شٹاپو) دے نقشے دے پہلے خانے وِچ ٹھیکری سُٹ کے اپنی کھیڈ شُروع کردی ہے اَتے پھر اِک لت دے بھار دُوجے پاسے ولوں داخل ہو کے ٹھیکری والے خانے وِچ آ کے اپنے پَیر دے پنجے نال ٹھیکری نوں ٹُھڈا مار کے باہر کڈھدی ہے۔ اپنی وار پُگار ہی بال کِھڈارن شٹاپو دے نقشے دے آخر وِچ بنے گھر وِچ دووِیں پَیر رکھ کے آرام کر سکدی ہے۔ سارے خانیاں وِچوں جدوں اوہ ٹھیکری نوں باہر کڈھن وِچ کامیاب ہو جاندی ہے، تاں اوہدی اِک بازی پُوری ہو جاندی ہے۔ پھر اوہ ٹھیکری نوں شٹاپو دے نقشے یعنی گھر توں وی باہر چلا کے سُٹدی ہے وارو واری اوہناں خانیاں وِچوں ہوندی ہوئی نقشے توں باہر جاندی ہے اَتے پھر ٹھیکری نوں چُک کے خانیاں ول پِٹھ کر کے ٹھیکری نوں اپنے سِر توں پچھانہہ ول سُٹدی ہے۔ ٹھیکری جس خانے وِچ ڈِگ جاندی ہے، اوہ اوس وِچ کاٹا مار دِیندی ہے مطلب ایہہ اوس دا اِک ہور گھر بن جاندا ہے جس وِچ اوہنوں دووِیں پَیر رکھن دی سہولت مِل جاندی ہے۔ باقی کِھڈارناں نوں ایس خانے وِچ کوئی پَیر رکھن دی اِجازت نہیں ہوندی اَتے اوہ ٹھیکری نوں وی ایس خانے وِچ نہیں لیا سکدیاں۔ سارے خانیاں نوں جِتن والی کِھڈارن جیتو ہوندی ہے۔ ایس لوک کھیڈ دے اپنے نیم ہَن۔ مِثال دے طور تے جیکر کھیڈ دی ہوئی کُڑی اپنا ہتھ جاں دُوجا پَیر وی دھرتی نال چھُہا بیٹھے تاں اوس دی واری ختم ہو جاوے گی۔ ایسے طرحاں خانا نمبر پنج یعنی گھر وِچ دووِیں پَیر نہ رکھن والی کِھڈارن اَتے نقشے دی کِسے لیک تے پَیر رکھن دی غلطی کرن والی کِھڈارن وی اپنی واری ختم کر بہندی ہے۔ ایہہ کھیڈ ٹولیاں دے روپ وِچ وی کھیڈی جاسکدی ہے۔ ایہہ کھیڈ لڑکی دے گھریلو جیون دی صُورتِ حال نوں وی اِشاریاں دی شکل وِچ پیش کردی ہے۔

کُڑیاں نالوں مُنڈیاں کول کھیڈن دے موقعے اَتے کُھلھ ڈُلھ ودھیرے ہوندی

ہے۔ جدوں وی اوہناں دادِل کیتا، بس آنڈھ گوآنڈھ وچ ہوکا ہی دینا ہوندا ہے:

دولکڑیاں دوکانے۔

آجومُنڈیو کسے بہانے

ٹولی دی شکل وِچ کھیڈیاں جان والیاں بچیاں دِیاں عام کھیڈاں وِچ کِھدو کھونڈی، خان گھوڑی، کلی۔ جوٹا، پِل چوٹ، کِھدو، ڈنڈا ڈُک، گلیل بازی، تیلھو چلاؤنا، کوٹلا چھپاکی، شکر بھجی، کانھاں کانھاں شیر جوانا، کُھتی پاؤنے، پڑھا گولی، گنڈل کھیڈنا، شٹاپو، بھنڈا بھنڈاریا، باندر کِلا، پٹھو گرم، دائیاں دُکڑے، لکڑ کاٹھ، ناگرویل، اوچ۔ نیچ، راجے تے نوکر، راجا منگے بکری توں علاوہ ہل۔ بچیاں دی ماں، کیڑ۔ کڑانگا جاں جنڈ کھڑنگ آد شامل ہَن۔ ایہناں ون سُونیاں لوک کھیڈاں دی خاصیت ایہہ ہے کہ ایہناں نوں کھیڈن واسطے نہ تاں کسے کُھلھے میدان دی ضرورت ہوندی ہے اَتے نہ ہی ایہناں نوں کھیڈن لئی مہنگیاں چیزاں دی۔ اوہ عام جہیاں چیزاں نوں ہی کھیڈاں دا ذریعہ بنا کے من پرچاوا کرن لگ جاندے ہَن۔ مِثال دے طور تے گُلی ڈنڈا کھیڈ کھیڈن واسطے پَنج کُو اِنچ لمبائی اَتے ڈیڈھ دو اِنچ موٹائی والی لکڑی یعنی گُلی اَتے ڈیڈھ دو کُو فُٹ لمبائی والا اِک ڈنڈا چاہیدا ہے۔ ڈنڈا ڈُک اَتے ڈنڈ پرنبل کھیڈاں واسطے چھڑی چھوٹے جیہے ڈنڈے دی ضرورت پیندی ہے۔ ایس طرحاں چھٹاپو واسطے اِک ٹھیکری، مُشکنا مشکوئیا لئی اِک چھوٹا جیہا تیلا، کوکاں کانگڑے واسطے چاک، سلیٹی جاں کوئلے دا ٹوٹا، باندر کِلا واسطے چار کُ میٹر رسی تے اِک لکڑی جاں لوہے دا کلا تے جُتیاں اَتے انھے جھوٹے لئی کوئی چُنی جاں نِکا کپڑا آد دی ہی لوڑ پیندی ہے۔ کئی کھیڈاں وِچ تاں کسے عام وستُو دی وی ضرورت نہیں پیندی۔ بُڈھی مائی کیہ ٹولدی، تیرا میرا میل نی، اینگن مینگن تلی تلینگن، دومنزلی، دائیاں دُکڑے، اُٹھک بیٹھک، ڈومنا مکھیال، ست تاڑیاں، راجا منگے بکری، اُوچ نیچ اَتے اُنگلی بُجھنی آد اجہیاں ای کھیڈاں ہَن۔ جتھے جی کیتا، بچیاں دی ٹولی ایہناں کھیڈاں نوں کھیڈ سکدی ہے۔ ہنگ لگے نہ پھٹکڑی۔

عام کھیڈاں وِچ بال کِھڈاریاں دی گِنتی کوئی پکی نہیں ہوندی۔ ایہناں وِچوں کئی تاں اجہیاں کھیڈاں ہَن جو اِک نِکے کمرے وِچ بیٹھے بٹھایاں کھیڈیاں جا سکدیاں ہَن۔

ہر لوک کھیڈ دا کوئی نہ کوئی نیم ضرور ہوندا ہے۔ بچیاں دی جانی پچھانی کھیڈ کوٹلا چھپاکی اصل وِچ قاضی کوٹلے دی مار دا ہی دُوجا ناں ہے جس لئی بچیاں دی گِنتی کوئی ٹھوس نہیں۔ چند چانی

وِچ ودھیرے چنگی لگدی ایہہ کھیڈ کھیڈن لئی بچے اِک گول چکر وِچ بیٹھ جاندے ہَن ۔ اِک بچہ اپنے ہتھ وِچ کوٹلا جاں کوڑا، جو کِسے پگ جاں ہور کپڑے نوں وٹ چاڑھ کے تیار کیتا جاندا ہے، ہتھ وِچ لے کے ،کوٹلا چھپا کی جُمعے رات آئی اے گاوَندا اَتے دوڑ دا ہویا بیٹھے بچیاں دوآلے چکر لگاوَندا ہے۔ اوس ولوں بولے گئے ایس بول دا جواب پیٹھاں مُونہہ کرکے بیٹھے بچے دِیندے ہَن ،جیہڑا اگے پچھے ویکھے، اوہدی شامت آئی اے۔ کوڑے والا کھِڈاری گھیرا گھت کے نیویاں پائی بیٹھے کھِڈاریاں وِچوں کِسے اِک دے پچھے اچانک ہی ہولی جیہی کوڑا رکھ دیندا ہے۔ پھر کوڑے والا کھِڈاری مُڑ چکر لاکے رکھیا کوڑا چک کے اوس دے مارن لگ جاندا ہے، جس دے پچھے اوس نے کوڑا رکھیا ہوندا ہے۔ کوڑیاں دی مارتوں بچن لئی اوہ کھِڈاری دوڑ دا ہے تے اوس تے کوڑے تد تک برسدے رہندے ہَن جدتک اوہ مُڑ اپنی اوسے تھاں تے جتھوں اوہ اُٹھ کے دوڑیا سی ،نہیں بیٹھ جاندا۔ کئی وار جدوں چکر وِچ بیٹھے کھِڈاری نوں اپنے پچھے سُٹے کوڑے دا پتہ لگ جاوے تاں اوہ خُود پھرتی نال اُٹھ کے کوڑا چکدا ہے تے سُٹن والے دے پچھے دوڑ دا ہویا اوس نوں ماردا ہے۔ ایس طرحاں ایہہ طریقہ جاں ڈھنگ واروار دُہرایا جاندا ہے اَتے بچے ہاسا ٹھٹھا کردے رہندے ہَن ۔ ایس کھیڈ دے وی اپنے نیم ہَن ۔ مثلاً چکر وِچ بیٹھے کھِڈاری پچھے نہیں دیکھ سکدے۔ کوئی ہور کھِڈاری اپنے ساتھی کھِڈاری نوں اوس پچھے پئے کوڑے بارے نہیں دس سکدا اَتے کوڑے دی مار کھارہیا کھِڈاری چکر پُورا کرکے ہی بیٹھ سکدا ہے۔ ایوں ایہہ بچیاں دی اِک دِلچسپ اَتے منورنجن بھرپُور کھیڈ ہے جس ذریعے اوہ اپنے وِیلھے سمے نوں ورتدے ہَن ۔

ایہناں لوک کھیڈاں وِچ کئی کھیڈاں اجیہیاں ہَن جنہاں نوں مُنڈے کُڑیاں دووَیں مِل کے کھیڈدے ہَن جویں اُوچ نیچ ، پُوچھ پُوچھ، انھا جھوٹا، کھوکھو، اُنگل بجھنی ،لکڑ کاٹھ ،کوٹلا چھپاکی، پِٹھو گرم، لنگڑا شیر، گُھتی پاوَنے ، ٹھیکری لکاوَنا، کوکاں کانگڑے اَتے رومال چُکنا آد۔

ایہناں توں علاوہ ہور کئی طرح دِیاں نِکیاں وڈیاں کھیڈاں ہَن جیہڑیاں سمے دا رُگ بندیاں جارہیاں ہَن ۔ اصل وِچ ٹیلیویژن دے آوَن نال ایہناں کھیڈاں دی ہوندنوں خطرہ ہویا ہے۔ اجو کے بال گھنٹیاں بدھی ٹیلیویژن اگے بہہ کے اوس وِچوں منورنجن لبھدے ہَن جدوں کہ ایہہ حقیقت ہے کہ ٹیلیویژن پاروں بالاں دی جِسمانی ودھا وِچ کھڑوت آئی ہے۔ اوَکھیاں بھاریاں نصابی کتاباں نے اوہناں نوں عام زندگی دی کھیڈ ،حرکت نالوں توڑ کے رکھ دِتا ہے کیوں

جے اوہناں دا ودھ توں ودھ سماں ''ہوم ورک'' کھا جاندا ہے۔ دُوجا، بالاں دِیاں کھیڈاں دے خاتمے واسطے ٹُٹ رہے ٹبراں دا اثر وی گھٹ ذمے وار نہیں۔ البتہ لوڑ ہے جو اجوکے بال نوں پنجاب دی مان متی کھیڈ۔ ورثے نال جوڑن دی، تانجو اوس نوں جسمانی اَتے دماغی خوراک برابر مِلدی رہے اَتے سانجھے پنجاب دے مان متی ورثے نوں جیوندیاں رکھیا جا سکے۔

وارث شاہ تے ہیر

وارث شاہ کون سی؟ او ہنے ہیر کیوں لکھی ؟وارث شاہ دی ہیر دی کلاسیکی پنجابی ادب وِچ کیہ اُچیچ ہے؟ اوہدی ہیر دا اوہدے ادبی مُریداں کیہ حال کیتا ہے؟ حال گھڑی وارث شاہ دی ہیر دُنیا دے ادب دی کیس پدھر تے کھلی ہے؟ ایہہ تے ایہوجیہے کِنّے ہی ہور سوال وارث شاہ تے اوہدی جگت مشہور ہیر بارے گُجھے ادبی کھوجکار تے عالم پُچھدے رہے ہن تے اج وِی پُچھ رہے نیں۔

ہیر وِچ وارث شاہ نے لکھیا ہے: 'وارث شاہ وَسنیک جنڈیالڑے دا' (بند 628)۔ پُرانے ویلے دے صندل بار (جاں ساندل بار) دا ایہہ پِنڈ جنڈیالہ شیر خان اج ضلع شیخوپورہ دے انتظامی حلقے دا اِک مشہور قصبہ ہے۔

ہیر وِچ بند 594 دا اِک مصرعہ اِنج ہے: 'بناں عمل دے نہیں نجات تیری پیا مارئیں قُطب دِیا بیٹیا وے' ایس مصرعے وِچ 'قطب' دا لفظ صوفی مسلک دے اِک درجے جیویں ولی، غوث تے ابدال ہن، دی دس پاندا ہے۔ کُجھ لوکاں ایس مصرعے توں ایہہ سمجھ لیا ہے پئی وارث شاہ دے پیو داناں سیّد قُطب شاہ سی۔ حالاں اوہناں دے خاندانی شجرے مُوجب وارث شاہ دا باپ سیّد گُل شیر شاہ سی۔

وارث شاہ دے جمن دیہاڑ وانگر اوہدے مرن دِن بارے وِی کوئی ٹُھکویں جانکاری نہیں مِلی۔ہیر وِچ اِک مصرعہ اِنج ہے: 'وارث شاہ جوانی دِی عُمر گُزری اجے طبع نہ حرص تھیں باز آئی' (بند 439)۔ وارث شاہ نے ہیر وِچ حیاتی، لوکائی دے وسن جوگ، ہڈورتیاں تے حیاتی دے نچوڑنوں پکّے تے پیڈے ڈھنگیں ٹُھکویں تے سچّے اَنگیں بیان کیتے ہن اوہناں توں پتہ لگدا ئے پئی ہیر لِکھن ویلے اوہ پنجاہ پچونجا ورھیاں دا ضرور ہوسی۔(وارث شاہ نے ہیر 67-1766 وِچ نظم کیتی سی، بند 626)۔

وارث شاہ دی شخصیت بارے ڈھکویں جانکاری وی نہیں لبھّی۔ اوہدی حیاتی دے ٹھیک ٹھیک حال احوال تے اوہدے بارے پکّی جانکاری دا نہ مِلنا کُجھ لوکاں لئی کسے وڈّی نعمت توں گھٹ نہیں جِنہاں ایس وڈّے سچیار پنجابی وسیبی حکیم، عالم تے شاعر اُتے کئی افسانوی رنگ چاڑھن دے آہر کیتے ہن اتے اُکا ای بے تُکے عجیب غریب، بے تھوے تے بے بُنیاد قصّے گھڑے ہن۔ ایہہ سگوِیں انھیاں وچکار افسانوی ہاتھی والی گل ہے، انّھے پورا ہاتھی ویکھن جوگے ہوندے نہیں پر ہاتھی دے جیہڑے انگ نوں اوہناں دا ہتھ لگّے اوہ اپنے ولوں اوہو اِی ہاتھی سمجھدے تے دسدے رہندے نیں۔

وارث شاہ دے اپنے زمانے دی رِیت مُوجب اوہدی مُڈھلی تعلیم یقیناً گھر جاں مدرسّے وِچ ہوئی سی۔ ہیر توں اینا ضرور پتہ لگدا ئے پئی اوہ اپنی اگلی تے اعلیٰ تعلیم لئی قصور گیا سی۔ قصور (پاکستان دا اِک مشہور شہر) اُبھردے نوجوان پنجابیاں دی اعلیٰ تعلیم لئی بہُوں من پسند تے مشہور سی۔ خاص کر حافظ غلام مُرتضےٰ اوتھے اِک دِینی مدرسّے وِچ منّیا پرنیا اُستاد سی تے پورے پنجاب وِچ مشہُور سی۔ وارث شاہ توں وِیہہ پنجّی سال پہلاں پنجابی دا مشہور تے مقبول صوفی شاعر بُلّھے شاہ ایسے دینی عالم کولوں فیض یاب ہوون لئی قصور گیا سی۔ کئی سال مگروں وارث شاہ وِی ایسے دینی عالم کولوں عِلم تے عرفان دا فیض لین قصور گیا تے اوسے بزرگ نوں اپنا اُستاد مندیاں ہویاں اوہناں علم تے عرفان دے ایس وگدے کھُوہ توں اپنے علم دی تریہہ رج کے بجھائی۔ وارث شاہ اپنے اُستاد دا چوکھا عقیدت مند سی۔ ہیر وِچ وارث شاہ نے اپنے ایسے اُستاد دا ذکر بڑے خلوص، پیار، چاہ تے محبت نال کیتا ہے (بند 628)۔

وارث شاہ نے ہیر وِچ کئیاں تھانواں تے قصور دا ذکر کیتا ہے۔ مثلاً نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دِیاں واہراں تے ہلّیاں توں پنجاب وِچ اَن کہنی تباہی مچی تے بہُوں ظُلم ہویا۔ قصور دے آسے پاسے ہوون والی تباہی توں وارث شاہ نوں بہت دُکھ ہویا (بند 628)۔

اوس زمانے وِچ مدرسّیاں تے مسیتی سکولاں وِچ پڑھایاں جاون والیاں تعلیمی کورساں دِیاں نصابی کتاباں عربی تے فارسی زباناں وِچ ہی ہُندیاں سن۔ ایسے پاروں تعلیم دے پِڑ وِچ سپھل ہوون لئی پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی زُباناں نوں چنگی طرحاں سِکھنا تے جاننا پیندا سی۔ وارث شاہ نے اپنے زمانے دے سکولاں تے کالجاں وِچ پڑھائیاں جاون والیاں کتاباں،

مضموناں دی ونڈ، اُستاداں تے شاگرداں دا میل جول تے ورتارا ہیر وِچ کھول کے دسّیا ہے (بند 33۔36)۔

اِک گُجھا، ڈُونگھا تے منجھیا ہویا دِین تے دُنی دا عالم ہوون دے نال نال وارث شاہ نِگھی سوچ تے دِکھ رکھن والا کھوجکار تے اپنے ویلے دِی نبض دا جانُو ہوون دے نال نال وسیب دے سماجی روگاں تے مرضاں دا حکیم وِی سی۔ ایسے پاروں وارث شاہ دی حیاتی دِیاں ونّ سوَنیاں ونڈاں تے کڈھے سِٹے بہوں ٹُھکویں ہن تے اج وی اوسے طرحاں سجرے تے تازے ہن جیویں اوہدے اپنے ویلے سن۔ اوہنے اپنے ویلے دی جیندی جاگدی تصویر لفظاں وِچ من کھچویں انگیں اِنج واہی ہے پئی پڑھن تے سُنن والیاں دے دِلاں تے اثر ضرور ہوندا ہے۔ ہیر وِچ اِنسانی میل جول، ہڈ ورتیاں تے اوہناں توں کڈھے نچوڑ تے سِٹے اوس دے تجربے کار جانُو تے سماجی مرضاں نوں پچھانن والا تجربہ کار حکیم ہوون دی دلیل ہن۔ وارث شاہ اوہ نویکلا ادبی سیانا ہے جیہس دی ہیر دی کہانی دے ہراو کات، درجے تے رُتبے دے کردار اپنیاں گلاں باتاں تے کمّاں کاراں توں اوہدے وڈّا تے مہان ادیب، سیانا، کہانی کار، شاعر تے من کھچواں بیان گو ہوون دیاں یقینی گواہیاں دیندے ہن۔ اوہ اپنے زمانے دی سچ مُچ دی ایسی تصویر واہندا ہے پئی ہر پاٹھک تے سُنن والا بیان کیتے قصے دی ہر لڑی وِچ اپنے آپ نوں ذاتی طور آپ خود شامل محسوس کردا اے۔ اوس دے صاف، سِدھے تے اُگھڑویں بیان منّن گو چرے، جائز، اِنسانی پدھر نال جُڑیاں رِیتاں دی دس پاون توں اڈ اوہناں دے جائز ہوون دی پچھان وی کراندے ہن۔ نالو نال ہیر دے کرداراں توں پُٹھے، غلط، دھکّو زوری، مکرُوہ تے نرے بدعملاں دی پچھان وی ہو جاندی ہے۔

وارث شاہ اپنے ویلے دِیاں چالو رِیتاں، رسماں تے رواجاں دا ڈھکواں تے ڈُونگھا جانو سی۔ اوس ویلے دی رہتل تے وسّوں وِچ وی بہوں ساریاں اجوڑ رسماں، رِیتاں، رواج، دھرم تے اوہناں نال جُڑیاں اُچیچیاں رسماں، اخلاقی تے حیاتی دے جیون نال جُڑے طور طریقے چالو سن۔ ہندو، بدّھ، سِکھ، مُسلمان تے ایہو جیہے ہور کئی دھرماں تے مذہباں دے پیروکار امن تے آرام دی زِندگی مان رہے سن۔ رلویں اجوڑاں دی مانتا سانجھے امن امان لئی کھرے متھے سہن تے برداشت کرن دی ریت نِری چالو ہی نہیں سگوں اُچّی، پردھان تے اُچیچی منّی جاندی سی۔ کُھلھے دِل

تے دماغ دی ایس وسّوں دا کوئی جی اِک دِھرتوں دوجی دِھریں آسانی نال وٹی سکدا اسی ایس لئی پئی سانجھی وسّوں دے امن تے آشتی وِچ ایہو جیہے ادل بدل دی نِری گنجائش ہی نہیں سگوں لوکائی تے رہتل دی ات ضروری لوڑ وی سی۔ ایس دی مثال دھید ورانجھا ہے جیہڑا وقت پین تے اپنی لوڑ تے کم کڈھن لئی جوگی دا روپ وٹا لیندا اے پر پھیر وی رنگپور دے پردیسی مُلک والیاں لئی قبول ہے۔ ایس لئی پئی اوس غلط ملط دُنیا وِچ امن رکھن لئی ایہو جیہا ادل بدل تے ہیر پھیر کوئی وڈّی گل نہیں سی گنی جاندی۔ پر اُکا ہی غیر تے ظالم اتّ بھرے بدیسی 'دوجے' دا معاملہ اُکا ہی پُٹھا تے اجوڑواں ہے جیہڑا نادر شاہ دُرّانی تے احمد شاہ ابدالی دِیاں مکروہ تے ڈراوَنیاں شکلاں وِچ بدیسی دھاڑوبن کے پنجابیاں تے پنجاب واسیاں دا امن امان اُکا ہی تباہ کر دیندا ہے۔

وارث شاہ ہیر دا قِصّہ لِکھن والا پہلا شاعر نہیں۔ ایس توں پہلاں ہری داس ہریا، گنگ بھٹ، باقی کولابی، دمودر داس، سعید سعیدی، احمد گجّر، مہتا چنابی، گُرداس گُنی، گُرداس کھتری، چراغ اعوان، احمد یار خاں یکتا، فقیر اللہ لاہوری، منسا رام خوشابی، میر قمرالدین، حافظ شاہجہان مُقبل تے سُندرداس پنجابی ہیر دے قِصّے لِکھ گئے سن۔ ایہہ وارث شاہ دا نویکلا تے من کھچواں آکھن ڈھنگ ہے جیہنے وارث شاہ دے قِصّے نوں امر بنایا تے دائمی شُہرت دِتی۔ ہیر دے ناں نال وارث شاہ دا ناں اِنج جُڑیا پئی دُوجے سارے شاعراں تے کہانی کاراں دے ناںواں دا چوکھے لوکاں نوں پتہ ہی نہیں۔ لوکائی وِچ مانتا، ہردلعزیزی تے امرتا وارث شاہ دا ہی نصیب تے حِصّہ بنی۔

علم سِکھّن لئی تے سچ دی کھوج تے تلاش لئی وارث شاہ نے پنجاب دے دُور دُریڈے علاقیاں دا سفر کیتا چپّہ چپّہ کھنگالیا تے زیارتاں کیتیاں۔ ایہو جیہا اِک سفر ہی سی جیہڑا وارث شاہ نوں ملکہ ہانس دے پِنڈ لے گیا تے ایسے پِنڈ وِچ کُجھ چِر رہندیاں ہویاں 1180 ہجری وِچ وارث شاہ نے ہیر دا قِصّہ 'سوہنی جیبھ' پنجابی وِچ نظم کیتا (بند 626,627)۔ ملکہ ہانس وِچ وارث شاہ اوتھوں دی مسیت دے اِک حُجرے وِچ رہیا تے اوتھے رہندیاں اوسے مسیت وِچ پِنڈ دا پیش امام وی سی۔ ایسے حُجرے وِچ وارث شاہ نے اپنی جگت منّی تے دُنیا بھر وِچ جانی پچھانی ہیر مکمل کیتی۔

ہیر دے قِصّے دا پلاٹ سِدّھا سادہ ہے۔ رانجھا قوم دا موجو چوہدری پِنڈ تخت ہزارے دا

مالک سی۔ اوس دے اٹھ پُتر تے دو دِھیّاں سن۔ سبھ توں چھوٹے منڈے داناں دِھیدو سی۔ دِھیدو کنوارا سی پر اوہدے وڈّے ستّے بھرا ویاہے سن۔ پیو نوں دِھیدو نال ساریاں توں چوکھا پیار سی جیس پاروں بھراواں وِچ حسد تے ساڑ رہندا سی۔ اللہ دی قضا نال مَوجو فوت ہو گیا۔ وڈّے بھرا تے اوہناں دِیاں تیویاں رڑا تے کھُلّا میدان ویکھ کے دِھیدو نوں منڈے بولاں تے میہنیاں نال ایناں اکاءدیندے نیں پئی اوہ گھر تے اپنے حصّے دی وراثتی بھوئیں چھڈ کے جھنگ وَل ٹُر پیندا ہے۔ راہ وِچ اوہنوں کئی کڑیاں، ازمائشاں، مصیبتاں تے امتحان سہنے تے جرنے پَیندے نیں۔ پیار داٹھُڑ یا تے مُحبت داٹولن ہار دِھیدو جھنگ اپڑ کے جدوں ہیر نوں ویکھدا ہے تے دونویں پہلی نظر وِچ ہی اِک دوجے نوں دِل دے بہندے ہن۔ ہیر اپنے نویں پیار دی گَڈّی نوں ودھان لئی دِھیدو رانجھے نوں اپنے پیو چُوچک جو قوم داسیال ہے کول سفارش کر کے دِھیدو نوں ڈنگر مال چروان لئی مہینوال رکھوالیندی ہے۔ ہیر رانجھے لئی بھتّا لیاون دے بہانے رانجھے نال مِلدی رہندی ہے تے اِنج اوہناں دِی محبت عشق دِی منزل تے پہنچ جاندی ہے۔ پنڈ دے اِک کیدو ناں دے وڈیرے نوں ہیر تے رانجھے دا لُک چھپ کے مِلنا چنگا نہیں لگدا۔ اوسے دی مُخبری تے اُکسان تے ہیر دے ماپے ہیر دا ویاہ رنگپور دے سیدے کھیڑے نال متھ دیندے نیں۔ ہیر ایس ویاہ توں اُکّا ہی اِنکاری ہو جاندی ہے۔ اوہ رانجھے نال ہی اپنا ویاہ کرن دی اڑی تے اڑی رہندی ہے۔ پر ہیر دے سیدے کھیڑے نال ویاہ توں اِنکار دے باوجود تے ہیر دے ایس شادی نوں قبول کرن توں بغیر ہیر دا ویاہ جبراً تے دھکّو زوری سیدے کھیڑے نال کر دِتّا جاندا ہے۔ مجبور، محروم تے ناکام دِھیدو رانجھے اُتّے دُکھ، درد، غم تے غُصّے دے پہاڑ ٹُٹ پیندے نیں۔ ہیر سیدے کھیڑے نال اپنے ویاہ نوں کدے وِی نہیں منّدی تے ایس طرحاں اِک کنواری مغویہ ہار ہی رنگپور وِچ کھیڑیاں دے گھرِیں اپنے دِن گُزاردی ہے۔ ہیر دے سُنیہے تے رانجھا جوگی بن کے ہیر دے کاغذی پیکے پنڈ رنگپور جاندا ہے۔ اوتھے اوہدا واہ ہیر دی ننان سہتی نال پیندا ہے۔ سہتی نال ایہہ پہلا ٹاکرا رانجھے لئی بھوں اوکھا ثابت ہوندا ہے پر کُجھ چِر پچھوں سہتی تے رانجھے وِچ صُلح ہو جاندی ہے۔ سہتی تے ہیر اپنے اپنے عاشقاں نال اُدھل جاون دا متا پکاندیاں نیں۔ ایس متے دے مُڈھ تے ہیر نوں اِک زہریلا سپ لڑن دا جھوٹھا ڈراما رچایا جاندا ہے۔ رانجھا (جوگی) سپ دے توڑ لئی سدّیا جاندا ہے۔

ایس موقعے دا فائدہ لیندیاں ہیر رانجھے نال تے سہتی اپنے عاشق مراد بلوچ نال نکل جاندیاں

نیں۔ کھیڑے دونواں دا پچھا کردے نیں۔ ہیر تے رانجھا پھڑے جاندے نیں۔ رانجھا علاقے دے راجے اگے بنتی تے فریاد کردا ہے۔ جوگی رانجھے دیاں کرامتاں ویکھ کے راجہ رانجھے نوں ہیر سونپ دیندا ہے۔ ہیر دے ماپے رانجھے نال اِک اخیرلا داء کھیڈ دیاں اوہنوں آکھدے نیں پئی تُوں جنج بنا کے لیا تے اسیں ویاہ دے سارے شگن مناندیاں ہیر داویاہ تیرے نال کر دیاں گے۔ رانجھا تخت ہزارے جنج دی تیاری لئی جاندا ئے۔ پچھوں ہیر نوں زہر کھوا کے مار دیندے نیں۔ رانجھا ہیر دے مرن دی خبر دے صدمے نال مر جاندا ہے۔ ایس طرحاں ہیر دے دُوسرے قصے کاراں تُوں ہٹ کے وارث شاہ اپنی ہیر دِی داستان نوں اِک منطقی تے نہ بھُلّن والا المیہ اخیر بخشدا ہے۔

وارث شاہ توں بہت پہلاں احمد گُجّر (1682) تے حافظ شاہجہان مُقبل (1741) نے فارسی شاعری دی وِنک 'بیت' جیہنوں پنجابی وِچ 'بَیت' کیہندے نیں، وِچ اپنی اپنی ہیر دی کہانی لِکھی سی۔ وارث شاہ نے وی ہیر دے قصے لئی اوہو ہی شعری ونڈ چُنی۔ پر وارث شاہ دے بیان اتے ہیر دی داستان دِیاں کڑیاں نوں رواں تے من موہنے ڈھنگ نال جوڑن دا کمال ہے جیہناں ہیر دے پاٹھکاں، گائیکاں تے سُننہاراں دیاں دِلاں اُتے راج کیتا ہے۔ ایس توں اڈّ، وراث شاہ نے اپنے کلام نوں فیلوسفی اتے روحانی رنگ وِچ وی رنگیا تاں جو بدیسی ہُلڑ بازاں تے والہرواں دے ظُلم، جبر تے ات توں دُکھی پنجابیاں دے دِلاں نوں تسلّی دین دا بیج وی بنے۔

ایس بحر یا چھند وِچ لِکھی ہیر اِک نویکلے، اُچیچے تے خاص ڈھنگ نال محفلاں وِچ گائی جاندی ہے جیہنوں ہیر انگیں ہیر گاون دا طریقہ (جو اصل وِچ راگ بھیرویں وِچ ہے) کہیا جاندا ہے۔ ہیر پڑھن تے گاون دا ایہہ ڈھنگ لوکاں دا بہت من پسند، مقبول تے جانیا پچھانیا ہے۔ وارث شاہ دی ہیر نوں ایسے لے وِچ گاون، پڑھن تے سُنن دی من پسندی وارث شاہ دے کلام وِچ رلے تے ملاوٹ دے رُجحان دی وجہ وی بنی۔ خاص کر 1865 توں مگروں تے لالچی شاعراں تے دولت پرست چھاپے خانیاں دیاں مالکاں تے ناشراں نے وارث شاہ دے ناں تے ہیر دِیاں کتاباں چھاپ کے اوس دے اصل کلام وِچ انھے واہ رلا اِنج کیتا پئی وارث شاہ دے اصل کلام توں رلواں شعری مواد چھاننا، چھنٹنا تے باہر کڈھنا ہُن بہوں اوکھا کم لگدا ہے۔

وارث شاہ نے ہیر کیوں لِکھی؟ ایس سوال دا پرتا ہیر وِچ کِسے حد تیکر دوہاں

تھاواں تے آکھے حوالیاں توں مِلدا اے۔ ہیر دی کہانی دے شروع وِچ وارث شاہ آکھدا ہے کہ اوہدے یاراں (جمع دے صیغے نال) نے اوہنوں ہیر دے قصّے نوں نوِیں سِروں لکھن دی فرمائش کیتی (بند 6)۔ ہیر مکمل کرن تے ہیر دے اخیرلے حصّے وِچ وارث شاہ لِکھدا ہے پئی اوہنے اپنے پیارے یار (ایس واری واحد صیغے نال) دی فرمائش پوری کر دتی ہے (بند 629)۔

چوکھے دھیان تے گوہ نال ہیر پڑھیاں پتہ لگدا اے پئی ہیر لِکھدیاں وارث شاہ دے ساہمنے اپنی وسّوں تے معاشرے وِچ چالو تے پرچلت بدیاں اُتّے اُنگل دھر کے اوہناں بُرائیاں دی سُدھار جیہا نیک مقصد سی۔ ایس نیک کم لئی اوہنے پنجاب دی اِک جانی پچھانی لوک کہانی دا پلاٹ چُنیا۔ اِک دردمند تے سچیار ناظر ہوندیاں وارث شاہ اپنے معاشرے وِچ کِھلریاں تے چالو بدیاں توں کیویں وانجھا رہ سکدا سی؟ اِنسانی قدراں، عظمت تے وقار دی رُت ڈِگدی چال، مُڈھلے حق تے قدراں دا اِندن خاص کرسوانیاں تے ایانیاں کُڑیاں دے حق منّن تے پچھانن توں انکاری عام سی۔ ایک گُجھا دُنیا جانو تے نِگھا عالم ہوندیاں وارث شاہ چنگی طرحاں جاندا تے سمجھدا سی پئی معاشرے وِچ رچیاں اخلاقی تے وسیبی بدیاں سدھارن لئی سِدّھیاں ساہویاں نصیحتاں فائدے دی تھاں پُٹھیاں پیندیاں نیں تے نقصان وندھٹ دھرمی تے کٹڑ پُنے دیاں جڑھاں بندیاں نیں۔ ایسے پاروں ہیر دے قصّے دے ہر طرحاں تے ہر اوکات تے نِکّے وڈّے رُتبے دے کرداراں نوں وارث شاہ نے اپنے معاشرے دے سدھار لئی بہوں مثالی ڈھنگ نال ورتیا ہے۔ ایہناں کرداراں وِچ وڈّے خاندان دے بھار ہیٹھ دبیا موجو چودھری، پیار تے نازاں نال وِگڑیا رانجھے ٹبّر دا چھوٹا بھرا بیکار دِھیدو، چوکھی محنت مشقّت کرن والے تے وِچوں خار تے کِینہ رکھن والے دِھیدو دے وڈّے بھرا تے اوہناں دیاں نک چڑھیاں تے تڑتڑ تِرکھیاں تیویاں، موقع پرست، بدنیت تے وِک جاون والے مسیتی مُلّاں، اپنی دُنیا وِچ مست تے مرضیاں دے مالک عام شہری، ساہوکار ورتارے والا محنتی پر پیسے دا پیر لُڈّن ملّاح، سوہنی، چینچل، البیلی تے حسین جمیل ہیر تے اوہدیاں گوڑھیاں تے وفادار سہیلیاں، جھنگ دا مالک مہر چوچک سیال تے اوہدی دُنیا شناس تے دُنیا دار بیوی ملکھی، ہیر دا جوشیلا بھرا سُلطان، مشکوک تے سازشی ذِہن دے کردار والا کیدو، مذہبی وڈیرا قاضی شمس، تانے بانے والی رازدارنی مِٹھی نائین، ڈھور ڈنگر تے جنگل بیلے، بھاڑیاں تے ڈنگر مال تے منگو چار مہینوال، جہاں دیدہ

تے دُنیا شناس جوگی، سازشی پر بے صبرے چیلے، سیانے تے مِین میکھ کڈھن والے اُپالی، سخت، مغرور تے بدلحاظ سہتی، سہتی دا بھرا تے ہیر دا کاغذی خاوند سید اکھیڑا، سیدے دا پیو اجُو کھیڑا، راجہ عدلی تے اوہدا درباری مُلاّں، وِنگ وِنگ دی طبعی تے مالی دولت نال بھری بھرائی دُنیا، وہم، مصیبتاں تے اوکڑاں، فرشتہ سیرت روحانی پنج پیر، وغیرہ۔ ایہہ سارے کردار عام حیاتی دے چلدے پھردے نمونے سن جیہناں راہیں عام بندہ اوس ویلے دی وسوں تے رہتل نال اپنا جوڑ تے رِشتہ آسانی نال ویکھ تے سمجھ سکدا اسی۔ ایہہ سارے کردار اِنسانی کمزوریاں نال لدّے تے لبڑے تے خودغرض اِنسانی خامیاں نال بھرے پئے سن جیویں کہ جہالت، لالچ، کینہ، کرودھ، حسد، نفرت، دِکھاوا، ٹوہر، بُزدلی، وغیرہ۔ نالو نال ایہناں کرداروں وِچ سلاہن جوگ تے چنگیاں اِنسانی قدراں تے خوبیاں وی ہے سن جیویں پیار، محبت، ہمدردی، صبر، شُکر، سُدھ بُدھ، عقل تے مت، بہادری، وغیرہ۔ ہمیشہ وانگر چنگیائیاں تے بدیاں وِچ اجوڑوی صاف دِسدا اسی۔

ایسے پاروں وارث شاہ نے اپنے سچّی مُچّی یا من گھڑت یار جاں یاراں دا حُکم منّدیاں ہویاں جیو وِچ بہت تدبیر کر کے نویں سِرے توں ہیر دا قِصّہ جوڑیا (بند 7)۔ ہیر دی کہانی وودھاندیاں ہر چنگے تے بھیڑے موقعے تے وارث شاہ اپنا وسیب سدھارتا دا نیک مقصد نہیں بُھلیا۔ لوڑ تے ویلے مُوجب وارث شاہ ہیر کہانی دے کھیڈ کاراں دے مونہوں لچر، فُحش تے گندیاں گالھاں وی بکواندا ہے تاں جے جیندی جاگدی تے سچّی مُچّی دی وسّوں دے ایہو جیہے لوکاں نوں وی اوہ اپنے نال رلا کے اوہناں نوں اوہناں دے طور طریقے دا شیشہ وکھاندیاں اوہناں دی سوچ سمجھ بدلن دا مُوجب بن سکے۔ اِنجے موقعے دی لوڑ تے ونڈ مُوجب ہیر کہانی دے کھیڈ کار قُرآن، حدیثاں، نیک بزرگاں دے قول وی سناندے نیں تے منّنے پر منے تاریخی حوالے وی دیندے نیں۔ وارث شاہ دا وڈّا تے وِچلا مقصد ہمیشہ ایہو ہی رہیا پئی ہیر نوں پڑھن تے سُنن والے اوہدی ہیر کہانی نوں کوئی اینویں گھینویں تے سستی ذِہنی عیّاشی نہ سمجھی بیٹھن سگوں ہیر وِچ مُڑ گھڑ تے لگاتار دُہرایا اعلی، چنگا، پکّا، پیڈا تے نیک مقصد ہمیشہ پڑھنہاراں تے سُننہاراں دے ساہمنے رہوے۔ ایسے لئی ہیر دے دھکو زوری تے جبری ویاہ دے واقعے نوں وارث شاہ ضائع نہیں جاون دیندا سگوں ہیر نوں قاضی دے ساہمنے کھلہار دونہاں دِھروں بے زبان تے ماپیاں دی 'لج' پاروں تقریباً تے اُکا ای بے زبان تے 'گونگیاں' اپانیاں بالڑیاں

تے جوان کُڑیاں دے جماندروانسانی حقّاں اُتے بھرویاں دلیلاں نال بحث تے ڈیبیٹ دی پڑھیا تے عدالت سجاندا ہے (بند 205-215)۔قبولن توں بغیر کُڑیاں دی مرضی تے رضاواں بناں اوہناں دے ویاہ تے شادیاں رچاون دی نامعقول تے ظالم رِیت،رسم تے رواج وارث شاہ دے زمانے وِچ عام سی اتے بہُوں وڈّی حد تیکر اج وی ہے۔حالاں مذہب وِچ ایسا ظلم نہ تے جائز ہے نہ ہی ایہدی کوئی تھاں ہے۔ایہو وجہ ہے پئی ہیر وِچ وارث شاہ دے آکھے درجناں مصرعے عام بول چال دا حِصہ بن گئے تے اج وی ورتے جارہے ہن۔وارث شاہ دے کلام تے اوہدے آکھن ڈھنگ دا ایہہ بہت وڈّا کمال ہے۔

وارث شاہ دی ہیر وِچ ملاوٹ تے رلے دا سلسلہ پنجاب وِچ پرنٹنگ پریس آون تے اُنیویں صدی دے وِچلے سمے شروع ہویا۔وارث شاہ دی ہیر دے سرناویں ہیٹھاں پہلی کتاب ہُوپ پریس (Hoop Press) لاہور توں سن 1865 وِچ چھپی سی۔ایس کتاب دا کوئی نُسخہ ہُن کِدھرے وی نہیں مِلدا پر دعویٰ کیتا جاندا اے پئی ایسے کتاب دی عبارت 1973 تے مُڑ 1988 وِچ چھاپی گئی سی۔ایس کتاب توں پتہ لگدا اے پئی وارث شاہ دے ناں نال چھپی ہیر دی ایس کتاب وِچ بہت زیادہ جعلی رلویں تے ملاوٹی مصرعے ہن۔ایس توں پچھوں تے چھاپے خانیاں دے لالچی مالکاں،ناشراں تے شاعراں نے وارث شاہ دے ناں ہیٹھاں ہیر دے ملاوٹی کلام نال بھریاں کتاباں چھاپن دی دوڑنوں ہورتیز کر دِتا۔مالی فائدے لئی کیتی جاون والی ادبی بددیانتی دیاں ایہہ کتاباں بدترین مثال ہن۔ہیر تے وارث شاہ دے گُجھے تے سنجیدہ کھوجکار،ریسرچر تے عالم ایس گل نوں چنگی طرحاں جاندے تے سمجھدے ہن پئی وارث شاہ تے اوہدے کلام دے نال کیہ کیہ ناانصافی تے ظُلم ہویا ہے تے اجے تیکر ہورہیا ہے۔وارث شاہ داناں لے کے رلے تے ملاوٹی کلام تے جعلی ہیراں دے سرناویں تے لِکھن لکھان دے آہر تے کم کارنوں میں وارث شاہ دے نال ظُلم تے ناانصافی نوں ہوروِدھان دے برابر سمجھداہاں۔

ویہویں صدی دے مڈھوں وارث شاہ دے گُجھے تے سچیار پاٹھکاں تے عالماں نوں اُچیچ ہوئی پئی ہیر وارث شاہ وِچ رلے دی لہر پنجابی ادب،تریخ تے ثقافت لئی ڈھیر نُقصان بن گئی ہے۔اِنج پنجابی دے کلاسیکی ادب وِچ ملاوٹ تے ادبی رلے دی چال تے لہرنوں موڑن تے اوس توں ہوون والے گھاٹے نوں گھٹاون دی نینہہ دھریجی۔ایس لہر دا وڈّا اتے

سچاّ مقصد وارث شاہ دے نرول تے سچّے کلام دی لابھ سی۔ ایس پچّھوں وارث شاہ دے کئیاں عالماں نے چھپے ہوئے تے ہتھ لکھے پُرانے نُسخیاں دے مقابلے تے مطالعے شروع کیتے۔ ایس کم دے سِٹّے وِچ وارث شاہ دی ہیر دے کئی نُسخے چھاپے گئے۔ ایہناں کتاباں دے ہر لکھن ہار تے ناشر نے ایہو ہی دعویٰ کیتا پئی اوس دی سودھی ہیر ،وارث شاہ دا نرول تے اصلی کلام ہے۔ پر ایہناں کتاباں دی گوہ نال کیتی جانچ پڑتال اوہناں دے دعویاں دی رج کے تے ٹُھکویں نِندیا کر دی ہے۔

وارث شاہ دی ہیر دے سبھی ناشر اِکو مقصد لے کے ٹُرے سن پئی وارث شاہ دے کلام دی اصلی تے نرول لِکھت کڈّھی جاوے۔ بد قسمتی نال وارث شاہ دے اپنے ہتھ دا لِکھیا نُسخہ اج تیکر نہیں مِلیا۔ ساڈی خوش قسمتی ایہہ ہے پئی چھاپاخانیاں توں چھپن توں بہوں پہلاں کئی پُرانے ، مکمل تے اعلیٰ ہتھ لکھے نُسخے موجود ہن۔ سبھ توں پُرانا تے شروع توں اخیر تیکر پُورا تے مکمل قلمی نُسخہ فارسی اکھری پنجابی وِچ 1821 وِچ لِکھیا دسیا جاندا ہے (ساریاں نوں پتہ ہے پئی وارث شاہ مُسلمان سی تے اوہنے فارسی انگی پنجابی لکھائی وِچ ہیر لِکھی سی۔ ایتھے ایہہ گل وی یاد رکھن جوگ ہے پئی سِکھ دربار دی سرکاری زبان وی فارسی ہی سی)۔ کئی ہتھ لکھے پرانے قلمی نُسخے گورمُکھی رسم الخط وِچ لکھے وی مِلدے نیں پر گُرمُکھی وِچ لکھے قلمی نُسخیاں دی خامی ایہہ ہے پئی فارسی تے عربی تے اوہناں توں نِکلے جاں کڈّھے لفظ گُرمُکھی وِچ ٹِھیک طرحاں نہیں لِکھے جاسکدے۔

اُنج فارسی رسم الخط وِچ لِکھی کلاسیکی پنجابی پڑھنا وی بہوں اوکھا ہے۔ اوس زمانے وِچ پنجابی زبان دیاں خالص تے نرول پنجابی آوازاں نوں لکھن لئی نشان تے حرف حالے نہیں سی مِتھے گئے ایس واسطے شکستہ رسم الخط وِچ ہتھ لِکھی پنجابی عبارت پڑھنا وی بہوں اوکھا ہے۔ ایس توں اڈّ وارث شاہ دی ہیر وِچ ورتی گئی کلاسیکی پنجابی دا نہ جاننا وی ہتھ لکھے جاں قلمی نُسخیاں نوں پڑھن وِچ چوکھیاں مشکلاں پاوندا ہے۔ وارث شاہ نال عقیدت تے سچّی لگن دے ہوندیاں ہویاں چوکھے پاٹھک وارث شاہ دا کلام پڑھن توں وانجے رہندے ہن۔ بد قسمتی نال ہُن تیکر کیتیاں گئیاں کوشِشاں وِچ ایہو ہی سبھ توں وڈّی گھاٹ رہی ہے۔

میرے کول 1859 توں لے کے ہُن تیکر ہتھ لِکھے تے چھاپاخانیاں توں چھپے تقریباً سارے نُسخے ہن۔ میں ایس نتیجے تے اپڑواں پئی اسیں خوش قسمت ہاں کہ کئی اعلیٰ تے مکمل قلمی نُسخے پنجابیاں کول ہن۔ ایہناں وِچوں اِک بہت ہی معتبر تے شروع توں لے کے اخیر تیکر ہر

پکھّوں پورا تے مکمل ہتھ لکھیا قلمی نُسخہ پنجاب پبلک لائبریری لاہور وِچ موجود ہے۔ سِکھ حکومت دے اِک وزیر ہر دیو سنگھ دی مدد تے فرمائش اُتّے ایس نُسخے نوں حافظ آباد دے ،کر پارام نے چوکھے گوہ، احتیاط تے پریم نال صاف تے سوہنے فارسی انگ پنجابی خط وِچ 1859 وِچ کِسے بہوں پُرانے ہتھ لکھے نُسخے توں نقل کر کے لکھیا سی۔ ایس نُسخے نوں پڑھدیاں ہر پاڑھونوں پکّا یقین ہو جاندا ہے پئی ،کر پارام فارسی دا ایک منجھیا ہویا عالم سی کیوں جے اوہنے نُسخے وِچ عربی تے فارسی دے حوالے بالکل ٹھیک ٹھیک لکھے ہن۔

وارث شاہ دی ہیر دا اِک ہور قلمی نُسخہ جس اُتّے 7 شعبان 1277 (1861) دی تاریخ لکھی ہے وی موجود ہے۔ ایہہ نُسخہ شروع توں ٹھیک ہے پر ایس نُسخے دے اخیر لے 9 بند ضائع ہو چکے نیں۔ ایس نُسخے دی عبارت ،کر پارام دے نُسخے دے ہڈّوں نیڑے ہے۔ ہو سکدا اے پئی ایہہ دووِیں نُسخے کِسے اِکّو ہی پرانے نُسخے توں نقل کیتے گئے ہوون۔ ایس گل توں ایہہ سِٹّہ نِکلدا اے پئی اوس زمانے وِچ ادبی لِکھتاں وِچ اپنے ولّوں جان بُجھ کے رلا کرن دا رُجحان بہوں گھٹ جاں نہ ہوون دے برابر سی۔

میری سودھی کتاب دی عبارت ،کر پارام دے قلمی نُسخے نوں مُڈھ بنا کے لکھی گئی ہے۔ ایس توں اڈ اُتّے دسّے دوجے قلمی نُسخے توں وی پورا پورا فائدہ لیا گیا ہے۔ ایس کتاب وِچ 61 بند ہن تے ایہناں بنداں وِچ کُل 4260 مصرعے ہن۔

اپنے بارے میں ذرا ایہہ دسنا چاہواں گا پئی میں شاہ کوٹ وِچ پیدا ہویا۔ شاہ کوٹ بہت پرانا قصبہ ہے جو پہلاں ضلع شیخوپورہ دے انتظامی حلقے وِچ سی تے ہُن ضلع ننکانہ صاحب دی تحصیل ہے۔ میرے وڈکے کئیاں نسلاں توں ایسے دھرتی تے آباد رہے ہن۔ باراں دے آباد ہوون توں پہلاں توں اسیں ایس 'جانگلی' دھرت نال جُڑے ہوئے ہاں۔ اساں وارثی کلاسیکی پنجابی کتاباں تے ڈکشنریاں توں نہیں سِکھی سگوں کلاسیکی پنجابی بولی ساڈی مٹّی تے ساڈا خمیر ہے۔ میرے لڑکپن دے کئی سال شاہ کوٹ، گُرلتھّی، پکّا کھوہ (نانکا پنڈ) جھنگڑ، پھنڈر، پتھّورانہ، کوٹ اللہ دِتّا، میرپور بھٹیاں جیہے پنجاب دے نرول جانگلی پنڈاں تے تھیہواں وِچ کھیڈدیاں ملدیاں لنگھے ہن۔ ایہناں پنڈاں وِچ مینوں سَو ورھیاں دی عُمر دے کئی بزرگاں نوں ویکھدیاں اوہناں کولوں او ہوای نرول تے ٹھلی 'جانگلی' کلاسیکی پنجابی بولی سُنن، بولن تے سِکھن دا مان ہے

جیہڑی وارث شاہ نے اپنی ہیر وِچ لکھی تے ورتی ہے۔ایس پکھوں مینوں گھٹوگھٹ 150 سالاں دا جیوندی جاگدی حیاتی دے تجربے مانن دامان ہے۔ہُن میں 63 ورھیاں داہاں۔

وارث شاہ دی ہیر بارے سانوں کیہ کرنا چاہیدائے؟ ایہہ اِک ات ضروری سوال ہے اتے ایس سوال اُتّے پنجابیاں نوں ایمانداری تے سچّے دِلیں سوچنا چاہیداائے۔وارث شاہ دی ہیر پنجاب تے برِصغیر ہندوستان تے پاکستان دِی دھرتی دے اُتّر تے دکھّن دی تاریخ دامکمل انسائیکلوپیڈیا ہے۔ایسے بھوئیں توں اِنسانی تاریخ دے موہرلے پتّر لکھیچے تے اِنسانی رہتل دی نینہہ دھریجی۔میری اپنی رائے ایہہ ہے پئی سانوں وارث شاہ دے ناں ہیٹھاں چھپیاں ہیر دیاں ساریاں کتاباں نوں گلّی مُلّی رد کر دینا چاہیدائے۔ایس لئی پئی ایہہ ساریاں کتاباں رلویں تے ملاوٹی کلام نال بھریاں تے لبریاں ہن۔ایہناں دِی تھاں سانوں نرے مکمل،معتبر تے چنگے قلمی نُسخیاں نوں نینہہ رکھدیاں ہویاں وارث شاہ دا کلام جوڑنا چاچاہی دی اے۔ایس پکھوں پنجاب پبلک لائبریری لاہور وِچ پیا ہیر دا قلمی نُسخہ ایک بہت وڈّی نعمت ہے۔سانوں ایہوجیہے ہور پُرانے قلمی نُسخیاں کولوں فائدہ لیندیاں وارث شاہ دی ہیر دی نرول، اصلی تے معتبر لِکھت جوڑنی چاہیدیئے۔ایس توں اڈّو وارث شاہ دی ہیر دے اُلتھے تے ترجمے دُنیا دی ہر معتبر زبان وِچ کر کے وارث شاہ تے اوہدے کلام نوں ساری دُنیا وِچ کھلارنا چاہیدائے۔ایہہ پنجابیاں دِی سبھ توں وڈّی ذمّہ واری ہے۔

سکھی دور دیاں ہیراں

(1850ء..........1801ء)

کسے وی جوہ دے لوک قصے کہانیاں اوس علاقے دے اجیہے وسیب دی سیہان ہوندے نیں، جیہناں دے وسیلے نال اوتھوں دیاں معاشی، تاریخی، سماجی، وسیبی اَتے مذہبی سوچاں اَتے ریتاں روایتاں داتھوہ لگدا اے۔ ایہہ قصے حسن عشق، اخلاق عرفان، جرت دلیری، ہمت حوصلے اَتے رسماں رواجاں دے راکھے ہوندے نیں۔ ایہناں قصیاں دی کُکھ وچوں لوکائی دے دُکھ سُکھ اَن متھیاں کہانیاں دے روپ وچ ڈھل کے اصل قصے دے ڈونگھیاں پانیاں اندر ویکھے جاسکدے نیں۔ اک لوک قصہ بے شمار اندرلیاں لوک کہانیاں دا اک کڑاہ ہوندا اے۔ پنجاب دی دھرتی وی لوک داستاناں نال مالا مال اے۔ ایتھے دیاں لوک داستاناں اندر لوکائی دے سانجھے سفنے لبھدے نیں۔ انسانی محبتاں دے ایہہ قصے اپنے آکھن سنن والیاں دے آسے پاسے اک طرحاں دا رومانی سماں بدھی کھڑے نیں۔ ایہناں قصیاں وچوں جیہڑی مقبولیت ہیر رانجھا نوں ملی اوہ کسے ہور قصے نوں نصیب نہ ہوئی۔ قصہ ہیر گھٹو گھٹ چالی پنجاہ شاعراں نے لکھیا، سگوں صوفی شاعراں جیویں شاہ حسین اَتے بلھے شاہ نے ہیر اَتے رانجھا نوں اپنی شاعری وچ تصوف دیاں علامتاں لئی وی ورتیا اے۔ ایہہ قصہ پہلے پہل لوک گیتاں دی شکل وچ مقبول ہویا جیویں باوا بدھ سنگھ لکھدے نیں:

''ہیر اَتے رانجھا مغلاں دے راج توں تھوڑا پہلے سمیں وچ ہوئے سن۔ ایہناں دی پریم کتھا سارے دیس وچ مشہور ہوئی۔ پہلے تاں گاوَناں اَتے واراں وچ ای رہی''۔(1) عشق اَتے محبت دی ایس داستان نوں جنیاں شاعراں اَتے لکھاریاں نے لکھیا اوناں اج تائیں ہور کسے

داستاں جاں قصے نوں نہیں لکھیا گیا۔ ایس پریم کتھا نوں پنجابی شاعری وچ پہلی واری قصے دے روپ وچ اکبر بادشاہ دے سمے دمودر نے اُلیکیا۔ دمودر توں کوئی ڈیڑھ سو ورھے مگروں احمد گجر نے اورنگ زیب دے سمے ''ہیر'' بینتاں وچ لکھی۔ ایہہ ہیر اورنگ زیب دے 34ویں سن وچ جاں 1693ء وچ لکھی گئی جیویں احمد لکھدا اے:

'سن چار تے تیہہ اورنگ شاہی کتھا ہیر تے رانجھے دی ہوئی پوری'

احمد کوی دے تیراں ورھیاں مگروں 1709ء بمطابق 1121ھ وچ ہیر رانجھے دا قصہ پنجابی دے شاعر چراغ دین اعوان نے رچیا۔ (2) چراغ اعوان دی ''ہیر'' توں مگروں حافظ شاہجہان مقبل نے ''ہیر'' لکھی (3)۔ مقبل نے محمد شاہ دے عہد وچ ''جنگ نامہ'' 1160ھ (4) وچ لکھیا۔ کوی نے ''ہیر'' جنگ نامے توں پہلوں لکھی۔ مقبل توں مگروں پنجابی زبان دے مہان کوی سیدّ وارث شاہ نے 1180ھ وچ ہیر دے قصے نوں امر کر دتا۔ وارث توں بعد بہبل نے 1190ھ وچ ہیر دا قصہ لکھیا۔ (5) بہبل توں مگروں باگا قادری نے ایس قصے نوں نظمایا۔ وارث شاہ توں مگروں بوہت سارے شاعراں اُنیہویں صدی عیسوی وچ ایس قصے نوں لکھیا پر ''ہیر'' وارث شاہ موہرے کسے دا دیوا نہ جگیا۔

سکھی دور (1801ء تا 1850ء) وچ چار وڈے شاعراں حامد شاہ عباسی (1805ء) ہاشم شاہ، ویر سنگھ (1812ء) اَتے احمد یار مرالوی (1823ء) نے ایس قصے نوں نظمایا۔ سکھی دور دِیاں رچیاں گئیاں ''ہیراں'' بارے گل کرن توں پہلاں ایہدے تاریخی پچھوکڑ اُتے اک جھات پاؤندے ہاں تاں جو اوس دور دے ادب دے مہاڑاں تے سوجھ تیکر اپڑیا جا سکے۔ اورنگ زیب عالمگیر دی وفات مگروں مغلیہ حکومت کمزور ہوندی چلی گئی۔ نادر شاہ افشار اَتے احمد شاہ ابدالی دے ہلیاں دے سٹے وچ مغل حکومت دِیاں جڑھاں کھوکھلیاں ہو گئیاں۔ مغلاں اَتے سکھاں دا اِٹ کھڑکا چراں توں شروع سی۔ پر ہن سکھ پہلی واری حاکم بن کے ساہمنے آئے۔ سکھ سرداراں پنڈاں اَتے قصبیاں اُتے مل مارنی شروع کر دتی۔ ایہناں جتھیاں دے باراں دھڑے بن گئے، جیہناں نوں تاریخ وچ ''باراں مسلاں'' دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ مسلاں دے سردار آپس وچ بانہہ بیلی سن۔ سکر چکیہ مسل دے سردار مہان سنگھ دے مرن ویلے اوہدے پُتر رنجیت سنگھ دی عمر باراں ورھے سی۔ اوس ویلے ریاست دا انتظام رنجیت سنگھ دی والدہ مائی ملوئن دے حوالے کیتا

گیا۔ رنجیت سنگھ دی سس سدا کور وی ریاستی معاملیاں دا انتظام کردی رہی۔ ستاراں ورھیاں دی عمر وچ رنجیت سنگھ نے حکومتی ذمے داری سنبھال لئی۔ رنجیت سنگھ نے اپنی ماں اَتے اوہدے عاشق دیوان لکھپت رائے نوں قتل کروادتا۔ 1808ء وچ رنجیت سنگھ نے مہاراجہ دا لقب اختیار کیتا۔(6)

رنجیت سنگھ نے شاہ زمان دِیاں توپاں دریائے چناب چوں کڈھ کے گھلیاں اَتے زمان نے رنجیت سنگھ نوں لہور دا حاکم بنا دتا۔ رنجیت سنگھ لہور اُتے قبضہ کرن مگروں دن بدن ترقی کردا گیا۔ اوڑک اوہدی حکومت دیاں سرحداں کشمیر توں ملتان تیکر کھلر گئیاں۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ چٹا اَن پڑھ ہوندیاں وی بڑا سیانا سیاستدان سی۔ حکومت برطانیہ نال معاہدہ ستلج کرکے اوہنے اپنی حکومت نوں مضبوط کیتا۔ مہاراجہ نے اک تگڑی فوج فرانسیسی اَتے اطالوی جرنیلاں دی نگرانی وچ تیار کیتی۔ ایہہ ای وجہ سی کہ مہاراجہ دی زندگی وچ انگریز حکومت نوں پنجاب ول ودھن دی جرت نہ ہوئی۔ سید عبداللطیف ''تاریخ پنجاب'' وچ لکھدے نیں:

''رنجیت سنگھ نے سکھوں کی سیاسی حالت کو نئے قالب میں ڈھالا تھا اور متعدد چھوٹی ریاستوں کو ایک سلطنت میں یکجا کیا۔ ہندوستان کی غالب حکومت کے ساتھ اِس کے تعلقات اِنتہائی دوستانہ تھے۔ اگرچہ پہلے اُن کے متعلق اِس کے دل میں کچھ وسوسے پیدا ہو گئے تھے۔ لیکن جب اُس نے اپنے مقام کو تسلیم کرلیا توں حکومت کے ساتھ نہایت دیانت داری سے معاہدہ کی پاسداری کی''۔(7)

1839ء وچ رنجیت سنگھ دے مرن مگروں اوہدے پتراں کھڑک سنگھ، نونہال سنگھ، اَتے دلیپ سنگھ نوں محلاتی سازشاں راہیں حکومتی ذمے داریاں دتیاں گئیاں اَتے اوہ قتل ہوندے گئے۔ رانی جنداں (چند کور) نے باغی فوج نوں سبق سکھاون لئی انگریز نال رل کے سازش بنائی اَتے سکھ فوج نوں تباہ کروادتا۔ سکھ فوج نے انگریزاں نال پنج لڑائیاں لڑیاں پر کامیابی نہ ہو سکی۔ چیلیانوالی دی آخری لڑائی مگروں سکھ فوج مُک گئی۔ اَتے انگریز نے 29 مارچ 1849ء نوں پنجاب اُتے قبضہ کرلیا اَتے ایسٹ انڈیا کمپنی دے قبضے وچ پنجاب وی آ گیا۔(8)

1801ء تا 1850 دے سکھی دور دی سیاست دا مہاڑ سوانی دا سیاست وچ اگھڑواں کردار اے۔ مائی ملوائن اَتے سدا کور نے رنجیت سنگھ دی تربیت کیتی۔ سدا کور باقاعدہ رنجیت سنگھ دی فوجی امداد کردی رہی۔ سید عبد الطیف لکھدے نیں:

''سدا کور کی عقلمندی اور توانائی نے رنجیت سنگھ کے ابتدائی کارناموں میں حقیقی طور پر اس کی بھرپور مدد کی''۔(9)

رنجیت سنگھ دیاں رانیاں اَتے کنیزاں بوہت ساریاں سن۔ پر مہاراجے دی چہیتی معشوق موراں بوہت مشہور ہوئی۔ اوہدے بارے تاریخ مخزن پنجاب دے لکھاری دے آکھن موجب:

''سلطنتِ پنجاب کی اِس کے گھر میں تھی وہ رنجیت سنگھ کو سرِ دربار جو چاہتی سخت و نرم کہہ دیتی تھی اور بخلاف بے مرضی اِس کے جو چاہتی سو کرتی کسی اہلِ دربار کا یارا نہ تھا کہ اِس کی مرضی کے خلاف کوئی کام کر سکے''۔(10)

سکھی دور دی سیاست وچ سوانیاں دا اہم کردار رہیا۔ مغلانی بیگم توں چند کور تائیں سوانیاں مرداں دے برابر سیاست وچ حصہ لیندیاں نظر آوندیاں ہن۔

ہن اسیں سکھی دور دیاں رچیاں گئیاں ''ہیراں'' دا ویروا کردے ہاں۔ ہاشم شاہ اَتے ویر سنگھ دِیاں لکھیاں گئیاں ''ہیراں'' مکمل طور اُتے سانوں نہیں لبھ سکیاں۔ اوہناں دیاں ''ہیراں'' وچوں کجھ شعر لبھے نیں جیہناں توں اوہناں ''ہیراں'' دے اسلوب دا پتہ لگدا اے۔ ایتھے اسیں ترتیب وار اوہناں شاعراں دا ویروا دیندے آں۔

ہاشم شاہ

(1752ء......1821ء) ہاشم شاہ پنجابی دے کلاسیکل شاعراں وچوں اک سرکڈھواں ناں اے۔ اوہناں پنجابی زبان وچ ''سسی پنوں''، ''ہیر رانجھا''، ''سوہنی مہینوال''، ''شریں فرہاد''، قصہ شاہ غزنوی''، دوہڑے، ڈیوڑھے ''لیلیٰ مجنوں'' اَتے سی حرفی لکھی اے۔ ہاشم شاہ دی شُہرت داوڈا کارن تاں قصہ ''سسی پنوں'' ای اے۔

ہاشم شاہ دا قصہ ''ہیر رانجھا'' اجے تیکر چھاپے نہیں چڑھیا۔ اوہناں دی رچی ''ہیر رانجھا'' دا ذکر ''چشمہ حیات'' اَتے ''پنجاب دے ہیرے'' وچ وی ملدا اے۔ ''سی حرفی ہیر رانجھا'' بارے ہرنام سنگھ شان ہوراں ''سسی پنوں'' وچ دس پائی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

''پچھدیاں پچھدیاں اخیر کیول ہاشم دی ہی رچنا دی اک اجیہی ہتھ لکھت پراپت ہو گئی

جس وچ اوکت ''سی حرفی ہیر رانجھا'' وی شامل سی (11)

ہاشم شاہ نے قصہ ''ہیر رانجھا'' پنج سی حرفیاں شکل وچ لکھیا۔ سی حرفیاں وکھو وکھ بحر وچ نیں۔ ہاشم شاہ نے ''ہیر رانجھا'' دا انجام سکھانت کیتا اے۔ راجے عدلی نے نیاں کیتا راجے عدلی دی عدالت وچ ہیر دا بیان انج اے:

الف: آکھیا ہیر نوں '' دس ہیرے!
تیرا نال رانجھے کیہا ساک ہے جی؟''
ہیر آکھیا ''ساک نہ عاشقاں دے
میرا دین ایمان ایہہ چاک ہے جی''
''جھوٹھ بولنے تھیں کجھ نفع ناہیں
ہوای جاونا انت نوں خاک ہے جی
ہاشم آکھیا ہیر نے ''رب جانے
میرا اکھیڑیاں تھوں پلاک ہے جی''

ہرنام سنگھ شان دے آکھن موجب: (12)

''جس دی اک اک سطر وچ کِناں کُجھ لکّیا پیا ہے۔ سُندیاں ہی اوس نوں رانجھے دے حوالے کردتا اَتے کھیڑیاں نوں اپنے راہ پادتا''۔ (13)

ایسے ای ''سی حرفی'' دیاں دو ہورونگیاں ہیٹھ دتیاں جاندیاں نیں:

ب بوہت حکایتاں چھوڑ کے میں
رنگ رس دی ہے تھوڑی بات جوڑی
قصہ بوہت بے درد دا کجھ ناہیں
درد وندی مار دی بات تھوڑی

....

ہاشم شاہ لوک جھوٹھ آکھے
رانجھے نال سہتی جھیڑا پایا سی

(14)

ہاشم شاہ دی دوجی ''سی حرفی ہیر رانجھا'' لمی بحر وچ اے۔ایہدے کجھ نمونے ویکھو:

ف فال کتاب دی ویکھ میاں ! میرا چاک کدوں گھر آوندا ہے؟
سُتے پئے نصیب اساڈڑے نوں مولا کدوں کو پھیر جگاوندا ہے ؟
مینوں تیڑی نوں لیکاں لگڑی نوں کس واسطے دُکھ سہاوندا ہے ؟
ہاشم شاہ پیارے نوں مہر ناہیں دُکھیاریاں ڈھیر دُکھاوندا ہے ؟

الف اج نصیب اساڈڑے نیں سوہنا یار میرے گھر آیا ہے
دکھ سول پئے گھر دوتیاں دے رانجھا راج تے بھاگ لے آیا ہے
سیئو آن کے دیو مبارکاں نی میرے راولے نے پھیرا پایا ہے
ہاشم شاہ میاں حرف ہور پایا میرا سکدا چاء بُڑایا ہے (15)

ظ ظلم کیتا اساں عاجزاں تے، کدے مہر کرو اسیں جیویئے جی
بھورا درد وی چاہیے آدمی نوں، مولوں سخت فولاد نہ تھیویئے جی
نہیں دیو جواب شتاب سانوں، گھول زہر پیا لڑا پیویئے جی
بناں پریت دے عمر خراب ہاشم، لکھ جُگ جے جگت تے جیویے جی (16)

ایہہ سی حرفی ہیٹھ لکھے بند نال مکدی اے:

ی یاریاں کرن آسان ناہیں، نال جوگ بیراگ سنیاسیاں دے
کون لا بھبھوت ملنگ ہووے، دلاں گھائلاں نال اداسیاں دے
آکھے لگ کے اسیں خراب ہوئے، ایہناں اکھیاں درس پیاسیاں دے
ہاشم شاہ میاں ہن بہت ہوئی، چھڈ خیال رسیلیاں ہاسیاں دے (17)

اُتلے نمونیاں توں ہاشم شاہ دی ''سی حرفی ہیر رانجھا'' دے اسلوب دا پتہ لگدا اے۔
ہاشم شاہ دی مہانتا مونہوں بولدی اے۔ہاشم شاہ دی تیجی ''سی حرفی'' دی اک ونگی ویکھو:

الف آجانی تیرا عشق میرا، پیا جالدا جیا کباب وانگوں
بھاویں آن کے ویکھ لے جوش لگے نینیں چووندا نیر گلاب وانگوں

سینے وچ لکھایا نام تیرا پئی واچدی روز کتاب وانگوں
ہاشم شاہ جو ساس آرام دا سی یاد آوندا ہے کوئی خواب وانگوں (18)

ہاشم شاہ نکے ویروے اُتے مختصر گل دا دھنی اے۔ اوہدے دوہڑے اُتے سسی پنجابی ادب دا مان نیں۔ ایہہ سی حرفی وی بھاویں نامکمل اے پر اوہدا مُڈھلا گُن گل نوں گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ بیان ناوی وکھالی دیندا اے۔ اوہ دمودر اُتے وارث وانگوں گلے پہن سکاون نہیں بہندا سوتر دی تر دی گل کردا اے، جیہڑی جی دے من وچوں رُگ بھر لیندی اے۔

ویر سنگھ: (1812ء)

پنجابی ادب وچ کسے سکھ کوی دا ایہہ پہلا قصہ ہے۔ کوی نے ایہہ ہیر 1869 بکرمی (1812ء) وچ کتھی اُتے 24 سال پچھوں (1836ء) وچ پٹیالہ شہر وچ لکھی گئی۔ جیویں کوی آپ دس پائی اے:

کتھی اٹھاراں سے اُنہتر میں، لکھی آن ترانویں سال بھائی
اسو دی کِھت پی سُبھ وار منگل، لکھی شہر پٹیالے سدھائی بھائی (19)

ایس قصے بارے جانکاری ڈاکٹر اجمیر سنگھ ہوراں دِتی ہے اوہ لکھدے نیں:

''ایہہ قصہ اجے تک اَن پر کاشت اُتے اَن گولیا ہی رہیا ہے ایس دی ہتھ لکھت کاپی ایس دا سر لیکھ رانجھے ہیر دا پریم برنن لکھیا ہویا ہے پر کوی ایس نوں لکھدا ہے''۔ (20)

ویر سنگھ سہایتا کرے ست گُر، قصہ جوڑیئے رانجھے ہیر دا جی

قصے دے شروع اُتے انت وچ ویر سنگھ گورو گوبند سنگھ دی استت کیتی اے۔ کوی تھاں تھاں گورو گوبند سنگھ نوں یاد کردا اے۔ کوی آکھدا اے:

میری بندنا گورو گوبند سنگھ نوں، جیتا مالک سرب سریر دا جی
جان نال قربان گورو گوبند سنگھ اُتے، سانوں زور گوبند سنگھ پیر دا جی
سدا آسرا گورو گوبند سنگھ دا، جیکوں میں نوں آسرا نیر دا جی (21)

ویر سنگھ دی ہیر وارث شاہ دی ہیر توں متاثر ہو کے لکھی گئی اے۔ وارث دی ہیر وچ جتھے اسلامی رنگ اُتے صوفی مت دا نظریہ سمجھاون دا جتن کیتا اوہ ایس وچ نہیں اے۔ سگوں ویر سنگھ دی

ہیر، رانجھا جاں ملکی کہانی موجب تاں مسلمان تاں مسلمان نیں پر اوہ رام دیاں سونہاں کھاندے نیں۔ ڈاکٹر اجمیر سنگھ لکھدے نیں:

''کہانی انوسار نکاح اُتے شرع دا جھگڑا ہے پر کوی نے ساری پر بھاشک سنکیتاولی گورمت دی ورتی ہون کرکے ایہہ رچنا ہندو، سکھ، مسلماناں دے سبھیاچار دی سانجھ جیہی بن گئی ہے۔ ایسے کرکے قصے آدوچ دسم گرنتھ دے ''چرترا پاکھیان'' دے انوسار ہیر اُتے رانجھے دا متھاسک پچھوکڑ دسیا ہے کوی رانجھے نوں اِندر دا اوتار اُتے ہیر نوں مُنیکا دس دا ہے''۔(22)

اِندر اوتار رنجھیٹڑا، ہیر مونیکا جان
ساپ بعد ھومن کلپ کا، کتھا آن کی آن (23)

ہیر رانجھا ویر سنگھ دیاں کجھ ونگیاں ویکھو:

ملکی آکھیا چاک دی رن ہوکے، کتھوں پہنیں گی والیاں نتھ کنڈی
کتھوں گھتسیں ہار حمیل چوڑا، کتھوں لیں جھروکے دی پون ٹھنڈی
دنیں رات لیٹے رانجھا ستھراں تے، کتھے لویں گی پلنگ نوار ٹھنڈی (24)

....

رانجھا کوکداسی ہیر دا ناؤں لے کے، نعرے ماردا سنیاسی جگ میاں
جتھے ہیر رانجھا مِل کھیڈ دے سی، رووے بوٹیاں گل لگ میاں
ہرے گھاہ تے رانجھا جے رکھے، لگے ککھاں نوں بھڑک کے اگ میاں (25)
رانجھا رام ہی رام پکاردا ہے کھلی بانہہ کوکے منصور وانگوں......

مارے برہوں دے ہوش نہ رہی مولے، لگے پنڈے نوں ککھ کپور وانگوں
کھور دے کے وَیر ویاہیا میں، رانجھا آکھدا الپ شہور وانگوں
ویر سنگھ، رنجھیٹے دے نین پورے، نیر پھور ہے لال سندور وانگوں (26)

جیویں ایس پہلاں لکھ آئے آں کہ اوہناں نے سکھ مت دی وچار دھارا اُتے گورو گوبند دی تعریف نوں لیاوندا اے اُتے نکاح اُتے شرع دا جھیڑا جھیڑ یا اے، پر پھیر وی ویر

سنگھ کول قصے دے مُڈھلے گُن سہج سبھاؤ کھالی دیندے نیں۔

ہیر رانجھا۔ جوگ سنگھ (1882 بکرمی ...... 1825ء)

ہیر جوگ سنگھ کِتاباں دی دھارناں وچ لکھیا پنجابی دا پہلا قصہ کہیا جاسکدا اے۔ ایہہ 1873ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اوس دے متن وچ قصہ لکھن دے سمے ول کوئی اشارہ نہیں ملدا۔ ڈاکٹر اجمیر سنگھ لکھدے نیں:

''شمشیر سنگھ اشوک نے اپنے نسخے دے ادھار اُتے ایس دا رچن کال 1882ء بکرمی (1825ء) نسچت کیتا ہے''۔(27)

کوی مُڈھلے بند وچ شاردا دیوی دی تعریف کردا اے۔ کوی نے قصے دی اوہی جانی پچھانی کہانی بیان کیتی اے۔ ڈاکٹر اجمیر سنگھ دے آکھن موجب:

ایہہ قصہ لکھو آ کاردی رچنا نہیں۔ ایہہ چار چرن والے دوسو چھہتر (276) پداں وچ ہے۔ ہیر جوگ سنگھ وچ ہیر دی کتھا دے متھاہاسک پکھ ول سنکیت کیتا گیا ہے۔ کوی انوسار کسے نے سادھ، سنت، رشی منی نوں دُکھا کے سکھ نہیں پایا۔ اِندر اَتے مونیکا نے کپل منی دا دل دکھایا تدے ای اوہناں نے رانجھا اُتے ہیر بن کے کشٹ جھلے''۔(28)

جوگ سنگھ آپ فقیر سی ایس لئی اوہ سادھ، سنت دی تعریف کردا اے۔

سورگ پتال مِرت کِنے نہیں پایا سکھ
رکھی منی سدھ، سادھ، سنت نوں دُکھاء کے
لنکا پتی راون رکھیسر دکھاء سن
سوئی رن رام چند مار یار ساء کے
مونیکا تے مان دیور رانجھے نے دکھایا رکھ
جوگ سنگھ ہیر رانجھے ہوئے سوئی آءِ کے(29)

جوگ سنگھ انت وچ رانجھے نوں اِندر بنا کے سنگھاسن اُتے بٹھاوندا اے۔ رشی منی اوس دی پوجا کردے نیں۔ دیوتے اوس اُتے پھلاں دا مینہہ ورھاوندے نیں۔ کوی ''ہیر'' دی اُساری وارث دی ''ہیر'' اُتے کیتی پر، انت وچ ہیر دی موت دا کارن تاپ نوں دسیا ہے۔ کوی نے ''ہیر ویر

سنگھ‘‘توں وی لابھ چکیا اے۔

ہن کجھ کلام دیاں ونگیاں ویکھو:

بنسری بجائی سیئو رانجھے نے موہ لئی
زلف زنجیر والی پائیکے تے پھاس نی
جوگ سنگھ متا کِتے ہیرے سہیلیاں نے
رانجھے نال کھیڈیئے بنائیکے راس نی

گیت گاون اپار وچ ہیر سردار
رانجھے بنسری بجائی راگ تان نوں سوار کے
جوگ سنگھ ماہی صفت کیتی چوچکے نے
مُرلی وجا ایہہ موہندا سنسار کے

سرِ چیرا نی گلابی بھنے نین نی شرابی
مُکھوں بولیاں جھڑن پھل ہار لے بناوندی
پھرے لٹکیندا سوہنا، چیت نوں جھریندا سیئو
مُرلی آواز نی کلیجڑے نوں کھاوندی

ویکھ صورت تیری جمال ہیر ہوئی ہے نہال
دس ناؤں تے گراؤں کون دیس کون تل کے
مکھ سوہنا شہاب، مینوں دے توں جواب
جوگ سنگھ پریم بن گئے تن سلھ کے (30)

حامد شاہ عباسی

حامد شاہ عباسی موضع چونتہ پنڈ واقعہ پرگنہ پٹھان کوٹ ضلع گورداس پور دے رہن والے

سن۔ اوہناں دیاں لکھتاں ''جنگ نامہ حامد'' ''اخبار حامد'' ''ہیر حامد'' مشہور نیں۔ ایہناں توں چُھٹ حامد دیاں ہور لکھتاں وچ ''گلزار حامد''، ''تفسیر حامد''، ''فقیر نامہ حامد''، ''احکام الصلوۃ'' وی شامل نیں۔ حامد شاہ دا جنم 1161 ہجری وچ ہویا۔ کیوں جے اوس دے اپنے قول موجب جنگ نامے دے شروع کرن ویلے اوس دی عمر ویہہ ورھے اَتے ختم کرن ویلے تریہہ ورھے سی اَتے ''جنگ نامہ'' 1191ھ وچ دس ورھیاں دی محنت دے بعد پورا ہویا۔

کیتا سی ایہہ شروع جاں عمر آہی سی ویہہ
کیتا جدوں تمام سی عمر آہی سی تریہہ
دساں برساں وچ آکھیا قصہ جوڑ تمام
آہا سن اکانوے اک سو اک ہزار
ہجرت بعد رسول دے جدن تھیا تیار (31)

حامد دا ''جنگ نامہ'' تاں مشہور سی پر 1908ء وچ اوس کوی دی ہیر وی چھپی جس نوں میاں امام الدین سنیارے بٹالے والے حامد دے وارثاں کولوں خرید کے چھپوایا۔ حامد شاہ عباسی نے 1220ھ (1805ء) وچ ایہہ قصہ مکایا۔ جدوں رنجیت سنگھ لہور دے تخت اُتے سی۔ حامد شاہ عباسی لکھدے نیں:

سن باراں سو ویہہ سی خاص ہجری اَتے جانو ویروار میاں
رجب ستویں جاں تاریخ آہی پورن کتھا جاں ہوئی کار میاں
سمت جان باٹھ اٹھارہ سینکڑے سا مگھر ماہ سورج دی کار میاں
انی جان پرِوشٹی دی مانگھ دی جیوں لگا کتھا دا رنگ بہار میاں (32)

حامد نے ستر ورھے دی عمر وچ ایہہ قصہ لکھیا حامد لکھدا اے:

حامد عمر ستر کدے نہ ایہہ ڈٹھا ایہو کہے چلے مہیں نال میاں

اسیں ہیر حامد اَتے احمد ہیر، احمد یار مرالوی دا ٹکراواں توں اگے جا کے کراں گے۔

احمد یار مرالوی

احمد یار مرالوی 1768ء نوں ضلع گجرات دے اک پنڈ وچ پیدا ہوئے۔ ڈاکٹر شہباز

ملک ہوریں لکھدے نیں:

''شاہنامہ رنجیت سنگھ 1838ء وچ شروع کیتا اودوں عمر ستر(70) ورھے سی۔ ایس حساب نال 1768ء تاریخ پیدائش بن دی اے''۔(33)

احمد یار مرالوی ہوراں ستر سال دی عمر وچ 1845ء نوں وفات پائی۔(34) احمد یار مرالوی ہوراں دیاں لکھتاں وچ قصہ ہیر رانجھا، سسی پنوں، لیلی مجنوں، سوہنی مہنوال، کام روپ و کام لٹ، چندر بدن، راج بی بی، سیف الملوک، قصہ حاتم، تفسیر سورۃ یوسف، طب احمد یار، قصہ تیتر، قصہ تمیم انصاری، حضرت محمد ﷺ صاحب کا تولد نامہ، وفات نامہ، جنگ بدر، جنگ اُحد، جنگ خندق مشہور نیں۔ احمد یار مرالوی ہوراں ''شاہ نامہ رنجیت سنگھ'' وی لکھیا۔ ارجن داس لکھدے نیں:

''اُن کی علمی لیاقت کا شہرہ سن کر 1840ء میں جب آپ کی عمر ستر سال سے متجاوز تھی مہاراجہ گلاب سنگھ نے دربار لاہور میں طلب فرما کر آپ کو تاریخ خالصہ شاہنامہ لکھنے کا ارشاد فرمایا''۔(35)

احمد یار مرالوی ہوراں ''قصہ ہیر رانجھا'' تقریباً 1818ء نوں لکھیا۔(36) ایہہ قصہ 1928ء وچ لہوروں چھپیا۔ ایتھے اسیں ''ہیر حامد شاہ'' اَتے ''ہیر رانجھا'' احمد یار مرالوی دا ٹکراواں تول کردے ہاں۔

حامد شاہ عباسی ہوراں ''ہیر'' دا قصہ 1805ء وچ لکھیا، اَتے 1908ء وچ پہلی وار چھاپے چڑھیا۔ احمد یار مرالوی ہوراں قصہ ''ہیر ورانجھا'' 1818ء وچ حامد عباسی توں تیراں ورھے مگروں لکھیا۔ ایہہ قصہ 1928ء وچ چھپیا۔ حامد شاہ عباسی ہوراں قصے دا ٹڈھ ریت موجب حمدیہ اَتے نعتیہ شعراں توں بدھا۔ اوس توں مگروں خلفائے راشدین اَتے پیر پیراں محی الدین دی مدح وچ شعر لکھے۔ پھیر عشق حقیقی دی اہمیت بارے شعر لکھے اَتے فلسفہ وحدت الوجود نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ حامد عباسی لکھدے نیں:

اول عشق مراتبے خبر نہ سی جدوں اپنی وچ ہاہوت میاں
عشق ہویا تاں اپنا آپ لدھا اندر خاص مکان لاہوت میاں
بند بند وجود دی عشق جانے وچ پاک مقام جبروت میاں
حامد عشق بنیاد ملکوت رکھے پیا لذتی عشق ناسوت میاں

آپے عشق ہویا آپے جان عاشق آپے خاص معشوق مطلوب ہویا
عاشق پاک ہو آپ معشوق کیتا احمد نام جو خاص محبوب ہویا
آدم نوح خلیل تے جان موسیٰ کتے زکریا کتے ایوب ہویا
سلیمان کتے ہے داؤد یوسف حامد کتے یونس تے یعقوب ہویا (37)

حامد ہوراں اپنے مُکھ بند وچ کجھ ہیر لکھاریاں داذکر کیتا اے۔ اُتے دسیا اے جے میں مقبل گورداس اَتے احمد شاہ دیاں کتاباں ویکھ کے اپنی کتاب دی نینہہ رکھی سی۔ حامد عباسی لکھدے نیں:

چاول اپنے منگ کے مقبلے توں لون احمدے دا وچ پاوساں میں
گھیوہٹ گرداس داوچ پاواں کھچڑی جوڑ کے دیگ رِنھاوساں میں (38)

حامد نے ہیر رانجھے دے قصے دی تصنیف بارے اِک بوہت سوادی گل بیان کیتی اے۔ جس توں اوہناں ساریاں گلاں دا پتا چلدا اے۔ جیہناں حامد نوں ایس قصے دے لکھن اُتے مجبور کیتا۔ جیویں اوہ لکھدا اے:

مینوں ضد مُڈھوں رانجھے ہیر دی سی نت بولدا بری زبان میاں
جٹی جٹ لے گیا ادھال سی جی، مندے کرم سی وچ جہان میاں (39)

حامد لکھدا اے کہ ایس قصے دے خلاف کرودھ جدوں حدوں ودھ گیا تاں اوڑک 1840 بکرمی وچ اِک دیہاڑے گھروں نکل کے موضع ''سکارہ'' دے ارادے نال ''نور پور راج'' توں اگے ودھیا جاندا سی۔ عشاء دا ویلا سی چاننی رات سی، میں کلّم کلّا جاندا پیا ساں جے ''درہ بوہلاں'' دے کول بجلی وانگن کجھ لشکارا پیا اَتے ایہہ آواز سن کے تربھک اُٹھیا:

نت جیبھ تلوار چلاوندا اے، سانوں دین گالھیں ایہدی کار جانوں
بھلے بُرے دارب نیاؤں کرسی کیہی نال ساڈے ایس خار جانوں (40)

ایہہ سن کے مینوں بڑے ہول پئے اوڑک ہمت کر کے اگے ودھیا اَتے بولن والے دا پتہ تھوہ پُچھیا۔ جواب وچ دو آوازاں آئیاں اِک نے کہیا ''میں ہیر'' اَتے دوجی نے کہیا ''میں رانجھا'' ہاں۔ اوس دن توں مینوں پک ہو گیا کہ ''ہیر اَتے رانجھا'' دونویں نیک پاک اَتے پہنچے ہوئے سن۔ اَتے میری غلطی سی جے میں اج تائیں اوہناں نوں بُرا کہندا رہیا۔

او سے روز توں دل میرے شوق پیا، ایس کتھا دا تدوں ارنبھ چایا
سن باریاں سو دوسی جان پورا جدوں ایہہ قصہ مڈھوں لکھن لایا (41)

احمد یار مرالوی ہوراں ''قصہ ہیر رانجھا'' دا آغاز وی حمدیہ شعراں توں کیتا اُتے فلسفہ وحدت الوجود نوں بیان کیتا۔ اوہ لکھدے نیں:

وحدت دے دریا دیاں موجاں کیتا شور کُکارا
کن آواز کا نگے تھیں اُٹھیا کیتوس راز پیارا
زمیاں اسماناں وچ چڑھیا دینہہ چن دا چمکارا
تاں فیکون کہیو سو جاں ہویا ظاہر عالم سارا
اکے واجب دیوں وجودوں موجودات او پائی
تاں احمد بی میم ہوراں نے آن دتی دکھلائی
عاشق تھیں معشوق وکھالی ہوئی وچ لوکائی
دھرت فلک وچ احمد یارا چمک گئی روشنائی (42)

احمد یار مرالوی ہوراں قصے دا پلاٹ اُتے کہانی وارث شاہ دی بیان کیتی اے۔

حامد عباسی ہوراں قصے دے شروع وچ ای رانجھے نوں حقیقی عاشق، کراماتی فقیر دسیا اے اُتے او سے خیال نوں ای توڑ نبھایا اے۔ رانجھا سہتی دی مدد نال ہیر نوں ملیا۔ سہتی دا پیار مراد بلوچ نال سی۔ رانجھے نے کرامات نال اوس نوں سد بلایا۔ اوہ تاں سہتی نوں ڈاچی اُتے بٹھا کے تیر ہویا پر ہیر اُتے رانجھا راہ وچ ناہراں دے پنڈ کول پھڑے گئے۔ ناہراں اُتے کھیڑیاں دی لڑائی ہوئی۔ چھویاں چلیاں، لہو ڈُلھے اَنت نوں اک سیّد پیر رولا مکایا اُتے دوہاں نوں کوٹ قبولے انصاف کرن لئی اپڑایا۔ راجے ابوالفتح دے مقدمہ پیش ہویا جس ہیر کھیڑیاں نوں دوائی۔ پھیر رانجھے دی بد دعا نال کوٹ قبولے دے شہر نوں اگ لگی۔ راجے نے پھیر کھیڑے منگوائے اُتے ہیر رانجھے نوں دوا کے انصاف کرایا۔ اگ بجھ گئی۔ سارے ٹھنڈ پے گئی۔ ہیر اُتے رانجھا عشق مجازی توں پرے لنگھ گئے سن۔ کوئی اٹھوارا دیوان گرداس دے گھر رہے۔ پھیر شہروں ٹر گئے، کوک ودیا کرن گئے پر کجھ دور جا کے دونویں غائب ہو گئے۔ پھیر شاعر ہیر رانجھے نوں جھنگ اپڑاندا اے۔ اُتے چوچک دے گھر جاندے نیں پر ہن دونویں عشق حقیقی وچ مست۔ ہیر نوں ہیر کر کے بلاؤ

اُتے بولدی نہیں۔ رانجھا رانجھے داناں نہیں پچھاندا۔ ہیر رانجھے دے ناں اُتے رانجھا ہیر دے ناں توں بولدا اے۔ شاعر لکھدا اے:

اک دوئے دے وچ دھیان لایا آپس وچ تصوریں جیوں دوئے
محو ہویا اک دے وچ دوجا ہیر رانجھے نے اپنے آپ کھوئے
رانجھا ہیر ہویا، ہیر بنی رانجھا خودی دور کر دوئی توں ہتھ دھوئے
کامل عشق حقانی دے وچ دونویں واصل ذات الٰہی دی ذات ہوئے (43)

ایسے مستی وچ دونویں سر یر تیاگ دیندے نیں اوہناں دی قبر بن جاندی اے۔ پھر چراں پچھوں مکے دے راہ وچ حاجی دوہاں نوں اِک بوری مجھ دے نال ویکھدے نیں۔ ایہہ حاجیاں نوں مکے داراہ دسدے نیں اُتے لنگر کھواوندے نیں۔ اِک حاجی دے ہتھ جھنگ ماپیاں نوں سیہنا گلدی اے کہ میرے روضے دا بوہا جیہڑا کھیڑیاں دے پاسے ہے بند کر دیو کیوں جو اودھروں دوزخ دی واء آوندی اے۔ اِنج ایس قصے دا انجام ہوندا اے۔ کوی لکھدا اے:

دفن ہیر رانجھا کیتے وچ قبراں جدوں گزریا سی اِک سال بھائی
جعفر نام بھائی اِک چوچکے دا ست نال سی ہور سیال بھائی
گئے حج نوں سی جدوں پھرے گھر نوں منزل اک پچھانہہ چال بھائی
رانجھا ہیر تے بوری مجھ تتنے مکے ول جاندے خوش حال بھائی (44)

مولوی احمد یار مرالوی ہوراں قصے دا انت دُکھانت کیتا اے۔ احمد یار مرالوی ہوراں نری وارث دی کہانی بیان کیتی اے رانجھا سہتی دی مدد نال ہیر نوں کھسکا وَندا اے۔ سہتی نوں کرامت راہیں مراد بلوچ مل جاندا اے۔ رانجھا ہیر نوں لے کے اپنی راہ پیندا اے۔ دن نوں کھیڑیاں دی واہر چڑھدی اے۔ رانجھا راہ وچ سوں جاندا اے۔ ہیر ترلے کردی اے پر رانجھا بے فکرا ہو کے سوں جاندا اے۔ کوی لکھدا اے:

بیلی سونے دا نہیں ویلا کانگ نو نیزے دھانی
احمد یار قضا نہیں ہوندی لکھی قلم ربانی (45)

سر ہیرے دی جھنوں اُتے دھر رانجھا سو جاندا
وس چلدے منتاں کر تھکی حکم نہ موڑیا جاندا
گھوک ستا اِک گھڑی ہوئی تے کھڑک آیا کٹکاندا
کھیڑے آن ستے نوں پھڑ دے جاگ آئی پچھوں تاندا (46)

کھیڑے ہیر اَتے رانجھے نوں پھڑ لیندے نیں۔ جوگی رولا پاوندا اے اَتے لوک اکٹھے ہو جاندے نیں۔ راجے دے ملازماں نوں خبر ہوندی اے اَتے اوہ پھڑ کے راجے دے دربار وچ پیش کر دیندے نیں۔ راجے نے شریعت دی روح نال ہیر کھیڑیاں نوں دے دتی۔ رانجھے نے بد دعا دتی راجے دے شہر نوں اگ لگ گئی۔ راجے نے وجہ پچھی اَتے اوہنوں دسیا گیا کہ جوگی نال نا انصافی ہوئی۔ راجے نے ہیر کھوہ کے جوگی نوں دتی اَتے شہر دی اگ بجھ گئی۔ ہیر آکھیا ہن ہزارے نہ لے جا لوک آکھن گے ادھالا کر لیا۔ ایس لئی مینوں جھنگ چھڈ دے اَتے جنج بنا کے لیا۔ رانجھا من گیا۔ سیالاں ہیر نوں زہر دے دتی۔ کوی لکھدا اے:

ایہہ خوشی رانجھے دے دل وچ کیتی کاج تیاری
اودے ہیر سیال سیالاں موہرا دے کے ماری (47)

رانجھے نوں ہیر دے مرن دی خبر پہنچی اَتے رانجھا وی مر گیا:

خط پوہتا جاں سُنیا رانجھے ماری آہ قہر دی
وانگ فرہاد ہوا ہوئی دھس گئی سانگ زہر دی (48)

رانجھے نوں فرشتے چک کے جھنگ لے جاندے نیں اَتے ہیر دی قبر دے برابر دوجی رانجھے دی قبر بن جاندی اے۔ اخیر اُتے کوی نے اک کتاب وچوں حاجیاں دے مکے جان دا واقعہ اَتے راہ وچ ہیر رانجھے نال ملاقات ہوون دی دس پائی، اَتے حضرت شاہ رکن عالم نوری ہوراں وی ہیر نال ملاقات دی دعا کیتی اَتے اوہناں دی دعا قبول ہوئی۔ اک دن شاہ رکن عالم نماز پڑھدے پئے سن نہر دے کنارے اوہناں دے اگوں اک کڑی لنگھی۔ اوہناں نمازتوں فارغ ہو کے پچھیا تُوں میرے اگوں کیوں لنگھی۔ اوس آکھیا جے تہاڈا دھیان خدا ول ہوندا تاں تسیں مینوں نہ ویکھدے۔ اِک دن میں ساگ چیر دی پئی ساں اَتے میرا ماہی مینوں دس پیا اَتے داتر نال میرا پوٹا وڈیا گیا۔ اوس ویلے توں میری جند جان رانجھے وچ اے۔ جے تُوں مست الست

عاشق ہوندوں تاں میرے اگوں لنگھن دا پتہ وی نہ لگدا۔ شاہ رکن عالم ہیر دی ایہہ گل سن کے بوہت متاثر ہوئے اَتے ہیر رانجھے دے عشق دے قائل ہو گئے۔ اخیر اُتے احمد یار مرالوی ہوراں وارث شاہ جنڈیالے والے دی بوہت تعریف کیتی، لکھدے نیں:

وارث شاہ جنڈیالے والے واہ واہ ہیر بنائی
میں بی ریئس اوسے دی کر کے لکھی توڑ نبھائی
جو اٹکل مضمون بنھن دی اُس سُو میں نہیں کائی
وڈا تعجب آوے یارو ویکھ اُس دی وڈیائی (49)

ہیر ریت دے شاعراں وچوں حامد شاہ عباسی ہوراں دمودر دی کہانی توں لابھ چکیا اے اَتے اوہناں دے پاتر اَتے کہانی حیران کُن حد تائیں ملدے نیں۔

رانجھے دے بھرا طاہر خاں، جیون خاں، ظاہر خاں، دھیدو دی کڑمائی دولت خاں وڑائچ دے گھر ہوئی۔ ہیر دے وڈے ویر پٹھان، خان اَتے سلطان، ہیر دا خصم شہداد، ہیر دا سوہرا علی خان اَتے کوٹ قبولے دا راجہ ابوالفتح خان۔ کوی نے ہیر دا کردار بڑا جاندار وکھایا اے، اَتے سانبل دیس دے ظالم راجے طور خان نال ہیر دی لڑائی وکھائی اے۔ سانبل دیس دا راجہ طور ابڑا ظالم سی کوی لکھدا اے:

ڈردا کوئی نہ کھاوندا وچ ویڑھے اَتے کدے پوشاک نہ مول دھوتی
ڈردے ناؤں نہ کسے دا مول ہیرا حالی اتے دھنوں ہور لال موتی
راجہ بنھ لئے ناہیں ناؤں سن کے اندر لئے غریباں دا نہ سوتی
گھوڑا، اوٹھ، مہیں، گائیں، نہ چھڈے ویکھ لئے کمہاراں دی کھوہ کھوتی (50)

طورے خاں نے اک وڈا سوہنا بیڑا ابنوایا سی۔ اوس اُتے لڈن ملاح نوکری اجے راجہ بیڑے وچ چڑھیا وی نہیں سی کہ لڈن نے لالچ وچ آ کے کسے ہورنوں اوس دی سیر کرائی۔ طورے نوں پتہ لگا۔ اوہ لڈن نوں مروانا چاہندا سی پر لڈن نوں پتہ لگ گیا اَتے اوس نے اک رات بیڑے نوں ادھ دریا وچ لے جا کے روڑھ دتا۔ جد بیڑا جھنگ کولوں لنگھیا تاں ہیر نے پھڑ کے بنھ کھلاریا۔ اوس پاروں خاں نے ایلچی گھلیا تاں سیال نہ منیا۔ انت طور خاں اپنے سپاہی لے کے آ گیا کہ بیڑا کھوہ کے لئے جائے۔ اگے ہیر نوں خبر مل گئی۔ اوہ وی تیار سی، اوس بیڑا ادھ دریا وچ جا کھلاریا۔ خوب گھمسان دی جنگ ہوئی۔ دوہاں پاسے لاشاں ڈِگیاں۔ طورے دے اسی موئے

اَتے پھٹڑاں دا پتہ نہیں۔ ہیر دِیاں اِکی گُڑیاں موئِیاں اَتے تریہہ پھٹڑ ہوئِیاں۔ ہیر کیہ سی، فوج دی سرداری جد طورے دی فوج ہیر دیاں سہیلیاں دے ساہمنے آوَندی اے تاں کوی لفظی مقابلہ کر کے مرداں دا مخول اُڈاوندا اے:

ایتھے چوڑیاں دی چھنکار میاں	اوتھے ذرہ سنجوء جھنکار سی جی
ایتھے ہار آیا گل سار بھائی	اوتھے لٹک دی گلیں تلوار سی جی
ایتھے چشم نگاہ دی مار میاں	اوتھے کمر دے وچ کٹار سی جی
ایتھے حسن دے باغ بہار بھائی	اوتھے عاشقاں نوں انت ہار سی جی
ایدھر جُگنیاں دا ابھمان سی جی	اودھر دلاں اندر نری تان میاں
ایدھر ہس رِکڑیاں نک نتھ سی جی	اودھر چکراں دی چوکھی شان میاں
ایدھر پلک تے بھواں کمان بدھے	اودھر لٹکدے تیر کمان میاں
ایدھر زلف نچی ہتھ حسن دے سی	اودھر عشق کمند سیان میاں (51)

اَتے کتھا دی سوہنی بولی اے:

ایس توں وکھ کوی نے سہتی نوں چنگے رنگ وچ نہیں دکھایا۔ سہتی عالی خاں دی رنڈی دھی سی کوی ایس دی بدمعاشی ول اشارہ کردا اے۔ سہتی چھند کبت دی سی۔ ایسے کر کے رامو باہمن دے گھر آوندی سی راموؔ وی شاعر سی۔ رانجھا کھیڑیاں توں ڈردا راموکول رہیا۔ اوہدی سہتی نال صلح ہوئی۔ اَتے سہتی دی مدد نال ہیر نوں ملیا۔ سہتی دا پیار مراد بلوچ نال سی۔ رانجھے نے کرامات نال اوس نوں سد بلایا اَتے اوہ سہتی نوں ڈاچی اُتے بٹھا کے تتر ہو گیا۔ سہتی بارے کوی لکھدا اے:

رامو باہمنے دے سہتی کدے کدے آئے بہندی سی سماں پائیکے جی
سن دی بوہت کبت تے دوہڑے سی رس رنگ بھرے دلوں لائیکے جی
پھر دی آپ سناوندی شوق دل دا بھاکھا سوہنی آپ بنائیکے جی
ہس کھیڈ کے جیبو پرچا سہتی جاندی گھر اپنے تائیں دھائیکے جی (52)

ہیر اَتے سہتی دے کرداراں توں چُھٹ کوی نے باقی کردار روایتی انداز وچ ای اُلیکے نیں۔ احمد یار مرالوی ہوراں کہانی ای ساری وارث شاہ والی بیان کیتی اَتے کردار وی سارے وارث دے کرداراں اُتے اُسارے اَتے لفظالی وی نری وارث شاہ دی بیان کیتی۔ ہیر اَتے رانجھا دریا

اُتے اکٹھے ہوندے نیں۔ونگی ویکھو:

ایدوں ہیر ندی تے جاندی لیکے ڈار سیاں دا
اودوں رانجھا مجھیں ڈھوکے کدھی آن بہاندا
کُڑیاں نہاون جاں وچ نالے رانجھا وی وڑ جاندا
کوئی مار ہٹی لنگ پھڑ دی اپنا آپ گھوساندا
کوئی بنے مچھی کوئی کومہاں بلھن ویکھ ہٹاندا
اک نسل پے مردے تاری آوے چلی اگھاندا
احمد یار سنسار رانجھا ہیرے نوں جا پاندا (53)

احمد یار مرالوی ہوراں سارے کردار سگوں وارث والے ای اُلیکے ہن۔ احمد یار مرالوی ہوراں وارث اُتے سبھ توں پہلاں چوٹ لکھی:

وارث شاہ سخن دا وارث کتوں نہ ہٹکیا ولیا
پر مزاہی چکی وانگوں اُس نکا موٹا دلیا

اخیر زور لا کے ویکھ لیا اَتے منناپیا۔

وارث شاہ جنڈیالے والے واہ واہ ہیر بنائی
میں بھی ریس اوسے دی کر کے لکھی توڑ نبھائی

احمد یار مرالوی ہوراں ریس تاں وارث دی کیتی۔ کرداراں دی اُساری وی وارث دے کرداراں اُتے کیتی سگوں لفظالی وی وارث دی ہی ورتی پر بوڑھ تھلے رُکھ تاں نہیں اُگدے۔

ہیر حامد شاہ دے قصے دا پلاٹ دمودر اَتے احمد والا ہے۔ ہیر اَتے طورے خاں دی لڑائی دا واقعہ گورداس توں لیا اَتے بجز قبل دی ورتی سگوں مقبل دے سگویں شعر وی سُتے سبھا حامد نے لے لئے۔ونگی ویکھو:

کہیا بھابیاں پیاریا جا ناہیں منت دار تیرے اگے ہونیاں ہاں
تیرے مکھوں گلاب دے پھل کردے اسیں گند کے ہار پرونیاں ہاں
تیرے نام توں رانجھیا لکھ واری گھول گھتیاں جوگناں ہونیاں ہاں
اساں جیو جامہ تیرے پیش کیتا حکم کریں سو من کھلونیاں ہاں (54)

ہیر مقبل دا بند ویکھو:

کیہا بھابیاں رانجھیا چھوڑ ناہیں تیری تھاؤں اسیں ہل جونیاں ہاں
تیرے مکھ بولیندیاں پھل کردے اسیں گند کے ہار پرونیاں ہاں
کل جیو جامہ تیرے پیش کیتا حکم کریں سومن کھلونیاں ہاں
تیرے نام توں مقبلا لکھ واری گھول گھتیاں چوکھنے جونیاں ہاں (55)

حامد شاہ نے قصہ بیتاں وچ لکھیا۔ پر کدھرے کدھرے دوہڑے وی دتے نیں۔ جتھے نواں حال شروع کیتا اک دوہڑا وی دے دتا۔ ایہہ پرانی بھاکھا دا طریقہ اے۔ اَتے ایہہ کِوتا دے رنگ نوں دونا چمکاوندا اے۔ مقبل اَتے وارث وانگر عنوان فارسی وچ دیوان دی تھاں عنوان دوہڑیاں دی شکل وچ ورتے نیں اک دوہڑے دی ونگی ویکھو:

عشق شہنشاہ جانیوں اندر دوہاں جہان
عرش تائیں تا فرش تک غالب عشق سیہان
در در منگدے بھکھیا ہن راجے تے سلطان
حامد عشقے باجھ جو ہیگا اوہ حیوان (56)

انج تاں ساری کِوتا ہیر دے قصے دی اُچے درجے دی اے پر دوہڑے تاں خاص کر رس دے بھرے ہوئے ہین اَتے بیتاں نالوں اُچیری تھاں رکھدے نیں۔ کوی پچھلی عمر وچ عشق دا بھیت جاتا اَتے سارے قصے وچ عشق مجازی نوں عشق حقیقی وچ پلٹا دین دی کوشش کیتی۔ صوفیانہ خیال جاں عشق دی فلاسفی دوہڑیاں وچ بھر دتی۔ کجھ دوہڑے ویکھو:

جس نوں مزا عشق دا، اُس نوں کھان کیہ آکھ
سویں نہ راتیں نیندوچ، دنے مصیبت لاکھ
نہ ہسدا نہ روندا، سر وچ پاوے راکھ
حامد عشق حقیقی، پکے ویلیں داکھ (57)

....

علموں باجھ عبادت ناہیں، مردانا کجھ کھٹ
بے ایمان مرے گا جاہل، یا دیوانہ خالی ہتھ

اُن نہ کولے ہووندے، سن نہ ہووے سپ
علمے باجھ فقیری حامد، جانیں چوڑ چپٹ (58)

حامد عباسی ہوراں وارث شاہ وانگوں "ہیر" نوں تمثیلی رنگ دتا اے پر وارث نے تمثیل انت اُتے سنائی۔ حامد ہوراں تمثیل شروع وچ ای بیان کر دتی لکھدے نیں:

رانجھا روح تے ہیر ہے عقل کلی عاشق پاک معشوق سیہان میاں
عقل کلی عاشق نت روح دا، ہے تِس نوں نہ ہور دھیان میاں

ایسے تمثیل وچ اگے لکھدے نیں:

پنج پیر حواس پنج ظاہری نے اَتے باطنی پنج حواس جانی
مدد روح دے نال ہین ایہہ کردے اَتے بخششاں نال قیاس جانی
کیدو لنگا ہے وہم شیطان جانو تابع روح دے عقل دا مول ناہیں
رات دینہہ وسواس ہے کم جس دا مجلس روح دی کرے قبول ناہیں (59)

حامد شاہ عباسی دا دور سیاسی اَتے سماجی طور اُتے افراتفری دا دور سی۔ رنجیت سنگھ دی شاہی توں پہلوں پنجاب وچ سکھاں دِیاں باراں مسلاں قائم ہوگئیاں سن گھروگھری نویں سرکار سی۔ راجے رعیت نوں لُٹ دے پئے سی۔ کوی نے اوس عہد دی سیاسی سماجی حالت دا نقشہ خوب کھچیا اے۔ ظالم دی بدنیتی اَتے ظالم دی حد اُلیکی۔ کوی دی سیاسی سوجھ دا وی اندازہ ہوندا اے۔

طورے دیس تاں لُٹ خراب کیتا پائی ملک دے وچ سی آپ لوٹی
کسے پاس ہتھیار نہ رہیا مولے کسے ہتھ نہ آوندی نظر سوٹی
تیڑوں لئی لنگوٹی تے سروں ٹوپی ڈر دانہ پکڑے کوئی ہتھ روٹی
کدوں فتح پائی ایہا کسے رعیت نال ہووے جس دی نیت کھوٹی
رعیت پر جانوں ہین گے راجیاں دے رعیت راجے دی ہے وڈی شان میاں
رعیت راجیاں دی آبرو ہیگی رعیت راج دا ہے وڈا تان میاں
رعیت خاص سپاہ ہے راجیاں دی رعیت راجیاں دا وڈا تان میاں
پر اپنی کھوہندا اُلٹ رعیت شامت پہنچ دی اے جیہدی آن میاں (60)

حامد نے قصے وچ خالص پنجابی محاورہ ورتیا اَتے چال صاف اے حامد شاہ گُر داس پور دے جم

پل سن ایس لئی اوہناں دے قصے وچ ماجھے، دوآبے دا لہجہ خاص جھلکاں ماردا اے۔ سوانیاں دا لہجہ اَتے بالکل دوآبناں دا لہجہ معلوم ہوندا اے۔ رانجھے نوں بھابھیاں نے بے حال پئے نوں ویکھیا تاں بولیا:

''ہائے ہا! میٹھے پیارے کیہ ہویا؟ اک آکھدی رنگ سہیلڑے نُوں
''جوکھن جانیاں کیہ ہوئی آباب تیری'' دوجی آکھدی گرب گہیلڑے نُوں
''گھُمی جانی ہاں تیرے کھرے دیدن پچھے'' رانجھنے اوس البیلڑے نُوں
''جدوں پکڑ بھورڑا گیا باہر، پچھوتاوندیاں نے اوس ویلڑے نوں (61)

احمد یار مرالوی ہوراں ''قصہ ہیر رانجھا'' وچ دوہڑے وچ دا چھند ورتیا اے۔ قصے دا مضمون وارث شاہ والا اے اَتے کِوتا وچ ٹھیٹھ پنجابی ورتی اے۔ اوس عہد دے زمینداراں دی معاشرت دی سوہنی تصویر کھچی اے۔ مولوی ہوراں مبالغے توں کم نہیں لیا سگوں ایس نوں لفظاں دی بندش نال پورا کیتا اے۔ جیویں رانجھے دی تعریف کردیاں آکھدے نیں:

کنیں بندے پٹا گل لنگی بودیاں دھو چھنڈ کائیاں
رانجھا رانجھا کردی احمد یارا مُونہہ سکدا ابھر جائیاں
شام رسیلا روپ رانجھے دا سر جھنڈ بھنبھلیالی
خونی نین سیلے سُرمیلے لعل لباں دی لالی
ہتھیں کنگن گل وچ ہسی مونڈھے لوئی کالی
احمد یار سنہری مرلی کھونڈی شاماں والی (62)

احمد یار مرالوی ہوراں اپنی کوتا وچ خوبصورت تشبیہاں اَتے رمزاں ورتیاں نیں جیہناں پاروں کِوتا دا اثر ودھ گیا ہے۔ کوی ہیر دی تعریف کردیاں لکھدا اے:

مُونہہ مہتاب شکار حسن دا پھسیا زلف کنڈل وچ
قطرہ شبنم دا گل اُتے کنیں موتی گل وچ
زلفاں خم درخم رخ اُتے لپٹے نانگ صندل وچ
نہ کوئی حور پری سرجی اُسدی ڈول شکل وچ
وینیاں ویل سواریاں کسی کنگن پیٹھی دل وچ
احمد یار سونے دی پتلی آئی کسے اول وچ (63)

ہیر دے جُسّے دی تعریف وی رمزاں اَتے سینتاں وچ کیتی گئی اے۔

سوہا کُرتا لہراں مارے جیویں بجلی شفق وچ
دو مرغائیاں بحرِ حسن دیاں تردیاں غرق عرق وچ
یا دو میوے پھل اناریں شبنم لعل ورق وچ
یا دو فرنگی جنگی خونی درد منداں دے حق وچ
یا قطب دکھن پربت دے گئی سیر زمینے
یا جڑے ہوئے دو لعل بدخشاں والے اُپر سینے (64)
لک دی سوہی چادر وچوں بھکھن طلے دِیاں پھاٹاں
ساق بلوریندے لشکارے حسن ندی دیاں ٹھاٹھاں (65)

احمد یار وی وارث شاہ دی ریس وچ کرداراں توں مکالمے فطری انداز وچ لکھواوندے نیں۔ جیویں جوگی دے مکالمے وچ مولوی صاحب جوگ توں چنگے جانو معلوم ہوندے نیں۔ بالناتھ دارانجھے نال مکالمہ ویکھو:

ناتھ کہے سن بچے بالے جوگ سکھن گل کھوٹی
بھوئیں سونا اَتے منگ کھانا نیت نہ رکھنی کھوٹی
استری پورکھا جے کوئی ویکھئے منگ لئے اک روٹی
ویکھ روپ نہ چِت بھرمایئے چاڑیئے کچھ لنگوٹی (66)

کوی دی کوِتا وچ پنجابی کہاوتاں دی ورتوں وی ملدی اے۔ کدھرے فارسی شبداولی دارنگ وی اُگھڑواں ملدا اے۔ پر احمد یار مرالوی ہوراں ''قصہ ہیر رانجھا'' وچ منڈی بہاءالدین اَتے پھالیے دی بُوہ دی بولڑی ورتی اے۔ اک ونگی ویکھو:

راتیں چاک مسیتی گھلیا ظلیاں جیو بھایاندا
پچھلے سوتے ہیر دُدھے دا چھناں بھر کے آندا (67)

ہیر نوں سد کول بہایا اکس دیہاڑے ماوٗ
دھیئے کملے کوک وگاڑن گلیں لاگھو ساوٗ (68)

مکدی گل ایہہ ہے کہ سکھی دوروچ وی دمودر دی ٹوری ہوئی ہیر ادب دی ریت نوں حامد عباسی اَتے احمد یار مرالوی ہوراں نبھایا۔ اوہ دور پنجابی کِوتا وچ قصے لکھن دا سی۔ ایہناں شاعراں وی ہیر ادب وچ اپنا سیر رلایا۔ حامد دی کِوتا دا رنگ تاں احمد گجر دی کِوتا دا رنگ اے۔ پر زبان، محاورے اَتے شعری رس پاروں احمد یار مرالوی نالوں اوس دی ہیر چنگیری اے۔ اوہدی بولی وچ بھاشا دا میل اے جدوں کہ احمد یار کول فارسی شبداولی وی موجود اے۔ ہوراتے ہور احمد یار مرالوی ہوراں قصے دے عنوان وی وارث اَتے مقبل وانگوں فارسی وچ دتے نیں۔ پنجابی نوں ایہناں دی دین ایہہ ہے کہ ایہناں سکھی دور وچ قصہ ادب دی ریت نوں اگے ودھایا۔

حوالے

(1) بدھ سنگھ، باوا، پریم کہانی لاہور: پنجند اکیڈمی، 1988ء، ص245

(2) اوہی، ص201

(3) سید اختر جعفری، ڈاکٹر، نویں زاویے لاہور: پبلشرز ایمپوریم (رجسٹرڈ)، 1992ء ص102

(4) بدھ سنگھ، باوا، پریم کہانی ص232

(5) محمد افضل خاں، ''ہیر رانجھا دا قصہ وارث توں پہلاں اَتے پچھوں''، پنج دریا وارث نمبر، جلد 12 لاہور: اکتوبر- نومبر 1969ء، ص360

(6) سید محمد لطیف، تاریخ پنجاب لاہور: تخلیقات، 1994ء، ص680

(7) اوہی، ص912

(8) اوہی، ص1044

(9) اوہی، ص669

(10) غلام سرور، مفتی، تاریخ مخزن پنجاب لاہور: دوست ایسوسی ایٹس، 1996ء ص490

(11) ہرنام سنگھ شان، سسی ہاشم، دِلی: دھنپت رائے اینڈ سنز، 1959ء، ص367

(12) اوہی، ص368

(13) اوہی، ص369

(14) اوہی، ص368

(15) اوہی، ص374

(16) اوہی،ص375

(17) اوہی،ص375

(18) اوہی،ص375

(19) اجمیر سنگھ، ڈاکٹر، پنجابی ساہت دا آلوچنک اتہاس (1801 1805 ء)، جالندھر: بھاشا وبھاگ پنجاب، 1983ء ص167

(20) اوہی،ص167

(21) اوہی،ص167

(22) اوہی،ص168

(23) اوہی،ص168

(24) اوہی،ص170

(25) اوہی،ص171

(26) اوہی،ص171

(27) اوہی،ص175

(28) اوہی،ص175

(29) اوہی،ص175

(30) اوہی،ص176

(31) فضل حق، قاضی، نکھیڑے لہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء،ص65

(32) بدھ سنگھ، باوا، پریم کہانی،ص310

(33) شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار: فکر تے فن لہور: مکتبہ میری لائبریری، 1984ء،ص45

(34) اوہی،ص70

(35) احمد یار مرالوی، قصہ ہیر ورانجھا لہور: در مطبع مفید عام با اہتمام لالہ موتی رام، 1928ء ص4

(36) شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار مرالوی فکر تے فن،ص104

(37) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، لہور: در مطبع رفاہ عامہ سٹیم پریس، 1908ء،ص3

(38) اوہی،ص4

(39) اوہی،ص5

(40) اوہی،ص5

(41) اوہی،ص6

(42) احمد یار مرالوی، مولوی، قصہ ہیر ورانجھا ص2

(43) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، ص206

(44) اوہی، ص208

(45) احمد یار مرالوی، مولوی، قصہ ہیر ورانجھا، ص143

(46) اوہی، ص143

(47) اوہی، ص147

(48) اوہی، ص147

(49) اوہی، ص149

(50) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، ص11

(51) اوہی، ص18

(52) اوہی، ص181

(53) احمد یار مرالوی، مولوی، قصہ ہیر ورانجھا، ص41

(54) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، ص29

(55) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مرتب، ہیر مقبل، لہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء، ص5، 4

(56) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، ص174

(57) اوہی، ص149

(58) اوہی، ص177

(59) اوہی، ص7

(60) اوہی، ص11

(61) اوہی، ص26

(62) احمد یار مرالوی، مولوی، قصہ ہیر ورانجھا، ص3

(63) اوہی، ص7

(64) اوہی، ص7

(65) اوہی، ص8

(66) اوہی، ص89

(67) اوہی، ص18

(68) اوہی، ص37

خالی

تواریخ

خالی

بھگت سنگھ دا اِنقلابی وِرثہ

نوٹ: (بھگت سنگھ دی حیاتی (28 ستمبر 1907ء توں 23 مارچ 1931ء)، اوس دا کم تے اوس دی فکر سرمایہ داری نظام، سامراج، ذات پات دے نظام تے مذہبی گروہ بندیاں دی مخالفت اُتے سمجھوتا نہ کرن والی جدوجہد نال بھری پئی اے۔ ہیٹھلے مضمون وچ اوہدے جذبے، انقلابی سرگرمیاں، خیالات، نظریات اُتے اوہدے اِنقلابی ورثے دا بھرواں جائزہ لیا گیا اے۔ ایہہ 8 اپریل 1929ء سی جد بھگت سنگھ اُتے بی۔کے۔دت نے سینٹرل اسمبلی وچ ''انقلاب زندہ باد اُتے برطانیہ دی توسیع پسندی مردہ باد'' دے نعریاں نال لوکاں دے ذہناں نوں کیل دِتا۔ شاید 1947 توں ہُن تک دی ہندوستان دی تواریخ وچ ایہناں دوہاں نعریاں دی اہمیت کدے اینی نہیں سی جنی اج اے۔ جدوں اسیں بھگت سنگھ دا سوواں جنم دِن منا رہے ہاں۔

امریکہ دے خطرناک مَل مارُو ارادے نہ چھیڑا بھارت سگوں پورے جگ لئی اُچیچے طور نال ایشیا، افریقہ، عرب اُتے لاطینی امریکہ دیاں قوماں خلاف حقیقت دا روپ دھار دے پئے نیں۔ عراق، لبنان اُتے فلسطین وچ ایس خطرے نے سدھا ساواں امریکہ اُتے اسرائیل دی فوجی مداخلت دا روپ دھار لیا اے۔ ایران اُتے شمالی کوریا نوں دھونس دھپے دا ساہمنا اے جدکہ کیوبا اُتے وینز ویلا ہر ویلے ایہدیاں سازشاں اُتے مجرمانا کارروائیاں نال جُوجھ رہے نیں۔ ہندوستان اُتے کجھ دوجے ملکاں نوں دباؤ دا ساہمنا اے جو خارجہ پالیسیاں دے ناں اُتے صرف ایہناں دی آزادی لئی خطرہ نہیں سگوں اپنے لوکاں دیاں لوڑاں لئی اپنی ملکی پالیسیاں بناون وچ وی مداخلت دا ساہمنا کرنا پیندا اے۔

ایہہ اوکھا ویلا سانوں بھگت سنگھ اُتے چی گویرا دی یاد دواندا اے جیہناں مل مارو سامراج دے خلاف جنگ لڑی۔ چی گویرا دی کہانی کُل جگ جاندا اے پر برطانوی سامراج

دے خلاف بھگت سنگھ دی جدوجہد نوں ساہمنے لیاون دی لوڑ اے کیوں جو چی گویرا دی داستان وانگوں ہر تھاں آزادی لئی جھوجھدے لوکاں نوں متاثر کرن دی صلاحیت رکھدی اے۔)

ایہہ 8 اپریل 1929ء سی جد بھگت سنگھ اَتے بی۔ کے۔ دت نے اپنی گل کہن لئی سینٹرل اسمبلی، جیہنوں اجوکا پارلیمنٹ آکھیا جاندا اے، وچ بے ضرر بم سٹیا۔ ایہہ اوہ ویلا سی جد دو نعریاں ''انقلاب زندہ باد'' ''سامراج مردہ باد'' نے برصغیر دے لوکاں دے خیالات نوں بدل کے رکھ دتا۔ اصل وچ ایہناں نعریاں برصغیر وچ جاری انقلابی تحریک وچ وڈی تبدیلی دا احساس اُجاگر کیتا۔ ایہناں دو نعریاں نے انقلابیاں دے پرانے مشہور نعرے ''بندے ماترم'' دی تھاں لے لئی۔ ایہہ تبدیلی چھڑی زبان دی نہیں سی کہ سنسکرت دے الفاظ والے نعرے دی تھاں ہندی اَتے انگریزی الفاظ والے نعرے نے لے لئی سگوں ایہہ دیس اندر انقلابی تحریک دے شعور دی بیداری دا احساس و دھن دی علامت سی۔ ایس تبدیلی دی کرنی دا آگو بھگت سنگھ توں علاوہ کوئی نہیں سی۔ اوس اپنے انقلابی تحریک دے تجربیاں اَتے ساری جگت اندر چل رہیاں انقلابی تحریکاں نوں گوکھن توں بعد سوویت یونین دے تجربیاں توں ایہہ سِٹا کڈھیا ''ایہہ کافی نہیں بئی دھرتی ماں نوں باہرلے حاکماں توں آزاد کروایا جاوے سگوں ایس توں وی ودھ اہم گل ایہہ ہے جو غلامی دے ایس سارے نظام نوں سمجھیا جاوے جیہڑا قوماں دی بربادی دی وجہ اے۔ مطلب سامراجی نظام اَتے پھیر ایہہ گل سمجھن دی لوڑ بئی ایہنوں مُکایا کیویں جاوے؟''

ایہہ گل سمجھنی بڑی دلچسپ اے جو بھگت سنگھ نے اپنی عمر دے چودھویں جاں پندھرویں سال ہی ایس جدوجہد دا مُڈھ بدھا۔ 1947ء توں ہُن تیک ہندوستان دی تواریخ وچ اجیہا ویلا نہیں آیا جدوں ایہناں دو نعریاں دی اتنی اہمیت ہووے۔ کیوں جے اجوکی سامراجی قوت اج ماضی توں بہتی بھیڑی شکل اختیار کری بیٹھی اے۔

جانکاری

بھگت سنگھ 28 ستمبر 1907ء نوں لائل پور (فیصل اباد) دے اِک پِنڈ بنگے' وِچ جمیا۔ اوسے دِن دُوجی خوشی دی خبر ایہہ ملی بئی اوہدے چاچے اجیت سنگھ اَتے سورن سنگھ نوں برطانیہ

دیاں جیلاں وچوں رہا کر دتا گیا۔ سورن سنگھ جس نوں جیل وچ ٹی بی ہو گئی سی' 24 سالاں دی عمرے مر گیا۔ اوہدا انقلابی چاچا اجیت سنگھ، جیہڑا بھارت ماتا سوسائٹی دا آگُو وی سی، اَتے لالا جپت رائے نال 1909ء وِچ اوہنوں دیس نکالا دِتا گیا سی۔ اوس ویلے بھگت سِنگھ اجے دو گو ورھیاں دا ای سی۔ اجیت سنگھ دیس اوس ویلے پرتیا جدوں دیس آزاد ہو رہیا سی اَتے اوہدے اگلے دیہاڑے 15 اگست 1947ء نوں ڈلہوزی وِچ چلانا کر گیا۔

12 سال دی عُمرے بھگت سنگھ اپریل 1919ء وِچ جلیانوالہ باغ وِچ قتلام توں مگروں گیا تاں رت وِچ بھجی ہوئی ریت چُک لیایا۔ 14 ورھیاں دی عمرے' جدوں اوہ لہور دے اِک سکولے پڑھدا سی اوس اپنے دادے نوں ریلوے ملازماں دی 1921ء وچ ہون والی ہڑتال دی خبر دِتی۔ 15 سال دی عمرے نیشنل کالج وِچ داخلہ لیا۔ ایس توں پہلاں اوہ اپنے پِنڈ وِچ اکالی دے کامیاں دے وکھالے نوں 'جی آیاں نُوں' آکھ چکیا سی۔ جس دا کارن 4 فروری 1921ء دی اوہ ہونی اے جس وچ مہانت نرائن داس نے انگریزاں نال رل کے 140 سِکھاں نوں ننکانہ صاحب دے گوردوارے وِچ مار دِتا سی۔

بھگت سنگھ دے اندر وسدے انقلابی نوں قابو کرن لئی اوہدے گھر والیاں' خاص کر اوہدے پیو نے اوہدے ویاہ بارے وچاریا۔ ایس توں پہلاں ای گھر وچ دو زنانیاں سن' اِک اوس دے چاچے سورن سنگھ دی بیوہ اَتے دُوجی بی بی ہرنام کور' جیہڑی اوہدی دیس نکالے چاچے اجیت سنگھ دی تیویں سی۔ سوال تاں ایہہ سی بئی جے ویاہ اجیت سنگھ نوں وس وِچ نہیں کر سکیا تاں بھگت سنگھ نوں کیویں قابو وِچ رکھے گا؟ بھگت تاں پہلاں ای چاچیاں لئی دُکھی سی اَتے اوہدا موہ اپنی چاچی نال بہت سی۔ بھگت سنگھ دے سنگی جے دیو گُپتا مُوجب، بھگت سنگھ نوں ماں پیو نے چاچی نوں دِتا ہویا سی' کیوں جو اوہدے چاچے نوں لما دیس نکالا مِلیا ہویا سی۔

اوہ اپنے چاچے اجیت سنگھ دا سیاسی پُتر وی سی جیہڑا اخیر ویلے تیکر اوس نال جُڑیا رہیا۔ اجیت اپنے وچاراں مُوجب پنجاب دے کانگریسی لیڈراں وِچ بہت اُچیرا سی کیوں جو اوس نوں انڈیا دی آزادی دے مطلب دا چنگا گیان سی۔ اوس دے وچار عام کانگریسیاں نالوں بہتے انقلابی اَتے سامراجی نظام پاروں ہون والیاں اوہناں دیاں معاشی بدحالیاں بارے دس پاؤندے سن۔ بھگت سنگھ نے اپنے چاچے دِیاں اُچیاں سوچاں توں وی پار لنگھ کے آزادی لئی مارکسسٹ دے

آزادی نظام نوں اپنایا۔

اوس پندرھاں ورھیاں دی عمرے اپنے پیوتوں چوری چورادے واقعے توں پہلاں ای مہاتما گاندھی دی NON-COPRATION دی تحریک دی واپسی بارے سوال کیتا سی۔ اصل وچ 1922ء وچ چوری چورا توں مگروں NON-COPRATION نوں مُکاون نال پورے ہندوستان دے نوجواناں اُتے انقلابیاں نوں کراہے پادِتا سی۔ چندر شیکھر آزاد اوہناں جواناں وچوں ای اِک سی جیس 'مہاتما گاندھی کی جے' دا نعرہ لاون اُتے مار کھادی سی، پر اوس نوں ایس تحریک دے مکاون دا اینا دُکھ ہویا جو اوس مُڑ کدے وی انقلابی سرگرمیاں وچ گاندھی اُتے اعتبار نہ کیتا۔ شیکھر دی ایس توں مگروں، آر داس، جواہر لال نہرو، سبھاش چندر بوس، لالا جپت رائے اَتے مدھن موہن ملویا نال جُڑت رہی پر گاندھی نال نہیں۔ گاندھی ولوں سُکھ دیو دے خط دا جواب اوس دے پھاہے لگن توں مگروں 'ینگ انڈیا' وچ ساہمنے آیا۔ اصل گل تاں ایہہ اے بئی گاندھی نے اوہ پتر وصولیا ہی اودوں سی جیہڑا سُکھ دیو اَتے بھگت سنگھ نے راج گُرو دے پھاہے لگن توں تھوڑا چر پہلاں لکھیا گیا سی۔

1922ء وچ سول نافرمانی دی تحریک دے خاتمے نے پورے دیس وچ انقلابی تحریک نوں بدل دِتا، جس دیاں شاخاں پہلاں توں ای ساجھے بنگال وچ اپوشلن اَتے یوگنترا اَتے ہندوستان ریپبلکن ایسوسی ایش (HRA) دے ناواں توں چل رہیاں سن۔

1923ء وچ بھگت سنگھ کانپور۔ آ گیا اَتے اپنے پیو نوں اِک چٹھی راہیں ایہہ سنیہا دے آیا بئی ہُن اوہ ویاہ دے بارے کوئی وِچار نہیں رکھدا کیوں جے اوس نے اپنا جیون قوم دے ناویں لا چھڈیا اے۔ اوس دے نیشنل کالج دے اک اُستاد جے چندر ودیالنکر نے کانپور دے رسالے 'پرتاب' دے ایڈیٹر اَتے ساجھے صوبیاں دے کانگریسی لیڈر دے ناویں اک تعارفی خط وی لکھ کے بھگت سنگھ نوں دِتا سی۔ اوہنے نہ صرف 'پرتاب' وچ کم کیتا سگوں اوہ زیرِ زمین انقلابی تنظیم HRA وچ جارلیا۔ اوس تنظیم دے آگو سچنار ناتھ سنیال سن، جیہناں نے 'باندھی جیون' لکھیا سی اَتے انڈیمان وچ کالے پانی دی سزا بھوگی سی۔ بھگت سنگھ ایس توں پہلاں وی اِک وار لہور وِچ ایہناں نوں مِل چُکا سی۔ کانپور وچ اوہدی ملاقات بجوئے کمار سنہا، شِوورما، جیدر کپور، بی۔ کے۔ دت نال ہوئی۔ لہور وِچ اجے گوش، سُکھ دیو اَتے بھگت وتی چرن وورا اوس دے سنگی کامریڈ

سن۔ چھ مہینے 'پرتاب' وِچ بلونت دے قلمی ناں توں لِکھن' وقتی طور اُتے ہڑھ دے ماریاں دی امداد لئی علی گڑھ دے نیشنل سکول دے ہیڈ ماسٹر دے طور اُتے کم کرن توں مگروں اپنی دادی دی بیماری دی خبر سُن کے لہور پرت آیا۔ ایس توں وکھ اوس گھر دیاں نوں ویاہ نہ کرن اُتے وی راضی کر لیا۔

ستارھویں ورھے ای اوہ ایڈا سیانا ہو چکیا سی جو اوس نوں پنجاب وچ بولی دے مسئلے بارے ہندی وچ مضمون لکھن پاروں اک انعام وی دِتا گیا سی۔ 25-1924ء وچ اوس نے دو مضمون وشو پریم (جگ نال پیار) اَتے 'یوک' لِکھے جیہڑے ''مٹ والا'' وچ بلونت سنگھ دے ناں توں چھپے سن۔ ایس توں وکھ اِک آرٹیکل جیہڑا 1926ء وچ ببر انقلابیاں نوں پھاہے لاون اُتے لکھیا' جس داناں 'ہولی کے دن رت کے چھینٹے'' ''اک پنجابی نسل'' دے ناں توں چھپیا۔ 1930ء وچ اوس ''میں بے دین کیوں آں'' لکھیا جس وچ اوس نے 1926ء دے اخیر وچ لادینیت نوں اپناون بارے اپنے وچار لکھے' جد کہ اوس ویلے اوس دی عمر مساں 19 ورھے سی۔

1924ء دے زمانے دورکا داس لائبریری لہور وچ بہت وڈی گنتی وچ مارکسسٹ ادب اپڑیا' بھگت سنگھ اوس ویلے اوتھوں داپڑھیار سی۔ اوس نے صرف لادین ہی نہیں سگوں انسان دی آزادی دے بنیادی وچاراں اُتے وی گوہ کیتا۔ اوہ پنجاب دے 'کرتی گروپ دے ذریعے، جیہڑا گدھ رایٹ انقلابیاں دا حصہ بن چکیا سی، مارکسسٹ بن گیا۔ اوس نے 'کرتی وچ مختلف موضوعات اُتے وی لکھیا جس وچ 'کمیونزم اَتے ایس داحل' 'اچھوتاں دا مسئلہ' اتے 'دین اَتے ساڈی آزادی دی کوشش' شامل سن۔ جے کوئی گدھ رائٹ دے انقلابیاں نال بھگت سنگھ دا اختلاف سی اوہ انقلابیاں دے پروگراماں بارے سی۔

اوس دے سنگی کامریڈاں ایس گل نوں من لیا سی بئی دیس نوں ایس نیندر توں جگاون لئی اَتے غیر کالونی نظام دی تحریک نوں اگے ودھان لئی جواناں نوں قربانی دے جذبے نال انقلابی کم کرن دی لوڑ اے۔

سوشلسٹ ایجنڈا

1928ء وِچ نہ صرف بھگت سنگھ سگوں سُکھ دیو اَتے بھگوتی چرن وو ہرا پنجاب توں بی جے کمار سنہا' شِوورما اَتے جے دیو کپور یو پی توں ایس گل اُتے راضی ہو گئے سن جو انقلابی پارٹی لئی

اِک سوشلسٹ ایجنڈے دی لوڑ اے۔ ایس گل نوں توڑ پچاون لئی اوہناں HRA دی سنٹرل کمیٹی دا کٹھ فیروز شاہ کوٹلہ دِلی وِچ ستمبر 1928ء نوں ہنگامی طور اُتے سدیا۔ بھگت سنگھ دے نال لمے صلاح مشوریاں مگروں سُکھ دیو، بی جے کمار سنہا، شِو ورما اَتے جے دیو کپور دی حمایت دے نال HRA دا ناں (HSRA) ہندوستان سوشلسٹ ری پبلکن ایسوسی ایشن رکھ دِتا گیا۔ ایس دے وِچ سوشلسٹ دے اکھر دا وادھا گاندھی دے ایمرجنسی دے دوران انڈین آئین دے ناں وچ سوشلسٹ دے وادھے وانگوں بناوٹی نہیں سی۔ ایس نوں چنگی طرحاں انڈین انقلاب دے خاص مقصد لئی ورتیا گیا سی۔ ایس دی حمایت چندر شیکھر آزاد جیہے سوجھوان نے بھگت سنگھ اُتے پورا اعتبار کر دیاں ہویا کیتی سی۔

HSRA دے بناون توں پہلاں بھگت سنگھ نے لوکاں نوں منظم کرن دی تربیت حاصل کر لئی ہوئی سی۔ اوس نے اٹلی دے جواناں دی تنظیم وانگ نوجوان بھارت سبھا (NBS) 1926 وِچ بنائی۔ بھگت سنگھ ایس دا جنرل سیکرٹری اَتے بھگوتی چرن ووہرا ایس دا پروپیگنڈا سیکرٹری سی۔ دوجے کماں دے نال NBS دا اک کم ایہہ سی جو اوہ دیش بھگتاں دیاں فوٹواں دا شو آرگنائز کرن۔ ایہہ لوک کرتار سنگھ سرابھا توں بہت متاثر سن جس نوں 1915 وچ لہور وچ اُنھی ورھیاں دی نِکی عمرے پھاہے لا دتا سی، جس دی فوٹو ہمیشہ بھگت اپنے بٹوے وچ رکھدا سی۔ ایس ویلے وچ ای گدھرائٹ کمیونسٹ ماسکو توں کمیونسٹ تھیوری بارے چنگی طرحاں تربیت لے کے پرت آئے سن اَتے اوہناں 'کرتی' جتھا بنا لیا سی۔ سنتوک سنگھ نے اک پنجابی رسالہ 'کرتی' کڈھیا جس دے نال بھگت سنگھ وی لکھاری دے طور اُتے جُڑیا ہویا سی۔ سنتوک سنگھ دی بے وقتی موت توں مگروں سوہن سنگھ جوش ایس دے ایڈیٹر بنے تاں بھگت سنگھ نے کجھ چر تائیں 'کرتی' دے کامے دے طور اُتے وی کم کیتا کیوں جو اوہ سوہن سنگھ دے نال NBS دے کماں وچ جُڑے ہوئے سی۔

NBS دے لہور وچ بنائے جاون توں پہلاں ای اوہ کانپور دے کمیونسٹاں نال جُڑے ہوئے سی جیہڑا اوس ویلے اک ورکنگ کلاس دا شہر سی۔ اوہ ستیا بخت، رادھا موہن گھلک جی اَتے شوکت عثمانی ورگے کمیونسٹاں نال جوڑ رکھدے سن۔ بھگت سنگھ عملی طور اُتے انڈیا دی کمیونسٹ پارٹی نال جُڑیا ہویا سی۔ اوس دے بعد دے کماں توں لبھدا اے جے اوہ کمیونسٹ پارٹی دے شروع دور وچ اوس دا ممبر نہیں سی پر اوہنے مظفر احمد نال جیہڑے 1924ء وچ کانپور کیس توں مگروں جیل

بھوگ کے آئے سن لہور وچ ملاقات کیتی سی۔ جس ویلے بھگت سنگھ دے کول کمیونسٹ پارٹی وچ رلن دا کوئی جھاکا وی نہیں سی' اوس ویلے اوس دے سنگی اپنی انقلابی تنظیم HSRA اُسارن داو چار رہے سن۔ اوہنوں ایس گل دا چنگی طرحاں چانن سی بئی آخر کار HSRA نوں کامیاں' کساناں' پڑھیاراں اَتے دوجے سوسائٹی دے انقلابیاں نال بھرنا اے۔

بھگت سنگھ اَتے اوہدے جتھے دا خیال سی بئی لوکائی دی ماڑی سیاسی حالت دی وجہ نال ایہو جیہے انقلابی کم دی لوڑ اے جس وچ جوان انقلابیاں راہیں برطانوی سامراج دے خلاف سُتی لوکائی نوں کھڑا کیتا جاسکے۔ سوہن سنگھ جوش نے بھگت سنگھ نال اپنیاں چار ملاقاتاں وچ ایس لوڑ نوں منندیاں ہویاں اپنی لکھت وچ شامل کیتا۔ پر ستمبر 1928 وچ HSRA دے بنن مگروں کجھ سیاسی بدلا آیا جس پاروں HSRA نوں اک تگڑی لوکائی وی تنظیم بناون داو یلا نہ لبھیا۔ پر NBS توں وکھ لہور سٹوڈنٹ یونین' بال سٹوڈنٹ یونین اَتے بال بھارت سبھا جیہیاں لوکائی دیاں تنظیماں بن گئیاں۔

بڑی اچرج گل اے جو NBS نے بھارت سبھا دی مدد کیتی جس وچ باراں توں سولھاں ورھیاں دیاں عمراں دے پڑھیارر لے سن۔ ساڈے کسے تواریخ دان اج تک ایس گل اُتے کوئی توجہ نہیں دِتی۔ بال بھارت سبھا دے امرتسر دے صدر خان چند نوں، جس دی عمر صرف گیارھاں ورھے سی، ترے مہینے دی جیل ہوئی۔ اَتے ایس توں مگروں لیش نوں جیہڑا صرف دس ورھیاں دا سی اتے بال بھارت سبھا دا سیکرٹری جنرل سی۔ اوہ بعد وچ روزنامہ ''ملاپ'' اردو دا ایڈیٹر وی رہیا۔ اوس اُتے ترے مقدمے بنائے گئے سن جیہناں وچ لہور سٹی کانگریس اَتے NBS دی حمایت دا مقدمہ وی سی۔ اوہنیں دِنیں 1192 انقلابیاں نوں جیہناں دِیاں عمراں پندھراں سالاں توں گھٹ سن پھڑیا گیا۔ بال بھارت سبھا توں ہٹ کے بال بھارت سٹوڈنٹ یونین وی فعال سی۔ اوس ویلے بھگت سنگھ نے پنجابی جواناں نوں ایہناں تنظیماں وچ شامل ہون لئی تیار کیتا سگوں

لہور سٹی کانگریس وی ایس دے کردار توں بہوں متاثر سی۔ بلدیو راج داپوترا لالہ جپت رائے بال سٹوڈنٹ یونین دا سیکرٹری سی اَتے دیہانت رائے صدر۔ ایہہ ساری دیش بھگتی' بھگت سنگھ اَتے اوس دے کامریڈ ساتھیاں دے کارن پھیلی سی۔

سامراجی دھڑے اُتے کھور

جوان نسل اُتے بھگت سنگھ دا اثر دیکھدیاں ہویاں پنجاب پُلس نے اوہنوں مئی 1927ء وچ دشہرا بم کیس (اکتوبر 1926ء) دے چکر وچ پھڑ لیا۔ اوس نوں چھ ہفتیاں لئی جیلے پا دِتا۔ اوس سمے بھگت سنگھ نے پنجاب اندروڈیاں سرگرمیاں پلان کیتیاں پر ایہناں کماں لئی پہلاں توں کجھ راہ ہونی چاہیدی سی۔ اَتے اوہنیں دِنیں ای سائمن کمیشن انڈیا اپڑیا۔ لالہ لاجپت رائے نال ایہناں دے سامراجیاں نال جوڑ بارے اختلاف توں وکھ اوہناں کول ایس گل دی بینتی کیتی گئی جو اوہ 30 اکتوبر 1928 نوں NBS ولوں کڈھے جان والے وکھالے دی اگوائی کرن۔ بھگت سنگھ آپ ایس جلسے وچ نہیں سی پر NBS دے لوکاں نے لالہ جی نوں بچاون دا آہر کیتا ہویا سی جدوں برطانوی پلس نال پھڈا ہویا اوس ویلے لہور دے ایس پی مکان نے لاٹھی چارج دا حکم دے دِتا اَتے اوس دے ڈپٹی سانڈرس نے لالہ جی اُتے تشدد کیتا جس دی وجہ نال زخمی ہون توں مگروں اوہ 17 نومبر نوں جگ توں مونہہ موڑ گئے۔

ایس ہونی دے جواب وچ بسنتی دیوی، جیہڑی سی۔آر۔ داس دی بیوہ سی، دیس دے جواناں نوں ہلا شیری دوائی جو اوہ دیس دے نال ہون والے دھرو دا بدلا لین۔ بھگت سنگھ ایس طرحاں دا موقعہ ہتھوں نہ جان دِتا اَتے HSRA نے ایس گل دا فیصلہ کیتا بئی سکاٹ جس لالہ جی ہوراں اُتے حملے دا حکم دِتا سی، اوس توں بدلا لیا جاوے۔ بھگت سنگھ اَتے راج گرُو نوں سکاٹ نوں گولی مارن لئی مقرر کیتا گیا۔ جے گوپال دے ذمے اوہدی پچھان کروانا اَتے چندر شیکھر آزاد دے ذمے پورے جتھے دی دیکھ بھال دا ذمہ لایا گیا۔ بھگت سنگھ نے پہلی گولی چلانی سی پر جے گوپال دا اشارہ ملن توں مگروں راج گرُو اوس اُتے گولی چلا دِتی۔ جد بھگت سنگھ نے آزاد نوں واج دے کے دسن دی کوشش کیتی بئی ''ایہہ سکاٹ نہیں'' (لہور کیس دیاں خاص گلاں ''سکھ دیو) پر اوس دی گل پوری ہون توں پہلاں ای راج گرُو ڈپٹی سانڈرس نوں گولی مار چکیا سی۔ ہُن بھگت سنگھ کول کوئی راہ نہیں سی، اوہنے وی سانڈرس نوں چار گولیاں مار دِتیاں تاں جے اوہدے بچن دا کوئی راہ نہ رہوے۔

اگلے دیہاڑے سویرے لہور وچ اشتہار لگے ہوئے سن، جیہناں وچ انقلابیاں ڈپٹی

سانڈرس دے قتل دا ذمہ قبولیا ہویا سی۔ کیوں اوہ وی لالہ جی دی موت دا سکاٹ دے نال برابر دا بھائی وال سی اَتے سامراجی طاقتاں دا ساجھے دار۔ ایس کم پاروں بھگت سنگھ نوں ایس گل دا یک ہو گیا سی جو اوس نوں مقدمے وچ پھانسی ہو جائے گی۔ پھیر بھگت سنگھ نے ایس گل نوں متھ لیا بئی باقی دی حیاتی وچ بہتے توں بہتا انقلابی کم کیتا جاوے۔

HSRA دے بہت سارے انقلابی خاص کر چندر شیکھر آزاد کاکوری دی ٹرین ڈکیتی وچ نامزد ہون پاروں روپوش سن۔ اَتے ساںڈرس دے قتل مگروں بھگت سنگھ، راج گرو، سکھ دیو اَتے دوجیاں نوں وی لُکنا پیا۔ بھگت سنگھ دُرگا بھرجائی نال کلکتہ نکل گیا، جتھے اوہ بنگالی انقلابیاں نال جڑیا رہیا اَتے پھیر اوہناں جتندر ناتھ نال لاہور آ گیا۔ تاں جے ایتھے کامریڈاں نوں بم بناونا سکھایا جاوے۔ ایس موقع اُتے HSRA اِک تھاں ہی بجھی رہ گئی۔ انڈیا دی آزادی لئی سوشلسٹ ایجنڈا رکھن پاروں ایہہ چاہوندے سن بئی کامیاں، کساناں، پڑھیاراں اَتے جواناں نوں اِکٹھا کیتا جاوے پر ساںڈرس دے قتل اَتے دوجے ایہو جیہے مقدمیاں پاروں اوہناں نوں کُھل کے کم کرن دا موقعہ نہ لبھا۔ اَتے نہ ای اوہناں نوں کانگریس دی چھاں لبھی جو اوہ سیاسی کم کر سکن کیوں جے اوہناں دیاں بہت گلاں اُتے پارٹی نال مُڈھلے اختلافات سن۔

اِنج دے اوکھے حالات وچ بھگت سنگھ اک ہی راہ ویکھ سکیا، اَتے اوہ سی گھٹ توں گھٹ جانی نقصان کیتے بنا لوکائی نوں جگاون لئی انقلابی کم کیتا جاوے۔ اوہنے اَتے اوہدے ساتھیاں، اپنیاں جاناں اِنج قربان کیتیاں جو پورے دیس نوں اوہناں دے وچاراں اَتے مقاصد دا پتہ لگ گیا۔ بھگت سنگھ نہ صرف HSRA توں سگوں ہر بندے دے ناں نال جُڑیا ہویا ''ات واد'' دا داغ دھونا چاہوندا سی۔ ایس کم لئی اوہناں انج دیاں تھاواں لبھن دی خواہش کیتی جیہناں راہیں لکھاں لوکاں تیکر اپنی واج اپڑا سکن۔

بھگت سنگھ ایس گل اُتے غور کردا پیا سی بئی اوہ اپنی جوبن رُت ایس طرحاں قربان کرن جو دیش وچ بہت سارے لوکی اوہناں توں متاثر ہو جاون اَتے دن دیہاڑے ساںڈرس دے قتل نے HSRA نوں سدھے راہے پا دِتا جس پاروں اوہناں توں لکھاں لوکی متاثر ہوئے۔ ایہو گل اوس نے اپنے عدالتی بیان وچ کُھل کے آکھی، اوہناں دی کسے نال ذاتی دُشمنی جاں عداوت نہیں۔

بولے دے کنیں واج

جتن داس لہور آیا تاں کرائے دے کجھ گھراں وچ بم بنائے گئے۔ سانڈرس دے قتل دے جواب وچ لوکائی دے جوش دی اگ نوں ہورتاون لئی ایس نال رلدا مِلدا اکوئی انقلابی کرم کرنا چاہونداسی۔ برطانوی سامراجی سرکار نے لوکائی دے تحفظ دابل اَتے وپار دے بل نوں قانون بنا دِتا اوہناں ایس قانون دے خلاف لوکائی دی وڈی مخالفت اَتے سنٹرل اسمبلی دے ممبراں دی مخالفت دی کوئی پرواہ نہ کیتی۔ بھگت سنگھ اَتے اوہدے کامریڈ سنگیاں ایس گل دا فیصلہ کیتا بئی اسمبلی وچ پٹا کے چھڈے جاون جیہناں دا مقصد صرف رولا پاوناسی۔ ایس گل بات اَتے HSRA دی سنٹرل کمیٹی وچ سُکھ دیو دی غیر حاضری وچ بحث کیتی گئی۔ بھگت سنگھ دی اپنے آپ نوں کارروائی توں مگروں گرفتار ہون دی گل نوں کمیٹی نے رد کردتا کیوں جو اوہ پہلاں ای سانڈرس دے قتل دے مقدمے وچ مطلوب سی اَتے پارٹی ایس اوکھے ویلے وچ اپنا چنگا لیڈر نہیں سی گوانا چاہوندی۔

جدوں سُکھ دیو نوں بھگت سنگھ دے اک قریبی سنگی راہیں ایس گل دا پتہ لگا تاں اوہ بہت پریشان ہویا، اوس نے بھگت سنگھ نوں ایس گل دا میہنا ماریا بئی ''اوہ اپنی حیاتی بچانا چاہونداا ے'' حالاں جے اوس نوں ایس گل دا پک سی جو بھگت سنگھ توں اڈ کوئی وی بندہ پارٹی دے وچاراں نوں کھل کے پیش نہیں کرسکدا۔ سنٹرل کمیٹی دامُڑ اجلاس ہویا تاں بھگت سنگھ نے ایس گل اُتے زور دِتا بئی اوہ تاں ایس کارروائی مگروں گرفتاری دے دیوے گا۔ پارٹی چاہوندی سی اوہ فرار ہو جاون پر اخیر بھگت سنگھ دی صلاح نوں من لیا گیا۔

ایہہ کم فرانس دی پارلیمنٹ وچ بولی جاون والی اِک لائن توں متاثر ہو کے کیتا گیا جس دا مقصد غربت ول دھیان دواوناسی۔ ''اِک دھما کے دی لوڑ اے تاں جو بولیاں تک واج اپڑ سکے'' ایہہ اوہ نعرہ سی جیہڑا بھگت سنگھ اَتے بی۔ کے۔ دت نے اسمبلی دے خالی میزاں اُتے بے ضرر بم سٹن توں مگروں لایا سی۔ پر دھما کے نے اسمبلی وچ بھاجڑ پادِتی اَتے صرف پنڈت موتی لعل نہرو، مدن موہن ملاویا اَتے جناح ورگے کجھ ممبر اپنی تھاں اُتے کھلوتے رہے، بھتے جیہناں وچ ہوم

سیکرٹری وی سی، انھے واہ نس پئے، کئی تاں اپنیاں میزاں ہیٹھ ہی لُک گئے۔ ایتھے اوہ دو تاریخی نعرے وجود وچ آئے ''انقلاب زندہ باد'' اَتے ''سامراج کا ناش ہو'' تھوڑے چِر وِچ ای نعرے خاص کر ''انقلاب زندہ باد'' نہ صرف ساریاں انقلابی تنظیماں سگوں دوجیاں تنظیماں دا وی نعرہ بن گیا جس وچ کانگریس وی شامل سی حالاں جے راشٹریا سماج سیوک سنگ (RSS) ہندو مہا سبھا اَتے دوجیاں کیمونسٹ تنظیماں دا ایس دے نال کجھ لینا دینا نہیں سی۔

اصل وچ ''انقلاب زندہ باد'' Long live Revolution دا ترجمہ سی جیہڑا مزدور تنظیماں دا نعرہ سی۔ ایس دا ایس توں پہلاں ہندی وچ ''کراچی چرا جیوہو'' دے طور اُتے ترجمہ ہویا پر لوکائی دے دِلاں وچ گھر نہ کرسکیا۔ انقلاب زندہ باد نے نہ صرف ہندی بولن والیاں دِیاں سوچاں وچ گھر کر لیا سگوں ایہہ نعرہ آگرہ توں چنائی اَتے سری نگر توں ممبئی تیک پھیل گیا۔ ایہہ نعرہ نہ صرف انڈیا سگوں دُوجے کئی مُلکاں وچ بہت مشہور ہویا۔ بھگت سنگھ نے ایس گل اُتے فخر کیتا کہ اوس نے اپنی نکی جیہی حیاتی وچ کروڑاں ہندوستانیاں تیکر ایس نعرے نوں اپڑا دِتا۔ بھگت سنگھ اَتے دت دے نعرے ''انقلاب زندہ باد'' نے بندے ماترم دے نعرے نوں بدلا دِتا، جیہڑا ایس توں پہلاں نیشنلسٹ تحریک دا 1905ء توں اپریل 1929ء تیکر نعرہ سی۔ قومی تحریک وچ بھگت سنگھ دے حصے ول ویکھیا جاوے تاں ایس سبھ توں مشہور انقلابی نعرے دا سہرا اوہناں دے سر اُتے نظر آوندا اے۔

عدالتاں اَتے جیلاں اندر

اسمبلی وچ کیتے جاون والے دھماکے نوں بہت چنگے ڈھنگ نال پلان کیتا گیا سی۔ بھگت سنگھ اَتے دت دیاں فوٹواں پہلاں ای لئیاں جا چکیاں سی اَتے ایس موقعے اُتے بیان وی پہلاں ای تیار کر کے رکھیا گیا سی جس دے کارن اوسے دن 8 اپریل 1929ء نوں اخباراں تک ایہہ خبر اپڑا دِتی گئی سی۔

برطانوی پُلس اوہناں تے ہتھ پاون توں گھبرا رہی سی کیوں جے اوہناں دے ہتھاں وچ پستول سی۔ پر نعرے لاوندے ہویاں اوہناں پستول میزاں اُتے رکھ دِتے جیہڑی ایس گل دی نشانی سی جو اوہ گرفتاری دین لئی تیار نیں۔ اَتے پُلس اوہناں ول اوس ویلے ای ودھی جدوں

اوہناں پستول رکھ دتے۔ ایس وچکار ای جے دیو کپور اسمبلی ہال توں باہر جا چکیا سی۔ انقلابی جتھے دا بنیادی مقصد پورا ہو چکیا سی اَتے ہُن اوہناں دا کم انقلاب دے پیغام نوں دیس دے لوکاں تک اپڑانا سی۔ پر بھگت سنگھ ایس بارے وی چنگا منصوبہ بنا چکیا سی۔ اوہناں عدالتاں وچ اپنا دفاع کرن دی تھاں برطانوی عدالتاں نوں سیاسی بیاناں دے پھیلاؤن لئی ورتیا۔ اوہناں اپنے لئی کوئی وکیل نہ کیتا پر وکیلاں دیاں صلاحواں مندے رہے۔ نیشلسٹ وکیل آصف علی دیاں خدمات اوہناں دے نال سن۔ ایہہ آصف علی اوہ سی جیہنے 6 جون 1929 نوں بھگت سنگھ اَتے دت دے تاریخی بیان نوں سیشن کورٹ وچ پڑھیا جس وچ اوہناں اُتے دہلی بم دھماکے دا مقدمہ چل رہیا سی۔ ایہہ بیان انقلابی تحریک دے مقاصد نوں چنگی طرحاں بیان کردا اے'' (شوورما ایڈیشن) شہید بھگت سنگھ دِیاں چونویاں لِکھتاں، نیشنل بُک سینٹر نئی دہلی 1986ء صفحہ 71)''۔

''اسیں بڑی عاجزی نال آکھنے آں بئی اسیں اپنے دیس دی تاریخ اُتے ایس دے حالات دے پڑھیاراں اَتے ایس دے بہت چاہن والے آں۔ اسیں فریب دے جال وچ آں۔ ساڈا ایہہ عملی وکھالا اوس ادارے دے خلاف اے جیہڑا اپنے بنن توں مگروں بہت ودھیرے پن نال اَتے انمول ڈھنگ نال چلدا پیا اے پر انصاف توں بہت دور چلا گیا اے' اسیں جناوچارنے آں سانوں اونا ای پک ہو رہیا اے' ایس داوجود جگ نوں انڈیا دیاں غیر انسانی قدراں' بے یار و مددگاری' وکھا رہیا اے۔ ایہہ لاقانونیت اَتے ناقابل مزاحمت دیاں علامتاں نیں۔ شاہی قانون گھروچوں پاس کیتا جاون والا سلومن قانون نام نہاد انڈین پارلیمنٹ دی بے عزتی اَتے پیراں ہیٹھ رولن والی گل اے''۔

بھگت سنگھ اَتے دت اگے اپنے مقصد نوں ہور واضح کردے نیں: ''اسیں جان بُجھ کے اپنے آپ نوں حوالے کیتا اے تاں جے سانوں اوس دی سزا دِتی جاوے جو اسیں کیتا اے تاں جو ہتھٹھو کے مفاد پرستاں نوں ایس گل دا چانن ہو جاوے جو بندیاں نوں مارن نال اوہ وچاراں نوں نہیں مار سکدے۔ دو عام بندیاں دی روح نوں کُچلن نال قوم دی روح نوں کچلیا نہیں جا سکدا (ibid, P-73)'' اوہناں ایہہ سوال پُچھدیاں ہویاں سامراجی طاقتاں نوں للکاریا۔ ''کیہ قانون اَتے حفاظتی بلاں راہیں انڈیا وِچ بلدا ہویا آزادی دا بھانبڑ بُجھا سکدے او۔ سازشی کیس راہیں سارے جواناں نوں اسیری دِتی جاوے گی جیہناں اُچیرے وچار وکھائے پر انقلاب دی تحریک نال

نہیں چل سکدے۔ پروقتی طور اُتے اک چتاونی اے جے توجہ نہ دِتی گئی تاں ایس راہیں لوکاں دیاں جاناں اُتے دوجے نقصان نوں ہون توں بچایا جاسکدا اے۔ اسیں ایس چتاونی نوں اپنے سر اُتے لیا اے ہُن ساڈا فرض پورا ہو گیا اے۔(ibid- pp-73-74)۔

بھگت سنگھ اَتے دت نے اپنے بیان وچ ایس گل نوں واضح کردتا جو کنج او ہناں سوچ سمجھ کے خالی تھاں اُتے بے ضرر بم سٹیا جس دا مقصد کسے نوں نقصان پہنچانا نہیں سی۔ صرف خالی میزاں نوں نقصان ہویا جاں درجن توں وی گھٹ لوکاں نوں خراشاں آئیاں۔ ایس دے باوجود وی او ہناں کولوں نکیاں عدالتاں وچ ایہہ سوال کیتا جارہیا سی جو او ہناں دا کھر انقلاب دا کیہ مطلب اے اَتے بھگت سنگھ سیشن کورٹ وِچ اپنے بیان وچ ایس دے مطلب نوں چنگا کھلار کے بیان دتا اے۔ او ہناں سرمایہ دارانہ نظام اَتے لوکائی دی آمریت بارے انقلاب دے وچار دی گل کیتی۔ او ہناں ایہہ وی برطانوی سامراج نوں دسیا ئیٔ مارکسسٹ دی خوبی اے جو تبدیلی پُر امن طریقے نال وی لیائی جاسکدی اے۔ ایہہ اوس ویلے ای ممکن اے جدوں زور دے نال ایس بارے دسیا جاوے اَتے ایس طرحاں ای کیتا گیا اے۔ بیان دے اخیر وچ اک واری فیر ''انقلاب زندہ باد'' دا نعرہ لایا گیا۔

اصل وچ بھگت سنگھ لئی انقلاب دا مطلب اینا واضح ہو گیا سی جو اوس دی ساری توجہ اَتے طاقت نہ صرف اپنے آپ نوں سگوں اپنے کامریڈ دوستاں نوں' اپنے لوکاں نوں اَتے سامراجی طاقتاں نوں سمجھاون اُتے لا دتا۔ جدوں 'ماڈرن ریویو' دے ایڈیٹر رامانند چٹر جی نے Long Live Revolution دے نعرے نوں نندیا تاں بھگت سنگھ اَتے دت نے ایس دا جواب دِتا' جیہڑا او ہناں دے پتر راہیں 'The Tribune' وچ 24 دسمبر' 1929ء نوں چھپیا۔

''انقلاب لئی کدی وی خونخواری دی ضرورت نہیں رہی۔ ایہہ بماں اَتے پستولاں دا حصہ نہیں رہیا۔ کدی کدی ایس نوں توڑ چاڑھن لئی دوجے راہ ورتنے پیندے نیں پر ''بغاوت'' انقلاب نہیں ہوندی۔ ایہہ اپنے اخیر ول ٹرجاندی اے (shive verma- deip-81) بھگت سنگھ دا آکھنا اے' انقلاب اک روح دا چنگیائی لئی بدلاؤ ہوندا اے اَتے او ہناں دی آس اے انقلاب دی روح ہمیشہ توں انسانیت دا مڈھ ہوندی اے تاں جے ردعمل دِیاں طاقتاں باہرلیاں طاقتاں دے زور ہیٹھ نہ آجاون''۔

بھگت سنگھ اَتے اوس دے سنگی کامریڈاں نے عدالتاں وچ جو کجھ جان بجھ کے کیتا اوس دے دو مقاصد سن:

1۔ عدالتاں نوں مُڈھ بناوندیاں ہویاں برطانوی سامراج نوں ننگا کرنا۔

2۔ برطانوی سامراج دی ہوس پرستی ول لوکائی دی توجہ دوان لئی جیل وچ بھکھ ہڑتال۔

برطانوی راج ایہناں حرکتاں توں بے خبر نہیں سی پر بھگت سنگھ اَتے اوس دے سنگی کامریڈاں دا اپنی حیاتی نوں تسیہے دین دے جذبے پاروں اوہناں دیاں دِلاں وِچ اگ لگ گئی سی۔ تیجی شے سی بھگت سنگھ دے اندرو اندری پلدے ہوئے وچارا۔ ایہہ گل بڑی حیرانی والی سی مرن گھاٹ ول نِت دن ودھدی ہوئی حیاتی والے بندے نے ایہناں اوکھے حالات وچ اپنے آپ نوں جگ دی انقلابی تواریخ پڑھن وچ غرق کرلیا سی۔ عدالتاں وچ دِتے جاون والے بیاناں لئی اوس دی مارکسزم بارے پڑھائی نے بہت مدد کیتی۔ اوس نے رل کے کئی مہینے بھکھ ہڑتالاں کیتیاں۔ پُلس دِیاں ماراں اَتے جیل دے اندر زخمی ہون بعدوں وی اوس پڑھیا اَتے اوہناں کتاباں وچوں بہت کجھ لبھ کے لکھیا۔

جیل دیاں لکھتاں

بھگت سنگھ نے جیل وِچ چار کتاباں لکھیاں:

1۔ آئیڈیل آف سوشلزم

2۔ جیون کتھا۔

3۔ انڈیا وِچ انقلابی تحریکاں دا اتہاس۔

4 موت دے بُوہے اُتے۔ شِو ورما دے مُوجب ایہہ کتاب بچے، کماری لاجونتی آف جالندھر راہیں، جیل وِچوں لُکا کے باہر لیاندے گئے، جیہڑے 1938ء وِچ انڈیمان جیل وِچوں رہائی توں مگروں بی جے کمار سہنا دے حوالے کر دِتے گئے۔ سہنا نے ایہہ کاغذات اپنے کسے مِتر کول حفاظت پاروں رکھوا دِتے سن، پر بعد وِچ پُلس دے چھاپے دے ڈروں ایہناں نوں ساڑ دِتا گیا۔ جیل دِیاں نوٹ بکس، کلبیر سنگھ اَتے بھگت سنگھ دے گھر والیاں وی کٹھیاں کیتیاں سن۔

کماری لاجونتی جیہڑی کانگریس دی ایکٹیوسٹ اَتے بھگت سنگھ ڈیفنس کمیٹی دی سیکرٹری سی' اکثر لہور جیل وِچ اوہناں نال مقدمے دے قانونی پہلوواں اُتے گل کرن لئی جاندی رہندی سی۔

نہرو میموریل میوزیم دے اورل ہسٹری سیلِ' نوں انٹرویو دیندیاں ہویاں' اوہناں یاداں تازہ کردیاں ہویاں دسیا: اوہ اپنے نال بھگت سنگھ دے دِتے ہوئے کجھ کاغذ لیائیاں سن' جیہڑے اوہناں نے ''پیپلز'' اخبار دے ایڈیٹر فیروز چند' لالہ لاجپت رائے دی اخبار نُوں' وکھائے سن۔ فیروز چند نوں ایہہ آکھیا گیا سی' اوہ اخبار وچ چھاپن لئی کجھ کاغذ چُن لین' اوہناں کجھ کاغذ چُن لئے اَتے باقی دے لاجونتی نوں پرتا دِتے' جیہڑے اوس نے 1938ء سمے بی جے کمار سہنا نوں دے دِتے۔ فیروز چند نے 27 ستمبر 1931ء نوں بھگت سنگھ دی سالگرہ اُتے اوس دا مضمون ''میں بے دین کیوں آں؟'' چھاپ کے اوس دی ایس ورھے 23 مارچ دی شہادت نوں سلام پیش کیتا۔ ایس توں پہلاں بھگت سنگھ دی شہادت توں کجھ دِن مگروں 29 مارچ نوں ''نوجوان سیاسی کامیاں لئی خط'' وِچ کجھ ٹوٹے وی شائع کیتے۔ اِنج جاپدا اے فیروز چند نے ''موت دے بوہے اُتے'' وِچوں وی کجھ شِوورما دی صلاح پاروں پسند کیتا سی۔ دُوجے کاغذاں وِچ بھگت سنگھ دا سزائے موت سُنائے جان بارے اوہ خط وی سی' جیہڑا نوجوان انقلابی ہری کرشن نوں دِتا گیا سی۔ ایہہ خط وی بعد وِچ ''پیپلز'' اخبار وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس پوری کتھا دی سبھ توں حیرانی والی گل تاں ایہہ اے بئی کماری لاجونتی نہ ای فیروز چند بلکہ بے جے کمار سہنا' جیہناں نوں بھگت سنگھ نے اوہناں کاغذاں دا والی مقرر کیتا سی' ایہناں نے ایہناں وِچوں کجھ لبھ کے نوٹ کرن دی تکلیف ای نہیں کیتی۔ اَتے شِوورما تائیں ایہناں لکھتاں دے حصے کِنج اپڑے' ایہہ وی اک بھید ای اے۔ خبرے ایہہ جیل وِچ بھگت سنگھ راہیں آپ ای ایہناں تیکر اپڑے ہوون گے' پر کیہ ایہہ پورے کیتا بچے سی جاں جیل دی نوٹ بُک سی۔ ایس بارے کوئی گل یقین نال نہیں آکھی جاسکدی۔ اِنج جاپدا اے بئی ایس بھیت توں کدے وی پردہ نہیں چایا جاسکدا۔ کیہ ایہناں لبھے ہوئے کاغذاں دی بنیاد اُتے بھگت سنگھ دے وچاراں بارے کم نوں اگے ودھایا جاسکدا اے؟ جیہڑے خاصے مشکوک وی نیں۔

8 اپریل 1929ء توں 23 مارچ 1931ء دے دو ورھیاں دے تھوڑے جیہے سمے دی بنیاد اُتے ایہہ وِچارناں اوکھا لگدا اے بئی بھگت سنگھ نے پوریاں چار کتاباں کیویں لکھیاں ہوون

گیاں؟ جدوں اوہ بھکھ ہڑتالاں اَتے مقدمیاں وِچ وی اُلجھیا رہیا۔ دسیاں جان والیاں چار کتاباں وِچوں دو کتاباں، اِک دوجے نال میل کھاندیاں نیں، اِک تاں اوہناں دی ''جیون کتھا'' اے دوجی ''موت دے بُوہے اُتے'' پر دوجیاں دو کتاباں جے چھوٹے پمفلٹ نیں، تاں لگدا اے اوہناں ای لکھے ہون گے۔ پر انڈیا دِیاں انقلابی تحریکاں دے اتہاس اُتے پوری کتاب لکھنا اوہ وی حیاتی دے دو اوکھے ترین ورھیاں وِچ، مشکل لگدا اے پر بھگت سنگھ نے ''سائنس آف سٹیٹ'' دے ناں توں اِک مکمل کتاب لکھن دا منصوبہ بنایا سی، اَتے اوس بارے تفصیلی نکتے اوہدی جیل دی نوٹ بُک وِچ لکھے ہوئے نیں۔

ایس کتاب اندر بھگت سنگھ ایس گل دی کوشش کر رہیا سی۔ اسٹیٹ دے تاریخی ارتقاء توں لے کے نویں سوشلسٹ سٹیٹ بنن تک کھوج کیتی جاوے۔ کیہ اوہ ایہہ کتاب لکھن لئی ویلا کڈھ سکیا، پر اوس دے کتاب بارے لکھے گئے نوٹس اُتے جے کوئی کم کردا تاں ایہہ ریاست بارے مارکسسٹ تجزیئے دی بہترین کتاب ہوندی۔ اوہناں دی ہتھ لکھت دے کجھ نوٹس، جیہڑے بچ گئے سن، بھوپندر ہوجا نے ایڈٹ کر کے 1994ء وِچ چھاپے، جیہڑے اپنی تھاں اُتے بہت ودھیا نیں۔ ایہہ نوٹ بُک جیل وِچ لکھی جاون والی گرامسکی جاں لینن دے فلسفے ورگی نوٹ بُک تاں نہیں۔ نہ ای چی گویرا دِیاں ڈائریاں وانگوں جاپدی اے۔ ایہہ اوہناں کتاباں بارے نوٹس نیں جیہڑیاں بھگت سنگھ نے پھاہے لگن توں پہلاں جیل اندر پڑھیاں سن۔

اپنی چون مُوجب ودھیا ہون توں وکھ ایہہ نوٹس بھگت سنگھ دے پروان چڑھدے ہوئے وچاراں دا بنیادی اظہار وی نیں۔ ایہناں نوٹساں وِچ لکھیاں گیاں جگت ادب دِیاں چونویاں گلاں بھگت سنگھ دے انقلابی ہون دے نال نال خاص ہر کھوی وکھاندیاں نیں۔ پڑھائی توں مگروں اوہدی فلماں وِچ دلچسپی بارے اوس دے کئی نیڑلے سجناں اَتے کامریڈاں وی دس پائی اے۔ اوہ چارلی چیپلن دِیاں فلماں دا شوقین ہوون دے نال نال، انکل ٹامز کیبن، اَتے تھری مسکیٹرز، ورگیاں فلماں وی پسند کردا سی۔ اِک چنگا گویا ہوون توں وکھ اوس نے کالج دے ناٹک وی کیتے۔ جیہڑے اوس دی ادب اَتے دوجے آرٹس دے نال دلچسپی ظاہر کردے نیں۔ ایہو ای کارن اے جو پُرانے انقلابی رام سرن داس ورگے جیہناں بھگت سنگھ نوں اپنے شعری پراگے ''ڈریم لینڈ'' دا پیش لفظ لکھن لئی آکھیا۔

ایہہ بڑی دلچسپی دی گل اے بئی بھگت سنگھ دیاں جیل دِیاں لکھتاں نوں انڈیا دے دانشوراں دا دھیان گوچرے ہون توں پہلاں روسی انڈیالوجسٹ' آئی۔وی۔میتھروکن نے 1981ء وِچ لکھی جان والی کتاب ''انڈیا آن لینن'' وِچ بڑی تفصیل نال لکھیا اے۔ایس کتاب دا ہندی ترجمہ 1990ء وِچ چھاپیا گیا۔ایس کتاب وچ اک پورا باب ''بھگت سنگھ دے اخیر لے دن'' دے ناں اُتے لکھیا گیا اے۔ایس کتاب وِچ پہلاں توں بھگت سنگھ بارے چھپن والے مضموناں دے حوالے وی دِتے گئے نیں،جیہناں وِچ اے۔وی راکوف دا1971ء وِچ ''بھگت سنگھ تے اوس دے وِچاراں دی وراثت'' دے ناں اُتے لکھیا گیا مضمون ،ترن کوف دا اپنا مضمون ''بھگت سنگھ دِیاں پڑھیاں ہوئیاں کتاباں'' 1971ء وِچ چھپن والی کتاب ''انڈیا آن لینن'' دے حوالے وی شامل کیتے گئے نیں۔ایہناں روسی کتاباں وِچ بھگت سنگھ دی عقلی ترقی دی مارکسسٹ انداز وِچ پروان بارے مُڈھلے اندازے لائے گئے نیں۔

میں 1984ء وچ نہرو میوزیم اَتے لائبریری (NMML) وِچ بھگت سنگھ دی جیل دی نوٹ بُک دیکھی اَتے ایہہ گل جان کے افسوس ہویا جواجے تیکر ایس نوں چھاپیا نہیں گیا اَتے میں ایس بارے ہندی رسالیاں وِچ لکھنا شروع کر دِتا۔NMML نے ایس نوٹ بُک دی نقل نوں بھگت سنگھ دے نِکے بھرا کلبیر سنگھ کولوں ایس نوں نہ چھاپن دی شرط اُتے لیا سی۔ایہہ 1992 دی گل اے جدوں مرحوم بھوپندر ہوجا جیہڑے ''انڈین سرگزشت کتاب'' دے چیف ایڈیٹر سن اپنے ماہنامے وِچ قسط وار چھاپنا شروع کیتا۔میرے ایس بارے تعاریفی خط نے ہوجا نوں ایہناں دے ٹھیک ہون بارے ہور پُر اعتماد کر دِتا اَتے اوس نے 1994ء وِچ اوہناں نوں اپنے ایڈیٹوریل نوٹس دے نال کتابی شکل وِچ چھاپ دِتا۔کجھ چنگے تجزیئے اَتے اِک تاریخی کاغذات ہوندیاں ہویاں وی نوٹ بُک اونی توجہ حاصل نہ کر سکی جِنی ایس نوں لبھنی چاہیدی سی۔نوٹ بُک دے ہندی اَتے دوجیاں زباناں وِچ چنگے ترجمے ہون دے باوجود وی کسے نے ایس نوٹ بُک اُتے کیتے گئے محنت والے کم نوں نہیں سراہیا۔پر باہمت بھوپندر ہوجا ایس گل دی آس رکھدے نیں جو ایہناں کاغذات دا نواں ایڈیشن تواریخ داناں،انڈیا دی آزادی دے انقلابی پکھ دے پڑھیاراں اَتے سیاسی کامیاں دی اِکو جیہی توجہ حاصل کر لئے گا۔

ایس لکھت نوں بھگت سنگھ دیاں دوجیاں لکھتاں ''میں بے دین کیوں آں؟'' ''عدالتی

بیان‘‘ ’’نوجوان انقلابیاں دے ناں اِک خط‘‘ وغیرہ دے نال رلا کے پڑھنا چاہیدا اے جیہڑے انڈیا دی انقلابی تحریک وِچ اہم درجہ رکھدے نیں۔ اصل وِچ نوٹ بُک وِچ لکھیاں گئیاں دوجیاں کتاباں دیاں چونویاں گلاں جمہوری سیاسی نظریات دے پروان کلاسیک یونانی سمے توں لے کے اوس ویلے تیکر دے بہترین مارکسسٹ لکھتاں بارے رہنما دا درجہ حاصل اے۔ اک طرحاں ایہہ نوٹ بُک بھگت سنگھ دی شخصیت نوں اجاگر کردی اے‘ بئی کنج اوہ 23 مارچ 1936ء نوں اپنے مرن دیہاڑے لینن نوں پڑھدا رہیا۔ پنجابی انقلابی شاعر پاش نے بھگت سنگھ دے اخیرلے ویلے نوں ایہناں اکھراں وِچ سلام پیش کیتا اے ’’انڈین نوجواناں نوں لینن دی کتاب دا اوس توں اگلا ورقہ پڑھنا چاہیدا اے جیہڑا بھگت سنگھ نے اپنے جیون دے اخیرلے دیہاڑے پلٹیا اے۔

بُھکھ ہڑتال دا سیاسی ہتھیار

بھگت سنگھ اَتے اوہدے ساتھیاں ولوں جیل وچ غیر مشروط بُھکھ ہڑتال بہت تگڑی سی جس دی اک مثال اوہناں دے اک بہت پیے کامریڈ جتن داس دا وچھوڑا سی جس نے اپنا جیون 13 ستمبر 1929ء نوں جیل دے 63ویں دیہاڑ قربان کر دِتا۔ زبردستی دُدھ پین نال اوس دے پھیپھڑے بہت متاثر ہو گئے سی۔ اپنے دوجے سنگیاں ولوں ترلیاں دے باوجود اوہنے بھکھ ہڑتال توڑن توں ناںہہ کر دِتی۔ اوس نے بہت پکے ارادے اَتے لگن نال اپنی حیاتی انڈیا دی آزادی لئی قربان کر دِتی۔ بھگت اَتے دت نے جتن دے مرن مگروں وی بھکھ ہڑتال جاری رکھی اَتے ایس نوں اکتوبر دے پہلے ہفتے 115 دِناں بعد مکایا۔ بھگت سنگھ اک واری پھیر بھکھ ہڑتال کر دتی جدوں سُندر دے مقدمے دی کارروائی چلدی پئی سی‘ جس دے بدلے وچ وڈے جج دے آکھن اُتے اوہناں دی بہت کُٹائی ہوئی‘ جس توں مگروں انڈین جج آغا حیدر ہوراں اپنے آپ نوں ٹریبونل توں وکھ کرلیا اَتے بھگت سنگھ اَتے اوہدے ساتھیاں بھکھ ہڑتال دے سیاسی ہتھیار نوں بہت چنگی طرحاں ورتیا۔ اصل وچ ایس گل نوں سمجھن دی لوڑ اے‘ اپنے آپ نوں بھکھا رکھن دی روحانی طاقت ہمیشہ توں سارے معاشریاں وچ اج تک وی اپنا تگڑا اثر رکھدی اے۔ آپ ماردھاڑ کرن والے اَتے بھکھ ہڑتال کرن والے وچ ایہہ فرق اے کہ آپ ماردھاڑ کرن والا

اپنے مقصد لئی نہ صرف اپنی جان دیندا اے سگوں اوہ دوجیاں دی حیاتی مکاون نال لوکائی دِیاں ہمدردیاں گوا دیندا اے۔ بھکھ ہڑتال کرن والا اپنی صحت جاں جیون دان کر کے پوری قوم دی حمایت حاصل کر لیندا اے۔ بھگت سنگھ اَتے اوس دے سنگی کامریڈ ایس گل دے چنگی طرحاں جانو سن اَتے اوہناں ایس نوں اپنے آپ اُتے لگے قتلاں اَتے اَت واد دے داغاں نوں دھون لئی ورتیا۔ ایہہ گل بھگت سنگھ دی پکی سیاسی سُوجھ نوں وکھاوندی اے۔ بھکھ ہڑتال دا ہتھیار اج وی بہوں اثر رکھدا اے اَتے بھکھ ہڑتال کرن والے دی طاقت وکھاوندا اے۔

مقدمہ اَتے سزائے موت

بھگت سنگھ اُتے اوس دے کامریڈاں نے سنڈرس دے مقدمے دا بائیکاٹ کر دِتا' جیویں بھگت سنگھ' راج گرو اَتے سُکھ دیو نوں ٹریبونل نے موت دی سزا سنائی' ایس نوں اے جی نورانی نے اپنی کتاب ''بھگت سنگھ دا مقدمہ'' وِچ کھل کے لکھیا۔ برطانوی سامراج ولوں کیتے گئے موت دے فیصلے دا سدھا مطلب انڈین انقلابیاں دا قتل سی۔ بھگت سنگھ نے اپنے پھاہے لگن توں ترے دِن پہلاں 20 مارچ 1931ء نوں اک خط وچ لکھیا کہ اوہ برطانوی سامراج نال جنگ کر رہے سی' ایس لئی اوہناں نال جنگی قیدیاں والا سلوک کیتا جاوے' اَتے اوہناں نوں پھاہے لاون دی تھاں گولی ماری جاوے۔ پر برطانوی راج بہتا ڈرپوک نکلیا اَتے اوہناں سویرے 6 توں 7 وجے پھاہے لان دا ویلا وی نہیں سنبھل سکیا۔ اوہناں جگ دے سارے قانوناں توں ہٹ کے بھگت سنگھ' راج گرُو اَتے سُکھ دیو نوں 23 مارچ نوں شامیں ست وجے پھاہے لا چھڈیا۔ 'نوجوان بھارت سبھا' ولوں اک جلسے دا پربندھ کیتا گیا' جیہڑا 24 مارچ نوں اوہناں دی سزا دے ویلے ہونا سی۔ پر برطانوی سامراجیاں لوکاں دے ایڈے وڈے کٹھ نوں لہور دی سینٹرل جیل مُوہرے کٹھیاں ہون توں ڈردیاں ہویاں ایہہ کم 23 مارچ نوں شامیں ست وجے ای نبیڑ چھڈیا۔ پر ایہہ خبر لہور دے لوکاں توں لکائی نہ جا سکی اَتے ایس جلوس دے اخیر لے ویلے اوہناں دی پھانسی دی خبر لوکاں وچ پھیل گئی اَتے لوکاں جیل دے بوہے اُتے ہلہ بول دتا۔ بھارتی افسراں ڈردیاں شہیداں دے جُثے وڈھ کے اوہناں نوں بوریاں وِچ بند کر کے' جیل دے پچھلے بوہیوں باہر کڈھیا اَتے فیروز پور' دریائے ستلج دے کنڈھے وسدے' پنڈ گنڈا والا دے نیڑے جنگل وِچ مٹی دا تیل پا کے لُوہ دِتا۔ پر

لہور اُتے فیروز پور دے ویہڑے لوکاں نوں تھاں دا پتہ لگ گیا۔

24 مارچ دا سُورج ڈبنوں پہلاں لوکاں اوہناں دے ادھ سڑے جسماں اُتے ہڈیاں لہور لے آندیاں اُتے راوی دے کنڈھے اوہناں دا انتم سنسکار کیتا۔

اوس ویلے پنجاب دی کانگریس پارٹی نے شہیداں دے جُثیاں دی بے حرمتی بارے اک 'سچ بھال کمیٹی' بنائی۔ اوہناں دناں وچ الہ آباد توں چھپن والے اخبار ''بھوِشیا'' وِچ ایس کمیٹی دیاں رپوٹاں چھپیاں پر اوہ لوکاں نوں متاثر نہ کر سکیاں۔ جدوں کانپور توں ایس ہونی دیاں رپوٹاں لوکاں دی توجہ حاصل کر چکیاں تاں مُڑ کے نیشنل بک ٹرسٹ والیاں کانگریس دی ایس رپورٹ نوں مُڑ کے چھاپیا' بڑی اچرج گل اے کانگریس دی ایس رپورٹ بارے پہلاں کسے گوہ نہ کیتا۔ کانپور دے فسادایس ہونی توں بعد شروع ہوئے سن اُتے بدقسمتی نال' ایہناں دنگیاں نے گنیش شنکر (جیہڑے پترکار' قوم پرست اُتے کانگریسی لیڈر سن) جیہڑے بھگت دے بڑے چاہن والے سن' اوہناں دی ہتیا ہو گئی۔

ایہو حال شہیداں دیاں یادگاراں نال کیتا گیا۔ اصل وچ 'نوجوان بھارت سبھا' نے شہیداں دِیاں یادگاراں بناون لئی اک کمیٹی بنائی سی جس نوں کانگریس نے برباد کر دِتا۔ ایس توں بعد فیروز پور نیڑے 'حسینی والا' وِچ شہیداں دی اک یادگار بنائی گئی' جس نوں قومی تحریک وچ کوئی اہمیت نہ دِتی ایہہ اوہو ای تھاں سی جتھے بھگت سنگھ اُتے اوہدے ساتھیاں نے سیاست دا مُڈھ بدھا سی پھیر اتھے ای اوہناں دیاں جثیاں نوں لُوہیا گیا اُتے ایہہ اوہ تھاں اے جتھے لالہ لاجپت رائے ہوراں دا وی انتم سنسکار کیتا گیا۔ اصل کرن والی گل ایہہ اے جو لالہ لاجپت رائے بھگت سنگھ اُتے راج گُرو ہوراں دی یادگار راوی کنڈھے ہونی چاہیدی اے جیہڑی پنجاب دے نوجواناں لئی ایہناں شہیداں دیاں یادگاراں دا سر چشمہ ہوون۔ ہُن توں 75 ورھے پچھانہہ ویکھیے کِڈی حیرت دی گل اے جو بھگت سنگھ اُتے سُکھ دیو دِیاں لائل پور وچ جمن بھوئیں اُتے نہ کوئی یادگاراں بنائیاں گئیاں اُتے نہ ای ایہناں دی یاد وچ کوئی یادگار اُساری گئی۔ اسیں آس کر دے آں جو اجوکے پاکستانی' ہندوستانی رل کے نہ صرف لہور وچ سگوں فیصل آباد وچ وی ایہناں شہیداں دیاں یادگاراں بناون۔ پر خبرے اوہ اکو ای سی جس نے دیس دے لوکاں وچ سامراجیت اُتے بادشاہت بارے نابری دا جذبہ جگایا۔

ونڈے ہوئے پنجاباں وچ بھگت سنگھ اک ڈوراے،جیہڑی امریکی سامراجیت بارے
ساڈی مزاحمت وچ مدد دے سکدااے۔

انقلابیت دی نشانی

بھگت سنگھ دی داستان دے کجھ ہوروی دلچسپ پکھ نیں۔اوس دے سبھاش بوس جواہر لعل نہرو،لالہ لاجپت رائے،مدن موہن ملاویا اَتے دُوئے قومی لیڈراں نال چنگی جڑت سی۔اک دوجے توں وکھ وچار رکھدیاں ہویاں وی اوہ اک دوجے نال جُڑے ہوئے سن۔الہ آباد وچ ہون والی چندر شیکھر آزاد تے نہرو وچکار ملنی بارے نہرو آپ آکھیا جو ایہہ کوئی خوشگوار ملاقات نہیں سی۔ آزاد نہرو نوں پربھاوت نہ کرسکیا پر پھیروی نہرو نے روس دے انقلابیاں لئی 1000 روپیہ چندہ دِتا۔آزاد دی موت کارن ایہہ چندہ اوتھے نہ اپڑ سکیا۔سبھاش اَتے نہرو، بھگت سنگھ توں متاثر سن جد کہ آزادی دی تحریک وچ کانگریسی لیڈراں اَتے نوجوان انقلابیاں اپنیاں وکھو وکھ راہواں اَتے طریقیاں راہیں جتن کیتے۔جدوں لالہ لاجپت رائے نے سامراجی طاقتاں نال گل بات کیتی تاں بھگت سنگھ اَتے اوہدے ساتھیاں نے ایس گل دی کھلم کھلا مخالفت کیتی۔ایس دے باوجود وی اوہناں دے تعلقات وِچ کوئی تریڑ نہ آئی۔لالہ جی ہوراں دا پوترا'بال سٹوڈنٹ یونین' دا سکیرٹری سی جیہڑی بھگت توں متاثر ہو کے بنائی گئی سی۔جواہر لال نہرو،مدن موہن ملاویا اَتے دیوان چمن لال ہوراں سینٹرل اسمبلی وچ بھگت سنگھ ہوراں ولوں کیتی کارروائی دی نندیا کیتی۔گاندھی نے ایس بارے اپنے اک بیان وِچ آکھیا:''ایہہ دونو جواناں دا اک پاگل پن سی''۔

بھگت سنگھ نے کورٹ وچ دِتے گئے بیان وچ دیوان چمن لال نوں ''جُھوٹھے ترقی پسند'' آکھیا۔تاج بہادر سپرو توں وکھ،جواہر لال نہرو،سبھاش چندر بوس اَتے جناح عدالتاں وچ انقلابی جواناں دے نال کھلوتے رہے،جدوں اوہناں بُھکھ ہڑتال کیتی ہوئی سی۔اوہناں نے ایہناں دی زندگی بچاون دی ہر ممکن کوشش کیتی۔

ایہہ صرف قوم پرستی دی طاقت ہی سی جس نے ایہناں نوجوان انقلابیاں اَتے قومی لیڈراں نوں کٹھیاں کیتی رکھیا۔اوہ اک دوجے نوں نندے تاں رہے پر اوکھے ویلے مُڑ کٹھے ہوندے رہے۔آصف علی، کیلاش ناتھ کھتجو، چندر بھان گُپتا، موہن لال سکسینا ورگے وکیل ایہناں

جواناں نال کھلوتے رہے۔ خاص کر اوس ویلے جدوں وی انڈیا دے لوکاں نوں برطانوی سامراجیت دے خلاف کُجھ کرنا ہونداسی۔

بھگت سنگھ اَتے انقلابی تحریکاں دا دوجا سبھ توں وڈا پہلو ذات پات دے نظام اَتے جاگیرداری نظام دی بھرپور مخالفت سی۔ جے دلتی تحریک اج امید کرتوں وکھ کسے نوں اپنا قومی ہیرو مندی اے تاں اوہ بھگت سنگھ اے۔ بھگت سنگھ دیاں لکھتاں اَتے اوس دے کماں دلتی لوکائی وچ اپنے لئی بہت محبت اَتے حمایت بھرچھڈی اے۔ جیل وچ پھانسی گھاٹ جان توں پہلاں نہ صرف اوہ لینن نوں پڑھ رہیا سی سگوں اوہنے اوہ ویہار وی اپنایا جیہدے نال وتھاں میلیاں جاسکدیاں سن، جیل دے دلتی کامے بھوگے نوں اوہدی بے بے دے ہتھ دا پکیا ہویا کھان دی وی فرمائش کیتی۔ بھگت سنگھ جیل دی صفائی کرن والی نال اپنی ماں سمان ویہار کرداسی۔ جدوں بھگت سنگھ، سکھ دیو اَتے راج گرُو ہسدے ہویاں اَتے گیت گاندیاں ہویاں پھانسی گھاٹ ول پئے جاندے سن اودوں اوہناں دے پچھے اوس ویلے چڑاٹ سنگھ اَتے دوجے قیدی انقلاب زندہ باد دے نعرے لا رہے سن۔

ایتھے ایہہ گل نوٹ کرن والی اے کیمونل تنظیماں بھاویں اوہ ہندو، مسلمان، جاں سکھاں دیاں ہون، اوہناں ایہناں انقلابیاں دی حمایت وچ اک اکھر وی نہ آکھیا۔ ایہہ سنہری اکھراں وِچ لکھن والی گل اے جو ایہہ کھبے دھڑے دی اکہری تنظیم سی جس نے سچے ڈھنگ نال دیس وچ انقلابی تحریک نوں موڑھا دتا۔ ایس آزادی دی جدوجہد وِچ ایہہ تنظیم کھبے دھڑے دی سچی وارث سی۔ ایس گل دا صرف گاندھی اَتے بھگت سنگھ نوں پتہ سی جو اِنقلابی دی موت نوں کوئی نہیں ٹال سکدا۔ گاندھی دے اپنے نظریات سن اَتے بھگت سنگھ دے اپنے۔ دوویں اپنے اپنے نظریات اُتے پکے کھڑے سن۔

برطانوی سامراج نے اخیر ایہہ فیصلہ کیتا بئی جواناں نوں مار دِتا جاوے خاص کر بھگت سنگھ نوں، کیوں جو اوہناں نوں بھگت سنگھ دی شخصیت وِچ اک بھارتی لینن بندہ وکھالی دیندا پیا سی۔ برطانیہ نوں کانگریس پارٹی نال مُک مُکا وارے کھاوندا سی کیوں جو اوہ سیاسی طاقت کانگریس نوں انج ای دے دیندے تاں اوہناں دے معاشی فائدیاں نوں وی سٹ وجدی۔ ایس لئی اوہناں نوں بھگت سنگھ دا جیون وارے نہیں سی کھاندا۔ اوہنے برطانوی سامراج اَتے سرمایہ داری

نظام نوں جڑھوں مُکاونا ای حیاتی دا مقصد بنالیا سی۔

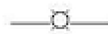
اِنجے بھگت سنگھ کول اپنی راہ سی' اِنجے ای جیویں برطانیہ کول نوآبادی طاقت سی۔ ایہو ای وجہ سی جو بھگت سنگھ نے سوتوں وی گھٹ لوکاں دے نال جگ دی سبھ توں تگڑی شہنشاہت نوں مکاون لئی شہادت دی راہ چُنی اَتے لکھاں لوکاں نوں ہلا دِتا۔' پا تھابی ستیامایا' جیہڑے گاندھی ولوں سبھاش چندر بوس دے تری پوری کانگرس دے تاریخی امیدوارسن اوہناں نوں ایہہ گل مَنی پئی جو بھگت سنگھ گاندھی نالوں گھٹ مقبول نہیں سی اَتے ایہہ چوی ورھیاں دی نِکی عمر دے اوس بندے لئی کوئی نِکی جیہی کامیابی نہیں سی' جیہدے پچھے صرف چھ توں ست ورھیاں دا سیاسی کیریئر سی۔ سزائے موت دے اعلان توں پہلاں' جے دیو کپور نے بھگت سنگھ کولوں پچھیا: ''کیہ اوس نوں نِکی عمرے مرن دا کوئی پچھتاوا اے؟'' پہلاں تاں بھگت سنگھ ہسیا اَتے پھیر بڑی سہج وِچ جواب دِتا: ''انقلاب دی راہ اُتے پیر پاؤندیاں ہویاں میں ایہہ سوچ چکیا ساں' جے کر میں اپنی حیاتی قربان کر کے پورے دیس وِچ ''انقلاب زندہ باد'' دا نعرہ پھیلا سکیا تاں مینوں ایہہ محسوس ہوئے گا جو مینوں میری حیاتی دا مُل لبھ گیا' اج کال کوٹھڑی دِیاں سلاخاں پچھے بہہ کے میں کروڑاں لوکاں دِیاں ایس نعرے والیاں واجاں سُن سکدا ہاں' میں ایس گل اُتے یقین رکھدا ہاں جو میرا ایہہ نعرہ آزادی دی جدوجہد دے اخیرلے ویلے تیکر سامراجیت اُتے چڑھدی ہوئی طاقت وانگوں حملہ کردا رہوے گا۔ ایس نِکی جیہی حیاتی دا ایس توں وڈا کیہ مُل پے سکدا اے''۔

شِوورما جولائی 1930ء دا اِک واقعہ دسدے نیں جدوں بھگت سنگھ ہوراں نوں مِلن لئی لہور دی برائل جیل توں سینٹرل جیل اوہناں دے مقدمے توں انکاری بارے گل بات کرن آئے' تاں سارے اک دُوجے نال آون والے فیصلے بارے مذاق کردے رہے' بھگت سنگھ اَتے راج گُرو ایس گل نوں جاندے سن جو اوہناں نوں پھاہے لا دِتا جاوے گا۔ اوس ویلے بھگت سنگھ آکھیا' اوہ ایس حقیقت توں خوفزدہ نہیں جو اوہناں نوں ''مرن تیکر پھانسی اُتے ٹنگیا جاوے گا'' اوس دیہاڑے اوہ موج وچ سی اَتے مٹھی واج وچ بول رہیا سی ایہہ اوس دا سٹائل سی۔ دکھاوا اوس دی عادت نہیں سی اَتے خبرے ایہہ اوس دی طاقت سی۔ پھیر اوہناں بھگت سنگھ دے اپنے الفاظ وِچ لکھیا: (شِوورما ایڈیشن صفحہ 41) ''ایہہ دیس بھگت سنگھ لئی سبھ توں اُچا انعام اے مینوں ایس گل اُتے مان اے جو میں ایس انعام نوں حاصل کرن جا رہیاں' خبرے اوہ مینوں تاں مار سکدے

نیں پر میرے وِچاراں نوں نہیں اوہ میرے جسم نوں تاں کچل سکدے نیں، پر میری روح نوں نہیں۔ میرے وچار اوس ویلے تیکر اِک بددُعا وانگ برطانیہ دا شکار کردے رہن گے جس ویلے تیکر اوہ ایس دھرتی توں نٹھن لئی مجبور نہ ہو جان'' ۔ بھرپور طریقے نال بولدیاں ہویاں اوہ اگے کہندا اے: ''مریا ہویا بھگت سنگھ برطانوی آقاواں لئی جیوندے بھگت سنگھ نالوں بہتا خطرناک ہووے گا۔ میرے پھاہے لگن توں بعد میرے انقلابی وِچاراں دی خشبو ساڈی ایس سوہنی دھرتی اُتے کھلر جاوے گی۔ وِچ آزادی دے انقلاب لئی زہر بھر دیوے گی، جیہڑے آون والے ویلے وِچ برطانوی سامراجیت دا مقبرہ بنا دیون گے۔ ایہہ میرا پکا ایمان اے، مینوں اوس دِن دی بڑی بے چینی نال اُڈیک اے جدوں مینوں اپنے دیس دی سیوا پاروں اپنے لوکاں ولوں محبت دا انعام لبھے گا۔

شِو ورما نے بھگت سنگھ دِیاں لِکھتاں نوں اِنج خراجِ تحسین پیش کیتا اے ''اوہ ٹھیک آہندا سی، روح کدے وی نہیں مردی اَتے ایہہ کدے وی نہیں مرے گا'' (شِو ورما ایڈیشن: صفحہ 42)

بھگت سنگھ دی روح نوں 1931ء نالوں بہتا جیوندا رکھن دی لوڑ اے، میں بھگت دی جیل دی نوٹ بُک اُتے ایس دِیاں دُوجیاں لِکھتاں، جیہناں وِچ رام سرن داس دی انقلابی شاعری دا پیش لفظ وی شامل اے پڑھن لئی زور دیناں۔ (شِو ورما ایڈیشن صفحہ 123)۔ برائے مہربانی اکھاں بند کر کے ایس نوں نہ منیا جاوے، نہ صرف ایس نوں پڑھیا جاوے، بلکہ ایس وچ کیہ لِکھیا اے۔ ایس نوں پڑھو، ایس اُتے تنقید کرو، ایس بارے غور کرو اَتے ایس دی مدد نال اپنے وِچار بناون دی کوشش کرو۔

کتھا بریڈلا ہال تے اوہدے وسنیکاں دی

'لہور، نرول مسلماناں دا شہر سی تے ہے'۔ ایہہ گل اک وڈے انگریزی اخبار نے میری انگریزی کتاب لاہور 1947 بارے تبصرہ کردے ہوئے لکھی۔ تبصرہ کار نے کتاب وچ ہندو تے سِکھ لہوریاں دیاں کہانیاں نوں جیویں ویکھیا ہی نہ ہووے۔ ایہہ گل جے کسے پھوکے مان پاروں آکھی جاوے تاں اینی ماڑی گل نہیں پر ایہہ گل کرن والے نوں جیویں کُھج چڑھی ہووے۔ 1947ء توں پہلاں دی گل چھڈو۔ 21 مارچ 2008 نوں لہور وچ اِکو دن چار مذہبی تہوار ہوئے۔ پارسی تے بہائی نوروزیاں نویں سال دے دہاڑے دا جشن منا رہے سن، ہندو برادری ہولی کھیڈ رہی سی۔ مسلمان عید میلا دالنبیؐ منا رہے سن اتے، مسیحی لوک گڈ فرائی ڈے دیاں پوتر پرا داس یاداں وچ رُجھے ہوئے سن۔ فیر دو دناں مگروں 23 مارچ نوں ساری قوم پاکستان دا ریپبلک ڈے منا رہی سی، مسیحی ایسٹر دیاں خوشیاں منا رہے سن پر اوس دن کسے بھگت سنگھ دی شہادت نوں یاد کیتا؟ 1931 دے 23 مارچ نوں؟ کجھ ای دن پہلوں بسنت لنگھی سی۔ انج مارچ دا تیجا ہفتہ دھرماں تے ثقافتاں دی رنگارنگی دا ہفتہ بنیا رہیا۔ لہور سکھ تہواراں دا شہر وی اے تے مسلمان صوفیاں دے میلے ٹھیلے وی نت لگے ہی رہندے نیں۔ مادھو لعل تے شاہ حسین دی سانجھ مارچ دے اخیر لے اتوار دیاں رونقاں وچوں ڈُلھ ڈُلھ پیندی اے۔

مائے نی میں کیہنوں آکھاں ہجر وچھوڑے دا حال

پر 1947ء مگروں غیر اسلامی خاص کر ہندو تے سکھ نشانیاں نوں یاں تے مٹاون دی کوشش ہندی رہی یاں فیر ایہناں ولّوں پوری ان گہلی ورتی گئی۔ کجھ پرانیاں نشانیاں اُتے اسلامی

پھڈیاں لا کے اوہناں داناں نشان مٹایا گیا۔ ڈی اے وی کالج، 1947ء مگروں اسلامیہ کالج بن گیا۔ انار کلی دی نُکرے مشہور پبلشر راما کرشنا دی بلڈنگ سلامت اے جیہناں دی اک گڑی لاجونتی راما کرشنا نے پنجابی صوفی شاعراں بارے 1936ء وچ آکسفورڈ یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی کیتی سی پر جتھے ہن کوئی کافی ہاوس بنیا ہویا اے۔ بھٹو راج توں پہلاں، خاص کر یحییٰ خان دے ویلے او تھے شراب خانہ ہُندا سی۔ ونڈ توں پہلاں تھاں تھاں ہندو تے سکھ، پبلشر ہُندے سن۔ اوہناں دے ناں نشان وی مٹ گئے پر میرے آرکائیوز وچ اوہناں دیاں چھاپیاں پرانیاں کتاباں اوہناں دی یاد جیوندیاں رکھن دا کارن نیں۔ کنے ہی گوردوارے تے مندر ڈھیہ ڈھیری ہو گئے۔ ایہہ صرف لہور وچ ہی نہیں پورے پنجاب دے اک اک پنڈ تے اک اک شہر وچ ہویا۔ یہودی تے پارسی عبادت خانے تاں انج مٹے جیویں کدی ہے ہی نہیں سن۔ بابری مسیت دے انتقام وچ جدوں پورے پاکستان اُتے لہور وچ مندر ڈھائے جارہے سن، یار لوکاں جین مندر نوں وی ڈھاہ دتا ہور تے ہور مسیحی گرجے وی حملیاں دا نشانہ بنے۔ بُلھے شاہ دے فرمان نوں انج پورا کیتا گیا کہ ایدھر مندر ڈھٹھے، اودھر مسیتاں اُجڑیاں تے بندیاں دے دل؟ اوہناں وچ تاں رب وسدا اے پر ایہدی پرواکون کردا؟ بُلھے شاہ دے بولاں دی پرواکون کردا؟

ونڈ مگروں قوم نوں محمود غزنوی دی 'بت شکنی' چیتے آئی تاں لہور وچ بُتاں (مجسمیاں) نوں مٹاون دا اُڈھ بجھا۔ 'بدتمیز' منٹو نے اپنے 'کالے حاشیاں' وچ لکھیا اے کہ جدوں نویں بنے اسلامی دیش وچ پاکستان دی رعایا سر گنگا رام دا بُت ڈھاہ رہی سی تاں پولیس دیاں لاٹھیاں نال کجھ لوکی پھٹڑ ہو گئے۔ اوہناں نوں گنگا رام ہسپتال وچ بھرتی کر دتا گیا۔ چاہیدا تاں ایہہ سی کہ مال روڈ اُتے گنگا رام دیاں بنایاں ان گنت عمارتاں وی ڈھاہ دتیاں جاندیاں۔ گنگا رام ورگے اک ہور دیالو برہمو سماجی دیال سنگھ مجیٹھیا دا بُت ایس لئی ٹٹ بھج توں محفوظ رہیا کہ اوہنوں دیال سنگھ لائبریری دے باہروں چک کے کسے کونے کُھدرے وچ لُکا دتا گیا۔ ایہہ بُت اج وی لائبریری دی کسے گُٹھے پیا ویکھیا جاسکدا اے۔

پر کیہ نشانیاں مٹاون نال نشان وی مٹ جاندے نیں۔ اساں لہور دی سنٹرل جیل تے اوہدے مشہور پھانسی گھاٹ نوں مٹا کے شادمان کالونی (خوشیاں دا ڈیرہ) اُسار لئی پر کیہ شہید بھگت سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں دا نشان مٹایا جاسکیا؟ اج وی لہور وچ تھاں تھاں اوہ عمارتاں، گھر

تے دفتر موجود نیں جیہڑے کسے نہ کسے طرحاں سُورمی شہیداں دیاں یاداں سانبھی بیٹھے نیں۔ کس کس دی گل کریئے۔ پر اج اک عمارت دی گل کرن نوں جی کردا اے جیہدے ولّوں اساں پوری ان گہلی ورتی پر جیہڑی ایس قابل اے کہ اوہنوں پاکستان دا قومی ورثہ قرار دے کے، اپنے اصلی روپ وچ سانبھ لیا جاوے۔ ایہہ عمارت بریڈلا ہال دے ناں توں اج وی قائم دائم اے۔ مزے دی گل ایہہ ہے کہ بریڈلا ہال کسے ہندو، مسلمان یاں سکھ وڈکے دی نشانی نہیں سگوں حاکم ملک برطانیہ دے ایک شریف شہری دی یادگار اے جیہڑا ہمیشہ مذہبی وتکریاں توں دور بھجدا رہیا تے جیہنے ہمیشہ نہ صرف ہندوستان دی آزادی دی حمایت کیتی سگوں 1889ء دے کانگریس دے ممبئی وچ ہوئے سالانہ جلسے وچ شریک وی ہویا۔

بریڈلا کون سی تے پورے ہندوستان نوں چھڈ کے لہور وچ اوہدی نشانی کیویں بنی، ایہدے بارے وچ عاشق حسین بٹالوی ہوراں کجھ تفصیل کٹھی کیتی سی۔ اوہناں دے کہن مؤجب چارلس بریڈلا 1833ء وچ برطانیہ دے اک غریب گھر وچ جمیا۔ نکی عمرے ہی غریبی ہتھوں پڑھائی چھڈنی پئی۔ چپڑاسی گیری، کلرکی، تے فوج دی نوکری مگروں اوہنے اک وکیل دے دفتر وچ نوکری کرلئی۔ برطانیہ وچ انہیویں صدی ہندوستان سنے ہور کالونیاں دی لُٹ کھسٹ پاروں بھاویں ترقی دی صدی سی پر اجے تائیں پرانیاں مذہبی جکڑبندیاں تے کلیسیا دیاں سختیاں قائم سن۔ بریڈلا ایہناں دے خلاف اُٹھ کھڑا ہویا تے شہر دے پادری نال اوہدا اِٹ کھڑکا چل پیا۔ پادری نے لوکائی نوں بریڈلا دے خلاف ایناں بھڑکایا کہ اوہنوں دیسوں پردیس ہونا پیا۔

پر اوہ فیر پرتیا۔ اوہنے پرچار کرنا شروع کیتا کہ مذہبی جبر تے قیامت دے ڈرتوں بناں وی بندہ اپنے اندر اعلیٰ اخلاقی قدراں اُسار سکدا اے۔ اوہ کہندا سی چنگا کم ایس لئی کرنا کہ جنت لبھے گی تے ماڑے کم توں ایس لئی بچنا کہ دوزخ وچ جانا پوے گا، کوئی وڈی بندیائی نہیں۔ اوہ پادریاں تے بادشاہ دا وروددھی سی۔ برطانیہ نوں مذہبی جکڑ بندی چوں کڈھ کے اوہ اوہنوں اک ریپبلک دے روپ وچ ویکھنا چاہوندا سی۔ اوہنے اک رسالہ 'نیشنل ریفارمر' کڈھیا تے جدوں اوہنے برتھ کنٹرول دے حق وچ اک کتاب چھاپی تاں اوہنوں گرفتار کرکے اوہدے اُتے مقدمہ چلایا گیا۔ ایس توں پہلاں 1868ء وچ اوہنے اک اجیہی بغاوت کیتی جیہدے پاروں برطانیہ دے عدالتی نظام وچ اصلاح کرنی پئی۔ گل انج ہوئی کہ بریڈلا کسے مقدمے وچ گواہ وجھوں پیش

ہویا تاں اوہنے بائبل اُتے ہتھ رکھ کے حلف چُکن توں نانہہ کردتی تے ضد بنھ لئی کہ اوہ اپنے ضمیر دا حلف چُکے گا۔ برطانیہ دا آئین ایس گل دی آگیا نہیں سی دے سکدا ایس لئی بریڈلا نے ایس قانون دے خلاف مقدمہ کردتا تے دو سالاں دی گھالنا مگروں ایہہ مقدمہ جت لیا۔ انج برطانیہ دے گواہی دے قانون وچ ایہہ تبدیلی کردتی گئی کہ کوئی وی گواہ اپنے ضمیر دا حلف چُک سکدا اے۔

چارلس بریڈلا نے پارلیمنٹ وچ پہنچن لئی کئی وار چوناں وی لڑیاں۔ 1868 وچ اوہنوں سرمایہ داراں، پادریاں تے بادشاہت دے حامیاں نے رَل کے ہرادتا۔ 1874ء وچ اوہ فیر ہاریا پر 1880ء وچ اوہ جت گیا۔ ہن اک نواں پواڑا پے گیا۔ پارلیمنٹ دے قانون موجب اوہ صرف بائبل تے ہتھ رکھ کے حلف چُک سکدا سی۔ اوہنے انج کرن توں انکار کردتا تے آکھیا کہ اوہ صرف تے صرف اپنے ضمیر دی سونہہ چُک سکدا اے۔ اوہنوں پارلیمنٹ چوں کڈھ دتا گیا۔ اوہ 1881ء دیاں ضمنی چوناں وچ جتیا۔ فیر اوہو پواڑا پیا۔ اوہنوں فیر پارلیمنٹ چوں کڈھ دتا گیا۔ 1882ء توں 1885ء تائیں اوہ ضمنی چوناں وچ ہر وار جتیا پر پارلیمنٹ دی ضد پاروں کڈھ دتا جاندا رہیا۔

جنوری 1886ء دیاں عام چوناں وچ چارلس بریڈلا نے اک وار فیر میدان مارلیا۔ اوہنے فیر بائبل تے ہتھ رکھ کے حلف چکن توں انکار کردتا۔ لوکی جیہڑے اوہنوں ہر سال پارلیمنٹ بھیجدے سن، اپنے مینڈیٹ دے ایمان اُتے حیران سن۔ ایس وار لوکائی دے نمائندے بریڈلا نوں نہیں سگوں سرکار نوں ہار منّنی پئی۔ برطانیہ دے پارلیمنٹری آئین وچ ایہہ تبدیلی کیتی گئی کہ ممبراں لئی بائبل دا حلف چکنا ضروری نہیں۔ جے کوئی ممبر چاہے تاں اپنے ضمیر دی سچائی دا حلف چُک سکدا اے۔

چارلس بریڈلا ہندوستان دی لوکائی دے حقاں دا راکھا بن گیا اوہ 1874ء توں تھیوسوفیکل تحریک تے انڈئین نیشنل کانگریس دی لیڈر اینی بیسنٹ دے بہت نیڑے رہیا تے دوناں سیاسی تے سماجی کھیتراں وچ رل کے کم کیتا۔ 1886ء مگروں اوہ پارلیمنٹ وچ وی ہندستان دی آزادی تے ہندوستانی لوکاں دے حقاں دی گل کردا رہیا۔ اودوں اجے کانگرس نوں بنیاں مساں دو تِن سال ہوئے سن۔ دسمبر 1889ء وچ اوہ آپ ہندوستان آیا۔ بمبئی وچ انڈئین نیشنل کانگرس دا سالانہ جلسہ ہو رہیا سی۔ بریڈلا نوں دِلوں منوں جی آیاں آکھیا گیا۔ بریڈلا 57 سال تے کجھ مہینیاں دا سی جدوں 30 جنوری 1891ء نوں اوہ ایس دنیا توں ٹُر داہویا۔

پنجاب دے لوکاں شکر گزاری وجھوں چندہ کٹھا کر کے بریڈ لا ہال اُساریا۔ 30 اکتوبر 1900ء نوں لہور دی ریٹی گن روڈ اُتے مشہور برہمو سماجی تے آزادی دے مجاہد سریندر ناتھ بینر جی ہوراں ایس ہال دا بنیادی پتھر لایا سی جیہڑا اج وی قائم اے۔ ایہہ ہال چھیتی ہی سیاسی سماجی تے تعلیمی سرگرمیاں دا مرکز بن گیا۔ لالہ لاجپت رائے ہوراں چارلس بریڈ لا دی نشانی نوں اگے ٹوریا تے اوہناں دی موت (1928) توں بعد وی 1947ء تائیں ایہہ سیاسی سرگرمیاں دا مرکز بنیا رہیا۔ 1947ء ویلے وی ایہہ پنجاب صوبہ کانگریس داہیڈ کوارٹر سی پر بریڈ لا ہال اصل وچ انقلاب تے انقلابیاں دا گڑھ بن گیا سی، جیہناں وچ پرنسپل چھبیلداس، پروفیسر جے چندو دیا لنکار، بھگوتی چرن ووہرہ، شہید بھگت سنگھ، رام کشن بی اے نیشنل، یش پال اتے کنے ہی انقلابیاں دے ناں مُڑ مُڑ یاد آوندے نیں۔ پر بریڈ لا ہال نال جُڑے پرنسپل چھبیلداس اوہناں چوں سبھ توں سرکڈھویں ماہنو سن۔ مینوں تے انج جاپدا اے کہ جے چارلس بریڈ لا دے قد بُت دا کوئی بندہ ساڈے سانجھے پنجاب چوں اُبھر کے سامنے آوندا اے تاں اوہ پرنسپل چھبیلداس ہی ہوسکدے نیں۔

اوہناں دے ناں توں پہلی وار میں اودوں جانوں ہویا جدوں 1967ء وچ انارکلی دے اک کباڑیئے کولوں مینوں 'ہندوستانی کسان' ناں دی اک کتابڑی لبھی۔ اوہنیں دنیں میں شہید بھگت سنگھ دی ماں، سردار گوربخش سنگھ پریت لڑی، بابا سوہن سنگھ بھکنا تے سوہن سنگھ جوش ہوراں نوں خط لکھنے شروع کیتے سن۔ مینوں ایہہ پتہ نہیں سی کہ شہید بھگت سنگھ تے دوجے انقلابیاں دا پرنسپل چھبیلداس نال کوئی سبندھ سی یاں کیہ سبندھ سی اردو وچ لکھی کتاب 'ہندوستانی کسان' نے مینوں چوکھا پربھاوت کیتا تے میں پنجاب دی کسان تحریک بارے اپنیاں لکھتاں وچ ایس کتاب دے حوالے وی دتے سن۔ کجھ ورھیاں مگروں مینوں اوہناں دیاں تن چار ہور کتاباں 'سوشلزم'، 'انقلاب زندہ باد' اتے 'ہم سوراجیہ کیوں چاہتے ہیں'۔؟ لبھ گئیاں سن تے مینوں اوہ کتاباں پڑھ کے اپنی انقلابی تاریخ دی بڑی سُوجھ ملی سی۔

پچھے جیہے مینوں پرنسپل چھبیلداس دی دھی رانی منورما دیوان دی کتاب 'انقلابی یاترا' جیہڑی اوہناں اپنے انقلابی ماپیاں بارے لکھی اے، ملی تاں اِکو بیٹھک وچ میں پوری کتاب پڑھ گیا۔

ایس کتاب توں مینوں پتہ لگیا کہ چھبیلداس ہوراں ضلع بنوں دی اوس ویلے دی تحصیل عیسیٰ خیل وچ اک کٹڑ سناتن دھرمی دے گھر وچ جنم لیا سی۔ ایس نکے جیہے قصبے وچ مسلمان

تے ہندو خوش خوشائیں وسدے سن۔ اوہ اک دوجے دیاں ویاہ شادیاں تے جمن مرن دیاں رسماں وچ شریک ہوندے۔ پرنسپل چھبیلداس ساری حیاتی اپنے سکول دے مسلمان دوستاں، امیر حاجی شاہ، قادر بخش، امیر عبداللہ، عطا محمد، گل محمد، محمد حیات خان تے غلام قاسم نوں یاد رکھیا۔ پرنسپل صاحب اپنے ماپیاں دے کٹڑ پنتھی ہون دا کدی اثر قبول نہ کیتا تے مذہبی معنیاں وچ ہندو دھرم دے باغی بن گئے۔ چارلس بریڈلا وانگ اوہ وی روایتی دھرم دے ورودھی سن۔ اوہناں دے ماپیاں نوں ڈاہڈا دکھ سی کہ ساڈا پُتر چھبیلداس نہ تے رب نوں مندا سی اَتے نہ چھوت چھات نوں۔ جدوں اوہناں دا جُھکاء مارکسزم ول ہوگیا تاں اوہ صاف لفظاں وچ دھرماں دا انکار کرن لگ پئے۔ اوہناں دی ماں، جیہڑی چھوت چھات کرن والی بی بی سی، ڈاہڈی دُکھی رہندی کہ اوہدے گھر دے بھانڈیاں وچ مسلمان، عیسائی اَتے اچھوت کھا پی جاندے نیں۔ اوہدا رونا سی کہ چھبیلداس، پوجا پاٹھ کرن والے سناتن دھرمی پروار دا منڈا ہو کے وی اُکا ای ناستک بن گیا سی۔

جدوں عیسیٰ خیل تے بنوں دے سکولاں توں اپنی پڑھائی پوری کر کے اوہ ڈی اے وی اسکول لہور آ گئے تاں اوس ویلے اوہناں دی عمر مساں تیراں چوداں ورھیاں دی سی۔ سکول دے ہوسٹل دا سپرینٹنڈنٹ ہر سٹوڈنٹ نوں کٹڑ آریہ سماجی بناون تے تُلا گیا۔ ایس مقصد لئی اوہنے تقریری مقابلے شروع کروائے۔ اک مقابلے وچ چھبیلداس وی حصہ لیا۔ اپنی تقریر وچ اوہناں ہندو دھرم دا مذاق اڈاوندیاں آکھیا کہ جدوں اجودھیا دے ہزاراں لکھاں لوکاں دی رضا نال رام چندر نوں اوتھوں دا راجہ چن لیا گیا سی تاں کیہ دھرمی لوکاں نوں سپ سنگھ گیا سی جدوں راجہ دشرتھ دی چہیتی رانی کیکئی نے اپنے پُتر نوں راجہ بناؤن تے رام چندر نوں چودھا سالاں لئی بن واس دین دا ہٹھ کر لیا؟ راجہ دسرتھ دی لکھاں دی پرجا چوں اک وی اجیہا مائی دا لعل نہیں سی جیہڑا ایہہ کہن دی ہمت کر دا اتے منگ کر دا کہ لکھاں لوکاں دے فیصلے نوں نکارن والی مہارانی کون ہندی اے، کیوں نہ اوہدے خلاف راج دھرو دا مقدمہ چلایا جاوے اتے اوہنوں سزا دتی جاوے؟

ایہہ تقریر کرن اُتے چھبیلداس دی شکایت ہوگئی۔ سپرینٹنڈنٹ نے مالا آریہ سماج دے صدر مہاتما ہنس راج تائیں پچا دتا۔ چھبیلداس ہوراں نوں سکول تے ہوسٹل توں کڈھ دین دا حکم ہوگیا پر سکول دے ہیڈ ماسٹر نے اوہناں دی لیاقت تے قابلیت دا ترلا پا کے اوہناں نوں بچا لیا۔ 1917ء وچ پنجاب یونیورسٹی توں دسویں جماعت دے امتحان وچ اوہ دوجے نمبر تے

رہے پر آریہ سماجی ڈی اے وی کالج دی تھاویں اوہ دیال سنگھ کالج وچ داخل ہو گئے۔ 1920ء وچ جدوں اوہناں بی اے پاس کیتا اودوں تائیں پنجاب کنیاں ہی سیاسی تحریکاں دا مرکز بن چکیا سی۔ رولٹ ایکٹ، جلیانوالہ باغ دا قتلام، نامِلورتن تحریک، اودوں ہی لالہ لاجپت رائے تے بھائی پرمانند ہوراں اوسے بریڈلا ہال وچ 'سرونٹس آف دی پیپلز سوسائٹی' قائم کیتی۔ چھبیلداس 100 روپئے مہینہ بدلے اوہدے ہول ٹائم ممبر بن گئے۔ ایس سوسائٹی دی لوک سیوا دی تواریخ بڑی لمی اے۔ سوسائٹی دے ممبران دی عمر 25 توں 50 ورھے تائیں ہوسکدی سی۔ اوہناں لئی گریجوایٹ ہونا ضروری سی۔ ہر ممبر نوں ایہہ سونہہ چکنی پیندی سی کہ اوہ گھٹو گھٹ ویہہ ورھے تائیں سوسائٹی دا ممبر رہووے گا۔

سوسائٹی دے نال جُڑن توں کجھ چر مگروں ہی چھبیلداس، لالہ لاجپت رائے دے اردو اخبار 'بندے ماترم' دے ایڈیٹر وی بن گئے۔ اودوں تائیں بریڈلا ہال وچ ہی نیشنل سکول تے نیشنل کالج وی قائم ہو چکے سن جیہناں نوں قومی نیشنل یونیورسٹی لہور نال منسلک کیتا گیا سی۔ ایہہ تعلیمی ادارے نان کوآپریشن تحریک دا حصہ سن۔ انڈین نیشنل کانگریس نے سکولاں تے کالجاں دے طالب علماں نوں اپیل کیتی سی کہ اوہ سرکاری سکولاں کالجاں دا بائیکاٹ کرن۔ ایہدے نتیجے وچ کلکتہ، پٹنہ، علی گڑھ، دہلی اتے لہور جیہے وڈے شہراں وچ قومی سکول تے کالج کھولے گئے سن۔ بریڈلا ہال لہور وچ قائم ہون والے قومی کالج دے پرنسپل اچاریہ جُگل کشور سن، جیہڑے کجھ چر پہلاں ولائتوں اپنی پڑھائی مُکا کے پرتے سن اتے بہت وڈے دیش بھگت سن۔ کجھ چر مگروں چھبیلداس اس کالج دے نویں پرنسپل متھے گئے۔

بھگت سنگھ 1921ء وچ ڈی اے وی سکول وچ 9ویں جماعت وچ پڑھ رہے سن جدوں اوہ نیشنل کالج وچ داخلے لئی آئے۔ جنے وی بچے ایتھے داخلہ لے رہے سن، اوہ کسے نہ کسے روپ وچ نان کوآپریشن تحریک دا حصہ رہے سن۔ ایتھے سوال پیدا ہندا اے کہ جد بھگت سنگھ 9ویں جماعت وچ پڑھ رہے سن، اوہ کالج وچ کیویں داخل ہو گئے۔ جے داس گپتا موجب جو اوہناں دے نال ای داخل ہون آئے سن، دوہاں نوں 11ویں جماعت وچ بیٹھن لئی دو مہینے ٹیسٹ دی تیاری لئی دتے گئے سن۔ ڈاہڈی تیاری مگروں دونویں داخلے ٹیسٹ وچ بیٹھے تے پاس ہو گئے۔ پرنسپل چھبیلداس تے بھائی پرمانند ہوراں آپ ایہہ ٹیسٹ لیا سی۔ اوہ بھگت سنگھ دی انگریزی توں

بو ہتے خوش نہیں سن پر تواریخ اُتے سیاست بارے اوہدے کتاباں پڑھن دے شوق، اوہدی شخصیت، پکیائی تے آدرشی ویژن نے اوہناں نوں چوکھا پرمتاثر کیتا سی۔

پرنسپل چھبیلداس بھگت سنگھ نوں بہت چاہوندے سن۔ چھیتی ہی دونہاں دے وچکار دوستی دا رشتہ وی قائم ہو گیا۔ بھگت سنگھ اوہناں نوں 'گورو جی' کہہ کے بلاوندے سن بھانویں اوہناں وچ عمر دا بہتا فرق نہیں سی۔ اک وار راوی دریا وچ بوٹنگ کردے ہوئے بھگت سنگھ نے اوہناں نوں پچھیا: 'گورو جی، جے کر تسیں ویاہ کر لیا، تاں سانوں انقلاب دا پاٹھ کیویں پڑھاؤ گے؟' جدوں پرنسپل چھبیلداس نے بھگت سنگھ نوں یقین دوایا کہ اوہناں دی منگ اک آدرش وادی کڑی اے تاں بھگت سنگھ ہسن لگ پئے۔ اوہ ویاہ نوں انقلاب دی راہ دا روڑا سمجھدے سن تے ویاہ توں بچن لئی گھروں نس کے کانپور ٹر گئے سن۔

پرنسپل چھبیلداس دا ویاہ ہو گیا۔ اوہناں دی پتنی سیتا دیوی اوہناں توں گھٹ انقلابی ثابت نہ ہوئی۔ اوہ لاجپت رائے بھون وچ رہندے سن۔ ایہہ تھاں بریڈلا ہال توں نیڑے ہی سی، ڈی اے وی کالج دے ہوسٹل ساہمنے۔ اوہدے لاگے ہی پولیس دا اوہ دفتر سی جس چوں نکلدے ہوئے بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں نے سانڈرس نوں پھڑکایا سی۔ لاجپت رائے بھون وچ دوارکا ناتھ لائبریری وی سی جتھوں بھگت سنگھ پڑھن لئی کتاباں لجاندے سن۔ سنٹرل جیل لہور توں 24 جولائی 1930ء نوں، اوہناں جے دیو گپتا نوں اک خط وچ لکھیا سی کہ اوہ دوارکا ناتھ لائبریری چوں اوہنوں کجھ کتاباں لے کے گھلن، اوہناں وچ مارکس تے لینن بارے کتاباں وی سن۔

نیشنل کالج وچ بھگت سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں نے اک ڈرامہ سوسائٹی وی بنائی سی۔ اوہ ڈرامے لکھدے، ڈرامے کھیڈدے تے ایہناں ڈرامیاں راہیں اپنا سیاسی پرچار کردے۔ بھگت سنگھ تے ڈرامہ کلب دے دوجے ساتھیاں دی ایک تصویر ملدی اے جیہڑی ڈرامہ 'بھارت دُردشا' کھیڈن دے موقع تے کھچی گئی سی۔

بھگت سنگھ دے ساتھی تے مشہور ہندی لکھاری یش پال اپنیاں یاداں وچ دسدے نیں کہ بریڈلا ہال وچ بنی نیشنل ڈرامیٹک کلب سیاسی پرچار دا بہت وڈا ذریعہ سی۔ اوہناں دے لفظاں وچ 'اپنے خیالاں دے پرچار لئی، اساں نیشنل کالج دے ودیارتھیاں تھیٹر دا سادھن اپنایا سی۔ وڈا مقصد ایہہ سی کہ ڈرامہ ویکھن والیاں نوں اپنی غلامی دا احساس دوایا جاوے......' چندر گپتا موریہ

بارے اک ڈرامہ کھیڈیا گیا جیہدے وچ بھگت سنگھ ششی گپتا دا رول کیتا۔ ڈرامہ ایناں کامیاب سی کہ بھائی پرمانند ہوراں آکھیا:

''اک دن میرا بھگت سنگھ وی سچی مچی دا ششی گپتا ہووے گا''......اوہناں 'مہا بھارت' دے سکرپٹ وچ اپنے مطلب دیاں تبدیلیاں کر کے 'کرشن وجے' دے ناں توں اک ہور ڈرامہ کھیڈیا۔ ایہدے وچ انگریزاں نوں کوروتے آزادی دے پروانیاں نوں پانڈو دے روپ وچ پیش کیتا گیا سی۔ اوہدے وچ گیتاں دی بولی پنجابی سی۔

کدے توں وی ہند یا ہوش سنبھالی اوئے
تیرا گھر بار ودیشی لٹ لے گئے، توں بے خبر سوں رہیا......

ایہہ گیت 1907ء دی بغاوت وچ بانکے دیال دے لکھے گیت پگڑی سنبھال جٹا، پگڑی سنبھال اوئے......دی طرز تے لکھیا گیا سی۔

ایسے طرحاں کانگریس دی اک کانفرنس دے موقعے تے 'بھارت دُردشا' کھیڈیا گیا سی۔

بھگت سنگھ نیشنل کالج وچ اپنی بی اے دی پڑھائی پوری نہ کر سکے۔ 1923ء وچ اوہ کالج وچ ہی سن جدوں اوہناں دے ویاہ دی گل ٹُری۔ 1924ء وچ اوہ پڑھائی چھڈ کے کانپور ٹُر گئے تے 'پرتاپ' ناں دے اک اخبار وچ کم کرن لگ پئے۔ اتھے ہی اوہناں دی ملاقات چندر شیکھر آزاد نال ہوئی۔ پر اوہ بہتا چر کانپور نہ رہ سکے تے 1925ء وچ اپنی دادی دی بیماری دا سن کے پرت آئے۔

1925ء وچ ''نوجوان بھارت سبھا'' بنی تاں ایہدی پہلی میٹنگ بریڈلا ہال دے اک کمرے وچ ہی ہوئی۔ نیشنل کالج توں بی اے پاس رام کشن سبھا دے صدر تے بھگت سنگھ ایہدے سیکرٹری متھے گئے۔ سبھا بنان دا مڈھلا خیال بھگت سنگھ دا سی جیہڑا اوہنے پرنسپل چھبیلداس، بھگوتی چرن ووہرہ، کامریڈ رام چندر اُتے سکھدیو نال سانجھا کیتا سی۔

پہلی بیٹھک وچ پرنسپل چھبیلداس، کامریڈ رام چندر، بھگوتی چرن، سکھدیو، گوروت، ماسٹر پرسرام، جے دیو، بابو سنگھ، گنپت رائے، جسونت سنگھ، سوم دیو، بنارسی تے کجھ ہور نوجوان کٹھے ہوئے سن۔ اوہناں دا خیال سی کہ کانگریس ڈومینین سٹیٹس توں اگے نہیں سوچ رہی ایس لئی دیس

دی آزادی لئی نوجواناں دا کٹھا ہونا ضروری اے۔ سبھا دا پہلا ناں 'ینگ انڈین ایسوسی ایشن' رکھیا گیا۔ پرنسپل چھبیلداس گاندھی دے رستے نوں ٹھیک نہ سمجھدے ہوئے وی تشدد دی حمایت نہیں سن کرر ہے جدکہ بھگت سنگھ، سکھدیو تے کجھ دوجے نوجواناں دا آکھنا سی کہ 'بولیاں نوں اپنی واج سناؤن لئی دھماکے کرن دی لوڑ اے'۔ ینگ انڈین ایسوسی ایشن دی دُوجی بیٹھک وی بریڈلا ہال وچ ہوئی پر فیر بہت ساریاں بیٹھکاں پری محل وچ وی ہویاں۔ ایسوسی ایشن دے دیسی ناں 'نوجوان بھارت سبھا'، 'انجمن نوجوانِ ہند' اتے تُرن بھارت سنگھ وی تجویز ہوئے۔ اخیر 'نوجوان بھارت سبھا' دے ناں اُتے ساریاں دا اتفاق ہوگیا۔ ایس دوران سبھا وچ میر عبدالمجید، دھنونتری، رام کشن تے کجھ ہور انقلابی وی شامل ہوگئے۔

سبھا دے اک اکٹھ وچ انقلابی ساہت رچن لئی اک سوسائٹی وی بنائی گئی جیہڑی مگروں 'ٹریکٹ سوسائٹی' دے ناں توں مشہور ہوئی۔ ایہدے کرتا دھرتا پرنسپل چھبیلداس سن۔ مُڈھلے صفحیاں وچ میں پرنسپل چھبیلداس دیاں جیہڑیاں کتاباں دا ذکر کیتا اے، اوہ ایسے ٹریکٹ سوسائٹی ولوں جاری ہویاں سن۔ اوہناں کتابڑیاں دا مُل دو دو پیسے ہندا سی۔ سبھ توں پہلاں جیہڑا ٹریکٹ چھپیا، اوہدا ناں 'ہم سوراج کیوں چاہتے ہیں؟' سی۔ میرے کول ایہدا چوتھا ایڈیشن اے جیہڑا دوجی وڈی لام مگروں چھپیا تے جیہدا مُل 8 آنے ہوگیا سی۔ پرنسپل چھبیلداس دے انقلابی قلم چوں نکلیاں لکھتاں بارے سی آئی ڈی دے لفظ سن:

"Chabildas is the most clever and dangerous revolutionary propagandist"

جیویں کہ میں پچھے وی ذکر کیتا اے، بریڈلا ہال تے اوس وچ قائم نیشنل کالج نوجوان بھارت سبھا دیاں انقلابی سرگرمیاں دا بہت وڈا مرکز سی جدوں دسمبر 1929ء وچ راوی دے کنڈھے مکمل آزادی بارے کانگریس دا اکٹھ ہویا تاں بریڈلا ہال سیاسی آواجائی دا مرکز بن گیا پر سبھا دے قائم ہندیاں ہی اوہدیاں سرگرمیاں دا گڑھ بریڈلا ہال ہی سی۔

سبھا دا پہلا اکٹھ غدر پارٹی دے شہید کرتار سنگھ سرابھا دی یاد وچ ہویا۔ بھگت سنگھ نے کدھروں سرابھا دی فوٹو لبھی جیہنوں بھگوتی چرن ووہرا اپنے خرچے تے وڈیاں کروایا۔ پورٹریٹ نوں چٹے ددھ کپڑے وچ ولھیٹ کے بریڈ ہال وچ رکھیا گیا۔ مگروں دل نوں ٹُنبن والا اک منظر

وِیکھن وِچ آیا۔ دُرگا دیوی (بھگوتی چرن دی پتنی) اتے سوشیلا دیوی اپنیاں انگلاں دے لہو نال چٹے دودھ کپڑے نوں تروَنکا دِتا۔ ایہہ اکٹھ نوجواناں نوں انقلابی کماں لئی اپنے آپ نوں وقف کر دین دا کھُلا سُبلا راسی۔

ایہہ سرگرمیاں بھگت سنگھ تے دوجے انقلابیاں دی گرفتاری توں بعد وی جاری رہیاں۔ جدوں بھکھ ہڑتال دے دوران جتیندر ناتھ داس دی موت ہوگئی تاں 23 دسمبر 1929ء نوں نوجوان بھارت سبھا نے کامریڈ مس سُہاسینی دی پردھانگی ہیٹھ اک کانفرنس دا پربندھ کیتا۔ داس دی شہادت بارے اک مَتا پاس ہویا جیہدے وِچ آکھیا گیا سی:

''ایہہ کانفرنس شہید جے این داس دی مثالی قربانی نوں سلاہوندی تے موت دی ذمے واری سرکار دے موڈھیاں تے پاوندی اے''

کامریڈ سُہاسینی اپنی تقریر وِچ کانگریس دے ڈومینین درجے دی پالیسی دی نندیا کیتی تے اوہناں نیتاواں نوں خبردار کیتا جیہڑے سرکار نال سودے بازیاں کر کے لوکائی کولوں دور ہو رہے سن۔

جدوں 7 اکتوبر 1930ء نوں بھگت سنگھ، راج گورو اتے سکھدیو نوں پھاہے لان دا فیصلہ سُنا دتا گیا تاں ایہہ خبر جنگل دی اگ وانگ پھیل گئی۔ میونسپل گراؤنڈ دے باہر خلقت ٹُٹ کے آ گئی تے دفعہ 144 دے ہوندیاں وی جلسہ ہویا۔ دوجے دن نوجوان بھارت سبھا نے بریڈلا ہال وِچ نوجواناں تے ودیارتھیاں دا اکٹھ کیتا تے سزاواں دی نندیا کیتی۔

بریڈلا ہال دی کہانی 1947ء تیک چلدی اے جدوں انقلابی کارکن ایتھوں اُجڑ کے جا رہے سن اتے سرحدوں پار آون والے مہاجر قافلے ایتھے آ کے آباد ہو رہے سن۔ 1947ء تیک ایتھے سیاسی تے انقلابی سرگرمیاں جاری رہیاں۔ صوبہ کانگریس دا ہیڈکوارٹر ہون دے ناطے ہندوستان بھر دے کانگریسی نیتاواں تے ورکراں دا ایتھے آنا جانا سی۔ دسمبر 1929ء وِچ لہور وِچ ہندوستان دی پورن آزادی دا مَتا پاس کرن لئی کانگریس دا اکٹھ ہویا تاں بریڈلا ہال سیاسی کارکناں نال بھر گیا سی۔ فیر 1942ء وِچ جدوں 'ہندوستان چھوں نکل جاؤ' تحریک چلی تاں اوہدا مرکز وی بریڈلا ہال ای سی۔ ایتھے میاں افتخار الدین، جواہر لعل نہرو، ابوالکلام آزاد، خان عبدالغفار خان، ڈاکٹر خان صاحب تے ہور کنے ای کانگریسیاں دی آوا جائی رہی سی۔

انقلابیاں اتے کامریڈاں داتاں ایہہ جیوں اپنا گھر سی۔ مبارک ساگر جیہناں دا اصلی ناں مبارک دین سی تے جیہڑے اسلامیہ کالج دے طالب علم سن، 1929ء وچ پرنسپل چھبیلداس دے جانو بنے تے نوجوان بھارت سبھاء وچ شامل ہو گئے۔ کراچی وچ اوہناں سندھ نوجوان بھارت سبھاء دا مُڈھ بنھیا سی۔ 1930ء وچ سول نافرمانی کارن پھڑے گئے۔ 1931ء وچ نوجوان بھارت سبھاء دی کانفرنس جیہڑی بھگت سنگھ دی شہادت توں کجھ دن بعد کراچی وچ ہو رہی سی، دا آہر مبارک ساگر ہوراں نے ہی کیتا سی۔ برٹش سرکار نے اوہناں نوں کراچی توں نکلن دا حکم دتا تاں اوہ لہور آ گئے تے بریڈلا ہال وچ رہن لگ پئے۔ کامریڈ احسان الٰہی جدوں وی امرتسروں آوندے بریڈلا ہال دا ضرور پھیرا لاوندے۔ جدوں لہور سنٹرل جیل وچ انقلابی جتیندر ناتھ داس دی موت ہو گئی تاں نوجوان بھارت سبھاء ولوں اوہناں دی لاش نوں کلکتے لے کے جان والیاں وچ کامریڈ احسان الٰہی وی شامل سن۔

1940ء وچ بریڈلا ہال وچ اینٹی کمیونل کانفرنس ہوئی جیہدی صدارت لالہ دُنی چند انبالوی ہوراں کیتی۔ ایس کانفرنس وچ باچا خان (عبدالغفار خان) ہوراں جیہڑی تقریر کیتی اوہنوں بہت سلاہیا گیا۔ ایس تقریر وچ اوہناں آکھیا کہ جے پنجاب تے سرحد دونویں صوبے رل جان تاں اوہ کلّے ہندوستان نوں آزاد کرا سکدے نیں۔

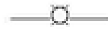
1942ء دی ہندوستان چھوں نکل جاؤ تحریک وچ جدوں سیکڑے گرفتاریاں ہویاں تاں پرنسپل چھبیلداس، اوہناں دی پتنی سیتا دیوی تے ہور درجناں لوکاں نوں بریڈلا ہال تے لاجپت رائے بھون توں گرفتار کیتا گیا۔

1947ء وچ بریڈلا ہال دیاں رونقاں اُجڑ گئیاں۔ تاریخ دے پنّے کوڑے دان دا رزق بن گئے۔ ایہنوں اپنے چیتے وچوں وسارن دی سانوں اینی کاہل سی کہ لہور وچ رہ گئے انقلابی وی بریڈلا ہال دا راہ چھڈ گئے۔ ایہہ ہال اج اپنے تھاں تے کھلوتا اے پر گم سم، اداس تے نموجھانا۔ سرکار دے محکمے کدی ایہدا ناں Enemy پراپرٹی لکھدے رہے تے کدی ہندو پراپرٹی، بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھی، ایہدے اندر بنے قومی سکول تے کالج تے نوجوان بھارت سبھاء دیاں یاداں لے کے 23 مارچ 1931ء نوں ٹُردے ہوئے۔ مبارک ساگر، کامریڈ احسان الٰہی، عبدالغفار خان، ورھیاں پہلے چلانا کر گئے۔ پرنسپل چھبیلداس بریڈلا ہال دی مالا جپدے جپدے 11 دسمبر 1988ء

نوں جالندھر وچ ہمیش لئی اکھاں بند کر گئے۔

اوہناں دی انقلابی پتنی سیتا دیوی جی، جیہڑی بریڈلا ہال دیاں کندھاں دے اک اک ساہ نوں اپنے ساہواں نال سانجھا کردی رہی، 1974ء وچ ایس دنیا توں مونہہ موڑ گئی۔ ہندوستان توں اوہناں دی دھی رانی منور مادیوان ہوراں اپنیاں یاداں وچ بریڈلا ہال نوں انج یاد کیتا اے جیویں کوئی اپنے وچھڑے وجود نوں یاد کردا ہووے۔ کیہ ایہہ تواریخ دے پھٹاں دی ماری عمارت پنجاب دی سانجھی انقلابی جدوجہد دی یادگار نہیں بن سکدی؟ پر سانجھ دی کس نوں لوڑ اے؟ سانجھے ورثے دی کس نوں لوڑ اے......؟

سانجھ بناں سبھ وانجھ میاں مردانیا

مُڑ سکندر ہاریا

عربی اکھان اے کہ ''کلام الملک، ملک الکلام'' مطلب حاکم جو وی آہندے ہن اوہنوں ای سچ جانیا جاندا اے۔ انج ای انگریز حاکماں جیویں سانوں پڑھایو تے سمجھایو نیں، بھاویں اوہ ساڈا گھر وکی معاملا ای کیوں نہ ہووے تاں وی سانوں پڑھت گھڑت ہتھوں ایہہ منّنا پوندا اے۔ اصل گل ایہہ اے کہ سانوں اپنے گھر دی سُرت ساروی کوئی نہیں سی، ایس لئی اوہناں دا ای اِک اِک اکھر ربی منیا گیا۔ ایسے جھولے ہیٹھ سانوں دسیو نیں کہ ''سکندر نے بھارت تے حملہ کیتا تے پورس نوں جِتیا''۔

ایہہ سچ کِنا کو سچ اے۔ ایہدے تے ایس لیکھ راہیں چانن پایا جاسی تے نکھیڑا کرن دا جتن کراں گا کہ 'پورس جِتیا جاں سکندر'۔

سکندر نے بھارت تے حملہ کیویں کیتا تے پورس تیک اپڑن وچ اوہنوں کیہڑیاں اوکڑاں نال واہ پیا۔ ایہہ سبھ کُجھ لکھن دی ایتھے لوڑ نہیں۔ ایہہ سبھ کُجھ وستھار نال اپنی کتاب ''بھارت وَرش'' وچ لِکھیا ہویا اے۔ ایتھے چھڑا کرئی دے میدان (جتھے یُدھ ہویا) وچ جو کجھ ہویا، اوس دا ذکر کیتا جاسی، پر مختصر طور تے۔

جہلم دریا دے کنڈھے دی لڑائی تھیں پہلاں، اُتر وچ سکندر نوں اِک تگڑی مخالفت دا مقابلا کرنا پیا، جس کارن اوہنوں گھٹو گھٹ 9 مہینیاں تیک انھے واہ جنگ لڑنی پئی۔ مطلب جولائی 327 ق م توں لے کے مارچ 326 ق م تیک اوہنوں اُکا اگانہہ پیر پُٹن دی جراُت نہ ہوئی۔ ایہناں جنگاں دے باوجود اوہ ایتھوں دے آزاد سورمیاں توں نہ پوری طرحاں جِت سکیا تے نہ ای

ایہناں علاقیاں اُتے قبضہ کر سکیا۔ سکندر نے سِندھ دریا دے اُتری کنڈھے دے راجا انبھی دی مدد نال اپنی وڈی فوج سمیت سِندھ دریا بناں کِسے اوکھ دے پار کر لیا۔ راجا انبھی اپنے گوانڈھی راجا پورس نال کھار رکھدا سی، ایسے لئی او ہنے سکندر نال دوستی دا ہتھ ودھایا سی۔

ایدھر پورس دی سکندر دے آون توں پہلاں اپنے گوانڈھی، ابھیسار دے راجے نال متر تا سی۔ ایہناں دوہاں رل کے نیڑے تیڑے دے علاقیاں اُتے مل مارنی شروع کیتی سی۔ سکندر دے آون ویلے ابھیسار دا راجا ایس اوکڑ چ آ پھا تا کہ کیہدا ساتھ دیوے۔ ایہہ مشکل ہوندیاں وی او ہنے سندھ دے لہندے کنڈھے اُتے وسدے راجا اشوکن نال متر تا بنائی تے سکندر دے خلاف اشوکا دی مدد لئی اپنی فوج گھلی، تے سندھ دے لہندے کنڈھیوں نسے بندیاں نوں پناہ دتی۔ سکندر دے سندھ پار کرن تے اوہنوں سوغاتاں گھلیاں تے ایہدے نال ایہہ وی کیتا کہ اوہدا گھلیا ہرکاراوی بندی وان کر چھوڑیا تے پورس نال جا رلن دی تیاری کرن لگا۔ سکندر نوں ایہدی دوپاسی چال دا پتا لگ گیا۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ پورس نال جا مِلدا، سکندر تے انبھی نے تُرت اپنیاں فوجاں جہلم دے کنڈھے (جتھے لڑائی ہوونی ہائی) پورس موہرے لیا کھلاریاں تے اِنج پورس کلا ہو گیا۔

ہُن آوندے ہاں لڑائی دے میدان ول

سکندر دی فوج، پورس دی فوج توں چوکھی ودھیری سی۔ پلوتارک (Plutarch) لِکھدا اے: ''سکندر 120000 پیادے تے 15000 گھوڑسواراں نال آیا'' ایس توں وکھ جہلم والی جنگ وچ ٹیکسلا دی فوج وی شامل سی۔ پلوتارک دے آکھن موجب پورس کول چھڑے 20000 پیادے تے 2000 گھوڑسوار سن۔ پر ایرین دا آکھنا اے کہ پورس کول 4000 گھوڑسوار، 3000 رتھ، 200 ہاتھی تے 3000 پیادے سن۔ ایہدے ہوندیاں ہویاں وی پورس، سکندر دا طاقتور دشمن سی۔ مُڈھ توں ای سکندر نوں جہلم دا ایڈھ بڑا اوکھا جا پیا سی۔ پورس دی شاندار ڈھنگ نال تیار کیتی فوج دے مقابلے وچ جہلم دریا پار کر کے پورس اُتے حملا کرنا سکندر لئی اُکا ناممکن ہو گیا۔

کرٹیس لِکھدا اے۔ ''سکندر دی کُجھ فوج دریا وچالے اِک بریتے اُتے آ کھلوتی پر ایہنوں پورس دے سپاہیاں آ گھیریا تے پتا نہیں ایس بریتے تیک کنج اپڑے۔ ایہناں یونانی فوج

اُتے حملہ کر کے ایہہ ابی مار دِتا۔جیہناں بھجن نسن دا جتن کیتا اوہ دریا دیاں تکھیاں چھلاں دے ٹیٹے چڑھ گئے۔ پورس نے کنڈھے کھڑ کے ایس سارے یُدھ نوں تکیا تے اوہدا حوصلہ ہوروی ودھیا''۔

ایتھے ایہہ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ سکندر نے جہلم دریا جولائی دے مہینے پار کیتا سی۔ اوس ویلے ایتھے برساتاں دا زور ہوندا اے تے دریا پورے جوبناں اُتے ہوندے نیں۔ اِک رات جدوں ہڑھ دا زور سی، سکندر نے پورس توں اکھ بچا کے دریا پار کرلیا۔ پر پہرہ دیندی ٹولی نال جیہدا آ گو پورس دا پُتر سی، ٹاکرہ ہو گیا۔ ایس ٹاکرے وِچ پورس دا پُتر تے ماریا گیا پر اوہدے ہتھوں سکندر دا پالک گھوڑا اوی ماریا گیا۔ ایسے ٹولی وچوں کسے بھج کے پورس نوں خبر جا دِتی کہ دشمن سِر تے اپڑ آیا اے۔ پورس دے پُتر دی لڑائی دا حال ایرین انج بیاندا اے، ''کئی دِناں دی اُڈیک مگروں اِک ہنھیری رات سکندر نے دریا پار کیتا۔ اوہ راج کمار ہتھوں پھٹڑ ہویا تے اوہدا گھوڑا بکا پھلس (Boukephala) وی ماریا گیا''۔

جسٹن لڑائی دا حال اِنج لِکھدا اے، ''لڑائی شروع ہوون تے پورس نے اپنی فوج نوں حملا کرن دا آکھیا تے سکندر نوں ساہمنے آ کے لڑن لئی ونگاریا۔ پر پہلے ای ہلے وِچ اوہدا گھوڑا ماریا گیا تے اوہ آپ بھوئیں تے آ ڈِگا۔ پر اوہدے سپاہیاں اوہنوں بچا لیا، جیہڑے تُرت اوہدی اِمداد لئی اپڑ پئے سن''۔

لڑائی جیویں شروع ہوئی سی، ایہدیاں گھٹناواں دس پاوندیاں نیں کہ لڑائی ڈیگر ویلے تیک ہوندی رہی تے پورس دے ہاتھیاں یونانی فوج دا ناس ماریا جیویں کرٹیس لکھدا اے ''سبھ توں خوفناک نظارہ تاں ایہہ سی کہ ہاتھی سُنڈھ نال دشمن فوج نوں لوھیٹ کے چُکدے تے مہاوت نوں سونپ دیندے۔ مہاوت اِکو وار وچ اوہناں دی دھون جُثیوں وکھ کر چھڈ دا سی۔ یونانی سپاہی ڈردے ہاتھیاں مُوہرے نہ آوندے تے اپنے آپ نوں بچاندے ہوئے نس کھلوندے۔ انج لڑائی چلدی رہی تے سارا دن پورا ہو گیا''۔ ڈایوڈورس وی لکھدا اے ''ہاتھی اپنے وڈے وجود تے طاقت کارن بڑے فائدے مند ثابت ہوئے۔ اوہ دشمن نوں پیراں ہیٹھ مدھول کے ماردے رہے۔ پہلاں ایہہ ہاتھی اپنی سُنڈھ نال لوھیٹ کے اُتانہہ چُکدے تے پھیر زور نال بھوئیں تے ماردے۔ خبرے کِنے ای سپاہی ایہناں اپنے دنداں نال ای چِتھ چھڈے۔'' ایرین موجب ''اُچے قداں والے ہاتھیاں پیادے سپاہیاں اُتے حملہ کیتا۔ اوہ جِدھر وی جاندے یونانی فوج

نوں مدھدے ہوئے اگے ودھدے جاندے‘‘۔

ایتھے پورس دی فوج ہتھوں ہوئی دُشمن دی تباہی چھڈ کے چھڑا ہاتھیاں ہتھوں ہوئے مدھول بارے، یونانی فوج دے اِتہاسکاراں دے دِتے ویروے دے ہوندیاں کئی حیرت والی گل اے کہ ایرین، جیہڑا سکندر دے تواریخ داناں وچ ڈاڈھا سیانا جانیا جاندا سی، لکھدا اے، ’’جہلم (یعنی کرئی دے میدان) دی لڑائی وچ یونانی فوج دے صرف 80 پیادے تے 230 گھوڑسوار مرے‘‘ تے پورس دی فوج لئی لکھدا اے کہ ’’ایہدے 20000 پیادے تے 3000 گھوڑسوار مارے گئے۔ سارے رتھاں دا چوکھا نقصان ہویا‘‘۔

جدکہ ایہو ای لکھاری پہلاں آپ ای لکھدا اے کہ ’’پورس دے ہاتھی جس بنے وی جاندے یونانی فوج نوں مدھولی جاندے‘‘۔ اِنج دے دوہرے بیاناں کارن سکندر دی بہادری دیاں گوڑیاں سچیاں داستاناں بنیاں نیں۔ بدیسی نشے وچ ایہناں ای گلاں نوں ٹھیک منیا گیا اے۔ اِک اِتہاس کار نے ٹھیک لکھیا اے کہ ’’جہلم دی لڑائی وچ سکندر دی فوجی تباہی اُتے بڑی ہُشیاری نال پردہ پایا گیا اے‘‘۔(1)

تواریخ وچ جہلم دے یُدھ وچ سکندر دی چھیڑی تباہی نوں ای نہیں لُکایا گیا سگوں لڑائی دے آخری فیصلے دا حال وی ٹھیک نہیں لکھیا گیا۔ جیویں لکھیا گیا اے ’’جدوں اوہدے ہاتھی پھٹڑ ہوئے تاں اوہناں اپنی ہی فوج نوں مِدھ چھڈیا تے اخیر وچ اوہناں نوں دُنبیاں دے وگ ہار لڑائی دے میدان وِچوں ہِک کے باہر کڈھ دِتا گیا‘‘۔

اصل وچ ایہہ گل اُکا ای گوڑا اے۔ جے اسیں ایس گل نوں سچ من ای لییے تاں ایہدا مطلب اے جو پورس دے ہاتھی لڑائی وِچ ناکام ہوئے ہاتھیاں دے ڈرن تے تریہن ہتھوں پورس دی اپنی ہی فوج دی تباہی ہوئی۔ پر اِنج نہیں ہویا۔ اوس ویلے دے میسیڈونیا تے یونانی حاکم جیہڑے سکندر دے مرن پچھوں ایشیا وچ اپنا راج قائم کرن لئی آپس وچ لڑے، اوہ وی ہاتھیاں دی فوج توں بہت پریشان سن۔ ایتھوں صاف ظاہر ہوندا اے جو ہاتھیاں دی فوج نے کامیاب لڑائی کیتی۔ یونانی فوجی افسراں خاص طور سیلیوکس اُتے ایہدا بڑا چنگا اثر ہویا۔ سیلیوکس نوں تاں آپ ہاتھیاں دے خلاف جنگ کرنی پئی جدوں اوہ سیریا دا حاکم بنیا۔ ایس لڑائی وچ ورتے گئے ہاتھی حاصل کرن لئی تاں اوس گڈروشیا وغیرہ ریاستاں نوں وی قربان کر چھڈیا تے ہاتھی نوں ای

ایہنے اپنا خاندانی نشان (Royal Emblem) بنایا۔ ایہدے ہوندیاں وی جے من لیئے کہ جہلم دی لڑائی وچ اِک واری ہاتھی بوندل کے پچھانہہ پرتے پر اوہ پورس دے آلے دوالے آ کے کھلو گئے سن۔ پورس نے لڑائی لئی اوہناں دی گواہی کیتی تے دُشمن دی فوج دا ناس ماریا، جیویں کہ ڈایوڈورس لکھدا اے ''پورس جیہڑا آپ سبھ توں طاقتور ہاتھی تے سوار سی، ایس گھٹناں نوں ویہندیاں اپنے 40 ہاتھی جیہڑے کہ اوہدے وس وچ سن، کٹھے کر کے دشمن تے ٹُٹ پیا تے دشمن فوج دا بُرا حال کیتا''۔

پورس تے سکندر دی ایس لڑائی بابت ایتھوپک (Ethiopic) باب وچ شاید ایہہ سچائی محفوظ اے کہ سکندر پورس توں جِت نہیں سکیا۔

''پورس دے خلاف لڑائی وچ سکندر دے ڈھیر گھوڑ سوار مارے گئے۔ ایس لئی اوہدی فوج دُکھی ہو کے کُتیاں ہار چیکن چہاڑن لگی۔ سکندر دے کئی فوجیاں نے اپنے ہتھیار سٹ کے پورس دی فوج نال رلنا چاہیا۔ سکندر نوں جیہڑا آپ ای مصیبت وچ سی، ایہہ پتا لگا تاں اوہنے لڑائی روکن دا حکم دِتا تے انج ورلاپ کرن لگا۔ ''اوہ بھارتی سمراٹ پورس! مینوں معاف کر۔ میں تیری بہادری تے طاقت نوں جان گیاں۔ ہور تکلیف نہیں برداشت ہوندی۔ میرا دل ڈاڈھا دُکھی اے۔ میں ایسے ویلے اپنی حیاتی مکاونی چاہناں پر میں نہیں چاہوندا کہ ایہہ سبھ لوک جیہڑے میرے نال ایتھے آئے نیں برباد ہو جان، کیوں جو میں ای اوہ بندہ آں جیہڑا ایہناں نوں ایتھے موت دے موُنہہ وچ لے کے آیاں۔ ایہہ اِک راجے واسطے اُکا واجب نہیں کہ اوہ اپنے سپاہیاں نوں موت دے مُونہہ وچ دھک دیوے''۔(2)

پُرانے یورپی تواریخ داناں دے لکھن موجب، سکندر نے جہلم دے یُدھ دے اخیر وچ پورس نال مترتا قائم رکھن دی کوشش کیتی، پر اُتے دِتے ایتھوپک دے بیان وچ وی تاں سکندر نے ای صلح دی کوشش کیتی سی۔ ایرین توں ایہہ جانکاری مِلدی اے جو سکندر نے پہلاں ٹکشلا دے راجے نوں صلح دا پیغام دے کے گھلیا، پر پورس اپنے پرانے دشمن نوں اودوں ای مُکا چھڈنا چاہوندا سی جے اوہ اوتھوں بھج نہ جاندا۔

کرٹیس دے کہن موجب صلح دا پیغام لے کے جان والا ٹکشلا دا راجا نہیں سی۔ اوہدا بھراسی، جیہنوں پورس نے مار دتا سی۔ ایرین دے کہن موجب ''پورس نال صلح کرن دی ایس ناکام

کوشش توں بعد سکندر نے پورس نوں پیغام تے پیغام گھلے۔ آخرمروّس نوں گھلیا جو اِک بھارتی سی۔ کیوں جو سکندر نوں پتا سی کہ ایہہ بندہ پورس دا پرانا دوست اے'' ایرین دے ایس بیان توں پورس دے ہارن دانہیں سگوں ایہہ سچ ظاہر ہونداا ے کہ سکندر پورس نال صلح کرن لئی بڑا پریشان سی۔

انج جے اسیں جہلم دے یُدھ دا لیکھا کریئے، جیہڑا اچھی لیکھکاں اِک پکھی کیتا اے تاں ایہہ پوری طرحاں ثابت ہونداا ے جو پورس ای ایس جنگ دا جیتُو سی جیویں اُتے بیان کیتا گیا اے جو صلح واسطے سکندر ای عرض دار بنیا سی۔ انج ایہہ وی اے جو لڑائی پوری طرحاں ختم ہون توں پہلاں ای سکندر نوں صلح لئی ہتھ پیر مارنے پئے۔ کیوں جو اوہ سمجھ گیا سی کہ جے جنگ جاری رہی تاں اوہ ماریا جاوے گا۔ ایس لئی پراچین آریہ کھتری دھرم تے اٹل رہن والے سُورمے پورس نے پرت کے سکندر اُتے حملہ نہ کیتا تے انج ایہناں دوہاں وچ صلح ہوگئی۔ ایس لڑائی توں بعد سکندر نے (میں اپنی کتاب ''بھارت وَرش'' وچ لکھیا اے) پورس دے راج دے نیڑے تیڑے دے علاقیاں نوں فتح کرن لئی اوہدی مدد کیتی۔

پر یورپی تواریخ داناں سکندر دے بھارتی حملے دیاں کہانیاں وچ سکندر دے جہلم یُدھ وچ ہار اُتے پردہ گھتن دی کوشش کیتی اے۔ اتے ایسے کارن ایہہ جعلسازی کیتی اے جو سکندر نے پورس دی بہادری دے اثر ہیٹھ آ کے اوہنوں اپنا متر (Allied) بنا کے اوہدا راج موڑ دِتا۔ پڑھن ہاراں نوں پتا ہونا چاہیدا اے کہ سکندر ایڈا اوی رحمدل نہیں سی۔ اوہ اپنے مخالفاں دے معاملے وچ بڑا اکھڑ سی۔ اوہدے لئی بیکٹیریا دے پارسی گورنر بیسوس (Besos) نال کیتے دھکے نوں موہرے رکھیا جاسکدا اے۔ بیسوس اپنے دیس دی آزادی لئی اخیر تیک بڑی دلیری نال لڑ دا رہیا۔ ایرین نے لکھیا اے: ''جس ویلے اوہنوں پھڑ کے سکندر دے ساہمنے لیاندا گیا تاں سکندر نے اوہنوں کوڑے مروائے تے بعد وچ اوہدا نک تے کن کٹوا چھڈے''۔ دوجے گورنراں نال وی جیہناں بیسوس دی مدد کیتی، انج دا ای ویہار کیتا۔ ایس توں علاوہ کیلتھنیز جیہڑا کہ ایہدے گُرو ارسطو (Aristotle) دا بھتیجا سی، اوہنے سکندر دے ایس دھرو دے خلاف آواز چکی، اوہنوں وی سکندر نے گرفتار کر کے مروا چھڈیا۔ کیلٹس جیہڑا کہ سکندر دی دائی (جیہنوں ایہہ ماں سمان سمجھدا سی) دا بھرا سی، اوہنوں اپنے ہتھیں قتل کیتا۔ اوہدا قصور صرف اینا سی کہ اوہنے سکندر دے پیو فلپ دے

کارنامیاں دی بہتی تعریف کیتی۔ اِک جنگ وچ تاں اوہنے سکندر دی جان وی بچائی سی۔ اپنے پیو دے وفادار فوجی سردار پارمینسن دا قتل وی سکندر دے ای لڑ لگدا اے۔ جنہیرے دا فائدہ چُک کے بھارتی سنگن (جیہنوں سکندر نے معاف وی کر دِتا سی تے جان دی اجازت وی دے دِتی سی) نوں قتل کرن تے پلوٹارک نے آپ وی ایہدی ایس نیچ حرکت دی سخت ہندیا کیتی تے لکھیا اے۔

This rests as a foul blot on his martial fame..........

اِنج سکندر دی ساری طوفانی یُدھ یاترا، بستیاں دی بربادی، زنانیاں تے بالاں دے خون نال بھری ہوئی اے۔ مثال دے طور تے سندھ وچ وی اوہنے اِنج ای کیتا۔ ایسے بندے تھیں ایہہ آس رکھنی کہ اوہ اِک سُورمے دی قدر کرے گا تے اوہدا راج اوہنوں موڑ دیوے گا، وڈا بُھلیکھا اے۔ سکندر دی مہانتا وکھاون لئی اِک دُوجا گوڑوی گھڑیا تے لکھیا گیا اے کہ جہلم والی لڑائی مگروں سکندر نے اِک وڈا علاقہ پورس نوں تحفے دے طور تے دِتا۔ پر اصل گل اِنج اے: پورس اک طاقتور تے اُچے ارادیاں والا راجا سی۔ اوہ اپنے راج دا گھیر موکلا کرنا چاہوندا سی۔ اوہنے سکندر دے آون توں پہلاں ای ابھیسار دے راجا نوں اپنے نال ملا کے اپنے راج دا گھیر وڈا کیتا۔ سکندر دے اچن چیت آون کرکے، اوہنے اپنے سارے کم چھڈ کے سکندر ول مُونہہ کیتا۔ سکندر نال نجٹھن مگروں پورس نے اپنے ایس اِرادے نوں پوریاں کیتا تے اوہدا راج ویاس (بیاس) ندی تیک پھیل گیا۔

ایہناں ساریاں گلاں دے ذکر مگروں ایہہ سمجھنا اوکھا نہیں کہ اصل وچ ''پورس جتیا سی تے سکندر ہاریا سی''۔ (سالنامہ ہندواسی، 29 مئی 1955)

—○—

حوالے

(1)Cambridge Ancient History, Pt. 4 p 40

(2)The life and exploits of Alexander, from ethiopic text

edit by, E.AWallis Budge P/1321

کہانیاں

خالی

بٹ صاحب

''تینوں ایس رات دے کھانے لئی آونا ہی پوے گا'' سلمان نے کہیا۔ ''آخر کار بٹ صاحب تیرے اعزاز وِچ تاں ایہہ دعوت دے رہے ہن''۔

میں اپنے دوست سلمان نوں بہت سمجھاؤن دی کوشش کیتی بئی میرا کسے نوں وی مِلن دا من نہیں۔ خاص کر اوہناں لوکاں نوں، جیہناں نوں میں پہلاں کدے نہیں ساں مِلیا۔ پر سلمان نے ضد پھڑی ہوئی سی اتے میں نوں اوس نال بٹ صاحب دی دعوت تے چلن دا وعدہ کرنا پیا۔

میں جرمنی اپڑ کے سلمان نال رہ رہیا ساں۔ صلاح ایہہ سی بئی نوکری مِلن مگروں سلمان میرے لئی اِک گھر لبھن وِچ مدد کرے گا۔ اوہنیں دِنیں، ستر دے دہاکے دے انت وِچ کالے وِدیشیاں لئی اے اِک مُشکل کم سی۔ شہر دِیاں کندھاں اُتے ''اُسلَینڈر روس (وِدیشیو، باہر نِکلو) دے اِشتہار تھاں تھاں نظریں آوندے سن۔ سلمان نوں پچھلے کرائے دار نوں اوس دے سٹوڈیو لئی 'دوستانے' وجوں اِک موٹی رقم دینی پئی سی۔

میں نوں سلمان دا پِنڈ بہت پسند آیا۔ ایس دے چارے پاسے میلاں تک کھیت تے جنگل پھیلے ہوئے سی تے وِچ کِتے کِتے جھیلاں، تلاء تے سیرگاہاں سن۔ پِنڈ وِچ تقریباً ہر کوئی سلمان نوں جاندا سی، خاص کر کے پِنڈ دِیاں بزرگ عورتاں وِچ اوہ کافی مشہور سی۔ اوس دی مکان مالکن، مسز ہیپٹمین، (جو کہ اِک ریٹائرڈ وِدھوا سی) نے سلمان دی جان پچھان اپنیاں سارِیاں سہیلیاں نال کافی تے سنیک محفلاں دے دوران کروائی سی۔ میں سلمان دے ایس 'بزرگ عورت نیٹورک' راہیں پِنڈ وِچ اپنے لئی تھاں بناون دی کوشش کرنا چاہوندا ساں۔

دِن ویلے میں لوکل گڈی پھڑ کے چالھی مِنٹ کھیتاں تے جنگل دے نظارے ویکھدا۔

شہر اپڑ کے دفتر روزگار جاندا۔ دفتر روزگار وِچ مِس زِمرمن نوکریاں دے مطابق میریاں یوگتاواں نوں میل کے دیکھدی۔ ایس ادھکھڑ عُمر دی نیک دِل جرمن عورت کول مینوں سلمان ہی لے کے آیا سی۔ دو ہفتیاں بعد مینوں پک ہو گیا کہ جاں تاں مِس زِمرمن اینی رحم دِل سی کہ اوہ مینوں گھٹ تنخواہ دی نوکری نہیں دینا چاہوندی سی، تے جاں اوس نوں ایہہ یقین ہو گیا سی کہ میں عمارتاں بھنّن، پیڑ کٹّن جاں تاراں وِچھاون ورگے کماں وِچ اِک دِن توں ودھ نہیں ٹِک سکاں گا۔

''مِسٹر سید''۔ اوہ ہر روز سویرے مینوں کہندی، ''تُسیں بھاشا سکول جاؤ، میں تُہاڈی مدد کرنا چاہوندی ہاں، پر پہلاں تُہانوں ساڈی بولی سِکّھنی چاہیدی ہے''۔

میرا اگلا پڑاء اوتھوں دی لائبریری ہویا کردی سی، جیہڑی روزگار دفتر توں تھوڑی دُور شہر دے وِچوں ہوندیاں ہوئیاں، اوس دو سو سال پُرانے اوپرا ہاؤس توں پرے سی، جتھے گوئٹے دِیاں ہیروئناں نے اوس دے ناٹکاں وِچ کم کیتا سی۔ اِک ہور چھوٹے رستے راہیں میں پُرانے شہر، جیس دے دوالے کدے اِک گنڈھ ہویا کردی سی جتھے چودھویں صدی دا پُرانا تے وِشال گوتھک گِرجا گھر اج وی کھڑا سی، دے وِچوں ہوندا ہویا لائبریری ہبلیوتھیک پہنچ جانداں ساں۔ بُدھوار تے شنی ایتوار ایتھے بازار لگدا سی۔ ایہہ لائبریری باہرلی دُنیا نال میرا اِکّو اِک سانگا سی تے ایس ٹھنڈے پر سوہنے اُتّری شہر وِچ میری پناہ گاہ وی سی۔ کسے ویلے ایتھے انگریز بادشاہاں نے راج کیتا سی۔ اوتھے میں انگریزی اخبار ہیرلڈ ٹربیون، تے کِتاواں پڑھدا۔ اپنی زندگی بارے سوچدا جاں لائبریری وِچ لوکاں نوں ویکھدا رہندا۔

شام نوں میں پیدل ہی شہر وِچلے وڈّے سٹیشن تے گھر واپس جا رہے سلمان نوں مِلن چلا جاندا۔ کئی وار اسیں کافی تے ناشتہ لین لئی سٹیشن دی مشہور دشنیل اِنبس، کوِک میل، تے رُکدے، جیہڑی دُنیا دے ہر طرحاں دے لوکاں، ایریٹریا، ہندوستان، بنگلا دیش تے پاکستان دے سیاسی پناہگیراں، تُرکی تے یوگوسلاویا دے عارضی کامیاں، پڑھیاراں، دلالاں، نشیاں دے وپاریاں تے عیش کرن لئی گھروں بھجیاں جوان جرمن کُڑیاں دی اِک من پسند تھاں سی۔ عام طور تے ایہہ کُڑیاں انت وِچ سٹیشن پِچھے ویشوا علاقے جا اپڑدیاں سن۔ میں بٹ صاحب نوں پہلی وار دشنیل اِنبس، وِچ ہی مِلیا ساں۔ اوتھے بہت سارے پاکستانی تے ہندوستانی، جیہناں وِچ بہتے سِکھ سی۔ اِک میز دے دوالے بیٹھے سن۔ میں ایہناں ہم وطناں توں کترا رہیا ساں، پر سلمان جیکر

ٹھان لوے تاں دوستیاں نبھاون توں اوس نوں کوئی نہیں سی روک سکدا۔ اپنی عُمر کر کے تے ایس دیش وِچ کافی دیر توں رہن کارن اوہ ہر کسے دا اوڈّا بھرا سی، جو ہر ویلے ہر کسے نوں ہر گل تے صلاح مشورہ دین نوں تیار رہندا سی۔ بھاویں اوہ کھانا بناون دا طریقہ ہووے جاں نوکری لبھّن دی جُگت، جاں پھیر کہ ایہو جیہی جرمن کُڑی کیویں مِل سکدی ہے جو تُہاڈے لئی ایس دیش وِچ پکّے طور تے وسّن لئی راہ کھول سکے۔

''سلمان بھائی!'' کالا کوٹ پائی، ماتا دے داغاں نال بھرے چہرے والا اِک بندہ ساہنوں ویکھ اُچی ساری بولیا ''ہُن تیرے مہمان آ گئے ہن تاں ہی توں ساڈے نال دُعا سلام کرنا ہی چھڈ دِتا ہے''۔

ظاہر سی اوہ میرے بارے کہہ رہیا سی۔

''ایہہ بٹ صاحب ہن۔ ایہہ وی لاہور توں ہن''۔ سلمان نے اوس گروپ ول جاندیاں تے اپنے نال مینوں وی کھچدیاں میرے کن وِچ کہیا۔

جان پچھان ہون مگروں ہر کوئی مینوں آپنے گھر بُلاونا چاہوندا سی، پر بٹ نے ساری بحث نوں ایہہ اعلان کر کے مُکا دِتا کہ سلمان بھائی تے اوہناں دا 'دیانتدار' مہمان آوندے شنچروار اوہناں دے گھر کھانا کھا رہے ہن۔ میں ایس زبردستی دے دعوت نامے توں چھٹکارا پاون دی کوشش کیتی۔ پر سلمان نے میرے ول ویکھ کے نہ وِچ دھون ہلائی۔ اوس نے ایہہ اینے ظاہر طور تے کیتا کہ بٹ صاحب سمیت سبھ نے ایس نوں نوٹ کر لیا۔

''تُسیں کِسے وی حالت وِچ ایس دعوت توں اِنکار نہیں کر سکدے'' بٹ صاحب نے کہیا ''کیونکہ ایہہ اِنکار سلمان بھائی دا ہووے گا ساڈا نہیں تے کوئی وی ایس گل نوں پسند نہیں کرے گا، خاص کر کے میں''۔

میں بٹ دے بُلھاں تے اِک گھٹیا مُسکراہٹ ویکھی۔ اوس دِیاں نِکیاں اکھاں اوس دے داغاں بھرے چہرے تے بڑیاں بھیڑیاں لگ رہیاں سن۔

جیس ہفتے دے دن اسیں بٹ گھرے جانا سی، اوس دِن برف باری ہو گئی۔ اوس موسم دی پہلی برف باری۔ کرِسمس صِرف اِک ہفتہ دُور سی، ایس لئی جدوں شام ویلے اسیں شہر پہنچے، سارِیاں دُکاناں اجے کُھلیاں سن۔ بٹ ساہمنے والے سٹیشن توں تھوڑی دُور، ویشوا علاقے دے

نیڑے رہنداسی۔ اوس دے مکان دی ڈاواں ڈول پوڑی چڑھدیاں سلمان نے مینوں دسیا کہ گرمیاں وِچ بٹ دی باری چوں اپنے چھجیاں تے جُھولدیاں ویشواواں صاف نظر آوندیاں ہن۔ اندر تنگ جیہے کمرے وِچ پیاز، مسالے تے تلے کھانے دی بُو ماردے بٹ صاحب نکرے بنی رسوئی وِچ سٹوو کول کھڑے سن۔ سٹوو دا چھوٹا میز سگرٹ دے ٹکڑیاں، بیئر دِیاں خالی بوتلاں تے اوس مُرغے دے کھنباں دے نِکّے موٹے ٹکڑیاں نال بھریا ہویا سی، جو شاید ایس وقت اوس چھوٹے جیہے سٹوو اُتے بڑے خطرناک طریقے نال رکھے ہوئے پتیلے وِچ پک رہیا سی۔

اوتھے پہلاں ہی ادّھی درجن دے قریب لوک کمرے دے وِچکار پھسے ہوئے میز دے دوالے بیٹھے گلاں کرر ہے سن، جیہناں وِچ کُجھ پہلاں ہی سٹیشن تے مِلن کارن واقف سن۔ میز اُتے جانی واکر دی ادّھی بوتل پئی سی۔ ٹی وی اُتے پئے سٹیریو تے ہندوستانی پاپ سنگیت بہُت اُچی وج رہیا سی۔

''سلمان بھائی'' شور دے وِچوں بٹ صاحب چیکے۔ ''مینوں تُہاڈی صلاح چاہیدی ہے۔ کیہ میں پُدینا ہُنے ہی پا دیاں کہ تھوڑا جیہا ہور رِجھ لین دیاں؟ سید صاحب' بس تھوڑی دیر مینوں معافی دیو'۔ اوہناں نے مینوں کہیا۔ جدکہ سلمان نے اوہناں دے ہتھوں کڑچھی پھڑ کے تری دا لُون ویکھیا۔ ''اوئے بلے، سید صاحب لئی ڈرنک بنا۔ اوہ بئی، فالتو دِیاں چھڈو تے سید صاحب نوں سُنو۔ ایہہ پڑھے لِکھے بندے نیں، کوئی چج دی گل ہی سکھوگے''۔

ایہہ شاید میری اوس گروپ نال جان پچھان سی۔ پر میرے لئی ایہہ اِک اِشارہ سی کہ جد تیک بٹ تے سلمان کھانے دا کم پُورا نہ کرلین' میں پارٹی دا دِل لگائی رکھاں۔ اوہ نوجوان جیس دا نام بلا سی، مینوں بعد وِچ پتا لگا کہ اوہ وی لاہور توں سی۔ اوس دا اصلی ناں اقبال احمد سی تے اوہ اِک دیہاڑی تے کم کردا سی۔ اقبال نے پنجاب یونیورسٹی، لاہور توں پولیٹکل سائنس وِچ ایم اے۔ کیتی ہوئی سی۔ سارے اوس نوں بلا 'گُجر' مطلب کہ بلا 'دودھی' کہندے سن، جوکہ اوس نوں وی چنگا لگدا سی۔ سلمان مطابق ایہہ شاید اوس دی شہادت والی مانسِکتا نال وی میل کھاندا سی۔ ہور بابی سنگھ تے اوس دا ہانی ٹونی سنگھ سی۔ بابی سنگھ ساریاں نالوں وڈّی عُمر دا سی۔ اوہ اصل وِچ بہُت سال پہلاں جرمنی دھات وِدیا پڑھن آیا سی۔ اوس دا اِک بہُت پُرانا سُفنا ہندوستان واپس جا کے جمشید پور دی مشہور مرسڈیز بینز فیکٹری وِچ کم کرن دا سی۔

ستّر دے دہاکے دے مُڈھ وِچ 'اِندرا ایمرجینسی' دوران اوس نے سیاسی پناہ لئی عرضی دے دِتی۔ سکول چھڈ دِتا تے 'کرُپس' کمپنی وِچ اِک ٹیکنیشین وجھوں نوکری کرلئی۔

اوس دی جرمن بھاشا بہُت درُست سی تے اوہ اوہناں لوکاں لئی اِک غیرسرکاری ترجُمان بن گیا، جیہناں نوں مکان کرائے تے لین لئی، جاں خطرناک 'سر کار' کارن سیاسی پناہ دے ویزے وِچ وادھے لئی عرضی لِکھوانی ہوندی سی جاں ویاہ دے دفتر وِچ گواہی بھرنی ہوندی سی۔ اوس دا ناں ٹونی سنگھ اِک تگڑا رحم دِل تے نیک انسان سی، جو اِک خوبصورت بُھورے والاں والی جرمن زنانی نال ویاہیا ہویا سی، جیس نوں میں بعد وِچ مِلیا وی ساں۔ دوویں بابی سنگھ تے ٹونی سنگھ لمے وال، پگ تے داڑھی والے کیس دھاری سِکھ سن۔ بابی دے وال عورتاں وانگ کمر تک لمبے تے ریشمی سن پر 'چھوٹے ٹونی' دے اِنج نہیں سن۔ اوہ بابی تے ٹونی وانگ نہیں سی بلکہ 'مونا' سِکھ سی۔ اوہ کِسے پکھوں 'چھوٹا' نہیں سی۔ ٹونی سنگھ وانگ اوہ وی چھ فُٹ توں زیادہ لما پر بھرویں سریر والا سی، جدکہ ٹونی سنگھ اپنی توند نال تِن سو پونڈ دے لگ بھگ سی۔ چھوٹا ٹونی عورتاں وِچ کافی مشہور سی۔ اوس دی عمر پنجی دے آس پاس سی۔ اوس دے چہرے تے اِک بدمعاش وحشی پن سی۔ اوہ اوپراہاؤس دے نال والے ہوٹل وِچ کم کردا سی۔ سلمان نے مینوں بعد وِچ دسیا کہ ہوٹل دے مالک نے چھوٹے ٹونی نوں ہوٹل دی رسوئی دا اِنچارج بنایا ہویا سی تے جرمن خانسامے اُتے صِرف دِن دے کھانے دی مینیو دی ہی ذمہ واری سی۔ چھوٹا ٹونی بڑا گالھڑی سی تے اوہ ہوٹل، جیس دا کہ اوہ اِک طرحاں مالک ہی سی، وِچ آون والیاں امیرعورتاں نال اپنے تجربیاں بارے گلاں کردیاں نہیں سی تھکدا۔ لوک اوس بارے بس اونا ہی جاندے سن، جِنا کُو اوہ آپ دسدا سی۔ ایہہ وی اوس دے موڈ مطابق بدلدا رہندا سی۔ سلمان نوں لگدا سی کہ اوہ اجے وی ایس مُلک وِچ غیرقانونی طور تے رہ رہیا سی۔

چھوٹے ٹونی وانگ بٹ صاحب وی ایس مُلک وِچ کئی سالاں توں وکھو وکھ ہوٹلاں وِچ خانسامے وجھوں کم کرکے، غیرقانونی طور تے ہی رہ رہے سن۔ دوویں جنے کئی سال ہیمبرگ وِچ اِکٹھے رہے سن۔ دوویں کافی دیر اوتھوں دے اِک نازی پُلس دے سابقہ افسر دے ہوٹل وِچ رہ کے کم کردے رہے سن۔ بٹ صاحب نے مینوں بعد وِچ دسیا کہ اوہناں دوہاں نے کافی پیسہ کمایا سی۔ رہن دا کوئی خرچہ نہیں سی۔ اوس شہر وِچ نویں تے غیرقانونی ہون کرکے اوہ اپنے کمرے

توں باہر بہُت گھٹ نِکلدے سن۔ کدے کدے ہوٹل دا مالک او ہناں نوں "سپیلبینک" کسینو وِچ لے جاندا سی۔ اسیں ایہو جیہیاں تھاواں تے اپنے آپ نہیں جاسکدے ساں کیوں اتھے شناختی کارڈ چیک کیتے جاندے سی، جیہڑے کہ ساڈے کول نہیں سن۔ پر ساڈا باس کلوس شہر دے ہر رسوخ والے بندے نوں جاندا سی۔ ایس لئی کسینو وِچ ساڈے توں کوئی شناختی کارڈ نہیں سی منگدا۔ کلوس نال پنج سال دی نوکری دوران اسیں شاید اِک درجن وار شہر وِچ گئے ہوواں گے۔ اِک ہور بندہ یونس سی، جو کہ شکل توں سخت سی پر بڑا وِہارک سی۔ اوس دا چھوٹے ٹونی نال اِک لمبا جھگڑا چل رہیا سی۔ اوہ دوویں ہی عورتاں دے شوقین جانیا جانا پسند کردے سن۔ چھوٹا ٹونی بڑا میسنا تے چالاک سی۔ یونس نے مینوں بعد وِچ دسیا کہ چھوٹے ٹونی نے اوس دیاں بہُت سارِیاں گرل فرینڈز کھوہ لئیاں سن۔

ہر وار جدوں میں اپنی دوست نوں اوس نال مِلایا، اِنجے ہویا۔ اخیر وِچ، خان سی۔ خان پاکستان افغانستان سرحد دے قبائلی علاقے توں سی، جو کہ پنجاہ دے دہاکے دے اخیر وِچ جرمنی آیا سی۔ اتھے اوس نے جرمن عورت نال ویاہ کروالیا سی۔ ہُن اوہ اپنی اِکو اِک دھی دے بچیاں دا خوش قسمت نانا سی۔ اوہ اِک پہاڑی پِنڈ وِچ رہندا سی جو شہر توں سو کُو کِلومیٹر دُور سی۔ خان اِک خاندانی جرمن وانگ دِکھدا تے گل بات کردا سی۔ پِنڈ وِچ اوس دا اِک وڈّا فارم ہاؤس تے اِک پکی جاگیر جائداد سی۔ اوہ اِک کامیاب کار مکینک سی۔ پُرانیاں کاراں خرید کے اوہناں نوں نوّاں کرنا اوس دا شوق سی۔ عام طور تے اوہ ایہہ کاراں اپنے دوستاں نوں معمولی قیمت تے ویچ دیندا سی۔ سٹھ سالاں دی عمر وِچ وی اوہ بڑا زندہ دِل سی۔

اڈھی رات دے قریب کھانے دا اعلان ہویا۔ ہر کِسے نے سائیڈ بورڈ توں پلیٹ چُک کے سٹوو تے رِجھ رہے پتیلے ول قدم ودھائے۔ بِلّے گجر نوں تُرکی نان کٹن دا کم دِتا گیا۔ ہُن تک مینوں قریب قریب ہر کِسے دی زندگی دی کہانی پتا لگ چُکی سی۔ جونی واکر نے مینوں اوتھے سوکھے ہون وِچ مدد کیتی۔ جد کہ مینوں ایہہ برانڈ پسند نہیں سی۔ کیونکہ میرے لئی ایہہ نویں کمائے پیسے تے بھیڑے شوق دا پرتیک سی۔

"میں ساری شام کھانا بناوندا رہ گیا تے ایہناں دے مونہوں اِک لفظ وی نہیں پھٹیا"۔ بٹ صاحب دی اُچی آواز سُنائی دِتی۔

میں دِھیان نہیں سی دِتا کہ اوہ کھانا نہیں کھا رہیا سی۔ شراب دے نشے کارن اوس دِیاں اکھاں لال ہو گئیاں سن۔ اوس دی زہر بھری آواز توں میں ٹھنبر گیا۔ کیوں جو اینی نفرت بھری آواز میں کدے نہیں سُنی سی۔ بٹ صاحب نے میرے چہرے تے حیرانی ویکھ کے کہیا۔

''پلیز سیّد صاحب، تسیں کھاندے رہو، میں جانداہاں کہ تُسیں چنگے کھانے تے ایہناں ان پڑھ جاہلاں دی جُنڈلی دے روز دے گھٹیا کھانے دا فرق دس سکدے ہو۔ تسیں سلمان بھائی دے دوست ہو۔ اوہ سواد، مسالیاں بارے چنگی طرحاں سمجھدا ہے کہ کیویں اِک خانسامہ وکھ وکھ مسالیاں نوں ساواں رگھدا ہے۔ اوس نوں سبھ پتا ہے پر ایہہ لوک!''

اوس نے فقرہ ادھورا چھڈ دِتا تے اپنے لئی وِسکی دا اِک ہور گلاس بھر لیا۔

کِسے نے وی اوس دی ایس بھڑکویں گل ول دِھیان نہیں دِتا۔ مگروں مینوں پتا لگا کہ بٹ نوں ایس طرحاں اچانک اُچی بولنا بڑا چنگا لگدا سی۔ ٹونی نے بعدوں مینوں دسیا۔

''اوس دے جوالا مُکھی ہمیشہ ہی اِتنے اچانک، غُصّے بھرے، ڈرا دین والے تے اچن چیت ہوندے ہن کہ جیہڑے لوک ایس نوں نہیں جاندے، ایس دی آواز دی طاقت نوں دیکھ کے خاموش ہو جاندے ہن۔ پر ایس دا کارن بٹ دا ایس دیش وِچ سالاں توں غیر قانونی طور تے رہن دا ڈر تے غیر محفوظ ہون دی بھاونا لگدا ہے''۔

''بٹ ول دِھیان نہ دینا، ایہہ تاں شُدائی ہے''۔ چھوٹے ٹونی نے کہیا۔

پھیر اوس نے بٹ صاحب نوں مخاطب ہو کے کہیا۔ ''اوئے، جے اج رات میزبان ہیں تاں ہور وِسکی لیا''۔ مینوں لگا اک وار پھیر بٹ بھڑکے گا۔

''منجے پیٹھاں پئی ہے، آپے کڈھ لے''۔ بٹ صاحب نے جواب دِتا۔

مینوں لگیا کہ چھوٹے ٹونی نال بٹ دا اِک خاص، پیچیدہ رشتہ سی، جیس نوں میں سمجھ تاں نہیں سکیا، پر جیس نے میری اُکتاہٹ ضرور ودھا دِتی سی۔ ہُن اَدھی رات ہو چُکی سی تے میں گھر جانا چاہوندا سی۔ سلمان اُڈیک چ سی کہ میں سبھ توں وِداع لے لواں۔ سلمان نوں رولا رپا پسند نہیں سی۔ لڑائی جھگڑا تاں ویکھنا وی ناپسند سی۔

''بٹ صاحب، ساہنوں دعوت تے سدّن لئی بہُت مہربانی''۔

میں اوس دا شکریہ ادا کیتا ہی سی کہ بٹ نے مینوں وِچوں ٹوک دِتا۔

''تسیں مِٹھا کھاہدے بغیر نہیں جا سکدے۔ مِسز بٹ بس آون ہی والی ہے۔ اوس دی ڈِیوٹی ادھی رات نوں مُکدی ہے تے گھر پہُنچن وِچ ڈیڑھ گھنٹہ لگ جاندا ہے۔ اوئے بِلے، آ مینوں گڈیاں دا ٹائم ٹیبل پھڑائیں''۔

میں سلمان ول ویکھیا۔ ''پر بٹ صاحب، تُسیں مِسز بٹ نوں ایس وقت بُلایا اے؟ ایس وقت تاں اوہ بہُت تھکی ہووے گی۔ میرا خیال ہے ساہنوں چلنا چاہیدا ہے۔ پھیر کدی آ جاواں گے''۔

سلمان نے بٹ صاحب نوں سمجھاون دی کوشش کیتی۔

''سلمان بھائی، پلیز رُک جاؤ۔ میری بینتی ہے۔ مِسز بٹ بہُت زیادہ نراش ہووے گی۔ اوس نوں تیرے دوست نال مِلن دی بہُت اِچھا سی''۔

میں اِک سُجھاء دِتا۔ ''میرا خیال ہے کہ اپنا بھرپور کھانا کھان توں بعد ساہنوں سبھ نوں سیر دی لوڑ ہے۔ اسیں سٹیشن تک سیر کردے جاندے ہاں، مِسز بٹ نوں مِل کے اسیں اوتھوں ہی نِکل چلاں گے''۔

لگدا سی اِک شام وِچ ہی مینوں بٹ نوں خوش کرکے رہنا آ گیا سی۔

باہر ٹھنڈی ہوا بڑی خوشگوار سی۔ سٹیشن دے دُوجے پاسے شہر دا بازار سی۔ ڈِگدی برف وِچ ایہہ بہُت خوبصورت لگ رہیا سی۔ مینوں جرمن لوکاں دا کرِسمس لئی اپنے شہراں نوں سجاون دا طریقہ بہُت پسند آیا۔ مِسز بٹ اِک چشمے والاں والی، مدھری تے بھاری عورت نِکلی۔ ساہنوں سبھ نوں سٹیشن تے پہُنچے ویکھ کے اوہ بہُت خُش ہوئی۔ تے جدوں اوس نوں بٹ توں پتا لگا کہ سٹیشن تے جا کے اوس نوں مِلن دا سُجھاؤ میرا سی، اوس نے مینوں جپھی پا لئی۔ کیوں کہ مِسز بٹ بارے مینوں دیر شام نوں ہی پتا لگا سی، ایس لئی میں اوس بارے بہُتا کُجھ نہیں جاندا ساں۔ میرا خیال سی کہ بٹ دا ویاہ نہیں ہویا سی۔ بعدوں گھر پہُنچ کے، اپنے بِستریاں وِچ نگھے ہون بعد، جیس توں پہلاں میں اپنا روز دا بھاشن وی دِتا کہ میں زمین اُتے اپنے سلیپنگ بیگ وِچ ٹھیک رہاں گا، سلمان نے مینوں دسیا کہ اوہ بٹ دی بیوی نہیں ہے، پر اوس نوں اپنے آپ نوں اِنج اکھواونا چنگا لگدا سی۔ بٹ اوس نوں اِک بار وِچ مِلیا سی، جِتھے ایہہ بڑے سال پہلاں کم کردی سی۔ ایہہ بار شہر دے باہر ویشوا گھر دا ہی اِک حِصّہ سی۔ بٹ اوتھے بہُت جاندا ہوندا سی۔ اوس وقت مِسز بٹ بار وِچ کم نہیں

کردی سی، سگوں اوتھے کم والے 'حُسن' وِچوں اِک سی۔ اوہ اِک بُہت چنگی عورت ہے تے شاید اِکو اِک انسان ہے جو بٹ دا سچ مُچ خیال رکھدی ہے۔

بٹ دے گھر اوس دی اِک بیوی ہے۔ اوس دے بچے وڈّے ہو گئے ہن تے ہُن شاید اوس دی دھی دا ویاہ ہون والا ہے۔ بٹ دا ٹبر چاہوندا ہے کہ اوہ ویاہ وِچ بھارا داج دیوے۔ میں سُنیا ہے کہ چھوٹا ٹونی، بٹ نوں اپنے ہوٹل وِچ کم تے رکھوار ہیا ہے۔ اوہ چاہوندا ہے کہ بٹ اوس دے نال ہی ہوٹل دے اُپر والے کمرے وِچ رہن لگ جاوے۔ کم تاں بُہت مُشکل ہے سولھاں توں اٹھارھاں گھنٹے دیہاڑی دا کم ہے۔ ہوٹل دا مالک اوس نوں وِڈھی وی دیندا رہندا ہے۔ مِسز بٹ نوں چھوٹا ٹونی بالکل نہیں پسند۔ کُجھ مہینے پہلاں، جدوں بٹ نے چھوٹے ٹونی نال کم کرن لئی ہاں کیتی، اگلے ہی دِن اوہ بٹ نوں میرے کول لے کے آئی۔ اوہ چاہوندی سی کہ میں بٹ نوں سمجھاواں کہ اوہ واپس اوس نرک وِچ نہ پوے جیہڑا کہ اوس نے شروع وِچ غیر قانونی ہون کرکے تے وکھو وکھ ہوٹلاں وِچ کم کرکے تے رہ کے بھُگتیا سی۔ تینوں پتا اے اوہ تاں اوس نال ویاہ کرواونا چاہوندی سی تاں جو ایہہ پکّی رہائش لئی عرضی پا سکے، پر ایس نے ویاہ توں نہ کر دِتی۔ ایہہ مِسز بٹ ہی سی، جیس نے ایس نوں پناہ لئی عرضی دین نوں کہیا سی۔ ہُن ایس نوں کِسے توں لُکن دی لوڑ نہیں ہے۔ گھٹو گھٹ اودوں تک، جد تک ایس دی پناہ دی عرضی دا فیصلہ نہیں ہو جاندا۔

نواں سال برفیلے طوفان نال چڑھیا۔ میں مِسز زِمرمن دی صلاح من کے بھاشا سکول وِچ داخلہ لے لیا۔ سلمان دی اِک دوست نوں میں پسند آ گیا تے اوس نے مینوں اپنے وڈّے سارے گھر وِچ معمولی کرائے تے کمرہ دے دِتا۔

''ایہہ میں تیرے ساتھ لئی دے رہی ہاں، پیسے لئی نہیں''۔ مِسز شنائیڈر نے مینوں کہیا۔

اوہ وی سلمان دِیاں ہور دوست کُڑیاں ہار اِک وِدھوا سی۔ اوس دا خصم دس سال پہلاں مر گیا سی۔ پِچھے اوس دے بُڈھاپے لئی کافی کُجھ چھڈ گیا سی۔ ایہہ گھر پِنڈ دے اخیر وِچ سی۔ ایس دا پِچھلا ویڑھا جنگل وِچ کھلداسی۔ ایہہ اِک پینڈو پر خوش نُما گھر سی، جیس نے کدے چنگے دِن ویکھے سن تے جو اج وی مِسز شنائیڈر دے بچیاں، تِن دِھیاں۔ تے دو پُتراں دِیاں یاداں نال بھریا پیا سی، جو ہُن دُوجے شہراں وِچ رہندے سن۔ مِسز شنائیڈر نے مینوں اپنے ٹبر بارے بُہت سارِیاں کہانیاں سُنائیاں۔ اوس نوں آپنے پریوار تے بُہت مان سی۔ پر اوس دے گھر وِچ اپنی چھ

مہینیاں دی رہائش دوران میں اوس دے پریوارنوں مِل نہیں سکیا۔

بھاشا سکول وِچ میری ودھیا کارگزاری نے مینوں جرمن فلسفے، ساہت تے اتہاس پڑھن دی جدوجہد وِچ ایس اُمید نال لگا دِتا کہ چھیتی ہی میں نِطشے دی 'دس سپیک زرتُشترا' تے گوئٹے دی 'پھاوَست' مُول رُوپ وِچ پڑھ لواں گا۔ میرا نواں گھر ایس کم لئی بہُت ڈھکویں تھاں سی۔ ایہہ بہُت شانت تے کُھلا سی تقریباً سارا ہی گھر میرے کول سی۔ سویرے میں گڈّی پھڑ کے شہر اپنے سکولے جاندا، تے شام نوں لائبریری۔ جیکر بہُتی ٹھنڈ نہ ہوندی تاں پُرانے شہر وِچ گُھمدا تے نہر دے نال لگدے بازار وِچ پُرانیاں کتاباں دِیاں دُکاناں وِچ انگریزی دِیاں کتاباں لبھدا۔ دُھپ والے دِناں وِچ پُرانے شہر دِیاں پتھریلیاں گلیاں گُھمنا بہُت ہی خوشگوار ہوندا سی، جو اِک مٹھی مٹھی تھکان دیندا سی۔ نہیں تاں جرمنی وِچ میری پہلی سردی دے ٹھنڈے، ہنیرے تے بوریت بھرے دِن بہُت مُشکل لگدے سن۔ میرے کول خرچ کرن لئی پیسے وی نہیں ہوندے سن۔ سِوائے اوس چھوٹی جیہی رقم دے، جو مینوں اِک پڑھیار ہون کر کے مِلدی سی۔ بھاشا سکول شروع ہون توں بعد پیسے دی گھاٹ لوکاں نال مِلن جُلن تے نویں دوست بناون وِچ دُوجی دِقت سی۔

وِیک اینڈ تے جاں سلمان میرے کول آ جاندا جاں میں اوس کول چلا جاندا تے جاں اسیں بزرگ عورتاں نوں لنچ لئی سدّا دے دیندے۔ اوہناں واسطے ایہہ اِک بہت وڈا موقع ہوندا سی۔ اوہ ہر طرحاں دے تُحفے چُکّی آوندیاں؛ گھر دے بنے مُربّے، بہُت ودھیا چاکلیٹ موز کیک، اپنے باغ دِیاں سبزیاں تے شراب۔ میرے لئی ایہہ لنچ اوہناں نال اپنی جرمن بھاشا دا ابھیاس کرن دے موقعے ہوندے سن۔ مینوں سلمان توں پتا لگّا کہ بٹ نے چھوٹے ٹونی دی کم دی پیشکش من لئی سی تے ہُن اوس نے اوہدے نال کم کرنا تے رہنا شروع کر دِتا سی۔

مئی وِچ اِک دِن، اوہ مینوں شہر وِچ ٹکّر پیا۔ میں سِٹی سینٹر، ہیلمٹ کوہل نوں سُنن گیا ہویا سی، جو کہ چانسلر دی سیٹ لئی کرِسچین ڈیموکریٹک پارٹی دا اُمیدوار سی۔ بٹ دا ہوٹل وی اوسے علاقے وِچ سی۔ مینوں اوتھے بہُت بھیڑ ہون دی اُمید سی، پر اوس نوں سُنن آئے لوکاں دی گِنتی درجن توں ودھ نہیں سی۔ اوہناں وِچوں وی ادھے تاں پارٹی ممبر سن تے باقیاں دی وی ایس شو وِچ کوئی دِلچسپی نہیں سی۔ بہُت ہی بے رونق نظارہ سی۔ اوہ بندہ مینوں بہُت ہی ڈِھلا جاپیا۔ پر اوس

داہڈھ کافی سلاہن جوگ سی۔ ایہہ گل اوس نوں بالکل پریشان نہیں سی کر رہی کہ سڑک کنارے کھڑے لوک اوس دِیاں گلاں ول بالکل دِھیان نہیں سن دے رہے۔ اوہ لگاتار اِک گھنٹے تک بولدا رہیا۔

''اپنے دیس اندر تاں تُہانوں ایہو جیہے موقعیاں تے بہُت وڈّی بھیڑ ویکھن دی عادت ہے، پر ایس دیش وِچ ایس توں بالکل اُلٹ ہے، تے ہیلمٹ کوہل، ہیلمٹ شمِٹ دے مُقابلے کُجھ وی نہیں،'' اوس نے کہیا۔

بٹ صاحب اوس دِن چھُٹی تے سن۔ اوہ بڑے تھکے ٹُٹے لگ رہے سن۔ میں اوہناں نوں نویں نوکری بارے پچھیا۔

''سیّد صاحب! اج تسیں میرا حال پُچھ رہے ہو۔ میرا خیال ہے کہ تُہانوں ساڈی دوستی پسند نہیں۔ تُسیں اوس پہلی وار مِلن توں بعد ساہنوں کدے مِلن نہیں آئے۔ میں سلمان بھائی نوں کئی وار تُہاڈے بارے پُچھیا، پر اوس نے ایہی کہیا کہ تسیں مصروف ہو''۔

مینوں اپنی غلطی دا احساس ہویا، مینوں گھٹو گھٹ فون تاں کر ہی لینا چاہیدا سی۔ سلمان نے ضرور مینوں اِک ادھی وار بٹّے اوس دے دوستاں دے کول کھانے دی دعوت لئی چلن نوں کہیا وی سی، پر میں ہی کنارہ کر لیا سی۔ اوس توں بعد اوس نے ایہناں پارٹیاں لئی مینوں پُچھنا ہی چھڈ دِتا سی۔

''بٹ صاحب، کیوں نہ تُسیں ایس ہفتے میرے گھر آ جاؤ''۔ میں اوس نوں پُچھیا۔

میں اپنے پہلاں دے رُکھے وطیرے دا ہرجانا بھرنا چاہوندا سی۔ ''اپنے دوستاں نوں وی نال لے کے آونا''۔

ایس ساری جُنڈلی نوں سدّا دے کے میں پچھتایا سی۔ پر شاید بٹ صاحب میرے اندازے نالوں وڈّھ سُلجھے ہوئے سن۔

''اِنج کردے ہاں''۔ اوہناں جواب دِتا۔ ''اسیں تُہاڈے ول پھیر کدے آ جاواں گے، کیوں نہ ایس آوندے شنیچر وار تسیں تے سلمان بھائی شہر آ جاؤ، اوس دِن شامیں میری چھُٹی ہے، میں تہانوں کسینو لے کے جاواں گا، تہانوں ایس دا وی تجربہ ہونا چاہیدا ہے''۔

جد کہ میں ایس کسینو والی گل تے بہُتا اُتسک نہیں ساں، پر پھیر وی ایہہ تجویز مینوں

اپنے سُجھاء نالوں ودھیا لگّی۔ اسیں اگلے شنیچر واراوس دے ہوٹل وِچ مِلن داوعدہ کر لیا۔ سلمان نے مینوں دسیا کہ ایس سپیلیبنگ کسینو وِچ جیکٹ تے ٹائی پاونا لازمی سی۔ اوس دِن جدوں میں جان لئی تیار ہورہیا ساں، مِسز شنائیدر نے بڑے شرارتی ڈھنگ نال اکھ ماردیاں کہیا کہ اوہ بڑی خوش سی کہ آخر کار مینوں وی باہر جان لئی کوئی محبوبہ مِل گئی سی۔

مِسٹر سید، میں تاں سوچدی ساں کہ تُہانوں ساڈیاں کُڑیاں پسند نہیں''۔ اوس نے کُڑیاں لئی جرمن لفظ 'میڈ چن' ورتیا۔

اوس وقت میری عمر اِکی سال سی تے مِسز شنائیدر نہیں جاندی سی کہ اپنی کام پیڑا نوں دباون لئی کیویں میں شہر دِیاں گلیاں دے چکّر کڈھدا رہندا ساں۔

کسینو تے ساری دی ساری جُنڈلی پہُنچی ہوئی سی۔ بابی سنگھ تے ٹونی سنگھ؛ چھوٹا ٹونی تے یونس اپنیاں اپنیاں جرمن گرل فرینڈاں نال، بٹ صاحب، مِسز بٹ، تے بِلّا گُجر۔ صِرف خان نہیں سی۔ ٹونی سنگھ اپنی بیوی جوٗتا نوں نال لیایا سی، جو کہ اپنے خاوند دی طرحاں نیک دِل سی۔ اوہ پنجابی بولنا سِکھ رہی سی۔ ٹونی سنگھ نے بڑے فخر نال دسیا کہ اوہ پنجابی عورتاں دی طرحاں بہُت ودِھیا روٹی بنالیندی ہے۔ چھوٹا ٹونی تے یونس اِک دُوجے دِیاں 'سہیلیاں' نوں پرچاون دی کوشش کررہے سن۔ لابی وِچ سبھنوں اپنے شناختی کارڈ وِکھاونے پیندے سن تے اِک ضمانتی فیس جمع کرواونی پیندی سی۔ بٹ نے میری داخلہ فیس بھرن دی ضِد کیتی۔ کاونٹر تے شناختی کارڈ چیک کر رہے آدمی نے بِلّا گُجر نوں اندر جان توں روک لیا کیونکہ اوہ اپنا شناختی کارڈ گھر بھُل آیا سی۔ ایس توں پہلاں کہ کِسے نوں پتا لگّے، بٹ صاحب نے گل سانبھ لئی۔

''ایہہ جناب ساڈے دوست نیں۔ اسیں سارے ایہناں دی گرنٹی دیندے ہاں۔ مہربانی کر کے ایہناں نوں جان دِیو۔ جیکر شناختی کارڈ اینا ہی ضروری ہے، تاں جدوں تک اسیں مِسٹر احمد دا کارڈ لے کے آوندے ہاں، تسیں میرا کارڈ رکھ لئو''۔

مینوں لگ رہیا سی کہ ساڈے لئی کوئی مصیبت آون والی ہے۔ بٹ اپنے آپ نوں روکن دی بہُت زیادہ کوشش کر رہیا سی۔ پر ڈیسک تے بیٹھا بندہ اڑ گیا۔

''مینوں کیہ پتا اے کہ تُہاڈا دوست غیر قانونی وِدیشی نہیں ہے''۔

ایس گل نے بٹ نوں بھڑکا دِتا۔

''گل سُن اوئے کنجرا۔ نازی پھاشسٹ سُوئر! تینوں کیہ پتا کہ ایہہ سارے تیرے ہم وطن جیہڑے بناں شناختی کارڈ وِکھائے اُپر جارہے ہن، اوہ بھگوڑے مُجرم، قاتل جاں عصمت ریز نہیں ہن۔ ایہہ جناب میرے دوست ہن تے میرے نال اندر جارہے ہن، لے پھیر روک سکدا ایں تاں روک کے وِکھا''۔

ایہہ کہندیاں اوس نے بِلّے دا ہتھ پھڑ کے اوس نوں کسینو دِیاں پوڑھیاں ول کھِچیا۔ ایس توں پہلاں کہ ساڈے وِچوں کوئی کُجھ کر سکدا۔ اڈھی درجن دے قریب گارڈ پتا نہیں کتھوں چھلانگ مار کے بٹ دا راہ روک کے کھڑے ہو گئے۔ میں ویکھیا ڈیسک والے بندے نے فون چُک کے گل کیتی جس وِچ اوس نے کئی وار 'وِدیشی' لفظ کہیا۔ کُجھ ہی پلاں وِچ ساہنوں باہر گلی وِچ پولیس دے سائرن سُنائی دِتے۔

''بٹ، ہُن مینوں گل کر لین دے''۔ بابی سنگھ نے کہیا۔

سلمان نے مسز بٹ سمیت ساہنوں ساریاں نوں اُپر کسینو وِچ بھیج دِتا۔

ایہناں عورتاں دے ساہمنے بٹ دا کوئی بھروسہ نہیں۔ ایس نے ساہنوں ساریاں نوں گھٹوگھٹ اک رات لئی تاں ضرور ہی اندر کروا دینا ہے''۔ اوس نے ہولی جیہے میرے کن وِچ کہیا۔

بِلّا تاں تھر تھر کمب رِہیا سی۔ میرا خیال ہے اوس نوں یقین سی کہ ایس توں بعد اوس دی وطن واپسی ہون والی سی۔ اوہ چھ جنے سن۔ اوہناں چوں اِک ڈیسک دے پچھے کسینو والیاں نال گل کرن چلا گیا تے چار گیٹ گھیر کے کھڑ گئے۔ سبھ توں مدھرا تے کمینہ، بٹ کول آیا۔

''کیہ ہو رہیا ہے اِتھے؟'' اوہنے بڑے بے عزت ڈھنگ نال پُچھیا۔

بٹ دے کُجھ کہن توں پہلاں بابی سنگھ نے اوس نوں ٹوکیا تے افسر نوں اِک پاسے لے گیا۔ اوہناں وِچکار ویہہ مِنٹ تک چلی گل بات دوران اسیں سبھ لابی وِچ کھڑے سی تے لوک ساہنوں اِنج دیکھ کے لنگھ رہے سن، جیویں کہ اسیں کوئی مُجرم ہوئیے۔ میرے اندر غُصّے دا غُبار اِکٹھا ہو رہیا سی۔ اوس پل پہلی وار میں بٹ نوں سمجھ سکیا ساں۔ اِک پاکستانی دے رُوپ وِچ نہیں جیس نوں میں ایس پرائے مُلک وِچ اِک دوست جاں جانکار دے رُوپ وِچ مِلنا نہیں سی چاہوندا، سگوں اِک انسان دے رُوپ وِچ۔

ایہہ فیصلہ ہویا کہ بابی، بِلا تے اوہناں افسراں نال بِلّے دے گھر کارڈ لین جاوے گا۔

سلمان نے کسینو جا کے باقی سبھ نوں ایہہ جانکاری دِتی۔ میں تے بٹ صاحب نے باہر چہل قدمی کرن دا فیصلہ کیتا۔

''سید صاحب،'' کسینو توں باہر نِکلدیاں بٹ نے کہیا،''میں اوس ڈیسک والے بندے نوں ماردینا سی، ہناں کِسے پچھتاوے دے''۔اوس نے پنجابی وِچ کہیا۔

''پاکستان چھڈن لگیاں ایہہ نہیں سی سوچیا کہ میں اِک دوزخوں نِکل کے دوجی دوزخے جارہیاں۔ فرق صِرف اینا ہے کہ ایہہ والا نرک اوتھوں والے نالوں زیادہ سُنجا ہے۔ اوتھے تُہاڈا پریوار، بیوی، بچے، ماپے، سنگی ساتھی، سارے تُہاڈے سِر تے سوار رہندے نیں۔ کوئی وی، تے ہر کوئی، جیس دا تُہاڈی زندگی وِچ دخل دین دا کوئی کم نہیں، تُہاڈے نال کھیڈنا اپنا دھرم بنا لیندے ہن تے تُہانوں مجبور کردے ہن کہ جاں تاں منو نہیں تاں مرو۔ ایتھے کِسے نوں پرواہ نہیں تسیں بھاویں جیو و جاں مرو۔ سو، گل تاں اِکو ہی ہے''۔

اسیں وڈے ریلوے سٹیشن دے باہر ٹرام سٹاپ تے کھڑے ساں۔ گرمیاں دے موسم دی شام بہُت سُہاونی سی۔ اسیں سٹیشن دے ساہمنے پلازا وِچ تھاں تھاں تے پئے بینچاں وِچوں اِک اُتے بیٹھ گئے تے لوکاں نوں ٹرام توں چڑھدے اُتردے، کلباں وِچ تے پلازا دے اوپن ایئر ہوٹلاں وِچ جاندیاں ویکھن لگے۔ بٹ اِک کھوکھے توں کُجھ بیئر تے جرمن شراب دِیاں چھوٹیاں بوتلاں لے آیا۔

''بٹ صاحب، میں سُنیا اے تُہاڈی بیٹی دا ویاہ ہون والا ہے۔ تسیں ایس بارے بہُت خوش ہووگے؟'' میں اوس نوں پچھیا۔

''ہاں۔ اوس نے اِک حرف وِچ جواب دِتا۔

تھوڑی دیر بعد میں کہیا۔

''ساہنوں کسینو واپس چلنا چاہیدا ہے۔ بلا تے بابی واپس آگئے ہون گے''۔

''تُہانوں پتا اے سید صاحب''۔ بٹ نے میری گل نوں ان سُنیا کردیاں کہیا۔ ''چھوٹے ٹوٹنی نال کم کرن دا اِک کارن ایہہ سی کہ میں وڈھ توں وڈھ پیسہ کما کے اپنی دِھی دے ویاہ لئی اپنی بیوی نوں بھیج سکاں۔ پر میں کِسے لئی کُجھ محسوس نہیں کردا۔ بہُت دیر پہلاں، پتا نہیں کدوں، پر میں کِسے وی چیز وِچ یقین کرنا چھڈ دِتا ہے۔ میں پڑھیا لِکھیا بندہ نہیں ہاں تے نہ ہی مینوں

کدے ایس گل دی سوجھی سی کہ میں کاہدے وِچ یقین کردا ساں، پر پھیروی کُجھ سی، جوہُن ختم ہو گیا ہے۔ میرا خیال ہے کہ ایس دیش وِچ جیہڑی زندگی میں اپنے لئی چُنی ہے، اوس نے مینوں بدل دِتا ہے۔ جیہو جیہی ہوند میں اینے سالاں تک اپنائی ہے، اوہ مینوں فالتو بھار چُکّن دی اِجازت نہیں دیندی۔ شاید میرے ورگے لوک تاں عادتاً ہی جیوی جاندے ہن۔ اِک دِن ایہہ عادت چُھٹ جاندی ہے تے بندہ اوہ گیا، اوہ گیا۔ تُہاڈے جیوَن مَرن نال کِسے نُوں، کِتے وی کوئی فرق نہیں پینداا۔ چھوٹا ٹونی ایس جذبے نوں سمجھدا ہے کیونکہ اوہ وی ایتھے میرے وانگ ہی رہیا ہے۔ پر اوہ بہُت پتھر دِل ہوگیا ہے''۔

میرا دِل ہُن کسینو واپس جان نُوں اُکا نہیں سی تے جدوں میں بٹ نوں کہیا کہ میں گھر جارہیا ہاں، تاں اوس نے اپنے سُبھاء دے اُلٹ مینوں اپنے نال کسینو جان لئی بلکل وی نہ کہیا۔

کسینو والی گھٹنا دے تِن ہفتے بعد اِک شُکروار شام میں تے سلمان شہر توں واپس گھر پرت رہے ساں۔ سلمان گھر جا کے رات نوں نہاری تے پرونٹھے بناون بارے سوچ رہیا سی۔ اسیں ایس خاص پکوان لئی ودھیا گوشت لین لئی ٹُرکی بازار گئے ہوئے ساں۔ میں سلمان توں سٹیشن ساہمنے کافی دی دُکان تے نہ رُکن دا وعدہ لیا ہی سی کہ جدوں اسیں پاکستانیاں تے ہندوستانیاں دی بھیڑ اپنے اڈّے تے دیکھی۔ سلمان نے چھیتی نال بھیڑول جاندیاں کہیا۔

''ضرور کُجھ واپریا ہے''۔

ساہنوں بابی تے بلا گجر نظر آئے جو ساہنوں آوندیاں ویکھ بھیڑ توں وکھرے ہو گئے۔

''سلمان بھائی! بٹ صاحب مر گئے۔ میرا دوست نہیں رہیا''۔ بابی نے سلمان نوں چِیکھی پاوندیاں کہیا۔

اوس نے ایہہ گل ایہو جیہی درد بھری تے دِل چیرویں آواز وِچ کہی، جو کہ میں اگّے وی بہت وار، بہت تھاواں تے سُن چُکیا ساں۔

''کدوں۔ کیویں، کیہ ہویا!!'' سلمان نے پُچھیا۔

''ساہنوں پُورا ویروا تاں نہیں پتا، پر جِنا کُو وی پتا لگّا ہے''۔ اوس نے بڑا سوچ سمجھ کے کہنا شروع کیتا۔

''چھوٹے ٹونی تے بٹ دا جھگڑا ہو گیا تے بٹ اِک ہفتے پہلاں غلطی نال چاقو لگن

تے ماریا گیا۔ چھوٹا ٹونی کل ہی ضمانت تے باہر آیا سی تے اج شامیں بلاّ اوس نوں سٹیشن دے ساہمنے بازار وِچ 'سی اینڈ اے' نامک دُکان وِچ ملیا۔ اوس نے اوس نوں ساری کہانی دسّی۔ بلا اودوں داروئی جا رہیا ہے تے اوس توں چھوٹے ٹونی دی دسّی گل وی نہیں سُنائی جا رہی سی''۔

''اوہ کہہ رہیا ہے کہ اوہ ضمانت توڑ کے گھر واپس جا رہیا ہے۔ سلمان بھائی تُہانوں پتا اے اوس نے کیہ کہیا ہے''۔ بلّے نے پھر رونا شروع کر دِتا۔

''چھوٹے ٹونی نے کہیا کہ کوئی فرق نہیں پیندا کہ کون مریا ہے''۔ اوس نے کہیا۔

''بلّیا! ایہہ توں وی ہو سکدا سیں، میں وی جاں ساڈے وِچوں کوئی ہور۔ کِس نوں فرق پیندا ہے''۔

ہولی ہولی ایس دُرگھٹنا دے ڈراونے ویروے اِک اِک کر کے ساہمنے آون لگّے۔

شُکروار راتیں اپنے روزانہ دے وقت، سویرے دو وجے ہوٹل بند کرن بعد اوہ دوویں ہوٹل دے اُپر اپنے کمرے وِچ چلے گئے شاید کم نوں لے کے کِسے عام جیہی گل تے دوہاں وِچ جھگڑا ہو گیا، جو کہ پھیر سنجیدہ تے بھیانک شکل اِختیار کر گیا۔ بٹ نے چھوٹے ٹونی نوں جانوں مارن دی دھمکی دِتی تے بیٹھاں دوڑ کے رسوئی وِچ چاقو لین لئی چلا گیا۔ ہتھّو پائی وِچ بٹ دی چھاتی وِچ اوس دے اپنے ہی ہتھ والا چاقو وج گیا تے اوہ اوتھے ہی مر گیا۔

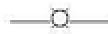
رسوئی دا فرش صاف کرن بعد چھوٹے ٹونی نے بٹ دی لاش کمرے وِچ گھسیٹ کے منجے بیٹھ لُکا دِتی۔ اگلے دِن اوہ صدمے دی حالت وِچ کم کردا رہیا تے مالک نوں ایہہ کہیا کہ بٹ نوں کِسے ضروری کم لئی اچانک جانا پے گیا سی۔ ایس بھیانک ہونی توں بعد اگلیاں دو راتاں چھوٹا ٹونی ہوٹل بند کر کے، گوشت کٹّن والا چاقو اپنے نال کمرے وِچ لے کے جاندا تے بٹ دے جِسم نوں سویر ہون تک چھوٹے چھوٹے ٹکڑیاں وِچ کٹدا رہندا۔ سویرے ہوٹل دی رسوئی کم لئی تیار کرن توں پہلاں اوہ لاش دے ٹکڑیاں نوں گوڑے والے بیگ وِچ پا دیندا تے ہوٹل دی رسوئی دے پِچھے پئے گوڑے دان وِچ دبا آوندا۔ گوڑا ہر سوموار نوں چُکیا جاندا سی۔ چھوٹے ٹونی دی صلاح بٹ دی لاش نوں کٹّن دا کم سوموار سویر تک ختم کرن دی سی۔

ایتوار شام تک منجے بیٹھاں پئے مُردے چوں زبردست بو آونی شروع ہو گئی جیہڑی کہ رسوئی، ہوٹل تے باہر گلی تک پُہنچ گئی۔ چھوٹے ٹونی نوں نہ ہی کوئی بو آئی تے نہ ہی کُجھ محسوس ہویا۔

اوہ دوراتاں توں سُتا نہیں سی۔ دِن ویلے کم کردیاں اوس دا دھیان صِرف ایس گل ول ہوندا سی کہ سوموار سویرے گوڑے دا ٹرک آون توں پہلاں سارے جسم دے ٹکڑے کر کے گوڑے دے ڈھول وِچ پادِتے جان۔

سوموار سویرے اٹھ وجے، ہوٹل دے مالک نے نوکراں ولوں اپروں پھیلی بدبو بارے شِکایت کرن تے مِستری نوں ایہہ سوچ کے بُلوایا کے شاید اُپر لے باتھروم دی نالی رُک گئی سی۔ مِستری نوں باتھ روم بِلکُل ٹھیک ٹھاک لگا پر اوس نے اوس بدبو دی لیہ چھوٹے ٹونی دے کمرے تک لبھ لئی۔ مالک نے گڑبڑ محسوس کردیاں پولیس سدلئی۔ جدوں پولیس آئی اوس ویلے چھوٹا ٹونی رسوئی وِچ کم کر رہیا سی۔ اوہناں نے اوس نوں کمرہ کھولن لئی آکھیا، تے بٹ دے جسم دا بچیا کھُچیا حِصہ لبھ لیا۔ ٹونی نے دس دِتا کہ باقی دا حِصہ کِتھے سی تے اوس نوں وی شہر دے باہر گوڑے دے ڈھیر چوں، جتھے گوڑے والے ٹرک گوڑا اُسٹد ے سن، لبھ لیا گیا۔

سلمان ساہنوں چھڈ کے مِسز بٹ نوں ایہہ خبر سُناون چلا گیا۔ ایس گل دا پتا نہیں چل سکیا کہ ایہہ خبر اخباراں وِچ چھپی سی کہ نہیں، کیونکہ بٹ نوں جانن والے اخباراں نہیں سن پڑھدے۔

گُرمُکھ سِنگھ دی وَصیّت

پہلاں تے چُھرا کھوبن دی اِک ادھی واردات ہوندی سی۔ پر ہُن دو ہاں دِھراں وچ لڑائی دِیاں خبراں آوَن لگ پئیاں سن۔ ایہناں لڑائیاں وچ چاقو چُھریاں دے نال نال کرپاناں تلواراں تے بندُوقاں عام ورتیاں جاندیاں۔ کدی کدی دیسی بمب پاٹن دی سُوہ وی لگدی۔

امرتسر وچ نیڑے تیڑے ہر اِک دا ایہو ای گویڑ سی پئی ایہہ فرقُو فساد بُہتا چِر نہیں چلن گے۔ ایویں تاءاے، جیویں ای ٹھریا رُت پھیر سوُرجاسی۔ ایس توں پہلاں وی اِنج دے کئی رپھڑ امرتسر وچ ہوئے سن۔ دَہ پندراں دیہاڑے گٹ ماردا رولا رہندا پھیر آپنے آپ مُک شُک جاندا۔ سو پرانے تجربیاں پاروں لوکاں دا گویڑ سی پئی ایہہ اگ آپنا زور مُکا کے کُجھ چِر مگروں آپے ای ٹھرجاسی۔ پر اِنج نہ ہویا، بلویاں دا رپھڑ دنوں دنیں ودھدا ای گیا۔

ہنِدُواں دے محلے جیہڑے مسلمان رہندے سن، اوہ اوتھوں نٹھن لگ پئے۔ اِنج ای اوہ ہنِدُو جیہڑے مسلماناں دے محلے وچ سن آپنی ٹنڈ پھوہڑی چھڈ کے شانت تھاواں ول مونہہ کر گئے۔ پر ایہہ سربندھ ساریاں لئی ایویں ڈنگ ٹپاوَای سی۔ جد تائیں رپھڑ رولا مُک نہیں جاندا، بس اودوں تائیں۔

میاں عبدالحیٔ رٹائرڈ (سب جج) نوں پک سی پئی ایہہ حالات چھیتی ٹھیک ہو جاسن۔ ایسے لئی اوہ بُہتے فِکرمند نہیں سن لگدے۔ اوہناں دا اِک مُنڈا سی، گیاراں ورھیاں دا، اِک کُڑی سی، ستاراں ورہیاں دی تے اِک پُرانا نوکر اکبر سی، کوئی ستراں دے گیڑ وچ۔ نِکا جیہا ٹبر سی۔ جدوں رولے پئے، میاں صاحب نے چوکھا راشن اکٹھا کرلیا سی گھر وچ۔ ایس پاسیوں اوہ بے فِکر سن پئی رب نہ کرے جے خرابا ودھ گیا، ہٹیاں بند ہو گئیاں تے کھان پین لئی اوہناں نوں کھچل

نہیں کرنی پوے گی۔ پر اوہناں دی جوان کُڑی صغراں بُہت گھابری ہوئی سی۔ اوہناں دا گھر ترے منزلہ سی۔ دُوجیاں گھراں نالوں چوکھا اُچا۔ اوس دے چباریوں ادھوں بُہتا شہر سوکھا پیا دِسدا سی۔ صغراں ہُن کئی دیہاڑیاں توں پئی ویہندی سی جو نیڑے یاں دُور کِدھرے نہ کِدھرے اگ لگی ہوندی۔ پہلاں پہلاں تے فائر بریگیڈ دی ٹلی دی ٹن ٹن سُنائی دیندی، ہُن اوہ وی مُک گئی۔ ایسے لئی اگ تھاں تھاں بھڑکن لگ پئی سی۔

راتیں ہُن ہور ای سماں ہوندا۔ ہنیر گھُپ وِچ اگ دے لانبُو دِیاں لاٹاں اُٹھدیاں جیویں دیوواں دے مُونہوں اگ دے فوارے چھُٹدے ہون۔ پھیروَن سوئیاں واجاں آوندیاں، جیہڑیاں ہر ہر مہادیو تے اللہ اکبر دیاں نعریاں نال رل کے ہور وی ڈراؤنیاں لگدیاں۔

صغراں آپنے ڈر خوف بارے آپنے پیو نوں نہیں سی دسدی کیوں جو اِک واری اوہدے پیو نے آکھیا سی پئی ڈرن دی کوئی لوڑ نہیں، سب ٹھیک ٹھاک ہو جاسی۔ میاں صاب دِیاں اکثر گلاں ٹھیک ہوندیاں سن۔ صغراں نوں ایسے لئی تسلی جیہی سی۔ پر جد بجلی بند ہوئی، ٹُوٹیاں سُک گئیاں، تے اوہنے میاں صاب نوں آپنی چِنتا بارے دسیا، نالے ڈریاں ڈریاں صلاح دِتی پئی کجھ دیہاڑے شریف پورے ٹُر چلیے، آنڈھ گوانڈھ دے سارے مسلمان وی ہولی ہولی اوتھے ای پئے جاندے سن۔ میاں صاب نے آپنا فیصلہ نہ بدلیا تے آکھیا، ایویں ای گھابرن دی کوئی لوڑ نہیں۔ حالات چھیتی ٹھیک ہو جاسن۔

پر حالات چھیتی ٹھیک نہ ہوئے، سگوں دِنوں دِنیں وِگڑدے گئے۔ اوہ محلّہ جیہدے وچ میاں عبدالحیٔ ہوراں دا مکان سی، مسلماناں توں ویلھا ہو گیا۔ اُتوں رب دی کرنی ایہہ ہوئی پئی اِک دیہاڑے میئیں ہوراں نوں فالج ہو گیا تے اوہناں منجا مَل لیا۔ اوہناں دا پُتر بشارت وی جیہڑا پہلاں گھر وِچ اُپر بیٹھاں وَن سوَنیاں کھیڈاں وچ رُجھا رہندا سی، ہُن پیو دے منجے نال لگ کے بہہ گیا تے ویلے دی بریکی نوں بُجھن لگ پیا۔

اوہناں دے مکان دے نال لگواں بزار وی سُنجا پیا سی۔ ڈاکٹر غلام مصطفیٰ ہوراں دی ڈسپنسری چِروکنی بند پئی سی۔ اوس توں کجھ پرانہہ ڈاکٹر گُر اِندر مل ہوری سن، صغراں نے چباریوں ویکھیا پئی اوہناں دی ہٹی نوں وی جندرا وجیا ہویا اے۔

میاں صاب دی حالت اصلوں ای خراب سی۔ صغراں ایڈی پریشان سی جو اوہدی

سُرت ای ماری گئی۔ اوہنے بشارت نوں اِک پاسے کھڑ کے آکھیا،''توں ای کجھ کر۔ مینوں پتہ اے باہر نکلن وچ بُہت خطرہ اے، پرتُوں جا...... کسے نوں وی سدلیا...... ابا جی دی طبیعت ڈاڈھی خراب اے''۔

بشارت ٹُر گیا...... پر چھیتی پرت آیا۔ اوہدا رنگ ہلدی ورگا ہو یا پیا سی۔ چوک وچ اوہنے اِک لاش تکی سی،لہو پیا چوندا سی...... تے کول ای چوکھے سارے بندے ٹھاٹھے بنھیں اِک ہٹی پئے لُٹدے سن۔ صغراں نے آپنے ڈرے ہوئے بھرانوں ہِک نال لالیا تے صبر شُکر کر کے بہہ گئی۔ پر اوہدے کولوں آپنے پیو دی حالت ویکھی نہیں سی جاندی۔ میاں صاب دے جُثے دا سچا پاسا اصلوں ای بے جان ہو گیا سی۔ بولن وچ وی فرق پے گیا سی۔ ہُن اوہ بہتیاں گلاں اشاریاں نال کردے سن۔ مطلب اوہناں دا ایہہ ہوندا،''صغراں گھبران دی کوئی لوڑ نہیں، رب دے فضل نال ہر شے ٹھیک ہو جاسی۔''

کُجھ وی ٹھیک نہ ہویا۔ روزے مُکن والے سن،صرف دو رہندے سن۔ میاں صاب دا گو یڑ سی پئی عیدوں پہلاں پہلاں ای حالات ٹھیک ہو جاسن۔ پر ہُن اِنج جاپدا سی خبرے عید دے دیہاڑے ای قیامت ہوسی۔ کیوں جو ہُن کوٹھے توں شہر دے ہر پاسیوں دھوئیں دے بدّل اُٹھدے دِسدے سن۔ راتاں نوں بمب پاٹن دِیاں اڈیاں اڈیاں ہولناک واجاں آوندیاں کہ صغراں تے بشارت دی اِک پل وی اکھ نہ لگدی۔ صغراں نوں اُنج وی پیو دی سانبھ سنبھال لئی جاگنا پیندا سی۔ پر ایہہ کھڑاک انج لگدے سن جیویں اوہدی کھوپڑی وچ ہوندے پئے ہوون۔ کدی اوہ آپنے بمار پیو ول تکدی تے کدی آپنے ڈرے ہوئے بھراول...... ستراں ورہیاں دا بڈھا نوکر سی...... اوہدا ہونا نہ ہونا اِکو جیہا سی۔ اوہ دِن رات آپنی کوٹھڑی وچ پیا کھنگھدا تے کھنگھار تھُکدا رہندا۔ اِک دیہاڑے اُک کے صغراں اوہدے تے ورھ پئی۔ ''توں کِس روگ دا دارُو ایں؟۔ ویہندا نہیں میاں صاب دا حال کیہ اے، تُوں اصلوں وڈا حرام ایں۔ ہُن سیوا دا ویلا آیا اے تے دمے دا بہج لا کے اِتھے پیا رہنا ایں۔ اِک اوہ چاک ہوندے نیں جیہڑے مالکاں توں جند وار چھڈ دے نیں۔''

صغراں آپنے جی دا بھار ہولا کر کے ٹُر گئی۔ مگروں ہر کھ آیا پئی دھگانے اوس غریب نوں ہِندیا۔ راتیں ٹکر چھابے تے دھر کے اوہدی کوٹھڑی وچ گئی تے اوہ ویلھی پئی ہوئی سی۔ بشارت

نے سارے گھر وچ ایدھر اودھر لبھیا پر اوہ کِدھرے نہ لبھا۔ باہر لے بُوہے دی کُنڈی لتھی ہوئی سی۔ ایہدا مطلب سی پئی اوہ میاں صاب لئی کُجھ کرن گیا اے۔ صغراں نے بڑیاں دُعاواں منگیاں کہ رب اوہنوں کامیاب کرے۔ پر دو دیہاڑے لنگھ گئے، اوہ نہ پرتیا۔

شام داویلا سی، ایہو جیہیاں بتھیریاں شاماں بشارت تے صغراں نے تکیاں سن۔ جدوں عید دِیاں رونقاں لگ جاندیاں سن، تے چن ویکھن لئی اوہناں دِیاں اکھاں انبریں لکیاں ہوندیاں۔

دُوجے دیہاڑے عید سی۔ بس چن نے تے اوہدی صرف ڈونڈی پٹنی سی۔ کدے دوہاں نوں ایس ڈونڈی دی کنی اُڈیک ہوندی سی۔ جے کدی چن والی تھاں تے کوئی اڑھب بدل ٹِک جاندا تے کنی اوازاری ہوندی سی اوہناں نوں۔ پر ہُن چار چوپھیرے دھوئیں دے بدل سن۔ صغراں تے بشارت دووِیں کوٹھے تے آئے، دُور کِدھرے کِدھرے لوکاں دے پرچھاویں دِسدے پئے سن۔ پر پتہ نہیں اوہ چن پئے ویہندے سن یاں دُھکھدی تے بھڑکدی اگ؟۔

چن وی کُجھ ایڈا ڈھیٹھ سی کہ دُھوں دی چدر وچوں وی جھاکدا پیا سی۔ صغراں نے ہتھ چک کے دُعا منگی پئی رب آپنا فضل کرے تے اوہدا اپیول ہو جائے۔ بشارت آپنے جی وچ کُھجدا پیا سی پئی رولیاں کر کے چنگی بھلی عید دا ستیاناس ہو گیا اے۔

دینہہ حالے چنگی طرحاں نہیں سی ڈھلیا۔ یعنی شام دا ہنیرا اجے گُوڑھا نہیں سی ہویا۔ ویڑھے وِچ ترونکا لگیا ہویا سی تے میاں صاب دی منجی ڈٹھی ہوئی سی، اوہ اوہدے تے آکڑے ہوئے لمے پئے سن تے دُور امبر ول تاڑ لائی خبرے کیہ پئے سوچدے سن۔ عید دا چن ویکھ کے صغراں نے کول آ کے اوہناں نوں سلام کیتا تے اوہناں نے اشارے نال جواب دِتا۔ صغراں نے سِر نِوایا تے اوہناں نے آپنی صحت مند بانہہ چک کے اوہدے سِر تے شفقت نال ہتھ پھیریا۔

صغراں دیاں اکھاں وچوں ٹپ ٹپ ہنجوڈِگن لگ پئے۔ میاں صاب دیاں اکھاں وی ڈُلھ پیاں پر اوہناں تسلا دین پاروں بڑی کھیچل نال ایناں آکھیا ”اللہ تبارک تعالیٰ سب ٹھیک کر دیسی“۔

عین اوسے ویلے باہر لا بوہا کھڑکیا۔ صغراں دا کلیجہ دھک کر کے رہ گیا۔ اوہنے بشارت ول تکیا، اوہدا موہنہ کاغذ نالوں وی چٹا ہویا پیا سی...... بوہا پھیر کھڑکیا۔ میاں صاب نے صغراں نوں آکھیا ”ویکھو کون اے؟“

صغراں نے سوچیا خبرے بڈھا اکبر ہووے۔ ایس خیال نال ای اوہدیاں اکھاں لشک پیاں۔ بشارت دی بانہہ پھڑ کے اوہنے آکھیا، ''جاو یکھ...... متے اکبر آیا ہووے''۔

ایہہ سُن کے میاں صاب نے نہ پاروں سر ہلایا جیویں آکھدے پئے ہوون ،نہیں نہیں ایہہ اکبر نہیں اے۔

صغراں نے پُچھیا، ''تے پھیر ہور کون ہوسکدا اے ابا جی......؟''

میاں عبدالحیٔ نے آپنی پوری واہ لا کے کجھ آکھن دا چارا کیتا۔ ایئے وچ بشارت آگیا...... بہت ڈریا ہویا سی اوہ...... اُتلا ساہ اُتے تے تھلڑا تھلے۔ صغراں نوں میاں صاب دی منجی توں اِک پاسے کھڑ کے اوہنے ہولی جیہی آکھیا، ''اِک سِکھ اے''۔

صغراں دی چیک نکل گئی، ''سکھ...... کیہ آہندا اے؟''۔

بشارت نے جواب دتا، ''آہندا اے بُوہا کھول''۔

میاں صاب دے پتلے پتلے بے جان بُلھاں اُتے اِک نویکلی مسکراہٹ آئی۔

''جا...... گُرمُکھ سِنگھ اے''۔

بشارت نے سر ہلونیا، ''کوئی ہور اے''۔

میاں صاب نے ٹھکواں آکھیا، ''جا صغراں...... اوہی اے''۔ صغراں ٹُرپئی اوہ گُرمُکھ سِنگھ نوں سنجاندی سی۔ پنشن پاون توں کجھ چر پہلاں اوہدے پیو نے ایس ناں دے کسے سِکھ دا کوئی کم کیتا سی۔ صغراں نوں چنگی طرحاں چیتا نہیں سی، خبرے کسے جھوٹھے مقدمے وچوں چھڈایا سی۔ اودوں دا اوہ ہر نکی عید توں اِک دیہاڑا پہلاں رومالی سیویاں دا لفافہ لیاؤندا ہوندا سی۔ میاں صاب نے کئی واریں اوہنوں آکھیا سی...... ''سردار جی...... تسیں ایہہ کھیچل نہ کریا کرو''۔ پر اوہ ہتھ بنھ کے آکھدا، ''میاں جی واہگُرو دی کرپا نال تہاڈے کول ہر شے اے۔ ایہہ تے اِک سوغات اے جیہڑی میں ورھے دے ورھے تہاڈی سیوا وچ لے کے آؤناں۔ تسیں میرے اُتے جیہڑا کرم کیتا سی اوہدی دین تے میری سو پیڑھی وی نہیں دے سکدی...... رب تہانوں راضی رکھے''۔

سردار گُرمُکھ سِنگھ اینے چر توں عیدوں اِک دیہاڑی پہلاں سیویاں لیاؤندا پیا سی اِک واری تاں صغراں نوں وی بڑی حیرانی ہوئی، کہ بُوہے دا کھڑاک سُن کے اوہنوں اوہدا چیتا

کیوں نہ آیا۔ پر بشارت وی تاں اوہنوں کئی واریں تکیا ہویا سی، پھیر اوہنے کیوں آکھیا سی کہ کوئی ہور اے۔ ہور کون ہوسکدا اے؟۔ ایہناں سوچاں وچ گھِسی اوہ ڈیوڑھی تائیں اپڑی۔ بُوہا لاہے جاں اندروں ای پچھے پئی کون اے۔ اوہ حالے ایسے بھنبھل بُھوسے وچ ای سی کہ بوہا مُڑ کھڑکیا۔ صغراں دا دل دھڑ گوں دھڑ گوں کرن لگ پیا۔ بڑی اُکھیائی نال اوہدے سنگھ وچوں پھسی جیہی واج نکلی۔ 'کون اے......'

بشارت کول ای کھلوتا سی، اوہنے بوہے دی جھیت ول سینت ماری تے صغراں نوں آکھیا، ''ایہدے وچوں ویکھ''۔

صغراں نے جھیت وچوں ویکھیا۔ گُرمُکھ سنگھ تے نہیں سی۔ اوہ تے بہت بُڈھا سی۔ پر باہر جیہڑا اَتھڑے تے کھلوتا سی ایہہ جوان سی۔ صغراں اجے جھیت نال اکھ لائی اوہنوں تکدی پئی سی کہ اوہنے مُڑ بوہا کھڑکایا۔ صغراں نے ویکھیا پئی اوہدے ہتھ وچ کاغذ دا لفافہ سی، انج دا ای جیہو جیہا گُرمُکھ سنگھ لیاوندا ہوندا سی۔ صغراں جھیت توں لانبھے ہوئی تے پُچھیا، ''کون او تُسیں......؟

باہروں واج آئی، ''جی ......جی میں......میں سردار گُرمُکھ سنگھ دا پُتر آں......سنتو کھا۔''

صغراں دا ڈر چوکھا گھٹ گیا۔ اوہنے بڑے لحاظ نال پُچھیا، ''کیویں آئے جے......؟''

باہروں واج آئی، ''جی......جج صاب کتھے نیں......؟''

صغراں نے جواب دتا، ''...... بمار نیں......''

سردار سنتو کھا سنگھ نے بڑے ہرکھ نال آکھیا، ''......او......ہو......''۔ پھیر اوہنے کاغذ دا لفافہ کھڑکایا، ''ایہہ......جی سیویاں......نیں۔ سردار جی دا دیہانت ہوگیا اے......او......اوہ مر گئے نیں۔''

صغراں نے کالھی نال پُچھیا، ''مر گئے نیں......؟''

باہروں واج آئی، ''آہو جی......مہینہ ہوگیا اے۔ مرن توں پہلاں اوہناں مینوں پکی کیتی سی پئی ویکھ پتر، میں دساں ورھیاں توں جج صاب لئی نکی عید تے سیویاں پیا کھڑداں......ایہہ کم میرے مرن توں پچھوں تینوں کرنا پینا اے......میں اوہناں نوں وچن دتا سی۔ ہُن میں اوہ وچن پورا پیا کرناں......ایہہ لئو سیویاں......''صغراں تے اینا اثر ہویا کہ اوہدیاں

اکھاں وچ اتھرو آ گئے۔ اوہنے تھوڑا جیہا بوہا کھولیا۔ سردار گُرمکھ سنگھ دے مُنڈے نے سیویاں دا لفافہ اگانہہ کیتا، صغراں نے پھڑ لیا، ''رب سردار جی نوں جنت نصیب کرے''۔

گُرمکھ سنگھ دے پُتر نے جھٹ اٹک کے آکھیا، ''جج صاب بمار نیں......؟''

صغراں نے جواب دتا۔ ''آہو جی......''

''کیہ بماری اے''

''فالج''

''اوہ......سردار جی جیوندے ہوندے تے اوہناں نوں ایہہ سُن کے بڑا دُکھ ہوندا۔ مردے دم تائیں اوہناں نوں جج صاب دا احسان چیتے سی۔ آکھدے سن کہ اوہ تے دیوتا نیں، کوئی انسان تھوڑو نیں......اللہ میاں اوہناں نوں حیاتی دیوے......اوہناں نوں میرا اسلام آکھیں''۔

ایہہ آکھ کے اوہ تھڑے توں لہہ گیا۔ صغراں سوچدی ای رہ گئی پئی اوہنوں ڈکے تے آکھے کہ اوہ جج صاب لئی کسے ڈاکٹر نوں سد لیاوے۔

سردار گُرمکھ سنگھ دا پُتر سنتو کھا تھڑے توں لہہ کے کجھ کرماں اگانہہ ودھیا تے ٹھاٹھے بنھی چار بندے اوہدے کول آئے۔ دونہہ کول بلدیاں مشالاں سن، تے دونہہ کول مٹی دے تیل دے پیپے تے کجھ ہور نک سُک۔ اِک نے سنتو کھے کولوں پُچھیا۔ ''کیوں جی......سردار جی......کر آئے

اوکم آپنا......؟''

سنتو کھے نے سر ہلونیا تے آکھیا۔ ''آہو......کر آیاں۔''

اوس بندے نے ٹھاٹھے اندروں ہس کے پُچھیا۔ ''تاں پھیر کر دیئے مامل ٹھنڈا جج صاب دا......؟

''آہو......جو تھوڑی منشاء'' آکھ کے سردار گُرمکھ سنگھ دا پُتر اوتھوں ٹُر پیا۔

اِک جام لاہور دے نام

ایہہ گل کدے وی پُورے وِشواس نال نہیں آکھی جاسکدی کہ اِک حسین مُٹیار آپنے بُڈھیپے وِچ وی اینی ہی تندرُست تے من کھچویں نظر آئے گی۔

کئی سال پہلاں اچانک اِک دِن حیات اُللہ انصاری تے اوہناں دی گھر والی نے سُنیہا بھیجیا سی، 'اج چاہ ساڈے نال پیو، تُہانوں اُردو دی اِک پرسدھ لیکھکا نال مِلاواں گے۔'

جدوں میں اوتھے پہنچیا ساں تاں قُرۃالعین حیدر آپنے اَن گنت پرسنشکاں وِچکار گھِری بیٹھی سی، مینوں بڑی حیرانی ہوئی سی، ایس کر کے نہیں کہ اوس نوں پہلی واری دیکھ رہیا ساں، بلکہ ایس کر کے کہ اوہ آپنیاں چھپیاں پُرانیاں تصویراں ورگی ہی من کھچویں دِس رہی سی۔ اودوں میں دِل ہی دِل وِچ اِک بھوِکھ بانی وی کر دِتی سی کہ ایہہ زنانی ہمیشاں اینی ہی گلیمرس رہے گی تے میری اوس سوچ دا سبب 'عینی' دی خوش مزاجی تے کُھلھ دِلی سی شاید۔ پر جیہڑی گھٹنا میں بیان کرن لگا ہاں، اوس دا سبندھ قُرۃالعین حیدر نال بالکُل نہیں، بلکہ اِک ہور حیران کر دین والی گھٹنا نال ہے، جیہڑی اوس ملاقات توں کئی گھنٹے بعد واپری سی۔

اوس دِن دوپہرے پنجاب میل وِچ میں ریزرویشن کروائی ہوئی سی۔ جدوں کمپارٹمینٹ اندر پہنچیا ساں تاں اِک اجیہا حسین چہرہ دِسیا سی، جو ہو بہو عینی نال مِلدا سی۔ اوس زنانی نے شلوار قمیض پائی ہوئی سی، سِر اُتے دُپٹہ سی تے اوہ ہیٹھلی برتھ اُتے سُتے ہوئے اِک مُنڈے دے سِر ہیٹھلا سرہانہ ٹھیک کر رہی سی۔ اوس نیمسکرا کے میرا سواگت کیتا تے کیہا،

''آؤ جی، پر ذرا ٹھہر یو تُہاڈی برتھ توں میں آپنیاں چیزاں سمیٹ لواں۔''

اِک تِکھی مِٹھی تے سُریلی آواز، تے دِل وِچ وس جان والا ٹھیٹھ پنجابی لہجہ۔ پر مینوں

یقین نہیں سی آ رہیا کہ قُرۃ العین حیدر نے اپنے گو پلاں وِچ زندگی دا اینا لما سفر کر لیا ہے۔ اوہ زنانی اوس نالوں دس پندراں سال وڈی لگدی سی۔ اوس دے وال بالکل چِٹے سن تے رُکھے والاں نوں اوس نے اِک پھُلویں جیہے جُوڑے دے رُوپ وِچ قید کیتا ہویا سی۔ پاسیاں توں کِھسکیاں ہوئیاں کُجھ لِٹاں اوس دے کِھڑے کِھڑے مُکھ دے آلے دوآلے جھول رہیاں سن۔

اوس نے ہتھ ودھا کے میلے تولیئے، سرہانے تے چادر نوں چُکنا چاہیا تاں میں اوس نوں روک دِتا، ''پئے رہن دِیو جی مینوں سَون دی اجے کوئی کاہل نہیں۔''

آپنا سامان اِک پاسے رکھوا کے میں برتھ دے اِک پاسے بیٹھ گیا۔ اوہناں دا سامان بڑی بے ترتیبی جیہی نال اُپر لیاں دوہناں برتھاں اُتے وی کِھلریا ہویا سی۔ اِک واری پھیر اوس نے میرے وَل مُسکرا کے دیکھیا، جیویں دھنواد کہہ رہی ہووے، جس دی کہ کوئی خاص لوڑ وی نہیں سی۔ پھیر وی اوس نعامت نوں میں آپنے سفر دی شُروعات لئی اِک شُبھ شگُن ہی سمجھیا سی تے اندرے اندر خوش وی ہویا ساں۔

ہُن اوہ باری دے سریاں نال مُونہہ جوڑ کے کِسے نوں کہہ رہی سی، ''میں کیہا، ہُن آ وی جاؤ، گڈی چل پئے گی....''

عینی لکھنوِیاں وانگ جِنا سوہنا اُردو بول لیندی ہے، اونی ہی سوہنی اوہ آپنی ماں بولی پنجابی بول رہی سی۔ میریاں نظراں پلیٹ فارم اُتے کھلوتے ہوئے اِک پکی عمر دے سردار اُتے جا پیاں۔ اوہ نلکے توں مُونہہ ہتھ دھون پِچھوں تولیئے نال آپنی گِلی داڑھی نوں پُونجھ رہیا سی۔ اوس دے سِر اُتے کیسری رنگ دا پٹکا بجھیا ہویا سی۔ آپنی گھر والی دی آواز سُن کے اوہ باری کول آ گیا تے گرجویں پر بڑی نرم آواز وِچ پُچھن لگیا، ''کیہ گل اے عینی؟ کُجھ چاہیدے؟ سیو بڑے ودھیا وِک رہے نیں، لے لییے؟''

''لے آؤ۔''

اوہناں وِچکار ہوئی گل بات دے اِک شبد نے مینوں پھیر حیران پریشان کر دِتا سی تاں ایس زنانی دا ناں وی عینی ہے؟ اِک واری دِل وِچ آیا کہ اکھاں مل کے غور نال اوس نوں دیکھاں، کِتے سچ مُچ اوہ قُرۃ العین حیدر تاں نہیں!

اوس دا پتی کُجھ چِر بعد کافی سارے سیو تے کیلے چُکی، آپنے آپ نال گلاں کردا، اندر

آیا۔'واہ جی واہ، بڑے شاندار پھل مل گئے نے مزہ آ گیا۔'

جدوں اوس دی نظر میرے اُتے پئی، اِک دم سنجیدہ ہو گیا۔ ذرا کرڑی آواز وِچ پُچھن لگیا، ''تینوں ایس کمپارٹمینٹ وِچ تھاں دِتی گئی ہے؟''

ایس توں پہلاں کہ میں جواب دیندا، تِن چار سٹوڈنٹ دگڑ دگڑ کردے ہوئے اندر آ وڑے۔ اوہناں اُتے اوہ ورھ ہی پیا سی، ''اوئے، ایدھر کِدھر مُونہہ چُکی آوندے او؟ اساں پٹنے توں ریزرویشن کروائی ہوئی ہے۔ ویکھدے نہیں پئے ساریاں برتھاں فُل نیں۔ چلو، نٹھ جاؤ، کِتے ہور جا کے مرو۔''

مُنڈے شریف سن جاں پھیر رُعب ہیٹھ آ گئے سن اوس دے۔ آپنیاں کتاباں کاپیاں چُک کے اگے چلے گئے۔ عام کر کے اوہ کِسے دی نہیں سُن دے۔ اِک دو سٹیشناں تک بول بُلارا تے شُغل میلہ کر دے ہَن۔ پھیر بڑی بے شرمی نال ڈِھیٹھاں وانگ ہسدے چڑاوندے جاں اِک ادھی گال وی کڈھدے ہوئے آپنی منزل اُتے اُتر کے ٹُر جاندے ہَن۔ مینوں ایہہ سردار آپنی گھروالی نالوں وکھری قِسم دا بندہ لگیا سی۔ ویکھنا ایہہ سی کہ اوس نال سفر کِنج لنگھدا اے؟

گڈی ٹُر پئی تے اوس نے اُٹھ کے بُوہا اندروں بند کر دِتا۔ اوہ کافی شانت نظر آ رہیا سی۔ کھڑے کھڑے نے داڑھی دی گُٹی کیتی تے برتھ اُتے کھلریاں چیزاں نوں پرے سرکا کے میرے کول ہی بیٹھ گیا۔ کہن لگیا، ''معاف کرنا جی، اسیں تُہاڈی برتھ اُتے قبضہ کری بیٹھے ہاں تے ایہہ قبضہ چھڈن دا وی ساڈا کوئی ارادہ نہیں۔ ایتھے ساڈی وائف پئے گی، مجبوری اے جی۔ تُہانوں ای ذرا تکلیف کر کے اُپر جانا پئے گا۔''

ایہہ کہہ کے اوس نے ہسّن دی کوشش کیتی پر اوس وِچ کامیاب نہ ہویا۔ کدے تینوں تے کدے تُہانوں کہہ کے گلاں کرن توں اوس دے جذباتی ہون دا پتہ لگدا سی، جِس ادھیکار نال اوس نے میری برتھ اُتے قبضہ کری رکھن والی گل آکھی سی، جے اوہ اوس نے آپنی پتنی خاطر نہ منگی ہوندی تاں میں صاف اِنکار کر دینا سی۔ خیر، ماحول وِچ اوس نے جیہڑا تناء پیدا کر دِتا سی، اوس نوں گھٹاؤن واسطے میں کیہا، ''ڈٹے رہو سردار جی! مینوں کوئی اعتراض نہیں۔''

''اچھا جی!'' دھنواد کرن دی بجائے اوس نے حیرانی پرگٹ کیتی سی تے پھیر خوش ہو کے آپنی پتنی نوں آکھیا سی، ''ویکھیا، میں کہندا سی نہ بئی سبھ ٹھیک ہو جائے گا۔''

پھیر اوس نے مینوں پُچھیا سی، ''تسیں جی لکھنؤ دے رہن والے ای او؟ ہاں، گڈّی تاں لکھنؤ توں ہی چڑھے سو۔ لکھنو والیاں دا وی جواب نہیں ہوندا، واہ جی واہ، سانوں جی لکھنؤ بارے فلماں ویکھنیاں بڑیاں چنگیاں لگدیاں نیں۔ ہور کوئی فلم ویکھیئے نہ ویکھیئے، لکھنؤ دی نہیں چھڈ دے، واہ۔''

پھیر اوس نے آپنی پتنی ول ویکھ کے پچھیا سی، ''بئی اوہ آپنا جیہڑا لکھنؤ وال گوآنڈھی اے، سِری واستو کیِیاں چھید ارگلاں سُنا وَندا ہوندے؟''

اوس دی عینی ہس کے بولی، ''ہاں جی! پہلاں آپ، پہلاں آپ تاں کہنا جیویں اوہ بھُلدا ای نہیں۔ چھِک وی مارنی ہووے تاں ایہی چاہوبئی پہلاں اسیں او ماریئے۔'' عینی دے ہاسے دی چھنکار کافی دیر تک میرے دِل دِماغ وِچ گونج دی رہی۔ پھیر اوس نے آپنے ہاسے نوں بریکاں لا کے کیہا، ''سِری واستو نے سانوں لکھنؤ والیاں دے بڑے چُٹکلے سُنائے نے جی۔''

''اوہ جی، میں کیہا درجناں، کئی درجناں۔'' دوہناں نوں بے تحاشا ہسدے دیکھ کے مینوں اِنج لگیا جیویں ماحول وِچ بہار آ گئی ہے، اِنج ہی میں چاہوندا وی ساں۔

''لئو بادشاہو، ایہہ کیلے کھاؤ، تے ایہہ سیو وی۔''

''بس جی، تُسیں کھاؤ، شکریہ۔''

''او جی سنگو نہ جی، سانوں پتہ لگ گیا جے کہ تُسیں اصلی لکھنؤ والے ای او۔ پر ساڈا تاں ایس گل وِچ وِشواس ہے جی کہ دانے دانے اُتے لِکھیا ہوندے کھان والے دا نام۔ عینی ایہناں نوں اوہ گھٹنا تاں سُنا ذرا، پچھلے سال والی۔''

ہُن مینوں دُوسری عینی دی ہوند' تے یقین آ گیا سی تے میں اوس نوں اِک خاص خوشی دے پربھاو ہیٹھ سیو کٹ کٹ کے پلیٹ وِچ رکھدی نوں دیکھ رہیا ساں۔ اوہ ہس ہس کے دسن لگی، ''پار سال جی، ایہناں نے اِک سرکاری افسر نوں روٹی کیتی بڑی مُشکل نال اوہ ساڈے گھر آوَن واسطے منیاں سی۔ نواں نواں آیا سی، سو کسے دے گھر جانوں جھکدا سی۔ خیر جی، میں بڑے چاواں نال مُرغا بنایا، پلاء بنایا تے خالص دیسی گھیو دا سو جی کڑھا پرشاد وی۔ ہور وی کئی کُجھ بنایا سی۔ پر عین موقعے اُتے اوس نے آوَن توں نانہہ کر دِتی، فون کر دِتا بئی طبیعت خراب ہو گئی ہے، اچانک۔ لئو

جی، ایہہ تاں بڑے مایوس ہوئے اوس نوں لے آوَن لئی آپ کار لے کے تُرپئے پھیر

وی او ہی مایوسی ہی ہتھ لگی۔ مُونہہ لٹکائی گھر واپس آئے تے اگے کیہ دیکھدے نیں کہ ایہناں دا اِک پُرانا پارٹنر ڈرائنگ روم وِچ بیٹھا ہے۔ اوس نال ٹھیکیداری دے معاملے وِچ کوئی جھگڑا اچل رہیا سی اوس دِن اوہ اچانک ہی صُلح کرن آ گیا سی۔ خیر جی، صُلح تاں ہو ہی گئی تے میرا رِنھیاں پکایا وی سکارتھ ہو گیا۔ ایہہ وی بڑے خوش سن۔ اوس دے مُونہہ اُتے ای کہن لگے، ''اج دے کھانے اُتے جدوں ساڈے پُرانے پارٹنر دے ناں دی موہر لگی ہوئی سی تاں اوس نوں کوئی ہور کیویں کھا سکدا سی جی۔''

سردار نے اُچی اُچی ہسدیاں کیہا، ''تے اوہ ٹیچر بھیناں والا قصہ؟...اوہ وی تاں سُنا ذرا ایہناں نوں۔ اوہ وی بڑا دِلچسپ ہے جی۔''

''او جی اوہ وی سُن لو'' ساڈے گوآنڈھ وِچ دو بھیناں رہندیاں نے بڑیاں چنگیاں نے وچاریاں۔ نالے بڑیاں ای ملا پڑیاں۔ پر بدقسمتی نال دوناں دی شادی نہیں ہو سکی، چالی چالی، پنتالی پنتالی سالاں دِیاں ہو گیاں نیں۔ آپنے گھر عید بقرعید اُتے سانوں ضرور بُلا وندیاں نیں جی۔ ساڈے نال اوہناں دی بڑی پُرانی سانجھ ہے جی۔ اِک واری اسیں اوہناں نوں اِنوائیٹ کیتا تاں کہندیاں رہیاں 'نہ جی ایہہ تاں ساڈا تیوہار ہے۔ جی تُسیں ہی آئیو' پر اساں وی ضِدّ کر لئی سی، ایس واری عید ساڈے گھر ہی منائی جائے گی۔ ایس وِچ ہوندا ای کیہ اے بھلا سیویاں تے ہور کھانے ای تاں بناوَنے ہوندے نیں، اوہ سبھ کُجھ بناوَن میں وی جاندی ہاں۔ اصل وِچ سیویاں بناوَنیاں تاں میں اوہناں ٹیچر بھیناں توں ای سِکھیاں نیں۔ خیر جی، عید دا دِن وی آ پہنچیا۔ اسیں میز اُتے کھانا سجائی بیٹھے اوہناں نوں اُڈیکدے رہے بئی ہُن آوندی ایں، ہُن آوندی ایں۔ اُڈیکدیاں نوں جی، پُورے دو گھنٹے ہو گئے تاں میں پریشان ہو کے ایہناں نوں کیہا 'جا کے دیکھو تاں صحیح کیہ گل اے، آئیاں کیوں نہیں ہُن تک؟' تے جی او تھے پہنچ کے ایہناں نوں پتہ لگیا کہ اوہناں دے گھر تاں مُرادآباد توں کئی رِشتے دار اچانک آ گئے ہَن، او تھے فساد ہوئے سن ناوچارے مصیبت دے مارے نیانے زنانیاں تے مرد رلا مِلا کے پُورے پندراں جنے...تے دوویں ٹیچر بھیناں پریشان سن تے متّھے اُتے ہتھ دھری بیٹھیاں سوچ رہیاں سن کہ 'اوہناں لئی کھانا بنائیے جاں ساڈے گھر عید دا پہلا پریتی بھوج کرن جائیے کیہ کریئے تے کیہ نہ کریئے؟' تے جی، ایہہ ساڈے، وڈے دِل والے بندے نے ساریاں نوں اگے لا لیا ندا۔ ایجہے موقعے اُتے ذرا وی

نہیں گھبراؤندے۔ کہندے 'چلو چلو ساڈے گھر، سبھ لئی کھانا تیار ہے، واہیگو رُو دی بڑی کرِپا ہے،' تے جی تُسیں سچ جانیوں مینوں کوئی وی چیز دوبارہ نہیں سی بناؤنی پئی۔ اِنج لگداسی جیویں اوہناں ساریاں لئی ہی چاڑھی پکائی بیٹھی ساں۔ سبھناں ڈھِڈ بھر کے کھادا تے سیساں دیندے گئے۔

اوہ دووِیں ٹیچر بھیناں وی خوش سن۔

بڑیاں ای خوش سن تُسیں آپ سمجھدے او۔'' سردار نے پٹ اُتے زوردار دھپھا ماردیاں ہویاں کیہا،'' دیکھیا نا ہُن تاں یقین کروگے ہی کہ کوئی کِسے دا حِصّہ نہیں کھاندا۔ جو وی جِسدے نصیب دا ہوندے، اوس نوں اوہی کھاندے۔ تے ضرور کھاندا ہے۔ اَج توں میری گل پلے بنھ لَو، تے لَو ایہہ سیو کھاؤ۔ ہُن تاں لخّھو والیاں والی سنگ جھجک نوں اِک پاسے رکھ دیو بادشاہو۔''

سیو دے جِنے ٹکڑے عینی نے میرے ساہمنے رکھے، میں چُپ چاپ کھا گیا ساں تے حیرانی نال اوس سردار ول دیکھدا رہیا ساں۔ اخروٹ دے سخت چھِلڑ وِچوں نِکلی نرم گری ورگا نِکلیا سی اوہ، اِک دُوجی ہی قِسم دا بندہ۔

اچانک اوہناں دے لڑکے نے پاسا پرتیا تے دوئے اوس اُتے جھک گئے۔ سردار نے کیہا،'' سیو کھائیں گا؟ کھالے پُترا، بڑا مِٹھا تے پولا پولا ای۔''

پر مُنڈا اپھیر سوں گیا سی۔

جدوں سردار میرے کول آن کے بیٹھیا تاں میں پُچھیا،'' اُنج کاکا ٹھیک تاں ہے؟''

'' بس جی واہیگو رُو دی کرِپا ہے،'' اوس نے بڑے ٹھہرے نال کیہا تے چُپ ہو گیا۔ پر مینوں اُلجھن وِچ ویکھ کے عینی بولی،

'' جدوں ساڈا کاکا جمیاں سی، بڑا کمزور سی۔ ڈاکٹر نے کیہا سی، 'ایہدے دِل وِچ چھیک ہے، جدوں تیک اپریشن نہیں ہوندا، ایہہ ٹھیک نہیں ہوئے گا۔' چار سالاں دا ہویا تاں اسیں ایس نوں ولور لے گئے۔ اودوں ساؤتھ اِنڈیا وِچ اوہی سبھ توں وڈا ہسپتال ہوندا سی تے دُوروں دُوروں دِل دے مریض لیائے جاندے سن۔ ساڈے نِکے دا اپریشن تاں کامیاب ہو گیا پر وڈے ڈاکٹر ہوراں نے دسیا کہ اِک اپریشن ہور کرنا پئے گا،

جیہڑا پندراں سال دی عمر توں پہلاں نہیں ہو سکدا۔ او دوں پھیر لے آونا۔ اج کل اوہی ڈاکٹر دِلی دے سبھ توں وڈے ہسپتال وِچ ہے۔ ساڈے کول اوہناں دا خط وی آیا اے۔ او تھے جان توں پہلاں اسیں دربار صاحب دے درشنا لئی جا رہے ہاں امرتسر۔'' کہندیاں کہندیاں اوہدیاں اکھاں بھر آئیاں سن۔

'واہیگورُو، واہیگورُو' بولدیاں سردار نے آپنیاں سجل اکھاں نال آپنی پتنی ول تکیا سی تے پھیر میتھوں پوچھیا سی، ''تُسیں وی امرتسر جا رہے ہو جی؟''

''میں لاہور جا رہیاں ....''

''اچھا جی! تاں تُسیں پاکستان دے رہن والے او؟''

لاہور داناں سُن کے دووِیں حیرانی نال تر بکے سن تے عینی کئی پل تک میرے ول تکدی رہی سی۔

''کدیں اوتھوں دا ہی ہوندا ساں، ونڈ ہمیں ایدھر آ گیاں'' کہندیاں ہویاں مینوں محسوس ہویا سی کہ ایہہ رہس کھلن پچھوں کہ میں وی اوہناں دا علاقائی بھراہاں، ساڈیاں گلاں دی دِلچسپی مُک جائیگی پر اِنج نہیں سی ہویا۔ عینی نے بڑی اُتسکتا نال پُچھیا سی،

''تُسیں لاہور وِچ کتھے رہندے سو؟''

کدے کدے اِنج وی ہوندا ہے کہ آپنے سوال دا جواب وی سوال وِچوں ہی لبھ پیندہ ہے۔ مینوں اوس دِیاں اکھاں وِچ حیرانی تے خوشی دے پردے اِکو ہمیں سر کدے وکھائی دِتے، ''تُسیں مِنٹگمری پارک کول رہندے سی نا؟ ساڈے مکان دے بالکل ساہمنے جتھے تِکونا پارک ہوندا سی؟''

تے میں اچانک ہی جیویں یاداں دی دُھند دِیاں کئی تیہاں نوں پاڑ کے تِکون پارک والے آپنے حُجرے ورگے اِکو اِک کرائے دے کمرے وِچ جا پُہنچیا ساں۔ ہیرانند سوز وی میرے نال ہی رہندا ہوندا سی۔ اسیں ریلوے دِیاں وکھو وکھ ورکشاپاں وِچ اپرینٹس شِپ کر رہے ساں۔ سویرے سوکھتے ہی جدوں لوکی ہوا کھوری کرن واسطے آپنے آپ نوں گرم کپڑیاں وِچ لپیٹ کے نِکلدے ہوندے سن، اسیں تیل نال داغ و داغ ہوئے کپڑیاں، بُوٹاں تے ہیٹاں وِچ سجے مُغلپورے ول جا رہے ہوندے ساں۔ ہزاراں آدمیاں تے مشیناں دے کن پاڑویں رولے،

اِنجناں دِیاں چیکاں، لوہے دے زنگ

کھادے ڈھانچیاں، دھوئیں تے دُھوڑ دی ہواڑھ وِچکار اٹھ گھنٹے بِتا کے جدوں اسیں واپس آوندے تاں ساڈے دِل دِماغ لاہور دے حُسن تے رُمانٹک ماحول وِچ پرت آون دی خوشی نال بھرپُور ہوندے۔ ساڈی اُنی ویہہ سال دی اوس عمر دا زمانہ ساڈے ساہتک رُجھان دی پرپُھلتا لئی بڑا ڈُھکواں سِدّھ ہویا سی۔ دیکھنا، محسوس کرنا، نِکی نِکی گل لئی ترسنا تے کُجھ لِکھن لئی آپنے آپ نوں ہر ویلے تیار بر تیار پاونا، ساڈے لئی اِک اَن ڈِٹھی دُنیاں نوں لبھ لین برابر ہوندا سی۔ میں سوجی (آپنے ساتھی نوں میں ایسے ناں نال بُلاوندا ساں) نوں اِشارے نال وکھایا، 'ایدھر دیکھ یار، پٹھا اِک ہور زنانی لے آئیے۔ ٹوٹا اے، زرا ٹوٹا'

ساہمنے مکان دی دُوجی منزِل دے لوہے دے چھجے وِچ چن ورگی نویں زنانی نال کھڑا اِک لماں، اُچا، بانکا سردار کسے گل اُتے اُچی اُچی ہس رہیا سی۔ پر اوہنیں دِنیں اسیں اوس دی پہلی پتنی بارے کُجھ زیادہ ہی سوچ رہے ساں۔ اوہ عمر وِچ سردار نالوں وڈی جاپدی سی۔ اسیں لنگھدے ٹپدے اوس ول غور نال دیکھدے ہوندے ساں تے اوہ آپنی عینک دے شیشیاں پچھوں بڑیاں کسیلیاں نظراں نال سانوں گھور دی ہوندی سی۔

''میں تے تُہانوں پچھان ہی نہیں سکیا جی مُدتاں ہو گئیاں نیں، چہرے بدل گئے نیں، عُمراں ڈھل گئیاں نیں۔ پہلاں جنہاں دے وال شاہ کالے ہوندے سن، ہُن چِٹے برف ہوئے ہوئے نے۔ خیر جی، اوہ زمانہ بڑا خوب ہوندا سی بڑا ای وَدھیا۔''

پھیر سردار نوں جیویں اچانک ہی کُجھ چیتے آ گیا ہووے۔ اوہ اُٹھیا تے اُپرلی برتھ اُتے پئے بریف کیس وِچوں اِک بوتل کڈھ لیائیا۔ تے کہن لگا، ''او جی تُسیں تاں لاہور کل تیک پہُنچو گے تے آپاں اَجّے اِتھے آپنا لاہور وسا لیندے ہاں۔ عینی، ذرا ٹوکری وِچوں دو گلاس تاں کڈھ تے فلاسک وِچ ٹھنڈا پانی وی ہوئے گا'' کسے سمجھدار پتنی وانگ ہی اوس نے اعتراض کرنا وی آپنا حق سمجھیا، ''گڈی وِچ ہُلڑ کرنا مُناسب ہوئے گا؟''

''کیہ کریئے؟ لاہور دا ذِکر سُن کے رہیا ہی نہیں جاندا پیا۔ لیا، جھٹ پٹ کڈھ دے گلاس، باؤ جی ہوریں وی کیہ یاد کرن گے لاہور دے رِشتے کِنے مضبوط ہوندے نیں۔''

اوس نے دو گلاساں وِچ پا کے اِک میرے ہتھ پھڑاندیاں کیہا، ''پھڑ اوئے باؤ'' تے

آپ آپنا گلاس چُک کے بولیا،''لاہور دے نام۔'' تے گٹاگٹ پی گیا۔

میرا انتظار کیتے بغیر ہی اوہ ادھا گلاس ہور چڑھا گیا تے بولیا،''لاہور مینوں ایس کر کے نہیں بھلدا کہ میری زندگی دی جدو جہد اوتھوں ہی شروع ہوئی سی او سے شہر نے مینوں جیوندے رہن اُتے، تے نویں سریوں جیون جنگ لڑن لئی پریریا سی۔ میں لاہور دا شُکر گزار ہاں، کیونکہ ہُن میں جو کُجھ وی ہاں، اوس پچھے لاہوری خُون دا بڑا ہتھ ہے، جو اج وی میریاں رگاں وِچ دوڑ دا پیا ہے۔''

میرے ہتھ وِچ پھڑے گلاس ول دیکھ کے اوس نے نقلی جیہے غُصے نال کیہا سی،''او باؤ، ہُن تک ایس نوں لئی او بیٹھیں مُکا تے دُوجا بنائیے۔''

عینی جو ہُن تک ساڈے ول بڑی دِلچسپی نال دیکھ رہی سی، بولی،''ایہناں دے ماں باپ تاں سکھر وِچ رہندے سن، پر ایہہ زیادہ سماں لاہور وِچ ہی رہے نیں۔''

''او جی، پہلے دس سال ہی سانوں آپنے بھاپے نال رہنے نصیب ہوئے سن، تے بس۔ اوہ ریلوے ڈرائیور سن جگہ جگہ بدلیاں ہوندیاں رہندیاں کدے کراچی، کدے کوئٹہ۔ فورٹ انڈیمان، ایران دے بارڈر دے زاہدان وِچ وی رہے۔ جد ساڈی ماں نے، واہیگورو اوس دا سورگ وِچ واسا کرے، دھڑ ادھڑ بچے پیدا کرنے شروع کر دِتے، اوہناں نے سبھناں نوں لاہور وِچ اِک مکان لے دِتا، کیہا ہُن ایتھے ہی رہ کے پلو، وڈے ہووو تے پڑھو، رِٹائرڈ ہون توں کُجھ سال پہلاں اوہ وی ڈیوٹی کنٹرولر بن کے لاہور آ گئے سن۔ کہُن کِتے نہیں جاواں گا، ایتھے رہ کے بچیاں دی دیکھ بھال کراں گا ایہناں دے ویاہ کراں گا' پر اجے تِن وڈے مُنڈیاں نوں ہی ٹھِکانے لا سکے سن کہ واہیگورو نے آپنے کول بُلا لیا اوہناں نوں۔ تِن مُنڈے تے تِن کُڑیاں اجے باقی سن۔ اوہناں وِچ میں سبھ توں وڈا ساں۔ ساڈی ماں بڑی حوصلے والی زنانی سی جی۔ اوس نوں دیکھ کے میں وی سونہہ کھالئی کہ پہلاں بھین بھراواں دی پڑھائی مکمل کراواں گا۔ اوہناں دے ویاہ کراں گا، پھیر آپنے بارے کُجھ سوچاں گا۔ اوسے زمانے وِچ وڈے تِنے کنیڈا، امریکہ ول نِکل گئے سن۔ اوہناں پلٹ کے کدے سار نہیں لئی۔ خیر جی، ایشور نے بڑی کرپا کیتی چھوٹے بھین بھرا سارے ہی محنتی سن، پڑھن توں جی نہیں سن چُراؤندے۔ کوئی اِنجینیئر دی گھروالی بن گئی، کوئی بزنس مین دی۔ جیہڑی ڈاکٹری پڑھ رہی سی، اوس نے آپے اِک ڈاکٹر نال لو میرج کر لئی۔ دو بھراواں وِچوں اِک فارن سروِس وِچ ہے، دُوجے دا موٹر پارٹس دا بزنس ہے تے آپنا وی جی۔

اُودوں تیک میری عمر بتی سال توں اُتے ہوگئی سی جی۔ نِکیاں موٹیاں نوکریاں کردے دے، داڑھی مُچھاں وِچ دھولے آوَن لگّ پئے سن، تے جی مینوں آپنی کُڑی دین لئی کوئی تیار نہیں سی ہوندا۔''

''ایہہ کیہہ رمائن کھول بیٹھے اوتُسیں؟'' اچانک اوس دی گھروالی نے اوس نوں ٹوکیا۔

''بئی ایہہ رمائن ہی تاں ساڈی زندگی ہے۔ عینی، رام نوں ایودھیا وِچوں بنواس مِلیا سی تے سانوں لاہور وِچوں۔ اوہ تاں لنکا فتح کر کے آپنے گھریں مُڑ آئے سن، پر اسیں اِنج سوچ وی نہیں سکدے، کوئی سمبھاونا ہی نہیں۔ سانوں آپنے بیتے نوں دُہراوَن دا تاں حق ہے نا، جو لاہور نال جُڑیا ہویا ہے!''

میرے ول بھوں کے اوہ پھیر کہن لگا، ''تاں، ہاں باوَ جی، میں کہہ رہیا ساں، کوئی مینوں آپنی دھی دین لئی تیار نہیں سی اودھر میری مسیر بھین کوآری بیٹھی سی خاصی عمر ہوگئی سی اوس وچاری دی۔ مینوں ویکھدیاں سار ساڈی ماسی نے آپنی بھین ساہمنے جھولی اڈلئی، تے کیہا، 'مُسلماناں نوں تاں کوئی کُجھ نہیں آکھدا۔ رِشتے داریاں وِچ ہی ویاہ کر دیندے نیں۔ کاہدی بُرائی اے ماواں الگ الگ نیں تے پیو وی۔ میری منیں تاں ہُنے منگنی کر دیئے۔' تے جی ساڈی ماں نے اوسدی من لئی۔ اسیں وی آپنی ماں دادِل رکھن لئی من گئے بھاویں اوہ کُڑی بالکل پسند نہیں سی۔ جے کِسے کُڑی نے میرے دِل وِچ کدے کوئی تھاں بنائی ہے تاں اوہ ہے عینی ایہہ جیہڑی تُہاڈے ساہمنے بیٹھی ہوئی ہے۔''

اوس نے آپنی پتنی ول بڑے پیار نال دیکھیا۔ اوہ ایس عمر وِچ وی شرما گئی تے لگی اکھاں ہی اکھاں وِچ اوس نوں گُھرکن ''بس ہُن ہور کُجھ نہ دسیو۔'' پر اوس نے آپنی رام کہانی جاری رکّھی تے گُھٹ گُھٹ پیندا وی رہیا۔

''تُسیں سُن کے حیران ہووو گے کہ میں ٹرک ڈرائیوری وی کیتی ہے۔ دُوروں دُوروں تیل دے ڈرم لد کے لاہور دے کارخانیاں وِچ پُہنچاندا رہیاں۔ اِک واری لاہور دے مُغلپورہ پُل اُتے میرا ٹرک اُلٹ گیا سارے ڈرم رُڑھ گئے۔ کالے موبل آئل دا دریا وگ ٹُریا۔ دفتر اں نوں جارہے باوَ تے پڑھن جارہے بچے اَن گِنت لوک، میرے ساہمنے،

اوس اُتوں تِلک تِلک ڈِگے۔ اوہ سین مینوں اَج وی یاد ہے۔ تے یاد ایس کر کے ہے کہ اوس دِن ہی میری منگنی ہوئی سی تے مینوں ٹھانے پھڑ ادِتا گیا سی۔ مالک دا ہزاراں دا نقصان جو

ہو گیا سی۔''

اوس دی پتنی نوں شاید نیند آ وَن لگ پئی سی جاں پھیر اوس سون دا بہانہ کرن لگ پئی سی۔ آ پنے پُتر کول تھوڑی جیہی جگہ بنا کے لیٹ گئی۔ اوہ آ پنی پتنی ول ڈونگھیاں نظراں نال تک رہیا سی۔ جدوں میں پچھیا، ''تُسیں ایہناں نوں عینی کیوں آ کھدے او؟ کیہ تُہانوں اُردو دی مشہور لیکھکا قُر ۃ العین حیدر دِیاں کہانیاں وِچ اینی دِلچسپی اے؟''

اوہ حیران ہو کے پُچھن لگیا، ''کیہڑی مشہور لیکھکا؟ میں تاں کدے اُردو اخبار وی نہیں پڑھیا۔ شعرو شاعری دا وی بس اینا کُو شوق اے کہ کدے کدائیں افسراں دے حُکم نال مشاعریاں دے اُچی قیمت دے ٹِکٹ خریدنے پے جاندے نیں۔ اُنج ایس دا پُورا ناں انت کور ہے میں پیار نال ایس نوں عینی کہنا شروع کر دِتا سی، بس۔ ایہہ کِنج آئی؟ بس، ایس نوں وی اِک اتفاق ہی سمجھو جی کہ ایس دا میرے نال رشتہ ہو گیا۔ جدوں لمے عرصے تک میری پہلی گھر والی دے کوئی بچہ نہ ہویا تاں میں ماسی توں آ پنی چھوٹی سالی عینی دا ہتھ منگ لیا ورنہ ایہہ تاں کسے ہور نوں چاہوندی سی۔ مینوں پتے اوہ لاہور وِچ ہی ماریا گیا سی۔ اوس دا ذِکر اسیں کدے نہیں کردے۔ پر میں ایس دِیاں اکھاں وِچ تیردیاں غم دِیاں پرچھائیاں نوں بُجھ لینداہاں تے ایس دے من دا بھار ہولا کرن خاطر کوئی گیت سُنا وَن بیٹھ جانداہاں۔ جِس نوں سُن کے ایہدیاں اکھاں وِچ اٹکے اتھرُو جھر جاندے نے۔''

کہہ کے اوہ ہولی ہولی گُنگُنا وَن لگیا،

'ایدھر اودھر لگ لُگ ہسّن،
شکلاں شہروں پار دِیاں۔
روحاں وانگوں کولوں لنگھن،
مہکاں باسی ہار دِیاں۔
قبرستان دے رستے دسّن،
کوکاں پہریدار دِیاں۔...'
(مُنیر نیازی)

گاوَندے گاوَندے اتھرُو وگ ٹُرے سن۔ اوہ کئی پل تک اوس ول دیکھدا رہیا، پھیر بولیا، ''ہونی نوں کون ٹال سکدا ہے؟ مینوں ایہہ زنانی وی بچہ نہیں دے سکی۔ پہلی عورت دے

پیٹوں ہی نِکا پیدا ہویا، جس نوں ایہہ ہِک نال لائی پھر دی ہے۔''

''پر ایہناں دی شکل اُردُو والی عینی نال اِن بِن ملدی ہے۔'' میں حیران ساں تے سُتی پئی عینی دے دل کش چہرے دے نور وِچ گواچیا ہویا ساں۔

اوس نے جیویں میری بِرتی توڑن لئی ہی کیہا سی، ''او چھڈو جی، کیہ رکھیا اے ایہناں گلاں وِچ؟ ایہہ دُنیاں بڑی وڈی ہے اِکو جیہے کئی ناں مِل جاندے نے تے کئی کئی شکلاں صورتاں وی۔ پر تُسیں اِنج کدے نہیں سُنیا ہونا کہ کوئی شہر وی فلانے شہر نال مِلدا اے۔ لاہور، لاہور ہی سی۔ چکو آپنا گلاس آپاں آخری جام وی لاہور دے نام ہی کریئے۔''

سفرنامے

خالی

پاکستان یاترا

اپریل 2006ء وچ میرے ماپے' میں تے میرا نِکا بھرا پاکستان گئے ساں۔ اسیں اوتھے دس کُو دیہاڑے رہے۔ گئے اسیں سکھ یاتریاں دے جتھے نال پاکستان دے تاریخی گُردواریاں دی یاترا تے وساکھی ویلے ساں پر اسیں گُردواریاں دے کول مَنے آلیاں تھاواں تے اوہ شہر تے قصبے وی ڈِٹھے جتھوں اسیں لنگھے ساں۔ نالے ون پَونیاں بندیاں نال گل بات وی کیتی۔

سانوں ویزے دا پک تے جان دی تاریخ (10 اپریل) توں صرف اِک دیہاڑے پہلاں ہویا۔ اسیں اوسے دن نماشیں، امبرسر لئی نکل پئے، جتھوں اسیں پاکستان جان والی ریل گڈی چڑھنا ہا۔ ویزہ لگا سی پندرھاں دِناں دا تے سانوں حسن ابدال (گُردوارہ پنجہ صاحب) ننکانہ صاحب، منڈی چُوہڑ کانا (گُردوارہ سچا سودا) لہور (گُردوارہ ڈیرہ صاحب) تے کرتار پور جانے دی اجازت ملی سی۔ پر اسیں ایمن آباد دے ہاردیاں تھائیں وی گئے جتھے کئیں تاریخی گُردوارے ہن تے اسیں کرتار پُور جان واسطے اوتھوں لنگھناوی ہا۔

پاکستان اسیں جیہڑیاں وی تھائیں ڈِٹھیاں جاں جتھوں اسیں لنگھے اوہ ساریاں صوبہ پنجاب وچ ای نیں۔ 'پاکستان ریلوے نے سِکھ یاتری سپیشل ناں دی اُچیچی گڈی چلائی سی، جیہڑی سانوں امبرسروں حسن ابدال، اگوں ننکانا صاحب (جیہڑا ہُن وکھرا ضلع بن گیا اے) تے لہور تے اخیر پچھانہہ امبرسر لے آئی۔ اسیں سچا سودا تے کرتارپور لوکل بساں وچ پُلس دی راکھی وچ گئے۔

حقی گل اے بئی صوبائی حکومت نے یاتریاں دی راکھی لئی جو ہوسکدا سی اوہ کیتا۔ جتھا

جتھے وی گیا، اوتھے چوکھی پُلس ہوندی۔ پنجاب پُلس دے خاص دستے ریل گڈی وچ وی ساڈی راکھی کردے سن۔ میں بارڈر پار دی پنجاب پُلس دے ہتھیار ویکھ کے بہوں ڈریا ہویا ساں۔ کئیاں کول ایم پی 5 پستول، (مُڑ جان والے بٹاں آلے وی ہن) تے ایس توں وکھ دُوجیاں کول عام 9 ایم ایم سی سیمی آٹومیٹک بندوقاں ہان۔ ریوالور تے گھوڑا چاڑھن آلیاں پُرانیاں بندوقاں وِچ وِچ دِس پئیندیاں سن۔ اِک لوے سپاہی، جیہڑا میرا ایلی بن گیا سی، ڈیوٹی توں ویلھے ہو کے، مینوں دسیا جے پاکستانی فوج کولوں ہُنے ای لبھی G-3 رائفل نال سِدھا نشانہ ماریے تاں جہاز وی ڈھایا جاسکدا اے۔

سُتھریاں نِکیاں پِک اپ گڈِیاں نال ایہہ ٹویوٹا لینڈ کرُوزراں وی سن، جیہڑیاں ساریاں اوہناں امریکی قانوں توں پہلوں لئیاں گئیاں سن، جیہناں ایہو جیہیاں نِکیاں گڈِیاں نوں سڑکاں توں ہیٹھاں ٹُرنے دی اجازت نہ دے کے ایہناں نوں سڑکاں بنا چلن جوگا چھڈیا ای نہیں سی۔

بارڈر پار پُلسیاں دی صحت وی اپنے ہندوستانی پیٹی بھراواں نالوں چنگی لگدی سی کیوں جو ودھے ہوئے ڈِھڈاں دی گنتری گھٹ سی۔ ایہدی وڈی وجہ ہندوستانی پُلس دی لگڑ داڑو دی عادت ای ہونی اے۔ تے فیر مقامی لوکاں نال اوہناں داورتارا وی بارڈر توں اُرلی پنجاب پُلس نالوں گھٹ کھروا سی۔ لوک ایہناں نال اِنج کُھلیاں مشکریاں کردے سن، جیہدی ہمت ہندوستانی پنجاب وچ کوئی نہیں کرسکدا۔ ایہدی وجہ کیہ ہوسکدی سی؟ خورے چنگی صحت اوہناں دامزاج وی چنگا رکھدی اے۔ میں کوئی پکی گل نہیں کرسکدا۔

پاکستان دیاں گڈِیاں دی گل رہی پاسے، ایہہ سارِیاں باہر دِیاں بنیاں ہوئیاں نیں کیوں جو اِتھے گڈِیاں دا کوئی مقامی برانڈ نہیں۔ ہِک گل ہور بڑی دلچسپ سی۔ نِکیاں گڈِیاں چ پاکستانی پنجابیاں دی پسند ماروتی 800 سی سی (جیہڑی اوتھے سوزوکی مہران دے ناں نال وِکدی اے) تے آلٹو نیں۔ ہونڈا اسینٹرو وی بتھیریاں نیں۔ مُڑ شیورلیٹ جوائے وی ہے، جیہڑی ڈائیوو دے دیوالیہ ہون تے جنرل موٹرز نوں وِکن توں پہلوں ہندوستان وچ ڈائیوو مائز دے ناں نال وکدی ہوندی سی۔ پتا نہیں جنرل موٹر ایہہ گڈی مُڑ ہندوستان وچ ٹھلسی کہ نہ۔

ہندوستانی سوزوکی آلیاں ساریاں گڈِیاں پاکستان وچ مِلدیاں نیں۔ پر اوہ ہور

ناواں توں وِکدِیاں نیں۔ کجھ گڈیاں تھوڑیاں ہور وِیاں نیں۔ مثال دے طور تے مارُوتی جیسی نال مِلدی گڈی پاکستان وچ سوزوکی پوٹھوہار دے ناں نال ویچی جاندی اے، جیہدے اُتے پچھلے پہیاں دا فاصلہ مارُوتی جیسی نالوں کافی گھٹ اے پر ایہہ زمین توں کافی اُچی اے۔ (ایہہ کوئی پکی گل کوئی نہیں) جیہدی وجہ توں چوکھی ستر انی لگدی اے تے سڑک توں بناں چلن لئی چوکھی مناسب اے۔ تے اسٹیم پاکستان وچ سوزوکی مارگلہ دے ناں نال وِکدی اے۔ کلٹس ناں نال اسٹیٹ کاریاں سٹیشن ویگن دی شکل وچ وی مِلدی اے۔ مُکدی گل ایہہ اے کہ سوزوکی ایدھر ہندوستان ہار بہوں وِکدی اے۔

پاکستانی تے ہندوستانی کاراں دا ہکو جیہا ہونا، اتھے ای نہیں مُکدا۔ ہونڈا پاکستان تے ہندوستان وچ سِٹی تے اکارڈ دے ہکو ماڈل ویچدا اے۔ ٹویوٹا وی کرولا دا اوہی ماڈل ویچدا اے پر ڈیزل انجن نال لاکے۔ ماگھیاں کاراں وِچوں کئی مرسڈیز بینز دے ماڈل وی دِسے۔

میرے خیال وچ پورشے نے لہور وچ اپنی دُکان کھولن توں بعد کئیں 911 کوچے وچ چُکیا اے پر میں ایہہ سڑکاں تے چلدے نہیں ڈِٹھے۔ پاکستانیاں دِیاں موٹر سیکلاں مینوں کجھ باہلیاں چنگیاں نہیں لگیاں۔ پر ایہہ ایس واسطے وی ہوسکدا اے کہ مینوں نِکیاں فور سٹروک گھٹ تیل بالن آلیاں سواری دیاں موٹر سیکلاں دا کوئی ایڈا شوق نہیں۔ ہونڈا سی ڈی سیونٹی تے سی ڈی ہنڈریڈ بڑیاں پسند کیتیاں جاندیاں نیں۔ یاماہا تے سوزوکی دیاں موٹر سیکلاں وی چلدیاں نیں۔ چین دے وڑن نال جاپانی وِکری تے بڑا فرق پیا اے۔ کیوں جے اوہ مُل وچ چینیاں نال نہیں رل سکدے۔ چینی موٹر سیکلاں چنگ چی تے پاک ہیرو ورگے ناواں نال وِکدیاں نیں۔ میں جیہناں موٹر سیکل سواراں توں پُچھیا، اوہناں دسیا کہ چینی کوالٹی وچ جاپان توں بہوں پِچھے نیں پر مُل ہتھوں وِکری تے چوکھا فرق پے جاندا اے۔

مینوں وڈیاں (12bhp) موٹر سیکلاں (بھاویں دُوجی دُنیا دے حساب وچ ایہہ وی کوئی وڈی گل نہ ہوندی) یاں اوس توں ودھ پاور بائیک کلاس دی کوئی موٹر سیکل نظر نہیں آئی۔ میرے خیال وچ فور سٹروک سواری دیاں موٹر سیکلاں توں اگے صرف سُپر موٹر سیکلاں نیں جیہڑیاں پاکستان وچ صرف وڈے امیراں کول نیں۔

اِک عجب شے جیہدا ذکر خاص کر کرنا چاہنداں اوہ پھٹ پھٹ سیوا ہار دے موٹر سیکل

رکشے نیں، جیہناں وچ سوسی۔ سی۔ دا ٹو سٹروک موٹر سیکل دا انجن تے چیسز دا وی کجھ حصہ ورتیا جاندا اے۔ برانڈ نال جیہڑے میں ڈِٹھے اوہ چنگ چی تے سوزوکی ہان۔ ایدھر لے پنجاب دے جتنے حصے میں پھرے، ہندوستان ورگے آٹو رکشے میں صرف لہور ای ویکھے ۔ جیہناں دی گنتری موٹر سیکل رکشیاں نالوں کافی گھٹ سی۔ مینوں صرف پیا گبو دے بنے نظر آئے۔ سیکل رکشے بھاویں مشینی سواری وچ نہیں آوندے پر ایہہ گل ضرور کراں گا کہ میں ایہہ ایدھر لے پنجاب وچ نہیں ڈِٹھے۔

ہُن گڈیاں دے سبھ توں وڈے نمونے دی گل کرنے آں، جیہناں ہندی فلم (غدر) ویکھی اے اوہنوں نوں سمجھ آجاسی کہ میرا آکھن دا مطلب کیہ اے کہ پاکستانی پنجابی اپنے ٹرک بڑی محنت نال شنگھار دے نیں۔ ٹرک پُرانے زمانے دے بیڈفورڈ تے ڈاج دی تھاں ہن۔ نسان، مٹسوبشی، مزدا تے ہینوں دے ہوندے نیں پر سوہنے او تنے ای نیں۔ کجھ پرائیویٹ بساں وی اینیاں ای شنگھاریاں جاندیاں نیں۔

جس ویلے میں ویسٹ پنجاب دیاں گلاں سُنائیاں تے اپنے شرماجی آکھن لگے، کاراں موٹر سیکلاں تے بندوکاں چھڈ تے کجھ کُڑیاں اَل ویکھ تے ہو سکے تے وِواہ واسطے کوئی لبھ۔ اصل وچ کافی عرصہ پہلوں میں سہی کرلیاسی کہ کُڑیاں مینوں کجھ چوکھا پسند نہیں کردیاں تے اوہدے بعد حیاتی کافی سوکھی ہوگئی اے۔

ہِک گل ہور کرن والی اے۔ پاکستانی پنجابی کُڑیاں شلوار قمیض پوندیاں نیں تے موڈھیاں تے سوہنے رنگ دا اُتلا لیندیاں نیں، جیہڑا اکثر سِر کجن لئی وی ورتدیاں نیں۔ میں آکھاں گا کپڑے پاون دا ایہہ طریقہ عزت والا اے۔ میرا تے ایہہ خیال اے کہ آزادی تے ترقی دا مطلب ایہہ اے جے کُڑیاں جتنی ہوسکے چنگی پڑھائی کرن تے عزت آلے پیشیاں وچ جان۔ لہندے پنجاب دیاں سوانیاں ڈاکٹر، وکیل تے اُستاد، پُلس آلیاں تے ہور کیہ کجھ بن کے ایہو ای کررہیاں نیں پر کپڑے شرماں آلے پاکے۔

میرے خیال وچ عورتاں دا ننگ وکھاونا صرف اک پیشے وچ ضروری اے۔ سبھ توں پُرانا پیشہ تے ایہہ مقصد جنیاں نوں مگر لاون توں علاوہ کجھ نہیں ہوسکدا۔ لہندے پنجاب دے جنے وی شرماں آلے کپڑے پاونے وچ سوانیاں توں گھٹ نہیں۔ چوکھے روایتی شلوار سُوٹ پاوندے

نیں تے چنگے لگدے نیں۔ شلوار قمیض توں علاوہ کپڑے عام طور تے سیکورٹی یاں فوج پُلس دے بندے ڈیوٹی اُتے پاوندے نیں جاں مُنڈے کھُنڈے جین تے شرٹ جاں ٹی شرٹ پوندے نیں۔ پر میں بغیر باہواں توں جاں جُثے نال چمڑیاں تنگ شرٹاں آلے مُنڈے نہیں ویکھے۔ ایتھے جیہڑا لفظ ذہن وچ آوندا اے اوہ اے تہذیب، جیہدا انگریزی ترجمہ مینوں سمجھ نہیں آ رہیا۔

پنجاب دے پنڈ وسوں پھیری سمے بڑے نظارے دِسے۔ واڈھی کان تیار کنک نال ڈُلھ ڈُلھ پیندے کھیت سن (وساکھی آون والی سی جیہڑی چڑھدے پنجاب وچ واڈھی دا میلہ ہوندا اے) اوہ شاید ایہنوں کجھ ہور آکھدے ہون پر کنک دا کیہ پتا اوہ تے بارڈر دے دوہاں پاسے اِکو ویلے تیار ہو جاندی اے۔ میسی فرگوسن تے فورڈ ٹریکٹر تے جان ڈئیر واڈھی مشیناں وی دِسیاں۔ فیٹ ٹریکٹر اک نویں گل سی۔ اوس ویلے تک مینوں نہیں پتا کہ فیٹ ٹریکٹر وی بناوندا اے۔

روڈ سائن تے اشتہار وی ہندوستانی پنجاب آلے ہوندے نیں پر اوہ شاہ مُکھی رسم الخط وچ (جیہڑا اُردو آلے حرف ورتدا اے) لکھے ہوئے سن۔ تے مُڑ پنجاب دے اوہ نظارے تے اوازاں سن، جیہناں بارے میں صرف کتاباں وچ پڑھیا سی۔ جاں وڈیاں کولوں سُنیا سی۔ اِک پِنڈ وچ جاتک سکولے رُکھ ہیٹھاں کلاس لائی بیٹھے سن تے ٹھنڈی واء مان رہے سن جیہڑی لوکے دے چھپڑے چوں لنگھ کے ہور ٹھنڈی ہو گئی سی۔

ایہہ نظارہ تُسیں چڑھدے پنجاب وچ وی ویکھ سکدے ہو پر پھٹی تے کانے دی قلم توں بغیر، جیہڑے سارے بال ورتدے پئے سن۔ میرے ماپے مینوں دسدے سن کہ چڑھدے پنجاب دے پینڈو سکولاں وچ کاپیاں پنسلاں اپڑن توں پہلاں اوہ وی ایہوای کانے والیاں قلماں ورتدے ہوندے سن۔

لہندے پنجاب وچ میلے وی ہوندے نیں پر ایہناں نے میلیاں نوں اوسے پُرانی شکل وچ ای قائم رکھیا اے۔ میں اک میلہ ویکھیا تے اِنج لگا جیوں کسے ہور زمانے وچ آ گیا ہوواں، بڑا ای سوہنا لگا۔ ہِک ہور چیز جیہڑی لہندے دے پنڈاں وچ سگوِیں اُنج ای اے اوہ قتل تے وَیر نیں، جیہڑے دُوجی دنیا لئی تے نِکیاں نِکیاں گلاں توں شروع ہوندے نیں پر پنجابی انکھ ویکھدیاں اوہ گلاں سخت بےعزتی سمجھی جا سکدیاں سن۔ میرے خیال چ وَیر کافی گھٹے نیں پر اجے وی چڑھدے پنجاب نالوں بہوں چوکھے نیں۔ میرے وڈکیاں مُوجب جو حالت چڑھدے

پنجاب وچ 1970ء تیک تے لہندے پنجاب وچ ہُن تیک ہے۔ ایہہ گل امریت صاحب ہوراں اپنے گانے ''قبضہ'' وچ بڑی صحیح بیان کیتی اے۔

معاشی ترقی چڑھدے پنجاب دے پِنڈاں نالوں بہُوں گھٹ اے پر ہندوستان دے دُوجے علاقیاں وچوں بُہتیاں نالوں بہوں ودھ اے۔

بالن آلی گیس پائپاں دے ذریعے لگی ہوئی اے، جیہناں تے میٹر لگے ہوئے نیں تے مہینے پچھوں بِل آوندا اے۔ چار لیناں دی جی ٹی روڈ پشاور تیک جاندی اے، جیہدے دوہاں پاسے لہندے پنجاب وچ ہوون والی بہترین کپاہ توں دھاگا تے کپڑے بناون دے کارخانے لگے ہوئے نیں۔ میں کجھ تیل دِیاں فیکٹریاں وی ویکھیاں۔ ایدھر وسدے لوک مینوں اپنے لگدے لانیاں ہاراں ای لگے۔ اوہیو مٹھے سبھا دے ہاسے او ہوای جھگے تے چادراں پائیاں ہوئیاں، سِرے تے پرنا دھریا ہویا، سگویں مٹھڑے تے کھڑدے جا تک میرے نال ہتھ ملاون دے شوقی جاں میرے اپنے پنڈ دے بالاں ہار شے منگدے ہوئے۔

میں جیہناں جیہناں نوں مِلیا اوہناں لئی میں جاں تے پُتر ساں، جاں بھائی تے جاں فیر چاچُو۔ میں سوچیا ایہہ پردیس تے نہیں لگدا۔ جدکہ چڑھدے پنجابوں باہر ہندوستان وچ مینوں باہلا اوپراپن محسوس ہوندا اے تے اپنا آپ پردیسی جیہا لگدا اے۔ بھاویں ہندوستان میرا مُلک ای سمجھیا جاندا اے۔

ایہہ وجہ اِڈی کوئی ڈونگھی وی نہیں۔ میراں ناں ای ویکھ لو۔ سِدھو۔ تہانوں کوئی عابد حسین سدھو مِل سکدا اے جاں کسے ہور مسلمان ناں والا سِدھو۔ وجہ ایہہ وے کہ ایدھر لے جٹ، اودھر لے سِکھ جٹاں دے لگدے لانے ای نیں۔ ساڈا پیودادا اِکوای سی۔ ساڈے کجھ وڈکے وچکار لے زمانے مسلمان ہو گئے تے دوجے سِکھ ہو گئے تے باقی ہندو ای رہے۔ (جیہناں دی اولاد ہُن ہریانے رہندی اے) چھڑے جٹ ای نہیں پنجاب دیاں ہوروی ذاتاں دے لوک جیہڑے ناں نال ذات لِکھدے نیں، تہانوں دوہاں پاسے مِل جاندے نیں۔ میں کئی لوکاں نوں مِلیاں جیہناں دے لگدے سِدھو ہان پر میں لہندے پنجاب دے کسے سِدھونوں نہیں مِل سکیا۔ (انشاءاللہ اگلی واری مِلساں۔ رب ساریاں پنجابیاں نوں اوہ جتھے وی وسدے ہوون سُکھی وسدار کھے)۔

اسیں حسن ابدال گوردوارہ پنجہ صاحب گئے۔ آکھیا جاندا اے کہ ٹھیک گوردوارے والی

تھاں تے پہلے سِکھ گورو، گورو نانک دیو نے اپنے پنجے نال اک بھوں وڈا پتھر ڈک دِتا سی، جیہڑا ولی قندھاری ناں دے اک اللہ لوک پہاڑ اُتوں تھلے دِھکیا سی۔ آہندے نیں اوس نوں ایس گل دی کوڑ سی کہ گورو ہوراں اپنے چیلیاں نوں پانی لئی ٹویا کھٹنے دا حکم دِتا کیوں جے اوس پہاڑ اُتے آلے اپنے تلاوچوں پانی نہیں سی دِتا۔ ٹویا مارنے نال اِک چشمہ نکل آیا تے ولی قندھاری دا تلا ویلھا ہو گیا۔ ایسے واسطے اوہ ایڈا اوکھا ہویا۔

اک دیہوں میں تے میرا ابھرانماشیں بے دلی نال حسن ابدال دے وڈے بزار دیاں سوڑیاں گلیاں چ بے بے پچھے ٹُرے جاندے ساں۔ نویاں سجناں واسطے دس دیواں کہ بے بے ہوراں دا سیر دا طریقہ ایہہ وے کہ ہر نوِیں تھاں جا کے مارکیٹاں تے بزار پھر کے گھٹ وِیلے وچ چوکھیاں شیواں خرید لیندے نیں، جیہڑی میں تے میرے بھرا ڈھونی ہوندی اے۔ تے ابے ہوراں مُل بھرنا ہوندا اے۔ پر اوس شامیں اسیں اک اجیہی شے ڈِٹھی جیہڑی اسیں اپنے لئی خرید سکدے ساں۔ ایہہ کالی پٹھاناں آلی کھیڑی سی (پشاوری چپل) تے اسیں ٹھوہ ٹھوہ بے بے ہوراں نوں ہٹی اندر جانے دا آکھیا۔ اسیں جیس ویلے اپنی اپنی جُتی پسند کر لئی تے مُل کرن دا اوکھا کم شروع ہویا۔ سبزی لین توں علاوہ ہور شیواں خریدن ویلے وی اسیں اگے وی بے بے ہوراں دی مُل کرن دی عادت ویکھی ہوئی اے۔ بھاء مُکاونا اک نوِیں ای شے سی۔ ہٹی آلا پِیڈھی پنجابی وچ ایڈا مٹھا بولدا پیا سی کہ جھٹ گوپچھوں میں وی ہٹی آلے ولوں بحث وچ رل گیا۔

ایہہ واقعہ تے لہور دا اِک ہور قصہ ساڈے سفر دیاں مِٹھیاں یاداں وچوں نیں۔ لہور وچ اسیں لسی دے ترے وڈے گلاس پیتے تاں ہٹی آلے نے پیسے لین توں اِنکار کر دِتا۔ ایس توں سوادی لسی میں صرف اپنی تائی دے گھر پِیندا ہوندا سی۔ اُکا اِنج وی نہیں پاکستان وچ رکشے بساں آلیاں توں لے کے بوتلاں جُوس والیاں تک کِنیاں ساتھوں ودھ پیسے وی لئے۔ پر ودھ پیسے تاں ہندوستان وچ وی لوکاں ساتھوں وٹے۔ جدوں کسے شہر جاں قصبے وچ اسیں پہلی واری گئے۔

سردار دیال سنگھ مجیٹھا اوہ بندہ سی جیہنے اک سو پنجھی ورھے پہلاں ''ٹریبون اخبار'' شروع کیتا سی۔ اوہدے ناں تے دیال سنگھ ریسرچ تے کلچرل فورم تے دیال سنگھ ٹرسٹ لائبریری لہور نسبت روڈ اُتے ہے۔ فورم دے سِکھ یاتریاں لئی چھاپی پکی تے سوہنی گائیڈ بُک میں لہور گوردوارہ ڈیرہ صاحب تے ویکھی۔ ایس گائیڈ بُک وچ پاکستان دے سِکھ گوردواریاں دی

تفصیل تے سکھ گوردوارہ پربندھک کمیٹی دے احوال دے نال پہلی واری پاکستان آون والیاں واسطے مُڈھلی جانکاری موجود ہے۔

فورم بارے اِک ہور دلچسپ گل جیہدا میں ذکر کراں گا، اوہ ایہہ وے کہ ایہدا ڈائریکٹر ڈاکٹر ظفر چیمہ اک جٹ اے۔ گائیڈ بُک وچ اِک ہور مسلمان جٹ داوی ذکر ہے۔ اوہ اے چودھری شاہد اکرم بھِنڈر جیہڑا پاکستان دی قومی اسمبلی دا ممبر اے تے پاکستان سِکھ گوردوارہ پربندھک کمیٹی دا رابطہ ممبر وی ہے۔ میں گائیڈ بُک وِچ دِتے کافی گوردوارے ویکھے۔ پر میرے دِل تے سبھ توں زیادہ اثر کرتارپور دے گوردوارے دی یاترا نے کیتا۔ ایہہ ہندوستان، پاکستان بارڈر دے بہُوں نیڑے اے تے ایتھے گورونانک دیوجی نے اپنی عمر دے آخری اٹھارھاں سال گُزارے۔

جدوں گوروجی ایس دُنیا توں وِداع ہوئے تاں اوہناں دے مُریداں وچ بحث شروع ہوگئی کہ اوہناں دِیاں آخری رسماں کیہ ہونیاں چاہیدیاں نیں۔ ہندو اوہناں دا جُثا ساڑنا چاہوندے سن تے مسلمان دفن کرن دے حق وچ سن۔ آکھیا جاندا اے کہ جدوں ایہہ بحث اجے چل ای رہی سی تاں کفن ہیٹھوں لاش غائب ہوگئی تے اوہدی تھائیں پھُلاں دِیاں پتیاں رہ گئیاں۔ ایہہ پتیاں تے کفن ہندواں تے مسلماناں آپس وچ ونڈ لئے۔ ہندوواں اپنا حصہ ساڑ دِتا تے مسلماناں اپنا حصہ دفن کر دِتا۔ ایسے لئی کرتارپور گوردوارہ چ کجھ ای میٹراں دی وِتھ تے گورو دی سمادھی تے مزار دوویں موجود نیں۔ میرے خیال وچ ایہہ ہندو، مسلماناں تے سِکھاں دے وِچکار دوستی دا سبھ توں وڈا نشان اے۔

مہاراجا رنجیت سنگھ سِکھاں دا آخری وڈا حاکم سی۔ اوہدے بعدوں آون والے نکیاں بادشاہیاں دے مالک سن تے انگریز دے ہتھاں وچ کھیڈے سن۔ رنجیت سنگھ اپنی چنگی وڈی بادشاہی لہور بہہ کے چلائی (لہور جیہڑا ایس ویلے چڑھدے پنجاب دا وڈا شہر اے) اک پکا سِکھ ہوندیاں اوس سِکھاں دیاں تاریخی تھاواں تے گوردوارے اُسارے تے امبرسر والے ہرمندر صاحب (گولڈن ٹمپل) سنے کئی اگلے گوردواریاں نوں نویں سِریوں بنوایا تے مرمت تے صفائی سُتھرائی کروائی۔

اپنی یاترا وچ میں جیہڑے گوردوارے ویکھے، اوہناں وچوں کئیں راجہ رنجیت سنگھ دے

زمانے دے بنے ہوئے نیں تے اوہناں دیاں عمارتاں بہوں وڈِیاں نیں۔ گوردوارہ ڈیرہ صاحب لہور قلعے دی کدھ نال رنجیت سنگھ دی سمادھی کول اے۔ ایہہ اوہ تھاں اے جتھے سکھاں دے پنجویں گورو، گورو ارجن دیو جی ہوراں نوں تسیہے دِتے گئے، صرف ایس لئی کہ اوہ اپنا عقیدہ چھڈ دین۔ ایہہ تھاں راوی دی کدھی تے ہے۔ بھاویں ہُن دریا اپنا راہ بدل چُکیا اے۔

گوردوارے دیاں گنبداں تے سونے دی پان تے کندھاں اُتے چِٹا پتھر لگا ہویا اے۔ پر مہاراجے دے مقبرے دی ٹوہر تے رعب بہتا اے۔

لہور وچ شہید گنج بھائی تارو سنگھ سمیت رنجیت سنگھ دے زمانے دے ہور وی کئی گوردوارے ہین جیہڑے اوس زمانے دی اُساری دے چنگے نمونے نیں۔

گورو نانک جی ہوراں دی جنم بھومی ننکانہ صاحب دے سارے گوردوارے بہوں سوہنے نیں۔ اوہناں ساریاں چوں وڈا بے شک جنم استھان ہے۔ عمارت دے ساہمنے آلے بورڈ facia splendid بورڈ دی شان ویکھیاں ای منیا جاسکدا اے۔ میں گوردوارہ پنجہ صاحب حسن ابدال تے کرتار پور صاحب تے پتھر ویکھے جیہناں تے لِکھیا ہویا سی ''پٹیالے دے شاہی ٹبر ایہہ عمارتاں نویں سریوں بنوائیاں جاں شنگھاریاں تے مرمت کروائیاں''۔ ایہناں عمارتاں دی اُساری دے ڈول توں وی میں بہت متاثر ہویا۔

ایہہ سارِیاں عمارتاں 1947ء توں پہلاں دِیاں بنیاں ہوئیاں نیں۔ جدوں پاکستان ہندوستان دی ونڈ ہوگئی تاں ایہہ ساریاں عمارتاں ہندوستانی سکھاں دی پہنچ توں باہر ہوگئیاں۔ صرف سال وچ اِک جاں دو واری یاتریاں دی اک مِتھی گنتری لئی خاص ویزے پاکستان سرکار دیندی سی۔ ایہدی وجہ توں ظاہر اے ہندوستانی سِکھاں نوں بہوں اوکھ ہوئی تے اوہناں دا ہر جی ایہناں تھاواں دی یاترا لئی نت دعا کردا سی۔ پر میرے خیال وچ ایہدا اک فیدا وی ہویا، ایہناں تھاواں دا پاکستان وچ ہون کر کے ایہناں دی پُرانی ڈَول تے ویتر قائم رہی۔ ایہہ ہندوستان وچ ہوندیاں جاں ونڈ نہ ہوندی تاں پکی گل اے ایہہ وی بارڈر دے اُرلے پاسے دے گوردواریاں ہار سارے چِٹے پتھر نال کجے ہوئے ہوندے، جیہڑے سارے اِکو جیہے لگدے نیں۔ برطانوی سِکھ جیہناں ایہناں تھاواں دی کار سیوا لئی اک ایسوسی ایشن بنائی اے تے جیہڑے برطانوی پاسپورٹ کارن سوکھے پاکستان آجاسکدے نیں۔ مینوں بڑی آس تے تانگھ اے بئی اوہ ایہناں

عمارتاں دی تواریخی تے پرانی ڈول اپنیاں آون والیاں نسلاں لئی سانبھ کے رکھن گے۔

تھلے میں اوہ خط دے رہیاں جیہڑا میں واپس آ کے پاکستان تے ہندوستان دے کئی مشہور اخباراں دے ایڈیٹراں نوں لکھیا۔ تے ایہہ خط اک ہندوستانی تے اِک پاکستانی اخبار وچ وی چھپیا۔

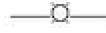
''میں پاکستان جان والے سکھ یاتریاں دے جتھے دا حصہ ساں۔ اسیں حسن ابدال (پنجہ صاحب) ننکانہ صاحب تے لہور (ڈیرہ صاحب) ٹھہرے۔ اسیں تھوڑے چر لئی منڈی چوہڑ کانا (سچا سودا)، ایمن آباد (چکی صاحب، لالو دی کھوہی)، روڑی صاحب تے کرتار پور وغیرہ وی گئے۔ میں تیہہ سالاں داہاں تے ایہہ پاکستان دا میرا پہلا پھیرا سی۔ میں ویزہ دین لئی پاکستان سرکار دا تے چنگے انتظام کرن اُتے صوبہ پنجاب دی سرکار دا تھورایت ہاں۔ میں سکھ یاتریاں لئی اچھی ریل گڈی چلان تے پاکستان ریلوے تے راکھی تے امداد دے چنگے انتظام لئی پنجاب پولیس دا وی شکریہ ادا کرناں۔ ایہناں دوہاں کھاتیاں دے لوکاں سانوں کھڑے متھے جی آیاں آکھیا تے ساڈی سیوا کیتی۔

پاکستان اوقاف بورڈ تے پاکستان سکھ گوردوارہ پربندھ کمیٹی گوردواریاں دی بھال لئی جو کر رہے نیں اوہ سلاہن جوگ اے۔ تے چھیکڑ وچ میں لہندے پنجاب دی لوکائی دا شکریہ ادا کرنا جیہڑے بڑے مہمان نواز نیں تے اوہناں دی وجہ نال اتھے ساڈا وقت سوہنا گزرن دا سبب بنے۔ میں کئی بیلی تے اوہناں نال اپنے تے فون نمبر وی وٹائے پر بدقسمتی نال میں کجھ نال ایہہ وٹاندرا نہیں کر سکیا کیوں جو ساڈے جان ویلے اوہ ڈیوٹی تے نہیں سن اوہ صرف جاندی واری ساہنوں ننکانہ صاحب ریلوے سٹیشن تے ای مِلے۔ میں، میرا بھرا تے باپو اوہناں نال ڈھیر گلاں کردے رہے تے فیر ٹرین سٹیشن توں نکل پئی۔

میں دِلوں دُعا کرداہاں کہ دوہاں مُلکاں وچکار سارے رہندے مسئلے وی چھیتی نبڑ جان تے آون آلے ویلے وچ کدی وی ایہناں مُلکاں دے بہادر پُتر آپس وچ لڑ کے نہ مرن۔ میں اوس دیہاڑے دا خواب ویکھنا جدوں ایہہ دوویں مُلکاں دا سانگا یورپین یونین دے مُلکاں والا ہو جائے گا جیہناں وچ وپار تے لوکاں دی آوا جائی سوکھی ہو جاوے گی۔ میرے ہار دوہاں پنجاباں وچ وسدے کئی ہور لوکاں دی وی ایہو آس کردے نیں۔

جان لینن دے اک گیت ''خیال، سوچ تصور دی'' اِک لائن اے:

تُسیں آکھدے او کہ میں سُفنے ویکھناں
پر ایہہ خواب ویکھن والا میں اِکو ای نہیں''

لہور تے اوہدے آل دوال دا اِک جذباتی سفر

میں بھگت سنگھ دی شہادت دی پنجھترویں سالگرہ تے 23 مارچ 2006ء لہور نوں جان دا حیلہ پیا کردا ساں۔ میری ایہہ سدھر آہی جے پاکستانی تے ہندوستانی لوک ایہہ تاریخی دیہاڑ رل کے مناون پر کسے کارنوں ایہہ ہو نہ سکیا۔ پر ایس سال اچن چیت سدا آ گیا۔ ایہہ ڈاکٹر بی آر امبیدکر دے جنم دِن تے 13 اپریل نوں لہور وچ اک پرچہ پڑھن لئی سی۔ ایہہ گنگا رام ورثہ فاؤنڈیشن ولوں سی۔ سر گنگا رام ہوراں دا ناں پنجاب دے ایس بنے تے دِلی وچ چنگی طرحاں جانیا جاندا اے۔ دِلی وچ وی لہور وانگوں اپنیاں سیواواں لئی مشہور اِک گنگارام ہسپتال ہے۔ بھائی رام سنگھ ہوراں تھیں وکھ سر گنگا رام ہوری وی اک مشہور آرکیٹیکٹ ہان، جیہناں لہور دِیاں مشہور عمارتاں ویتریاں۔ اوہناں پٹیالہ تے امبرسر وچ وی کئی عمارتاں ویتریاں پر گنگا رام فاؤنڈیشن ولوں ڈاکٹر امبیدکر تے سیمینار کراون دی مینوں کائی سمجھ نہ آئی، مُڑ میں دعوت چا قبولی۔ اپنا لیکھ تیار کر کے ویلے سر گھل چھوڑیا۔ انڈیا توں دُوجا پروہنا بنگلور دے ''دَلت وائس'' دا ایڈیٹر وی ٹی راج شیکھر سی۔ پاکستان، نیپال تے یو کے توں وی پروہنے آئے۔ لہور اپڑ کے ایہہ وی پتہ لگا کہ چھڑا لہور ای نہیں سگوں ڈاکٹر ہوراں تے اِک سیمینار 14 اپریل نوں کراچی وی ہے۔ کراچی سیمینار وِچ وی انڈین دَلت سکالراں سیر پایا۔

میں انڈین پنجاب جمیا پلیا تے اوہ وی ونڈ مگروں۔ میرے وڈے ضلع بٹھنڈا دے اک پنڈ معراج دے رہن آلے ہان۔ ایس واسطے میرے لئی لہور جاں لہندے پنجاب جان دے چاء دی کوئی خاص وجہ نہیں سی۔ میں دہریہ ہاں تے پاکستان جاون دی کائی مذہبی وجہ وی نہیں سی۔ پر فیر وی اِک چاء جیہا سی۔ ایہدے خورے دو کارن ہان: پہلا ایہہ کہ میں بھگت سنگھ تے اوہدی غدر

تحریک اُتے سٹڈی وچ شامل رہیا ساں تے کرتار سنگھ سرابھا وی میری توجہ دا مرکز رہیا سی۔ ایہہ دوویں قومی ہیرو لہور جیلے پھاہے لائے گئے۔ بھگت سنگھ دا جیون تے کرنی چوکھی لہور ای سی تے میں اوہدی کرنی دیاں تھاواں تے جانا چاہوندا ساں۔ دُوجے میں لہور بارے ایہہ وی پڑھیا اتے سُنیا اے کہ ''جس لہور نہیں تکیا' اوہ جمیا ای نہیں'' دو واری لہور وچ کھیڈیا گیا اے۔ ایہہ مشہور محاورہ اصغر وجاہت دے ہندی ڈرامے دا ٹائٹل اے، جیہڑا پہلی واری ملکوں باہر جان دا چاء وی اک وجہ سمجھی جاسکدی اے۔ پر بعدوں جیوں گل نکلی مینوں ایس ملک اندر اِک واری وی اوپرا پن محسوس نہیں ہویا، جتھے کہ میں اک باہرلے بندے طرحاں احتیاط نال ٹُراں خاص کر جدوں دوہاں دیساں وچ سنبندھ بھاویں اج کل کجھ ول ای نیں پر اِڈے گوڑھے پرانے وی کائی نہیں۔

سچی گل اے کہ ایہہ سانگیاں والی گل لہور وچ تاں بلکل وی نہ چلی تے میں کسے وی لہوریئے ہار دن جاں راتیں کسے وی ویلے کھُلا ڈُلھا ٹُر دا پھِر دا رہیا۔ بھاویں لہور ایئرپورٹ تے لہندیاں سار ای مینوں اِک نِکا جیہا وخت پے گیا۔ وساکھی دے جتھے دیاں وی تاریخاں ایہو ای سن تے مینوں سِکھ یاتری دی کیٹگری وچ ویزا دتا گیا سی۔ پرویزے فارم دیاں چار کاپیاں جیہڑیاں میں آپ بھریاں سن، اوہناں وچ میں اپنے جان دیاں اٹھ تھاہراں لکھیاں سن، جیہناں وچ ٹیکسلا، بھگت سنگھ دی جمن بھوئیں فیصل آباد، اسلام آباد تے پشاور وغیرہ سن۔ دِلی وچ پاکستان دے ہائی کمیشن نے دو کاپیاں مینوں پرتائیاں کوئی نہ، جیہڑیاں آواجائی ویلے ایئرپورٹ تے جمع کرانا ضروری سن۔ میرے پاسپورٹ تے اِک سِکھ یاتری دی مُہر لگی ہوئی سی۔ میں ایس بارے ذرا ڈریا ہویا ساں تے میں پاکستانی ہائی کمیشن دے متعلقہ افسر توں دو واری پتہ کیتا تے اوس مینوں پک کرایا بئی کوئی مسئلہ نہیں۔ ایئرپورٹ تے ڈیوٹی دین آلی گڑی جیہنوں دِلی ایئرپورٹ توں ایسے گلوں پرتا دِتا گیا سی ضد کر دی پئی سی، کہ ایہناں دو کاغذاں توں بغیر مینوں دُوجی فلائٹ چ موڑ دِتا جائے۔ پر ایس گل تے وی میں گھابریا نہیں۔ اوس اپنے سینئر افسر نال گل کیتی، جیہنوں میں دسیا جے مینوں موڑنا چاہوندے او تاں موڑ دیو۔ میری ٹکٹ میرے مجماناں گھلی سی جیہڑے باہر لہور دی پروہن چاری رِیت مُوجب پھُلاں دے ہار لئی اُڈیکدے پئے ہان۔ اوہ میرے توں ودھ پریشان سن۔ مینوں تے اوہناں اِک سیکورٹی آلے ہتھ سنیہا گھلیا۔ میں اوہناں نوں آکھیا کہ فکر نہ کرو۔ مینوں اک عجیب جیہا حوصلہ سی کہ مامla نبیڑ لاں گا۔

میں ایئر پورٹ دے افسر تے ڈیوٹی آلی کُڑی نوں بیٹا کر کے گوایا تے آکھیا، میں اِک سیمینار وچھوں آیاں تے اوہناں وچوں ہاں جیہڑے چاہوندے ہن دوہاں پاسیاں دے پنجابی چوکھا میل جول رکھن تے لوکاں دے سانگے ودھن۔ میں اوہناں نوں سدے دے کاغذ وی وکھائے۔ نالے میں اُردو جاں انگریزی دی تھاں ٹھیٹھ پنجابی وچ گل کیتی۔ افسر نوں میری گل دا اِتبار آ گیا۔ کُڑی وی ہُن پہلے جنی اوکھی نہیں سی لگدی تے میں سمجھوپتالی گو مِنٹاں مگروں ایئر پورٹوں باہر آیا تے میرے مجماناں دی خُلاصی ہوئی۔ اوہناں مینوں کھڑے متھے جی آیاں آکھیا۔

سانوں ہوٹل وچ ٹھہرایا گیا، جیہڑا شاید لہور دا تریجا وڈا ہوٹل اے تے سیمینار وی ایسے ہوٹل وِچ ہوناسی۔ میں 12 اپریل دی راتیں اپڑیا تے سیمینار 13 اپریل نمایش پنج وجے سی۔

اپنی عادت مُوجب میں 13 اپریل نوں سویرے سیر لئی نِکلیا۔ میری بھارتی شہراں وِچ وی ایہوای عادت سی۔ نکلن تھیں پہلاں میں ہوٹل والیاں نوں پُچھیا کہ میں اپنا پاسپورٹ نال کھڑاں؟ اوہناں مینوں پک کرایا کہ ایہدی کائی لوڑ نہیں تے جے کوئی پُچھے تاں ہوٹل دا ناں دس دینا۔ بعدوں ہویا اِنج بئی پورے اُٹھ دیہاڑیاں وِچ کسے پُلسیے جاں سیکورٹی دے بندے اِک واری وی نہیں پُچھیا۔ تے میں فیروز پور روڈ چڑھ کے لکشمی چوک جا نکلیا۔ بھاویں مینوں تھاواں دا پتہ نہیں سی۔ میں پنجاب اسمبلی توں پرتیا تے پتہ مینوں ایہد اوی کوئی نہیں سی۔ علامہ اقبال دی یادگاری سوہنی عمارت ہوٹل مُوہرے سی تے اج دے لہور دا کلچرل مرکز الحمرا وی چند کرماں دی وِتھ تے سی۔ مال روڈ تے لارنس گارڈن جاں کمپنی باغ جیہنوں ہُن باغِ جناح آکھیا جاندا اے وی نیڑے ای سن۔ لہور تے امبرسر دوہاں تھائیں لارنس گارڈن دے ناں دے اِکو جیہے باغ سن، جیہناں نوں عام زبان چ کمپنی باغ آکھدے نیں۔ سیمینار کیوں جے شامیں ہائی ایس لئی میں جھٹ گو باہر جانا چاہوندا سی پر میں جا نہ سکیا۔ اگلا چنگا کم جیہڑا میں کیتا اوہ ایہہ سی کہ میں اپنے موبائل دی سِم بدل لئی تے عارضی طور تے پاکستانی سِم پالئی تاں جے لہور تے دُوجیاں تھاواں تے اپنے جانُوواں نال رابطہ رکھ سکاں۔ کرنسی دا کوئی مسئلہ نہیں سی۔ میں بھاویں دِلی ایئر پورٹ توں کجھ ڈالر لے لئے سن پر ساریاں مینوں ایہو دسیا کہ انڈین روپیہ وی پاکستان وچ لے لیا جاندا اے۔ ایہہ گل سچ ثابت ہوئی تے میں اوتھے ہوندیاں اِک وی ڈالر نہ خرچیا تے اوہ سارے پیسے مُڑن ویلے دِلی ڈیوٹی فری شاپ تے ورتے۔

مَلوِندرجیت سنگھ وڑائچ نے مینوں اپنے گرائیں واسع خان دافون دِتا سی جیہڑا اوہدے جدی پِنڈ لدھے وال وڑائچ (پاکستان) دا سی۔ ایہہ بندہ میری کال سُن کے ایڈا خُش ہویا کہ سیمینار وِچ اپڑن لئی دو گھنٹے کار چلا کے آیا۔ اوہ مینوں اپنا تے وڑائچ صاحب دا پِنڈ وکھاونا چاہوندا سی پر میں جا نہ سکیا۔ سیمینار دے اُچیچ پروہنے گورنر پنجاب خالد مقبول ہوریں سن۔ پروگرام تقریباً ویلے سِر شروع ہویا تے گورنر اوس ویلے اپڑیا جد میں تقریر پیا کردا ساں۔ سیمینار دا پہلا بُلیار کراچیوں سریندر رولا سائی سی جیہڑا شیڈولڈ کاسٹ فیڈریشن آف پاکستان دا صدر رہے۔ اوہنے پاکستان وِچ دَلتاں دی حالت بارے وستھار نال دسیا، جیہناں نوں اِک زمانے انڈیا ہار ای نوکریاں وِچ کوٹا دِتا جاندا سی۔ ایہہ حصہ اک ویلے واپس لے لیا گیا سی تے پاکستانی دلت ایس حصے دی مُڑ کے منگ کردے پئے نیں۔

ڈاکٹر امبید کر پاکستانی دَلتاں وچ جیہناں چ بہتے ہندو تے عیسائی نیں، چنگے چاہے جاندے نیں۔ اگلی بُلیار لہور دی اک سکالر رخسانہ صدیقی سی۔ اوس توں بعد اسلام آباد وچ یو این او دا نمائندہ سلیمان آصف بولیا۔ آصف نے پچھلی رات ڈِنر ویلے مینوں اپنی شُدھ ہندی نال حیران کر دِتا سی۔ اوہ ہندی تے سنسکرِت ادب دا اِتنا جانُو سی کہ میں سوچیا اسیں پاکستانی لوکاں بارے کِنا گھٹ جاندے ہاں۔ اگلا بُلیار ٹرائی بھون یونیورسٹی توں ڈاکٹر شیام کٹوال سی۔ میرے توں بعد یو کے توں اِک پاکستانی اِتہاسکار ڈاکٹر فقیر محمد بھٹی بولیا تے گورنر توں پہلوں وی ٹی راج شیکھر بولیا۔

پہلوں گنگا رام فاونڈیشن دے ڈائریکٹر ڈاکٹر یوسف بخاری نے پرچہ پڑھن والیاں نوں جی آیاں نوں آکھیا تے فاونڈیشن دے ٹیچیاں بارے دس پائی۔ وی۔ ٹی راج شیکھر تے میں دوہاں مُلکاں دے لوکاں دے گوڑھے سانگیاں بارے گل کیتی۔ میں لہور شہر تے بھگت سنگھ بارے کجھ جذباتی گل کیتی۔ ڈاکٹر امبید کر دے انسان دوست فلسفے بارے گل کرن توں وکھ میں سُنن آلیاں نوں دسیا کہ لہور دی مٹی میرے لئی وی اونی ہی پوتر ہے جتنی اوہناں لئی کیوں جے ایس دھرتی وچ بھگت سنگھ تے کرتار سنگھ سرابھا ورگیاں دا لہو وی رلیا ہویا اے۔ میں ایہہ وی آکھیا ئی جلیانوالہ باغ دی مٹی اوہناں لئی وی اونی ہی مُقدس اے جِنی ساڈے لئی کیوں جے اوہدے وچ ہندو مسلمان تے سِکھ تِناں دا لہو رلیا ہویا اے۔ میں سُنن آلیاں نوں ایہہ وی آکھیا کہ بھگت سنگھ

تہاڈا وی او نا ای لگدا اے جِنا ساڈا...... کیوں جے او ہ ایتھے جمیا، ایتھے ای اوس چوکھا کم کیتا تے لہور وچ ای شہید ہویا۔ میں اوہناں نوں آکھیا کہ اوہ بھگت سِنگھ نوں اپنا کیوں نہیں مندے جداسیں تے اوہنوں اپنا قومی ہیرو منیا ہویا اے۔ میں سنتالی وچ سیاسی لوڑاں نال بے عقل مجرمانہ ڈھنگ نال بھخائے گئے مذہبی پاگل پُنے تے وحشی پُنے داذ کروی کیتا ،جیہدے وِچ ہر مذہب دے لکھاں بندیاں نہ دسن جوگ مصیبتاں بھوگیاں۔

ماضی بھاویں بُھلیا تے نہیں جاسکدا پر ایہدے توں کُجھ سِکھیا تے جاسکدا اے تے سرحد پاروں والے پنجابی بھیناں بھراواں نوں میری ایہہ ای مِنت سی۔ گورنر خالد مقبول بڑیاں سمجھ والیاں گلاں کیتیاں تے ڈاکٹر امبید کرنوں سراہیا۔ پروگرام مگروں ڈھیر سارے لوک میرے کول آئے تے مینوں جپھا پا کے مِلے۔ ساڈی کلچرل سانجھ بارے میریاں گلاں اوہناں دے دِل لگیاں سن۔ ڈِنر تے میں پاکستانی دلتاں دے نمائندیاں نال مِلیا۔ اوہناں وِچوں چوکھے کرسچن سن تے پنجاب جاں ضلعی اسمبلیاں دے ممبر ہان۔ پاکستان نے تحصیل توں قومی اسمبلی تیک اسمبلیاں دا اِک نواں نظام بنایا اے۔ لیفٹننٹ جنرل (ریٹائرڈ) ذوالفقار علی خان وی ایس موقعے تے موجود ہان۔ اوہ متروکہ املاک ٹرسٹ بورڈ دے چیئر مین نیں۔ ایہہ جاننا دلچسپ اے کہ پاکستان سرکار نے گنگا رام فاؤنڈیشن تے دیال سِنگھ ریسرچ اینڈ کلچرل فاؤنڈیشن نوں بناون دی منظوری پچھلے دو ورھیاں وچ ای دتی اے۔ گنگا رام فاؤنڈیشن اگروال سٹریٹ، اگروال دھرم شالا وچ بنی اے۔ دھرم شالا دا مندا حال سی پر ہُن ایہنوں ٹھیک کیتا جا رہیا اے۔ سِکھ جتھے دے کئیں ممبر اوہناں دِناں چ ایس دھرم شالا وِچ ٹکے ہوئے سن۔

وساکھی دے میلے دِیاں تقریباں دیال سِنگھ فاؤنڈیشن نے اُچیچے طور لہور کرائیاں تے اوتھے پاکستان سرکار اعلان کیتا کہ ٹیکسلا جاں ننکانا صاحب وچ گورونانک یونیورسٹی بنائی جاسی۔ گورنر پنجاب آپ وی میلے چ آئے جتھے انڈین جتھا وی آیا سی۔

میں 21 اپریل دوپہر اپنی واپس دِلی فلائٹ تک لہور وچ ای رہنا سی تے میں اپنا ویلا چوکھے توں چوکھا فایدے وند ڈھنگ نال گزارنا چاہوندا ساں۔ میرا مقصد سی کہ میں لکھارِیاں، عالماں تے اپنی سوچ دے بندیاں نوں ملاں تے تواریخی تھاواں ویکھاں۔ میں سبھ تھیں پہلاں پھِرن ٹُرن والا کم کیتا۔ سبھ توں پہلاں لہور دے عجائب گھر گیا۔ ایتھے جس حصے سبھ توں بہلا مینوں

اپنے اَل چھکیا اوہ ازادی دی تحریک دِیاں بلیک اینڈ وائٹ تصویراں ہان۔لہور وچ ایہہ ازادی دی تحریک سی، میرے لئی ایہہ رلی ملی تحریک سی۔ میں مہاتما گاندھی، جواہر لال نہرو، سبھاش چندر بوس تے بلدیو سنگھ ورگے قومی آگوواں نال جناح، لیاقت علی خان تے خان عبدالغفار خان وغیرہ دِیاں فوٹواں تکیاں۔ جناح دی پارسی تیویں رتی تے اوہناں دی دھی دینا دِیاں مُورتاں میرا دھیان بہُوں چھکیا۔ مڑ گندھارا آرٹ دا پورا سیکشن سی، جیہدے وِچ صوبہ سرحد دی بُدھ رِیت دا آرٹ سی۔ ہُن سِکھ آرٹ اُتے وی پورا سیکشن اے۔ پُرانیاں ڈیوڈھیاں وی ایتھے اینیاں من چھکوِیاں سن کہ اوہناں نوں گھسایا نہ جاسکدا۔

مشہور نیشنل کالج آف آرٹس عجائب گھر دے نال اے۔ پر اوہ تاں میں فیر وی ویکھ سکدا سی۔ میں کالج ولوں چھپیاں تِن کتاباں ڈِٹھیاں، دو سر گنگا رام تے بھائی رام سنگھ بارے ہان۔ ایوں لگدا اے جیوں پاکستان تے خاص کر لہور اپنی رِیت دا دھن بھاویں ہولی ہولی پر پکے پیریں سانبھ رہیا اے۔ رِیت جیہڑی بھاویں اسلامی نا ہی۔

بزار وچ دو پہر دی روٹی کھان لئی تہانوں چنگی رِدھی سبزی کدی نہ لبھسی۔ نِری سبزی نہ کھان آلیاں لئی لہور جنت اے جتھے انارکلی تے گوالمنڈی دیاں فُوڈ سٹریٹ پھر کے دو وجے باغِ جناح دی شملہ پہاڑی اپڑے، جتھے رات دو وجے کلاسیکی موسیقی دا پروگرام چل رہیا سی۔ فریدہ خانم اوس ویلے اپنا گاوَن مُکایا ہا۔ لہور کلچر ولوں اِتنا جیوندا شہر اے جے بندہ حیران رہ جاندا اے۔ مینوں جے۔ این۔ یو وچ اپنی پڑھائی دا زمانہ یاد آ گیا۔ جدن اسیں کلاسیکی پروگرام سُنن واسطے راتیں چِر کے مولنکر ہال جاندے ساں۔ دِلی وچ اوہ ویلا گُزر گیا پر لہور وِچ نہیں۔

شاہی قلعہ پھِرن دا کوئی اَیڈا سواد نہیں، ایہنوں اَیڈا کوئی سانبھ کے نہیں رکھیا گیا پر رنجیت سنگھ دی سمادھی جس ایس قلعے بہہ کے حکومت کیتی ایس قلعے دا سمجھو حصہ ای اے۔ انجے پنجویں گورو دا گوردوارا وی۔ کول ای مینار پاکستان اے جیہڑا 1947ء توں بعد بنیا۔ ایہدیاں کندھاں اُتے 23 مارچ 1940 نوں پاس کیتی پاکستان ریزولیوشن لکھی ہوئی اے ایہہ قرارداد اُردو، پنجابی، انگریزی، تے بنگالی زبان وِچ کُھدی ہوئی اے۔

بھگت سنگھ نال جُڑیاں تھاواں ویکھناں لہور دی اک ہور چھک اے۔ پنجابی دے مشہور ترقی پسند کہانی کار زبیر نال میں بریڈلا ہال گیا، جیہنوں کہ ہُن کوئی کوئی جاندا اے۔ ہال دا ہُن مندا

حال اے تے ایتھے اِک ٹریننگ سکول چلایا جار ہیا اے۔ اُنج لگدا سی کہ کدے ایہہ بڑی سوہنی عمارت ہووے گی۔ نینہہ پتھر خوش قسمتی نال قائم اے۔ ازادی دی تحریک دے ایس ہیڈ کوارٹر دی نینہہ 1900 ءوچ سریندر ناتھ سین دھری۔ چنگا تے ایہہ اے جے ہندوستانی سرکار پاکستان سرکار تے بھار پاوے جے ایس بلڈنگ نوں ورثہ منتھیا جاوے۔ لہور دا لالہ لاجپت رائے ہال جیہدے چ ہِک وقت چندی گڑھ آلی مشہور دوار کا داس لائبریری وی رہی اے، ہُن پنجاب پُلس دے فنگر پرنٹ بیورو دے قبضے وِچ اے۔ میں او تھے نہ جا سکیا تے نہ ای میں اوہ نیشنل کالج لبھ سکیا۔ جتھے بھگت سنگھ 1922 ءتوں 1926 ءتیک پڑھدا رہیا۔ میں لہور نیڑے خواسریاں پنڈ وی نہ لبھ سکیا جتھے بھگت سنگھ داٹبر کئیں سال رہیا۔

راوی دی کدھی تے اوہ تھاں وی نہ لبھی جتھے لالہ لاجپت رائے تے بعدوں بھگت سنگھ، راج گورو، تے سُکھ دیو دیاں لاشاں ساڑیاں گئیاں تے بھگوتی چرن وہرہ اپنی جان وی دِتی جدوں ٹیسٹ کرن لگیاں بم پاٹ گیا۔ راوی سُک گیا اے تے لوک آہدے ہن ایہہ ہُن نالہ بن گیا اے۔ اوہ ایہہ وی آہدے نیں کہ انڈیا راوی دا پانی ڈک لیا اے۔ پر سُندر داس دے قتل دی تھاں تے نال ای ڈی۔ اے۔ وی کالج دا ہوسٹل مینوں سوکھے ای لبھ گئے۔ ایس تھاں وچ کوئی چوکھی تبدیلی نہیں آئی پر ڈی اے وی کالج تے ہوسٹل ہُن گورنمنٹ اسلامیہ کالج تے ہوسٹل بن گئے نیں۔ ایس۔ ایس۔ پی آفس ہُن وی اوہی اے جیہڑا سکاٹ دے زمانے سی۔ میں لہور جیل دے پھانسی گھاٹ آلی تھاں وی گیا جیہڑا ہُن ڈھاہ دِتا گیا اے تے اوہدی تھاں شادمان چوک جاں فوارہ چوک بن گیا اے۔ ایہہ ہُن رہائشی کالونی اے تے جیل جاں ایہدی تواریخ دا کوئی نشان نہیں جتھے سینکڑے ازادی دے مجاہد پھاہے لگے۔ پاکستان دے جمہوری کامے 23 مارچ نوں شادمان چوک اکٹھے ہو کے موم بتیاں بالدے نیں۔ ایس تھاں دی تاریخ بارے ایتھے اک تختی جاں پتھر وی لاونا چاہندے نیں۔ بھگت سنگھ جدوں روپوش سی تے اوہ لہور دے کئی گھراں وچ رہیا جیہناں بارے لوک اج وی گل کردے نیں۔ اک گھر جیل روڈ تے وی دسیا جاندا اے۔ پنجابی دے مشہور لکھاری نجم حسین سید جیل روڈ تے رہندے نیں پر اوہناں نوں اوس گھر بارے کوئی پتہ نہیں۔ میں بھگت سنگھ دی جمن بھوئیں وی گیا جیہدے لئی میرے کجھ نویں مقامی سجناں کاردا بندوبست کیتا تے پہلے اسیں وارث شاہ دے مزار جنڈیالے شیر خان گئے۔ اسیں مشہور قصبے

شیخو پورے وچوں لنگھے تے مینوں دوروں ہرن منارو کھایا گیا جیہڑا شہزادہ سلیم دے شکار دوران مارے جان والے ہرن دی یاد وچ بنائی گئی اِک سوہنی تھاں اے۔ وارث شاہ دے مزار جانا اک عجیب تجربہ سی۔ ایتھے ہر سال ہیر پڑھن دا مقابلہ ہوندا اے۔ جیہڑا امرتا پریتم دی نظم ''اج آکھاں وارث شاہ نُوں'' گا کے شروع کیتا جاندا اے۔ جنڈیالے توں اسیں ننکانہ صاحب گئے۔ ایہہ اِک چھوٹا جیہا قصبہ اے پر ایتھے آن جان آلی سڑک بہوں وڈی اے پاکستان اپنیاں سڑکاں تے کافی دھیان دِتا اے تے لہور توں پشور توڑی اپنے موٹروے بارے ٹھیک ای مان کردا اے۔ پر ریلوے سروس ولوں ایہہ دیس کجھ پچھے اے۔ ننکانہ صاحب وچ وڈے گوردوارے سمیت اٹھ گوردوارے نیں۔

فروری 1921ء وچ گوردوارے، مہنتاں دے خلاف مورچہ لگا جیہڑے انگریز دے تھاپڑے تے ایس پاک تھاں نوں پلیت کردے پئے سن تے اوہناں گوردوارہ چھڈن توں پہلاں دو سو سِکھ مار گھتے۔ گوردوارے دے اندر شہید جنڈ اے جتھے اک احتجاج کرن والے لچھمن سنگھ نوں جیوندے ساڑ دتا گیا۔ ننکانے دے بہتے گوردوارے گورو نانک دے بالپن دے واقعیاں بارے ہین۔ کتھے اوہ جمے، کتھے اوہ کھیڈے، کتھے پڑھے وغیرہ۔ میں اپنے مسلمان سجناں نال لنگر کھادا جیہڑے لہوروں میرے نال آئے ہن۔

ننکانیوں، جنڈیالے سِدھا راہ اے۔ پر کجھ کلومیٹر سڑک دا ٹوٹا بہوں خراب سی۔ جڑانوالہ جیہڑا اِک تحصیل ٹاؤن اے لنگھ کے اسیں چک نمبر 105 جان آلی سڑک تے آ گئے۔ ایس توں پہلے کہ اسیں کسے توں راہ پچھدے ساڈے لئی اک چنگی خبر اُڈیک رہی سی۔ سڑک تے اک ٹین دا بورڈ لگا سی جیہدے اُتے جیل دے سریاں پچھے بھگت سنگھ دی مُورت پینٹ کیتی ہوئی سی۔ فیصل آباد (لائل پور) دے کسے جسبیر سنگھ ایہہ بورڈ لایا سی تے اُتے اپنا ای میل ایڈریس وی دتا سی۔ ساڈا کم سوکھا ہو گیا۔ جدوں اسیں ایہہ بورڈ پڑھ رہے ساں آسے پاسے تے کجھ لوک ساڈے نیڑے آ گئے تے بھگت سنگھ وچ ساڈی دلچسپی ویکھ کے سانوں اوہدے پنڈ دا راہ دسیا۔ کسے مشورہ دِتا جے پنڈ جان توں پہلاں سانوں نیڑے ای اک فرحان خان نوں ملنا چاہیدا اے۔ پتہ لگا بئی فرحان بیاسی ورھیاں دا اک ریٹائرڈ ایکسائز افسر سی تے اوس اپنی فیکٹری دا ناں گلاب فارم رکھیا ہویا سی جیہدے بورڈ اُتے 'بھگت سنگھ ٹاؤن' وی لکھوایا ہویا اے۔ اوہ لاگے ای چک نمبر 107

پٹھان کوٹ دا سی۔ اسیں اوہدے کول اپڑے تے اوس سانوں کھڑے متھے جی آیاں آکھیا۔ اوہدی بیٹھک وچ فریم وچ لگی بھگت سنگھ دی اک بلیک اینڈ وائٹ مُورت سی۔ فریم دا شیشہ ٹُٹا ہویا سی۔ ہیٹ والی مشہور مُورت سی، فرحان خان بھگت سنگھ دے ٹبر بارے گل بات بہُوں خوش ہو کے کر رہیا سی جدوں بھگت سنگھ شہید ہویا اودوں فرحان خان صرف پنج ورھیاں دا سی تے بھگت سنگھ دے نِکے وِیر جیہناں دے ناں اوہ بھُل گیا سی اوہنوں مِلدے رہندے سی (ظاہر اے اوہ کلبیر سنگھ تے کلتار سنگھ دی گل کر دا پیا سی)۔ اوہ بھگت سنگھ دا ایڈا چاہن آلا سی کہ میں اوہنوں اوہدیاں لِکھتاں دی اک کاپی دینا چاہندا ساں پر میرے کول وادھو کاپی نہیں سی۔ میں لیفٹ ورڈ تے این۔ بی۔ ٹی دِیاں انگریزی وچ ہُنے ای چھاپیاں کجھ کاپیاں لئیاں ہوئیاں سن۔ فرحان ساڈے کول گھٹو گھٹ اک گھنٹے لئی ایہہ منگ کے ایہدی فوٹو کاپی کروائی۔

اسیں ایہہ ویلا بھگت سنگھ دے گھر گُزاریا۔ فرحان دے بندے نال چک نمبر 105 گئے۔ سڑک بہُوں چنگی نہیں سی۔ جدوں اسیں اوتھے اپڑے تے ایہہ اوہ پرانا گھر نہیں سی تے تِن وِرک بھرا رل کے اتھے رہندے سن۔ پاکستان وچ وی وِرک، رندھاوے، سہگل، بھٹی، چیمے، وڑائچ، گِل تے سندھو وغیرہ اُتنے ای ہونے نیں جِتنے ساڈے پاسے چڑھدے پنجاب وچ۔ ایہہ گھٹو گھٹ چار کنال دا رقبہ اے جتھے تِن بھراواں، اقبال وِرک، صادق وِرک تے مشتاق وِرک دے ٹبر رہندے ہان، جیہناں نوں ونڈ مگروں ایہہ الاٹ ہویا سی۔

اوہ امبرسر دے وِرک پِنڈ توں آئے سن۔ تِناں وِچوں صادق گزر گیا ہویا اے پر اوہدا ٹبر اتھے ای رہندا اے۔ جدوں اسیں اوتھے اپڑے تے کجھ سوانیاں چُلھے کول کم کر رہیاں سن۔ بعدوں اسیں مشتاق وِرک دے پُتر اختر وِرک نوں مِلے جیہڑا فیصل آباد وچ وکیل اے۔ او ہنے دسیا کہ صرف گھر ای نہیں اوہناں بھگت سنگھ دے باپو کشن سنگھ دا 17 کِلے امباں دا باغ وی لیا سی، جدوں زِمین دی قیمت بارے پچھیا تے اوہنے دسیا بئی، ہُن ایہدی قیمت چھ لکھ فی ایکڑ اے جیہدا مطلب اے کہ ایہہ ہُن اِک کروڑ توں ودھ دا اے۔ بھاویں چک 105 وچ بھگت سنگھ کیاں دے باغ دا سانوں پہلوں پتہ نہیں سی پر ایہہ ساڈے لئی کوئی ایڈی اوپری گل نہیں سی۔ جِس جج کرتار سِنگھ سرابھا نوں پھاہ دین دا فیصلہ کیتا سی اوس صاف لکھیا سی کہ کشن سِنگھ (بھگت دے پیو) نے 1914 جاں 1915ء وِچ غدر پارٹی لئی اِک ہزار روپیہ (جیہڑا اجو کا لکھ سمجھو) چندہ دتا سی۔ بھگت

سنگھ تے اوہدے ٹبر دی کہانی بہوں من کھچویں ہو جاندی اے کیوں جے اوہناں لئی قوم نال جُڑت جیون دے سُکھ توں ودھ سی۔ ایس لئی ایہہ گل عجیب نہیں لگدی کہ پشاور یونیورسٹی وچ پولیٹیکل سائنس دا پڑھیار وقار احمد، بھگت سنگھ دے موہ پاروں صرف اوہدے بارے ہور جانکاری لین لئی مینوں ای میل تے رابطہ کردا اے، جدوں تک میں لہور رہیا اوہ مینوں فون کردا رہیا۔ اوہنوں آس سی کہ اوہ مینوں پشاور ملے گا کیوں جے پشاور یونیورسٹی ٹیچر ایسوسی ایشن میرے پشاور آؤن لئی ویزے دی اجازت لئی بہت کوششاں کر رہی سی۔ اسیں کجھ عرصہ پہلے ای پشاور یونیورسٹی ٹیچر ایسوسی ایشن دے وفد نوں جے۔این۔یو وچ جی آیاں نوں آکھیا سی۔

میرے لہور ہوندیاں ای 'ڈان' دے کالم نگار رضا نعیم نے وی مینوں ای میل تے رابطہ کیتا۔ اوہ ڈان وچ ریویو لئی بھگت سنگھ دی ''جیل نوٹ بُک تے دُوجیاں لِکھتاں'' دی کاپی چاہوندا سی، جیہڑی میں اکٹھی کیتی سی تے تعارف لکھیا سی تے لیفٹ ورڈ نے ایس 23 مارچ نوں چھاپی سی۔ فون تے کئی واری گل بات کرن توں وکھ میں لہور وچ اوہدے لئی اک کاپی چھڈی۔ رضا کراچی وچ بھگت سنگھ بارے گل بات کراؤنا چاہوندا سی۔

لائلپور انگریز افسراں اک ویتر واں شہر وسایا سی۔ ایس علاقے دی زِمین بڑی زرخیز اے تے پنجاب دے دُوجے علاقیاں دے کساناں نوں ایتھے زمیناں خریدن لئی ہلاشیری دِتی گئی سی۔ اِنج ای جیوں پنجابی کسان ترائی دے علاقے زمیناں خریدن گئے آہن۔ دلچسپ گل اے بئی زیادہ تر دوآبہ توں لوک اوتھے گئے۔ اوہناں نوں چک نمبر ناواں دے پنڈاں چ زمیناں الاٹ کیتیاں گئیاں۔ ایتھے آؤن آلے لوکاں چک نمبر دے نال اپنے پچھلے پنڈاں جاں علاقیاں دے ناں لا لئے۔ ایس لئی چک نمبر 65 مکن پورا اے تے چک نمبر 67 گِدڑ پِنڈی' چک نمبر 104 سمرا جنڈیالہ سدا اوندا اے۔ چک نمبر 105 بنگے اے (دوآبہ دے بانگا توں) چک نمبر 106 پھرالا اے۔ چک نمبر 107 پٹھان کوٹ اے تے اِنجے ای ہور وی نیں۔ ایہہ ناں ونڈ توں مگروں وی چلدے پئے نیں۔ سانوں دسیا گیا کہ 1965 توں پہلوں کافی کُھلھ سی تے کئیں لوک ایہہ تھاواں ویکھن آؤندے رہندے سن۔ 1965ء مگروں سختی ہوگئی تے ہُن کجھ سالاں توں فیر کجھ کھلھ ہوئی اے تے لوک ایہہ تھاواں ویکھن مُڑ آؤندے پئے ہن۔ اوہناں مُوجب پچھلے سال کینیڈا وسدیاں پنجابیاں دی پُوری بس ایتھے آئی سی۔

ونڈ مگروں لائلپور دا ناں وٹا کے فیصل آباد کر دتا گیا تے ایہہ ٹیکسٹائل انڈسٹری دا گڑھ بن گیا۔ ایہہ ہُن لہور تے کراچی توں بعد پاکستان دا تریجا وڈا شہر بن گیا اے، پر خورے ایس شہر نوں لدھیانے والے مسئلے ای جرنے پئے۔ فیصل آباد دا کپڑا ایشیا دی مارکیٹ وچ چنگا گِنیا جاندا اے۔

چک نمبر 105 توں اسیں فیصل آباد گئے۔ ہُن رات ہو چکی سی۔ کجھ چر بعد اسیں موٹر وے راہیں تقریباً دو گھنٹے وچ فیصل آباد وں لہور آ گئے۔ ساریاں گڈیاں موٹر وے چڑھن دی اجازت نہیں ایس لئی ٹریفک تیز، اِکسار تے محفوظ اے۔

میں گھوگھٹ ٹیکسلا تے اسلام آباد ضرور جانا چاہندا ساں پر ویلا گھٹ سی تے میں اجے لہور وچ وی لوکاں نوں ملنا سی۔ ایس لئی میں باقی دیہاڑے لہور ای رہیا۔ میں فائیو سٹار ہوٹل توں بعد وکھو وکھ تھاواں تے شفٹ ہوندا رہیا۔ اک رات میں کجھ نوجوان پڑھیاراں نال گزاری جیہناں چوں اک عمران گورنمنٹ کالج ننکانہ صاحب وِچ اردو پڑھاؤندا سی۔ اک رات میں اک این۔ جی۔ او ''ساؤتھ ایشین پارٹنر شپ'' دے گیسٹ ہاؤس گزاری جیہناں اپنے سٹاف تے کھوجکاراں نال گل بات دا بندوبست وی کیتا۔ ایہدے ڈپٹی ڈائریکٹر عرفان مُفتی اک شام مینوں بُلھے شاہ دے مزار قصور لے جان دی آفر کیتی۔ ایہہ اک چنگی دعوت سی جیہڑی میں خوشی نال من لئی۔ بھاویں قصور آلی سڑک بن رہی سی تے سفر خواری ای سی تے اسیں 60 کلومیٹر دا سفر کارتے سمجھو..... ترے گھنٹیاں چ کیتا..... مزار دے ماحول نے ایہہ سارا بھلا دِتا۔ رات دے تقریباً 11 وجے سن تے مزار لوکاں نال بھریا ہویا سی جیہڑے مزار دے اندر تے باہر نچ گا رہے سن۔ لوک پھل چاڑھ رہے سن پر عورتاں نوں قبر تے جان دی اجازت نہیں سی۔ اوہ پھل مجاور نوں دیندیاں تے باری چوں اندر جھاتی مار لیندیاں۔ ایہہ بُلھے شاہ آلی گل نہیں سی پر باقی سارا بُلھے شاہ آلا ای رنگ سی۔ بندے جُھمر ورگے لوک رقص کر رہے سن تے بہت مِٹھے سُراں تے دِل وِچ کھُب جان آلی آواز وِچ بُلھے دِیاں کافیاں گا رہے سن۔

ننکانہ صاحب تے وارث تے بُلھے دے مزار ویکھن تے ہر طراں دے بندیاں نال گل بات کر کے مینوں انج لگا جیویں ونڈ نے پنجابی کلچر دی کھلھ نوں بے جان کر چھڈیا اے۔ دوہاں پاسے پنجابی اک دُوجے دی عجیب جیہی سِک رکھدے نیں، جیہدا پتہ مینوں لہور وچ لگا۔ دونویں پاسے دُوجے پاسے دی تھوڑ دِسدی اے تے دونویں پاسے اپنے آپ نوں دُوجے پاسے

بناں پورانہیں سمجھدے۔ دوہاں پاسیاں دی اک دُوجے لئی کھِچ (لہندے پنجاب وچ خورے چوکھی) اوس تہذیبی نقصان بارے ہُوں کجھ دسدی اے جیہڑا ہندوواں، مسلمان تے سِکھاں دے اک کلچرل یونٹ دی بلکل بےسُری تقسیم پاروں پنجاب دے دو آں حصیاں بھگتیا اے۔ ونڈ جیہڑی سیاسی طاقت لئی خالص سیاسی وجہ توں کیتی گئی۔ میرا خیال اے بنگالی تے پنجابی بارڈر دے ہر پاسے دے سیاستداناں نوں رو رہے ہونے نیں، جیہناں سیاسی طاقت لین لئی او ہناں دے کلچرل یونٹاں نوں قربانی دا بکرا بنایا۔

ایدھرلا پنجاب انڈین پنجاب توں تقریباً تن گنا وڈا اے۔ ایدھرلے پنجاب دی ابادی 9 کروڑ اے جیہڑی ایس دیس دی کُل ابادی دے ادھ توں چوکھی اے۔ ایہہ صحیح اے کہ پنجابی زُبان تے ادب پنجاب دے انڈین حصے وِچ چوکھے پُنگرے ہن پر پنجابی کلچر پاکستانی پنجاب وچ چوکھا جیوندا دِسدا اے۔ پنجاب دے کلچر بارے ایہہ کھِچ کہ ایہہ صرف واہی بیجی دا کلچر اے ونڈ مگروں انڈین پنجاب توں آئی اے۔ جتھے کوئی اپنی پیڈھی رہتل نہیں بن سکی جدکہ لہور ہمیشہ اکٹھے ہندوستان دے وڈے رہتلی شہراں وِچوں اِک رہیا اے۔ ایہہ رِیت اجے وی لہور وچ جیوندی اے۔ ونڈ مگروں لہور نے بڑی ترقی کیتی تے ایہدی ابادی اِک کروڑ دے نیڑے اپڑ گئی اے۔ ونڈ توں پہلاں لہور تے امبرسر اِکو جیڈے جوڑویں شہر سمجھے جاوندے سن۔ ونڈ مگروں مذہبی حوالے نوں چھڈ کے امبرسر سُنگڑ گیا اے تے ایس اپنی شان گوادِتی اے۔

میں اندرون لہور گھم کے ایہدے مشہور بارھاں دروازے نہ ویکھ سکیا۔ لیش پال اپنے وڈے تواریخی ہندی ناول ''جھوٹھا سچ'' وِچ شاہ عالمی دروازے (جتھے 1947ء وچ بدترین مذہبی فساد ہوئے) موچی گیٹ، بھاٹی گیٹ، ہاتھی گیٹ تے (جالندھر دے دو موریا پُل ورگے) دو موریہ گیٹ نوں بڑا سوہنا بیان کیتا اے۔ میرے آخری تن دن پنجاب یونیورسٹی لہور دے گیسٹ ہاؤس وچ گزرے تے مینوں پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ وِچ 1971-1972 دا اپنا پڑھائی دا زمانہ چیتے آ گیا۔ نیو کیمپس دی نِکی جیہی مارکیٹ وچ کجھ چنڈی گڑھ مارکیٹ ورگا ای رنگ اے۔ پر چنڈی گڑھ مارکیٹ چوکھی ترقی یافتہ اے۔ ہوسٹل جتھے میں سویرے چاء ناشتہ لیا تقریباً پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ دے ہوسٹلاں ورگے ای نیں۔ ونڈ مگروں یونیورسٹی دا ناں بدل کے ''یونیورسٹی آف پنجاب لہور'' رکھ دِتا گیا پر لائبریری تے کیفےٹیریا ورگیاں عمارتاں تے پُرانا ناں

''پنجاب یونیورسٹی لاہور'' ای نظر آ ؤندا اے۔ چڑھدے پنجاب وچ یونیورسٹی دے سپیلنگ پنجاب یونیورسٹی لہورتوں نکھیڑن لئی PANJAB کر دِتے گئے۔ اولڈ کیمپس وچ اورینٹل کالج جتھے ،اردو، فارسی، پنجابی تے ہُن اِک واری فیر ہندی ڈیپارٹمنٹ......ہن جاناوی دلچسپ سی۔

پنجابی ڈیپارٹمنٹ دے دفتر وِچ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ جاں بھائی سنتو کھ سِنگھ توں سادھو دت سِنگھ توڑی دے ناں ویکھ کے وی اِک عجیب احساس ہویا۔ پنجاب یونیورسٹی دا پنجابی ڈیپارٹمنٹ 1879 دا قائم اے جیہدا جوڑ اے ایس پاسے دے پنجاب وچ پتہ ای نہیں۔ پنجاب یونیورسٹی دے ہندی شعبے وچ اِکو ٹیچر جیہڑی کہ عارضی طور تے کم کر رہی اے، اوہ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دی میری سٹوڈنٹ نکلی۔ اوہ شبنم ریاض اے جیہڑی ویاہ مگروں پٹیالیوں ایم اے کرن توں بعد مالیر کوٹلہ توں لہور آ گئی۔ لہور اپنے تعلیمی اداریاں پاروں وی مشہور اے۔ پرائیویٹائزیشن دے اثرے چڑے یونیکسٹیاں صرف لہور وچ نیں جیہناں وچ اک زنانہ یونیورسٹی وی اے۔ گورنمنٹ کالج ویمن ''گورنمنٹ کالج یونیورسٹی'' دے عجیب جیہے ناں نال یونیورسٹی بن گیا اے۔

لوکاں نوں مِلنا بڑا اُبھرواں تجربہ سی۔ میرے کول پہلے ای کئیں رابطے تے ریفرنس سَن۔ میں مشہور شاعر فیض احمد فیض دی دھی سلیمہ ہاشمی نوں مِلنا چاہندا سی۔ اوہنے تے فقیر عزیزالدین جیہڑے دوویں مشہور آرٹسٹ تے آرٹ سکالرنیں ہُنے ای اک سیمینار دے سلسلے وچ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دے فائن آرٹ ڈیپارٹمنٹ دا دورہ کیتا سی۔ تے مُڑ اک شام میں ماڈل ٹاؤن وچ ہاشمیاں نال اوس گھر وچ گزاری جتھے کدی فیض رہندا سی۔ سلیمہ ہاشمی مشہور نیشنل کالج آف آرٹس دی پرنسپل دے طور توں ریٹائر ہو کے اج کل بیکن ہاؤس یونیورسٹی لہور وچ Arts Visual دی ڈِین اے۔ اوہدا بندہ شعیب ہاشمی اکنامکس دا ریٹائرڈ پروفیسر تے کجھ اخباراں دا کالمسٹ اے تے اک ہنس مُکھ بندہ اے۔

اوہناں دی دھی دا ناں میرا تے دوہتری دا ناں عانیہ اے۔ سلیمہ دسیا کہ فیض نے سانڈرس تے فائرنگ دی اواز سُنی سی کیوں جے اوہ اوس دن ڈی۔ اے۔ وی کالج دے کدھرے نیڑے سی۔ ایہہ گولیاں پاکستان دے مشہور کیمونسٹ آگو مظہر علی خان نے وی سُنیاں سن۔ ایہہ گل اوہدی بیوی تے مشہور لکھاری طارق علی دی ماں نے وی کنفرم کیتی، جیہنوں میں اوہدے گھر جا کے مِلیا تے بھگت سِنگھ دِیاں لِکھتاں پیش کیتیاں۔ طاہرہ اوہناں لوکاں وِچوں اے جیہڑے

پاکستان وچ بھگت سنگھ دی یاد مناؤندے نیں۔

82 سالاں دی طاہرہ، مظہر علی تے سلیمہ ہاشمی پاکستان دی جمہوری لہر وچ ایکٹو نیں۔ سلیمہ میرے اوتھے ہوندیاں زنانیاں دے اِک جلوس وچ گئی۔ کھبے دھڑے دے کامیاں نوں پاکستان وچ عام زُبان وچ سُرخے آکھیا جاندا اے۔ لہور دے اک ترقی پسند پبلشر تے کتاباں ویچن والے ادارے فکشن ہاؤس تے مینوں سبھوں اِنج دا اِک سُرخا مل گیا۔ فکشن ہاؤس نے اردو تے انگریزی وِچ مشہور تاریخ دان ڈاکٹر مبارک علی دیاں سبھے کتاباں چھاپیاں نیں۔ میں لہور وچ ونڈن لئی بھگت سنگھ تے ڈاکٹر امبید کر دے کجھ فوٹو کارڈ لے گیا سی۔ میں اوہناں چوں اک کارڈ فکشن ہاؤس دے مالک نوں دِتا تے اوتھے اک بزرگ بندے وی اک کارڈ دی فرمائش کیتی۔ فیر اوہنے اپنا تعارف کرایا اوہ کمیونسٹ پارٹی آف پاکستان دا کاما اسلم رحیل مرزا سی۔ اوس دسیا کہ اوہ ہر سال بھگت سنگھ دیہاڑ مناؤندے نیں۔ اجکل پاکستان وچ کمیونسٹ پارٹی تے کوئی پابندی نہیں پر کھبیاں وچ آپ ای ہُن کوئی ساہ ست نہیں رہ گیا۔ ایہہ کمیونسٹ پارٹی دے نال نال نیشنل ورکرز پارٹی، مزدور کسان پارٹی تے لیبر پارٹی ورگیاں دھڑیاں چ ونڈے ہوئے نیں۔ کمیونسٹ پارٹی حیدر آباد سندھ وچ کافی تگڑی اے۔

کمیونسٹ لہر دے شروع بارے میں پروفیسر منظور احمد، پروفیسر عزیز الدین احمد تے تحسین احمد کولوں بڑیاں گلاں سُنیاں، جیہڑیاں زیادہ ترسچیاں سن۔ مینوں تحسین ایس محفل وچ لیایا سی۔ بیاسی ورھیاں دے منظور احمد نوں اوہدے بیلی گاندھی دا منن آلا سمجھدے نیں۔ بھاویں کوئی وی اوہدی گاندھی دی حمایت نوں ٹھیک نہیں مندا پر ہر کوئی ایس ہنس مُکھ تے نرم بندے نال پیار کردا اے۔

میں لہور دے اک صنعت کار پران ناتھ سیٹھ دی بڑی من کھچویں کہانی سُنی، جیہنے 1947ء وچ لہور چھڈن توں انکار کر دِتا سی۔ پران ناتھ سیٹھ کو مادیو لالہ ہری کشن لال دا جوائی سی جیہڑا فضل حسین دی حکومت وچ پہلی واری وزیر بنیا۔ پران سیٹھ نوں 65ء دی جنگ وچ تھوڑے عرصے لئی گرفتار کرلیا گیا۔ اوہ کجھ ویلے لئی انڈیا آیا تے بمار پے گیا۔ اوہنے اعلان کیتا کہ اوہ لہور بناں نہیں رہ سکدا۔ اوہ لہور پرت گیا تے ول ہو گیا۔ مشہور لکھاری سجاد ظہیر جیہڑے 47ء وچ کمیونسٹ لہر آرگنائز کرن پاکستان گئے اپنی روپوشی دے زمانے ناں بدل کے پران ناتھ دے گھر لُکے رہے۔ اک واری پُلس نے سجاد نوں پھڑن لئی پران ناتھ دے گھر چھاپا ماریا۔ سجاد تے نکل گیا

ہو یاسی پر پران ناتھ جیہڑیاں عادتاں پرانے خاندانی لوکاں والیاں سی پُلس تے بہُوں اوکھا ہو یا
کہ او ہناں بناں دسے اوہدے گھر چھاپا کیوں ماریا...... کیوں جو ڈی آئی جی اوہدا یار سی تے فیر
اوہنوں دسیا گیا کہ جیہڑا پروفیسر اوس اپنے گھر دی انیکسی وچ رکھیا ہو یا اے اصل وچ کمیونسٹ لیڈر
اے۔ ایہہ او ہ دن سن جدوں ساحر لدھیانوی وی پاکستان کمیونسٹ پارٹی چ کم کرن آیا تے لکھاری
احمد راہی کول رہیا۔

میں ایہناں بابیاں توں ونڈ توں پہلے تے مگروں دیاں کہانیاں سن کے بڑا سواد لیا۔
ڈاکٹر مبارک علی نوں مل کے بہت سِکھیا، جیہڑا جناح بارے وی سچ بول کے لوکاں دی ناراضگی سہہ
سکدا سی۔ پاکستان دے پہلے فوٹو جرنلسٹ اٹھانوے ورھیاں دے ایف۔ ای۔ چودھری نال
ملاقات وی بہوں من کھچویں سی۔ چودھری نے فیض احمد فیض نال وی کم کیتا سی جیہڑا ٹریبون دی
تھاں مِلن والے' پاکستان ٹائمنز' دا ایڈیٹر سی۔

پاکستان دے شروع دے لیڈراں دے فوٹو ایف۔ ای۔ چودھری اِک کرسچن چھِکے۔
ایہہ او ہی اے جس سنٹرل جیل لہور دے فوٹو وی چھِکے۔ جد 1960ء وچ ایہہ ڈھائی جا رہی سی۔
اوہدے کول فوٹواں دی فائل اے جیہدے وچ اوس پھانسی گھاٹ دی فوٹو وی اے جتھے بھگت سنگھ،
سرابھا تے ہور کئیں ازادی دے مجاہد ٹنگے گئے۔ میں اپنے عام کیمرے نال ایہناں فوٹواں دیاں
فوٹواں چھِکنے دا حیلہ کیتا پر ایہہ ممکن ہو نہ سکیا۔ پر میرے خیال وچ کجھ دیہاڑے پہلوں ای دلجیت
اَمی نے اپنے ویڈیو کیمرے نال ایہہ فوٹواں محفوظ کرلیاں ہان۔

چودھری اپنے پُتر جیہڑا کہ لہور دے اِک کرسچن سکول دا پرنسپل اے نال رہندا اے تے
اوہدے نال گل کرن دا بڑا سواد آوندا اے۔ چودھری دی خواہش کیہ اے؟ اوہ ونڈ توں پہلوں
دے اپنے سجناں نوں ڈھونڈھنا چاہندا اے جیہڑے بہتے فوٹوگرافر سن تے دِلی سدھار گئے۔ اِک
داناں اوس دسیا سی: سی ایل سعمرنی اینڈ کمپنی تے دوجے داشنکر داس اینڈ کمپنی۔ ایس ٹبر دے ترے
بھرا ہان۔ سُندر داس، ہریش تے جگدیش اِک فوٹوگرافی کردا تے دُوجے کوئی ہور کم۔

چودھری اپنی جوانی دے قصے سناوندا اے۔ جدوں لہور وچ ہندو، سِکھ، مسلمان تے
کرسچن دُکاندار رل مل کے رہندے آہن تے او ہناں دے ڈُونگھے یرانے ہان۔ بہتیاں یاداں
لہور وِچ اجے وی ہین تے اگلی پیڑھی نوں وی جا رہیاں نیں، جیہناں ایہہ گلاں اپنے وڈکیاں توں

ہزریاں سُنیاں ای نیں۔

لُدھیانے توں آیا اِک پٹھان ٹبر دائمنڈ امیر اوا ہوا سجن بن گیا۔ اوہ ہوٹل وچ ویٹرس تے اپنے وڈکیاں دے لدھیانیوں آؤن دی گل کر دا ایڈا جذباتی ہو گیا کہ اپنا موہ دسن لئی پیسٹری تے پھلاں دی بھری پُوری ٹوکری لے آیا۔ اکھے ''آپ ہمارے مہمان ہیں''۔ ایہہ ورتارا لہور اِنا عام اے جے بندہ شرمندہ ہو جاندا اے جے اسیں بارڈر پاروں آئیاں دی اِنی مجمانی تے سیوا نہیں کر دے جنّی لہوری کر دے نیں۔ ہور وی کئی گلاں نیں، جیویں جمعے نوں جیل روڈ تے نجم حسین سید دے گھر سنگت وچ رلنا۔ ویہیاں توں کُجھ ودھ سکالر تے لکھاری جیہناں وچ چار پنج زنانیاں وی نیں ہر جمعے نماشیں اوتھے اکٹھے ہو کے گُر بانی پڑھدے نیں تے نجم اوہدی تشریح کر دا اے۔ فیر اوہ کٹھے شام دا کھانا کھاندے نیں تے نِکھڑ جاندے نیں۔ نجم اپنیاں ترقی پسند لکھتاں پاروں چڑھدے پنجاب وچ وی جانیا جاندا اے۔ نجم اوہ بندہ اے جس 2004ء وچ ''شرومنی پنجابی ساہتکار (ودیشی) ایوارڈ'' لین توں ناںہ کر دتی سی۔ اوس ویلے عالمی پنجابی کانفرنس لئی پاکستانی پنجاب دے وڈے وزیر پرویز الٰہی وی پٹیالہ یونیورسٹی آئے ہوئے سن۔ انکار صرف اصولاں دی بنیاد تے سی، ہور کوئی وجہ نہیں سی۔ نجم دی بیوی ثمینہ صوفی کلام بہوں سوہنا گاوندی اے۔ لہور بارے بندہ ساری عُمر گلاں کر سکدا اے پر میں اک عجیب اتفاق تے کہانی مکاؤناں۔

نواب محمد احمد خان، بھگت سنگھ تے اوہدے سنگیاں دے خلاف لہور سازش کیس وچ سرکاری گواہ سی۔ اوہ پاکستان وچ آنریری مجسٹریٹ دے عُہدے تک اپڑیا۔ ستر دے دہاکے وچ اوہ اوسے شادمان چوک وچ قتل ہویا، جتھے بھگت سنگھ پھاہے لگا سی۔ اگلا اتفاق ایہہ سی کہ ذوالفقار علی بھٹو نوں ضیاء الحق ایسے نواب دے قتل وچ پھسا کے 1979ء وچ پِنڈی جیل وچ پھاہے لا دِتا۔ اج ہر پاکستانی مندا اے جے ضیاء الحق دے گیارھاں سال پاکستان دی تواریخ دا سبھ توں کال زمانہ سی۔ دُوجے فوجی آمراں ایوب خان، یحیٰی خان تے پرویز مشرف نالوں وی بھیڑا۔ ضیاء شاہی نے پاکستانی سماج دا سیکولر، لبرل تے جمہوری تانا بانا اُدھیڑ کے رکھ دِتا تے اوہنوں اپنے جمہوری حقاں نوں واپس لین لئی اِک لمی لڑائی وچ سُٹ دِتا۔ ایس ویلے پاکستانی سماج جاگ پیا اے تے ضیاء شاہی دے زہر دے اثر توں نِکلن دی کوشش کر رہیا اے تے ساڈی خواہش تے آس اے جے اوہ ایہدے وچ کامیاب ہو جاوے۔

"بُہتا پیار نہ کریں نہیں تے رُل جائیں گا"

اِک لما ویزا لے کے پریوار سمیت پاکستان آیا ساں۔ پھیر وی پتہ ہی نہیں چلیا کدوں دِن گُزر گئے۔ ساڈی واپسی دِیاں تیاریاں سن۔ پاکستان دے کلاکاراں نے ساڈے کولوں اِک دِن منگیا جو میرے لئی خوش نصیبی سی۔ جیہناں کلاکاراں نوں مِلن دی خواہش میرے دِل وِچ چِراں توں ٹھاٹھاں مارر ہی سی اوہ اج میرے کولوں سماں منگ رہے سن۔ دولتاں، تاں انسان بھج نس کر کے جاں تکڑم بازی نال وی ہتھیا لیندا اے، پر کلا صِرف اَتے صِرف بندے نوں پرودِگار ولوں ہی بخشی جاندی ہے۔

۴ جولائی 1997 نوں نامور گائیک شوکت علی نے لاہور دے پنج تارہ ہوٹل 'آواری' وِچ ساڈی چاء رکھی جس وِچ کئی گائیک، لِکھاری اَتے کئی قِسم دے ہور کلاکار بُلائے۔ مہدی حسن ایس چاء واسطے کراچی توں جہاز پھڑ کے اَپڑے۔ ایہناں توں اڈ پرویز مہدی، علی اعجاز، آصف جاوید، لیاقت باجوہ، بابا نجمی اَتے پنجابی دا اُچ کوٹی دا گیت کار ایم صادق وی شامل ہویا۔ شوکت علی نے جی آیاں کہن لگیاں کیہا، میں سوچ رِہیا سی سردار صاحب دی آمد اُتے ودھ توں ودھ قیمتی سرمایہ بھینٹ کراں۔ ایس وِچ کوئی شک نہیں غزل دی دُنیا وِچ مہدی حسن دا کوئی ثانی نہیں۔

ساریاں نے آپو اپنے وِچار رکھے، گل مُڑ گھِڑ کے اِکو مسئلے اُتے آ جاندی۔ سارے ایس گلوں کلپ رہے سن کہ اج دی گائیکی اِک شور شرابا بن کے رہ گئی اے۔ ساریاں نے مینوں ایس گلوں اُلاہما دِتا، ایہہ بیماری تُہاڈے والے پاسیوں شروع ہوئی اَتے کسر ایدھر وی گھٹ نہیں رہی۔ سچ مُچ پاکستان دے سُریلے گائیک اپنے ساز بند کر کے ویلھے بیٹھے ہوئے سن۔ ایس توں

بعد میں سارے کلاکاراں دادھنواد کردیاں چُھٹی لئی۔کیوں جوشام میں شیخوپورے وی کلاکاراں اَتے کوِیاں نے میرے آوَن پاروں پروگرام رکھیا ہویا سی۔

شیخوپورے پروگرام رات دس وجے توں بعد شروع ہویا۔ کُجھ سجناں نے سُجھاء دِتا مولویاں دی اڑبھس نوں دِھیان وِچ رکھیاں پروگرام لیٹ شروع کیتا جائے۔ جیوں ہی میں ویڑھے وڑیا، اسٹیج سیکرٹری نے میرے ول اِشارہ کرکے لائیناں بولیاں۔

رُست بسم اللہ جی آیاں نوں، پَیر سُلکھنے پائے نیں
رکھاں کیہ میں سجنا اگے، ورھیاں پچھوں آئے نیں

ہر ورھے ساوَن دے مہینے جنڈیالہ شیر خان وچ ہیر پڑھن دے مُقابلے ہوندے نیں۔ اَج وی سارے علاقے دے ہیر پڑھن والے اِتھے آئے ہوئے سن۔ سبھ توں خوبصورت ہیر خبرے وارث شاہ دے پِنڈوں آئے، پِنڈوں کیوں، مُحلے چوں آئے، تیمور افغانی نے پڑھی۔ ایس توں بعد اسٹیج سیکرٹری نے اِک واسطہ پایا۔

میں مرجاں گا میری گُلی نہ ڈھاوَ، باز آ جاوَ
میری پُونجی ایہو کُکھ نے ہواوَ، باز آ جاوَ
سردار صاحب تُسیں ویڑھے چ کندھ ماری، دسو کھٹیا کیہ؟
خُدا دا واسطہ من جاوَ بھراوَ، باز آ جاوَ

پنڈال وِچ ریشماں اَتے عنایت حُسین بھٹی پہنچے ہوئے سن۔ ریشماں وِچاری بیمار سی جس اوکھیاں سوکھیاں کُجھ گیت گائے۔ اَج مینوں پہلی وار ریشماں دے چہرے اُتے بڑھاپا نظر آیا۔ ساریاں نے ریشماں نوں آرام کرن دی صلاح دِتی۔

ایس توں بعد جناب عنایت حُسین بھٹی نوں اسٹیج اُتے بُلایا گیا۔ کِسے ویلے بھٹی صاحب اَتے زبیدہ خانم دونویں پنجاباں وِچ اپنے ہرمن پیارے گائیک سن، شاید ہی کوئی گائیک ایہناں دے نیڑے تیڑے ڈُھکدا ہووے۔ بھلیاں ویلیاں دی گل ہے اُوہناں دِناں وِچ دونوں پنجاباں دِیاں فلماں اَتے گیتاں دا ادان پردان ہوندا سی۔ بھٹی صاحب دے گیت چھوہن توں پہلاں اسٹیج سیکرٹری نے بند پڑھیا۔

پانی پنج دریاواں دا ایسا چنگا، سکی ماں دے دودھ دے وانگ جاپے

بولی ایس پنجاب دے واسیاں دی، مینوں سُچی سویر دے وانگ جاپے
تے انج میریاں غزلاں دا ہر مِصرع، پنجابی دوکھیاں نوں اِک پُلانگھ جاپے
جِویں تخت ہزاروی رانجھنے دے ہتھ ونجھلی کھیڑے نوں ڈانگ جاپے

بھٹی صاحب نے اپنے ویلے دے سارے مشہور گیت سُنائے۔ انت وِچ بھٹی صاحب نوں فرمائش آئی 'اَج آکھاں وارث شاہ نوں' سُناوَ۔ کدے امرتا پریتم دی رچنا بھٹی صاحب نے کرتار سنگھ فِلم وِچ گائی سی۔ سن سنتالی بارے بنی ایس فِلم نے پُورے پاکستان نوں جھنجوڑ کے رکھ دِتا سی۔ جیوں ہی بھٹی صاحب نے آواز کڈھی، 'اَج آکھاں وارث شاہ نوں کِتے قبراں وِچوں بول'، پُورے پنڈال' چوں آواز گونجی، اوئے بھٹی جِیوندا اے۔ ایس توں بعد ماحول کافی گمبھیر ہو گیا۔

پھیر کوِیاں نے اپنیاں کوِتاواں پڑھنیاں شروع کیتیاں۔ اِک نوجوان کوی ناصر عباس نے شعر پڑھیا۔

سائیں مرے تے پُوریاں پے گئیاں
ونگاں توڑ کے رنڈیاں بہہ گئیاں
لے لے کے سوہنیا ناں تیرا
بُکھاں اُتے نے چنڈیاں پے گئیاں
دھرتی وی بڑی مظلوم ماں اے
جِیہدے جِیوندیاں ونڈیاں پے گئیاں

کوی اِک ہوکے ورگی گل کہہ گیا۔ ایس توں بعد بابا نجمی اپنی کوِتا لے کے آیا۔

گولی انھی، گونگی، بولی،
سنگیو ایہہ دا سنگ نہیں چنگا
ایہدا کوئی وی فائدہ نہیں جے،
ایہدا کوئی وی رنگ نئیں چنگا
گولی ایہناں ولوں چلے،

گولی اوہناں ولوں چلے،
گولی نال پُو اڑا پینڈا
ایدھروی ایہہ بندے مارے،
اودھروی ایہہ بندے مارے
گولی نال اُجاڑا پینڈا
اپنے بندے مارن نالوں،
قبراں وِچ اُتارن نالوں،
میری منّو میرے چنّو
اِک دُوجے دے سینے لگو،
پھُلاں دے گُلدستے لبھو،
بندے کھانی گولی دبو
بندے کھانی گولی دبو

بابا نجمی نے سرحداں اُتے ودھے تناءنوں گھٹاؤن دی بڑی خوبصورت گل کیتی۔ انت وِچ بابا فرید دے پِنڈ پاکپتن توں آئے شاعر ظہور حُسین ظہور نوں اسٹیج سیکرٹری نے اسٹیج اُتے سماں دِتا۔ ظہور ہوراں نے محبت دی گل شروع کیتی۔ جس دے کجھ بول سی۔

اِکو دھرتی اِکو مٹی میں تینوں توں مینوں پیارا
توں میرے پنجاب دا پُتر جی آیاں نوں جی سردارا
کیہ ویلا سی اِک دُوجے نوں صبر نہ آؤنا جے نہ مِلنا
داتن دتاری بھجنا نسنا، ٹاہلی ٹیہنا یہنا ہِلنا
چاچے بُوٹے سنگھ دے کھیتوں گنا پُٹنا، دھونا چھِلنا
پیلے رنگ بسنتی واواں گھولناں، سرہواں کھِلنا
کھنبھاں کول کھلو کے جانا، شرطاں متھنا، راوی ٹھِلھناں
اچن اچیت گکارا ہویا، پانی ونڈو، لاؤ ڈھِل ناں
وکھ وکھ بیڑی تے مِل گئی، پر اجے مِلیا نہیں کنارہ

اِکو دھرتی اِکو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
توں میرے پنجاب دا پُتر جی آیاں نوں جی سردارا

(2)

پنجابی دا پیارا لِکھاں، اُردو دا سرمایہ لِکھاں
کِس دھرتی دا واسی لِکھاں، کِس دھرتی دا جایا لِکھاں؟
اپنے ویڑھے آپے بن کے نواں پروہنا آیا لِکھاں
بنتو بھگتو کِس کِس دھی دے سِر بابل دا سایہ لِکھاں
ظُلماں دا ظُلمایا لِکھاں، تقدیراں دا تڑپایا لِکھاں
لِکھ نہیں سکدا، لِکھ نہیں سکدا تینوں کیویں پرایا لِکھاں؟
توں تے سجنا اُچیاں سچیاں سوچاں دے اسمان دا تارہ
اِکو دھرتی اِکو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
توں میرے پنجاب دا پُتر جی آیاں نوں جی سردارا

ایہہ بندش سُن کے میریاں اکھاں وِچ اتھرو آ گئے۔ جدوں میں اکھاں پُونجھ کے تکیا سارا پنڈال رومالاں نال اکھاں پُونجھ رِہیا سی۔ ظہور نے پھیر اپنی گل کہنی شروع کیتی۔

(3)

ویلے ایسے پاسے پرتے، مُکیا پیار حبیباں وِچوں
سدھراں سُچے موتی سمجھے، نِکلے کچ نصیباں وِچوں
اوہ دُکھاں ویلے پُھل نہیں کِردے، شعلے کِردے جیبھاں وِچوں
لارے تے لہو دیون والے، لبھدے 'لوک' غریباں وِچوں
جیہناں پِچھے عُمراں لائیاں، اوہی بنے رقیباں وِچوں
علماں عقلاں نال بھرے سی، میرے یار طبیباں وِچوں
خبرے بھکھدی بھٹھی اُتے، کیہڑے ہتھوں ڈُلھیا پارہ

اِکو دھرتی اِکو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
توں میرے پنجاب دا پُتر، جی آیاں نوں جی سردارا

(4)

جا وے جٹا ہیر ویاہ لے، میہنے دے کڈھیا بھرجائیاں
لُڈن، بیڑی، پلنگ نواری وِچھیاں سیجاں پریاں آئیاں
اکھیاں لڑیاں، مجھیاں چریاں جھنگ سیالیں پین دُہائیاں
ویلے، دوناں پکڑ دِلاں نوں، سولاں پار دُسار لنگھائیاں
ونجھلی کوکے، چیکاں ای چیکاں، کِس نے ہیراں ڈولی پائیاں؟
کن پڑوائے، ٹھوٹھا پھڑیا، جوگی بنے سُواہواں لائیاں
اوہ کِتھے آ گئے رنگ پور کھیڑے، کِتھے رہ گیا تخت ہزارا
اِکو دھرتی اِکو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
توں میرے پنجاب دا پُتر، جی آیاں نوں جی سردارا

(5)

اپنے اپنے دِل دا سودا، کوئی نانک دا پلہ پھڑدا
کوئی سجنا کرن سلاماں، گنج شکر دِیاں ڈھگیاں چڑھدا
اِکو ہی لاٹ شمع دی ہُندی، وکھو وکھ پروانہ سڑدا
توں وی سوچاں دے نال لڑدا، میں سوچاں دے نال لڑدا
توں حرفاں دِیاں جِنساں لدیں، میں حرفا نوں اُکھلی چھڑدا
توں اکھراں نوں عِشق بناویں، میں اکھراں وِچ موتی جڑدا
ساڈا نور 'ظہور' اے سانجھا، توں سونا تے میں سنیارا
اِکو دھرتی اِکو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
توں میرے پنجاب دا پُتر، جی آیاں نوں جی سردارا

ظہور حُسین ذات دا سُنیارا سی، جو مینوں سونا دس کے اپنے پار کھُو ہون دی گل کہہ رہیا

سی۔

میں ظہور حُسین ظہور نوں اپنی بُکل دے وِچ گھٹ لیا۔ اوس نے کیہا،''سردار صاحب لوکاں نے تُہانوں چادراں اَتے پگاں بھینٹ کیتیاں ہن، میں تاں صِرف چنّد بول ہی تُہاڈی جھولی پائے ہن۔'' میں اوس نوں جواب دیندیاں کیہا''دوستا چنّد بول کیہ، توں تاں تن ترلوکی دی مایہ میرے پلّے وِچ پلٹ دِتی اے۔'' ایس توں بعد مینوں پربندھکاں نے چنّد لفظ بولن لئی کیہا۔ شروع وِچ میں پربندھکاں دا دھنواد کردیاں کیہا''دوستو تُہاڈی بڑی مہربانی، تُسیں پیسے دھیلے دا الگ خرچ کیتا، اُتوں ایہناں دِیاں ایجنسیاں......

اسیں جلو موڑ اُتے پہُنچ چکے ساں میں اجے دُوِدھا وِچ ہی ساں، دوستاں نوں پھیر آؤن لئی ہاں کراں جاں نانہ، کِسے آواز نے میرے خیالاں دی لڑی توڑ دِتی۔ اِک سبزی وتیچن والے نے اپنے تھڑے اُتے کھلو کے اُچی آواز وِچ کیہا، سردار جی سَت شری اَکال، واپس چلے او، پھِر چکر لاؤنا، نہ میری جان اَتے نہ پچھان، بندہ صِرف میری پگ ویکھ کے اُلار وِچ آ گیا، کمال ایس گل دی سی۔ میرے مُونہوں آپ مُہارے نِکل گیا۔ سَت شری اَکال، میرے سوہنیا، میرے بانکیا اِک نہیں میں دس چکر لاواں گا۔'' ایہہ فیصلہ میرے کولوں کِسے الٰہی شکتی نے کروایا لگدا سی۔ میرے نال دے ساتھیاں دے چہرے اِک دم کھِڑ پئے، میں اِک دم جوش وخروش وِچ آ گیا۔ ساڈے پاکستانی دوست خُون ڈولھدے ہن، سدھارن عام مُحبتاں نال نکو نک بھریا پیا ہے۔ ڈھٹھے کُھوہ وِچ پین ایہناں دِیاں ایجنسیاں۔ ایس مُحبتاں دے ہڑ نوں کنی کو دیر لکھاں کانیاں دا بنھ مار کے ایجنسیاں روکن گیاں۔ ایہہ جوڑ کاوٹاں آرہیاں ہن، ایہناں نے تاں آؤنا ہی سی۔ جو شکتیاں دوناں دیشاں دی عوام نوں لڑا کے ستا ہتھیاؤن دِیاں عادی ہن، اوہناں کولوں بھل مانسی دی آس کیوں رکھیئے؟

لگ بھگ دو مہینے بعد میرا پھِر پاکستان جان دا پروگرام بن گیا۔ ایس واری دوستاں نے مینوں پاکستان دے پردھان منتری میاں نواز شریف دا ذاتی مہمان بنا کے بُلایا۔ اِک چاہ دا پروگرام چودھری ریاض دے گھر رکھیا۔ سرکاری مہمان ہون ناطے شیخوپورے دے سارے افسر میرے آؤن اُتے چودھری صاحب دے گھر پہُنچے ہوئے سن۔ پچھلے واری جو اخباری خبر نے چودھری صاحب دی پوزیشن نوں دھکا لایا سی، اَج اوس توں کئی گُناں زیادہ اوہناں نوں عزت مِلی سی۔

ایسے طرحاں آون جان دا سلسلہ جاری رہیا تاں ہر واری اسیں ویزے دے فارم وِچ پتہ محمد ارشد وِرک دا لکھواوندے رہے۔ ارشد وی چھمائیں تماہیں ساڈے کول ضرور چکر لا کے جاندا۔ اِک ڈِھلوں گوت دا بندہ کسے ایجنسی دا کارِندہ سی جو ہر واری واہگے سٹیشن اُتے دیکھن نوں مِلدا سی۔ اِک دِن محمد ارشد وِرک دے گھر پہنچ گیا۔ اوس نے جاندیاں ہی سوال کیتا ''وکیل صاحب، تُہاتھوں کُجھ پُچھ گِچھ کرنی ہے''، ''ہاں جی فرماؤ''، ارشد نے بڑے ٹھرمے نال جواب دِتا۔ ''ایہہ دسو تُسیں وی اِنڈیا کئی چکر لا کے آئے او، اُتے سردار ہرنیک سنگھ نال تُہاڈا کیہ رشتہ ہے؟'' ارشد وِرک نے موڑواں سوال کیتا ''تُہاڈا اُتے میرا کیہ رشتہ اے، اِک جٹ دا جٹ نال کیہ رشتہ ہوندا اے؟'' ڈِھلوں نے جانچ لیا کہ بندہ ریکن والا نہیں، پھر آپے لائن اُتے آ گیا۔ ''ویکھو وکیل صاحب، ساڈیاں تاں اُتوں ڈیوٹیاں لگدیاں نیں، اسیں خانہ پُری جو کرنی ہوئی۔''

محمد ارشد وِرک اِک دلیر، دیانتدار، اپنے نالوں دُوسریاں واسطے جیون والا اُتے انتاں دا شریف انسان ہے۔ اوہ چالھیاں توں ٹپ چُکیا سی۔ گھر دِیاں ذمہ واریاں نِبھاوندا اجے وی کوارا ٹریا پھر دا سی جاں ایس طرحاں آکھ لوو...... اُوہنے اپنے بارے کدے سوچیا ہی نہیں سی۔ اسیں جدوں وی شیخوپورے جاندے، ارشد دی چھوٹی بھین رخسانہ جو ایم۔اے. پاس اُتے بڑی سُگھڑ سیانی کُڑی اے، ساڈے کول اِکو مسئلہ لے کے بیٹھ جاندی۔ تُسیں بھاء جی نوں اِک گل سمجھاؤ، شادی کروالین، اج تاں ہر کوئی پُچھدا اے، بعد وِچ کوئی نہیں سیاندا۔ اسیں ارشد نوں شادی دے مسئلے بارے ٹٹولنا شروع کیتا۔ پہلاں تاں اِک دو ویری اوس نے ہاسی مخول وِچ ٹال دِتا، پھر گھر دے کم گِناونے شروع کر دِتے، ایہناں توں بعد سوچاں گے۔ اِک واری پھیر اسیں سارا ٹبر ایہہ متھ کے شیخوپورے گئے جو ایس واری ارشد نوں شادی بارے منا کے ہی واپس آوناں اے۔ جویں ہر واری ہوندا ایس ویری وی رخسانہ اُچیچے طور اُتے اپنے سوہریاں توں شیخوپورے پہنچ گئی۔ اسیں ارشد دِیاں سارِیاں دلیلاں پاسے رکھ کے رشتہ گوجرانوالے دی اوس کُڑی نال پکا کروا دِتا، جس دا ذِکر کِنے دِناں توں چل رہیا سی۔ میرے بچیاں نے اِک شرط ارشد اگے رکھ دِتی، انکل شادی ساڈے پیپراں توں بعد ہوئے گی جو اوس نے جھٹ منظور کر لئی۔

بچیاں دے پیپر ختم ہو گئے، شادی دا انتظار کر دیاں مِٹھیاں مِٹھیاں یاداں شروع ہو گئیاں، اچانک اسمان وِچ دِل دہلا دین والے بدل گرجے، کُجھ اجیہیاں دُکھدائیک گھٹناواں

واپریاں، دوناں دیشاں دے سنبندھاں وِچ بے حد گرُوتن آ گئی۔ سمجھوتہ ایکسپریس ٹرین بند ہو گئی۔ دونے دیشاں دے جہاز آونے جانے بند ہو گئے، سرحداں اُتے فوجاں لگ گئیاں، خبراں آ رہیاں سن، کِسے وی دِن لڑائی چھِڑ سکدی سی۔ ایس جکو تکی وِچ کافی سماں لنگھ گیا، گوجرانوالے توں لڑکی دے مامیاں دے سُنیہے آون لگ پئے، ویاہ دی تاریخ متھی جائے۔ پر ارشد وِرک دا اِکو ہٹھ سی، بھارت پاکستان دے سنبندھ ذرا ٹھیک ہون دیو، میرے اصلی پروہنے اودھروں آونے ہن۔ کُڑی والیاں واسطے بڑی مصیبت سی، پتہ نہیں حالات سُدھرن وِچ کِنا سماں لگے، کیہ اینی دیر ڈولی گھروں نہیں اُٹھ سکے گی؟

پھیر اعلان ہویا فوجاں واپس ہٹ رہیاں ہن۔ فوجاں واپس ہٹیاں شروع ہو گئیاں۔ ارشد وِرک دے ویاہ دی تاریخ 14 فروری 2003 متھ دِتی گئی۔ سانوں ٹیلیفون آیا شادی وِچ سارا پروار پہُنچو، ارشد کہہ رہیا سی، میرے تاں نانکے دادکے سارا کُجھ تُسیں ہی ہو، کُجھ دِن پہلاں آ جانا، بھابی اَتے رخسانہ ویاہ دا کپڑا لتا اَتے ٹوم گہنا اپنی پسند دا خرید لین گے۔ باقی میں گُربھجن گِل اَتے رتِندر سنگھ بھنڈر نوں سُنیہا کر رہیا ہاں۔'' میرے کول ہاں کہن توں بغیر کوئی چارہ نہیں سی، جے میں مجبوری دسدا، خبرے ارشد شادی اگے پاون لئی ضد کردا، نوبت رشتہ ٹُٹن تیک آ جاندی۔ میں کُلدیپ نائر، اوہناں نال ویزے بارے صلاح مشورہ کیتا، پر کوئی جُگاڑ نہیں بن رہیا سی۔ ساڈے کول صبر دا گھُٹ بھرن توں بغیر ہور کوئی چارہ نہیں سی۔ سویرے شام جدوں وی پروار اِکٹھا بیٹھدا، ارشد دے ویاہ دی گل چھِڑ پیندی، اِک دم ساریاں دے چہرے اُداس ہو جاندے۔ تیرھاں فروری سویرے سویرے شیخوپورے ٹیلیفون مِلایا، ٹیلیفون سُن کے ارشد اِک دم کھِڑ پیا، اوہ سمجھ رہیا سی ویزے مِل گئے ہون گے اَتے میں پہُنچن دی اطلاع کر رہیاں۔ پہلاں عید مُبارک کیہا اَتے پھیر ویزیاں دی مجبوری دسی۔ ارشد دے اندروں اِک ٹھنڈا ہؤکا نِکلیا، خبرے ہِنجو ' ناں لوں وی وددھ سیت۔

اینا سر دھراں میں ہؤکا،

ٹُٹ جان میرے بیڑے وے

اوس دے موہنوں اِک دم نِکلیا ''ایہہ تاں پھیر کوئی مزہ نہ آیا۔'' ایس توں اگے نہ میرے وِچ بولن دی کوئی ہمت سی نہ اوس وِچ۔ بس ٹیلیفون بند کر دِتا۔ رات پین اُتے مینوں نیندر

نہیں آ رہی سی۔ ساری رات جا گو میٹی وِچ نِکل گئی۔ میں سوچ رہیا ساں، عاصمہ جہانگیری نوں پاکستان وِچ بھارت دا ایجنٹ کیہا جاندا اے، اوہ دوہاں دیشاں دی دوستی دی وکالت کردی ہے، پر ورلڈ پنجابی کانفرنس وِچ بھارت سرکار نے اوس نوں دِلی دا ویزا نہیں دِتا۔ ایدھر اسیں لوک دوہاں دیشاں دی دوستی دے مُدعی ہاں، پر مینوں ویزا نہیں مِل سکیا۔ میں سوچ رہیا سی جو لوک دوہاں پاسیں مُحبتاں ودھاؤن دی گل کردے ہن، اوہناں واسطے سارے رستے بند ہن، جو لوکیں حالت وگاڑن وِچ رُچی رکھدے ہن، اوہ کِسے نہ کِسے رستے داخل ہوای جاندے ہن۔

دِل بھریا ہویا ہے، ہارمونیم والے بھائی نے اَج پھیر سُراں اُتے اُنگلاں رکھ کے اپنی گل دُہرائی۔

'بہتا پیار نہ کریں،
نہیں تے رُل جائیں گا
ایتھے رُل موئے لکھاں،
اکھاں چار نہ کریں
توں وی رُل جائیں گا'

خالی

موئے تے وِچھڑے کون میلے

خالی

کتھا اِک چوری دی

امرتا شیر گل، پر گل دا منڈھ کتھوں بنھاں!

ایہہ اوکڑ اودوں وی پیش آئی سی جدوں میں امرتا شیر گل بارے کتاب لکھن لگا ساں...... کتاب لکھی وی گئی، چھپ وی گئی، کراچی تے لہور وچ اوس بارے مُکھ وکھالی دے فنکشن وی ہو گئے پر گل دا منڈھ بنھن والی اوکڑ ساری حیاتی، میرے لکھن دی سبھ توں وڈی اوکڑ بنی رہی اے۔ اک ہور اوکڑ وی ہے، جیہڑی مینوں کئی واری لکھن توں ہٹک دیندی رہی اے۔ اوہ ہے اپنے بارے لکھنا۔ اک واری میں اک لکھاری سجن نوں پچھیا، اپنے بارے کیویں لکھیے۔

''اپنے بارے؟''

''آہو، سمجھو، ہڈ بیتی کیویں لکھیے۔ گل دا منڈھ کتھوں بنھیے؟''

''اپنے بارے لکھن دی بہت پیڑ اُٹھے تاں اپنے وجود دا اک ٹوٹا پھڑ لئو، پر ہووے سچی مچی وجود دا ٹوٹا، ہر واقفی تاں وجود دا ٹوٹا نہیں ہوندی نا۔ بس اوس بارے لکھن لگ پوو، تہانوں پتہ وی نہ چلسی تے تُسیں اپنے بارے لکھی جا رہے ہو''۔

میں آکھیا ''میرے وجود دے اَن گِنت ٹوٹے نیں، اِک اوہناں وِچوں امرتا شیر گل وی ہے، بھاویں میرے جمن توں چار ورھے پہلوں اوہ ایس جگ توں مُونہہ موڑ گئی سی''۔

میرے چوکھے پڑھے لکھے سجن نیں بٹ بٹ میرے ول ویکھدیاں آکھیا:

''پر ایہہ امرتا شیر گل ہے کون سی؟ میں تاں امرتا پریتم دا سُنیا اے''۔

''آہو اوہو سمجھ لے، اودوں اوہدا ناں امرتا شیر گل ہوندا سی''۔

تے میں اپنے سجن نوں سنکھیپ وچ امرتا شیر گل دی کہانی سُنائی:

''سِکھ پیو تے ہنگیرین ماں دی اولاد، ہنگری دے شہر بوڈاپسٹ وچ، 1913 وچ جنم ہویا۔ پہلی تے دُوجی جگت لام اندر وِچری تے شوکُمار دے آکھے مُوجب 1941 وچ جوبن رُتے مرگئی''۔

''پر ایہدے وچ تُوں کتھوں آگیا''۔ میرے سجن اپنی جاچے ڈھیر سیانا سوال کیتا۔

''میں پہلی واری اوہدا ناں زمرُد ملک دی اِک نظم وِچ پڑھیا سی۔ تینوں پتہ اے، اوہ آپ وی جوبن رُتے مریا سی''......

بس اوہ ناں میرے وجود دا انگ سنگ بن گیا۔ ہُن جی کرے اوہدیاں پینٹنگز ویکھن نوں پر کتھوں سِرانہ لبھے۔ اِک دِن لہور میوزیم گیا، کُجھ پینٹنگز دے کارڈ خریدن لئی۔ اِک کارڈ نے مینوں اوتھے ای پھڑ کھتا۔ ایہہ امرتا شیر گل دی پینٹنگ سی۔ Veena Player تصویر وِچ اِک ہور زنانی ڈاڈھے چاء نال وینا سنگیت سُن رہی اے۔ میں کٹھے پنجاہ کارڈ خرید لئے تے اوس سال ہر دوست نوں نویں ورھے دے کارڈ وجھوں گھلے۔ دُوجے دِن فیر لہور میوزیم گیا تاں جے امرتا شیر گل دی بنائی ہوئی اوس پینٹنگ نوں اوہدے اصلی روپ وچ ویکھ سکاں...... میں کِنا چر اوہ پینٹنگ پڑھدا رہیا، اوہنوں اپنے اندر اُتاردا رہیا۔ جیویں امرتا پریتم دِیاں کُجھ نظماں نوں اپنے ساہواں دا سُر کیتا سی۔ ہُن جدوں جی گھبراوے جاکے پینٹنگ ویکھ آواں۔ امرتا دے نال نال مینوں اوہ وینا وجاون والی تے اوہدے نال وینا سُنن والی دووےں کُجھ اپنیاں اپنیاں جاپن لگ پیاں۔ اِک دِن میوزیم گیا تے اوہ پینٹنگ اوتھے نہیں سی۔ کئی واری فیر گیا پر نراش ہوکے مُڑیا۔ اِک واری اوتھے اِک بندے نال گل ہوئی، پتہ لگیا، امرتا شیر گل ساڈی نہیں سی۔ اوہنوں قومی عجائب گھر وچ سجا کے کیوں رکھیے۔ اوہ اودھر لے پنجاب دی سی۔ مجیٹھیا پِنڈ دی، جیہڑا امرتسر دے لاگے ہے۔ میں ریڈیو پاکستان جاندیاں ایمپریس روڈ توں کئی وار مجیٹھیا ہال اگوں لنگھیا سی۔ ایمپریس روڈ دا ناں تے کُجھ اوکھا جیہا عربی ناں ہوگیا سی پر مجیٹھیا ہال نوں اجے لوکی مجیٹھیا ہال ای کہندے سن۔ جیویں میں آپ آریانگر دی اِک گلی ارجن سٹریٹ وچ رہندا ساں۔ کُجھ چر پاکے میں فیر میوزیم گیا، امرتا دی پینٹنگ کِسے سٹور وچ تُوڑدِتی گئی سی۔ اِک دِن شاہ حسین کالج وچ زمُرد ملک نال ایہو گل سانجھی کیتی تاں اوہدیاں اکھاں جیویں رووہ نال بھر گئیاں۔ میں امرتا شیر گل بارے اوہدی نظم دا عاشق ساں، فیر مان بھریا ملک نمہی گوجیہی واج وچ بولیا:

''احمد سلیم! ساڈے کول امرتا شیر گل دی اِک ہور پینٹنگ وی ہے، اِک پورٹریٹ، توں زبیدہ آغا نوں کدی مِلیا ایں؟'' نہ وِچ میں سر ہلایا تے زُمرد آکھن لگا ''ساڈی بہت وڈی آرٹسٹ اے، پنڈی وچ کنٹمپریری آرٹ گیلری چلاوندی اے۔ اوہدی گیلری وچ ایہہ پینٹنگ لگی ہوئی اے''۔

ہُن مینوں پنڈی جان وی اُتاول سی، پر اودوں ای پُوربی بنگال اندر اِک وڈا گھلوگھارا شروع ہوگیا۔ مینوں جاپیا او تھے، بنگال وچ شاہ حسین دے ماد ھو قتل ہورہے نیں۔ میں شاعر حسین نوں گلاں کردیاں لکھیا:

اُٹھ او لال حسینا! اُٹھ لالن دے یار
وچ بنگالے تیرے مادھو مردے پئے نیں
لالن دے گیتاں تے گولے وَرھدے پئے نیں
اج مُرنذرل تے ٹیگور دے گیت سُنہرے
ڈاڈھے ظلم تے دُکھ تسیہے جردے پئے نیں
وچ بنگالے، تیرا مادھو کلّم کلّا
اوہنوں چِبھی پا لے، اوہدا پھڑ لے پلّا
تیریاں گیتاں دے وَیری رج اوہدے اُتے
لے کے گولیاں دے ہڑھ، چڑھدے پئے نیں
دُلے بھٹی وچ بنگالے اُٹھ کھلوتے
اُٹھ او شاعرا، کتھے گئی بندوق او تیری
میریا شاعرا، لمیاں کالیاں راتاں آئیاں
مادھو بن مڑ لمیاں کالیاں راتاں آئیاں
اُٹھ او لال حسینا، اُٹھ لالن دے یار!

ایہہ مادھو لال دا دربار سی تے مارچ دی اخیری اتوار۔ اوسے دِن ایہہ نظم میں زُمرد ملک نال سانجھی کیتی۔ اوہ ڈھیر چر کُجھ نہ بول سکیا، فیر ہولی جیہی آکھن لگا ''ایس حالت وچ تینوں میری گل بڑی abrurd جیہی لگسی پر پتہ نہیں کیوں چیتے آ گئی اے۔ امرتا شیر گل آرٹ وچ بنگال

سکول دی ات وروُدھی سی جد کہ ساڈے عبدالرحمان چغتائی ہوری بنگال سکول فیم چتر کار سن......''

ایہدے نال ای ایہہ ِکنا وڈا دُکھانت سی کہ 25 تے 26 مارچ دی وِچکارلی رات ڈھاکہ یونیورسٹی وِچ جدوں فوج نے کریک ڈاون کیتا تاں سبھتوں پہلاں مارے جاون والے لوکاں چوں ڈھاکہ یونیورسٹی دی کینٹین دا مالک ماڈھو تے اوہدے گھر دے چار پنج جی سن۔ ایہہ ماڈھولال حسین دی کرامت سی یاں ایس نمانی جیہی نظم دی؟

ایہہ گل سچی مچی بلیک کامیڈی ورگی جاپی سی۔ اوس راتیں میں ہور نظماں ِلکھیاں...... اوہناں دا اِکو سرناواں سی 'سدا جیوے بنگلہ دیش'۔ اوہناں چوں اِک نظم میں اپنی پارٹی دے رسالے نوں چھپن لئی گھل دِتی۔ اوہ اردو ترجمے دے نال چھپ گئی، میرے وارنٹ ِنکل آئے۔ میں سول لائن تھانے آپ جا کے گرفتاری دِتی۔ بلیک کامیڈی جیہی اِک ہور گل: میں پِنڈی جاندے جاندے تھانے اپڑ گیا سی۔ تھانیدار حلیمی نال پیش آیا تے آکھن لگا، ''توں آپ گرفتاری دے کے اپنی ادھی سزا گھٹا لئی اے''۔ اوہدی حلیمی توں جذباتی جیہا ہو کے میں پُچھیا، ''ایس ایچ او صاحب! تُسیں امرتا شیر ِگل نوں جاندے او؟''

پر ایس توں وی وڈی بلیک کامیڈی میری بھین دے گھر واپری، میری بھنیِویں یاسمین اپنی ماں نوں پُچھن لگی:

''مامے نوں کیوں پھڑیا نیں''

''تیرے مامے نے یحیٰی خان دے خلاف اِک نظم ِلکھی سی۔ ایس لئی''۔

''پر ایہدے وِچ پھڑن والی کیہڑی گل سی، اوہ مامے دے خلاف نظم ِلکھ لیندا''۔

ایہہ جون 1971 سی مینوں فوجی عدالت توں قید تے جرمانے توں وکھ پنج کوڑیاں دی سزا وی ہوئی۔ جدوں جنوری 1972 وِچ سزاواں ختم کر کے میری رہائی ہوئی تاں باہر سبھ کُجھ بدلیا بدلیا سی۔ میرے سجن تے انقلابی دوست ڈاکٹر عزیزالحق، میرے مان وِچ اِک اکٹھ کیتا پر کتاب دا پنا پرتن دی دیر سی کہ اِک گولی اوہدے وجود چوں پار ہو گئی۔ شوُکمار دِیاں سطراں دُہراندیاں میں عزیزالحق بارے اِک نظم ِلکھی:

''اساں تاں جوبن رُتے مرنا''

اُستاد دامن کول گیا، اوہناں اُٹھ کے جپھی پا لئی، ''لو میرا ہیرو آ گیا''۔ میں کاہدا ہیرو

ساں۔ ہیرو تے شہید تاں بنگال وچ سن۔ کُجھ چر مگروں فیض صاحب کول گیا۔ گلاں گلاں وچ امرتا شیر ِگل داذِکر آ گیا۔ آکھن لگے۔

''بھئی اسیں تے آپ اوہدے مداح ہاں۔ اپنے ویلے دی بہت وڈی جینیس سی''۔

میں آکھیا''زبیدہ آغا کول اوہدی اِک پینٹنگ ہے۔ پِنڈی اوہدی گیلری وچ لگی ہوئی اے''۔

پِنڈی دے ذِکرتوں اوہناں نوں جیویں کُجھ چیتے آ گیا۔ آکھن لگے۔

''بھئی...... بلوچستان صوبے وچ تیری پارٹی دی سرکار بن گئی اے۔ کُجھ چِر لئی کوئٹے توں ہو آ، کُجھ آرام کر لے، فیر اسلام آباد وچ تیری لوڑ اے''۔

جدوں کُجھ مہینے پا کے میں اسلام آباد گیا تاں فیض صاحب نیشنل کونسل آف آرٹس (PNCA) دے چیئر مین بن چکے سن۔ مینوں اوہناں لوک ورثے دے بھاگ وچ، پنجاب دا لوک ورثہ کٹھا کرن دا کم دے دِتا۔ ایہہ 1972 دا اخیر یاں 1973 دا مُڈھ سی۔ میں خوش ساں۔ اِک وار فیر فیض دے اپنے نیڑے ہون دا بھاگ جا گیا سی۔ میں ایس گلوں وی خوش ساں کہ کسے ویلے وی پِنڈی جا کے زبیدہ آغا دی گیلری وچ امرتا شیر ِگل دا بنایا پورٹریٹ ویکھ سکدا ساں۔ پر اودوں ای پتہ چلیا جے زبیدہ آغا دی گیلری پیک ہو گئی اے تے خبراں مُوجب ساریاں پینٹنگز PNCA دی نیشنل آرٹ گیلری وچ لگ جان سن۔ پتہ نہیں ایہہ معاملہ کیوں لمک گیا تے تصویراں کِتے 1978 وچ جا کے نیشنل گیلری دا حصہ بنیاں۔

میں 1975ء وچ اوتھوں جا چکیا ساں۔ اصل وچ فیض صاحب نوں اوتھوں دھکا دین دِیاں سازشاں شروع ہو گیا سن۔ اِک دِن اوہ نیشنل کونسل دی دُکان نوں ٹھوکر مار کے لہور آ گئے۔ کُجھ چِر مگروں میری واری وی آ گئی۔ لوک ورثے دے دھکے شاہاں مینوں وی دھکا دے دِتا۔ فیر سندھ تے کراچی دی لمی یاترا...... کدی کدی پنجاب آونا تاں اُستاد دامن ٹوں، احمد راہی ٹوں، ڈاکٹر نذیر ہوراں نوں مِل لینا...... نجم حسین سید ہوراں دے دربار حاضری دے لینی، جے سببیں مارچ دی اخیرلی اتوار آ جاوے تاں مادھولال حسین دے دربار تے دھمال پا لینی! انج پنجابوں دُور ہو کے وی پنجاب نال جُڑے رہن دے بھاگ لگے ہوئے سن۔ اودھر لے پنجابوں امرتا پریتم ہوری مُڑ مُڑ لِکھ رہے سن۔

''بھیڑیا! اک واری دِلی دا پھیرا مار لے بابا فرید تے نظام الدین اولیاء دا اوہلا لے

کے آجا''۔

بابا فرید تے نظام الدین اولیاء دی سک سانجھ دا پتہ سی پر خورے کیوں اِنج کرن نوں جی نہ منیا۔ اخیر اک سبب بن ہی گیا...... پورے پنجاہ دِناں دی، امرتسر، جالندھر، دِلی تے بمبئی دی لمی یاترا......

ایہہ ساری گل میں تفصیل نال اپنی کتاب 'جھوک رانجھن دی'' وِچ لِکھ چکیا واں...... ایتھے گل سانجھی کرنی اے امرتا شیر گل دی۔

میں جنے دِن دِلی رہیا......روز نیشنل گیلری آف ماڈرن آرٹس پہنچ جاندا......امرتا شیر گل دیاں پینٹنگز دے دو درجن پرنٹس تاں میں پہلے دِن ہی خرید لئے سن۔ پر روز اوتھے جان دا اِک بھیت سی۔ میں گھنٹیاں بدھی اوس کمرے وچوں نہ نِکلدا جتھے امرتا دِیاں سوتوں ودھ پینٹنگز پیاں سن۔ میں اوہناں نوں ویکھ ویکھ نہال ہوندا رہندا پر مینوں اِک مان وی ہوندا کہ ایتھے امرتا دِیاں دو پینٹنگز گھٹ نیں، جیہڑیاں ساڈے کول نیں۔ اسیں لہوریاں اسلام آباد وچ ساہ لیندے آں تاں آسے پاسے کِتے امرتا دی مہک کھلری ہوندی اے۔

اک دن دِلی وِچ ای مینوں اِک سجن مِلے۔ ناں اوہناں دا رہن دیو۔ میرا عشق دیکھو نیں تاں مینوں اِک دِن اپنے گھر سدلیا اوہناں کول امرتا شیر گل بارے پُرانیاں کترناں، کتاباں تے کِنا کُجھ ہورسی۔ اوہناں وِچ اِک خاص چیز 'مارگ' دا امرتا شیر گل وشیش انک وی سی۔ میرا جی کرے، سارا کُجھ ہُونجھ کے لے جاواں اوہ میرا چاہ ویکھدے تے مینوں ہور، ہور تڑفاوندے رہے۔ اخیر اوہناں چیزاں دے بدلے اوہناں میرا سارا بوجھا خالی کروالیا۔ میں واپس پاکستان آون والا ساں، ایس لئی مینوں بوجھے دے خالی ہون دی بُہتی پرواہ نہیں سی پر میں پاکستان ڈھیر دولتاں سمیٹ کے آرہیا ساں ایس لئی انتاں دا خوش ساں۔

دِلی وچ مینوں اِک ہور ملاقات وی یاد آوندی اے۔ نیشنل گیلری آف ماڈرن آرٹس وچ اِک دِن امرتا شیر گل دے بھتیویں وِوان سُندرم نال ملاقات ہوگئی۔ اوہناں نال اوہناں دی بیگم گیتا کپور وی سن۔ اوہ دووِیں جی بڑے خُش وی ہوئے تے حیران وی کہ اِک پاکستانی لِکھاری، امرتا شیر گل تے اوہدے کم نال ایناں موہ رکھدا اے۔ ایہو گل وِوان سُندرم ہوراں چار ورھے مگروں میری کتاب Amrita Sher Gil: A Personal View (امرتا شیر گل: اِک

نجی درشٹی کون) دے فلیپ وِچ وی لکھی سی۔ میں آپ اجے تائیں ایس گل دا کارن نہیں لبھ سکیا کہ ایہہ کتاب میں کیوں تے کیویں لکھی۔ نہ میں چتر کار، نہ چتر کلا دا پارکھ نہ چتر کلا دا پتر کار۔

اگست 1983ء وچ میں پاکستان پرتیا تاں سارا دیس اک سیک جیہے نال بھریا ہویا سی۔ ضیاء ڈکٹیٹرشپ نوں ہٹاون لئی سیاسی پارٹیاں۔ Movement for Revival of Democracy (MRD) دے ناں ہیٹھ سڑکاں اُتے نکل آئیاں سن۔ پورے پاکستان وچ سندھ دے لوکی ساریاں توں اگے سن۔ کراچی وچ عورتاں دیاں سنستھاواں، لکھاری، اداکار، پتر کار، سٹریٹ تھیٹر دے کامے، چتر کار تے دُوجے سوجھوان اک مُٹھ ہو کے ڈکٹیٹرشپ نوں ڈھان دا جتن کر رہے سن۔ اوہناں تپدے بلدے دِناں وِچ، میرے اندر اِک ہور اگ وی بل رہی سی۔ امرتا شیرِ گل بارے کتاب لکھنی اے۔ میں بمبئی وچ سمیتا پاٹل، دِپتی نول، گلزار، ساگر سرحدی تے تھیٹر، سینما نال جُڑے کِنے ہی لوکاں نوں مِلیا ساں۔ جی کردا سی، اوہناں ملاقاتاں باتاں دا حال وی لِکھاں۔ میں مزدوراں دے اک اُردو مہینہ وار پرچے دا ایڈیٹر ساں تے اپوزیشن دے اِک اخبار لئی کالم وی لِکھیا کرداساں۔ اِک دِن کسے کم پاروں انگریزی 'ڈیلی ڈان' دے دفتر گیا۔ اوتھے اِک بی بی سنیہ حسین نال ملاقات ہوئی تے جیویں میں کیلیا جیہا گیا۔ جی کرے، سبھ کجھ چھڈ کے بس روز اوسے نوں مِلیا کراں۔ اِک دوست نال گل کیتی، کہن لگا:

''توں اوہدے لئی ہندوستان دیاں یاداں، ملاقاتاں کیوں نہیں لکھدا، انج روز مل لیا کریں گا''۔

''پر مینوں انگریزی لکھنی نہیں آوندی''۔

''اوہ تے تینوں سکھنی پیسی''۔

''پر اینی چھیتی کیویں سِکھاں''۔

''دو چار انٹرویو کِسے کولوں ترجمہ کرالے، ہولی ہولی آپ وی لکھن لگ جاسیں''۔

کراچی وچ میری اک چنگی دوست سی 'تحریک نسواں' دی آگو، کلاسیکی ڈانسر، ودھیا پینٹر تے ٹی وی اداکارہ شیما کرمانی۔ میں اوہدے کول گیا تے اپنی لوڑ بیان کیتی پر اصلی گل نہ دسی۔ آکھن لگی۔ سمیتا پاٹل دا انٹرویو میں ترجمہ کر دیاں گی۔ پر کیہ توں سچی مچی سمیتا نوں مل کے آیا ایں، میں ٹیکسٹ دے نال ٹیپ وی اوہنوں دے آیا۔ اوہدے نال امرتا شیرِ گل دی گل وی سانجھی

کیتی۔ دو چار دِناں مگروں شیما نے فون کیتا کہ ترجمہ ہوگیا اے۔ میں اوہنوں آکھیا:

''ڈان دے ایوننگ اخبار 'سٹار' دی ایڈیٹر سنیہ نال تیری چنگی واقفی اے۔ اوہنوں سفارش دا اِک فون کر دے''۔ اوہنے میرے ساہمنے فون ملایا۔ سنیہ نے اگوں آکھیا کہ اوہ انٹرویو پڑھ کے چھاپن دا فیصلہ کرے گی۔

میں انٹرویو لے کے گیا۔ سنیہ کاغذاں وچ رُجھی ہوئی سی۔ مینوں ویکھ کے رُکھے جیہے سبھاء نال آکھن لگی:

''انٹرویو دے جاؤ، میں پڑھ کے دساں گی''۔ سُن کے میرا دل بُجھ جیہا گیا۔ تن چار دِن لنگھے ہون گے کہ مینوں دو تن دوستاں دے فون آئے۔ سمیتا دا انٹرویو چھپ گیا سی۔ میں بھج کے اخبار لیا۔ وِیکلی ایڈیشن دے پہلے صفحے اُتے چھپیا ہویا سی، رنگین تصویراں سنے۔ میں اخبار دے دفتر بھجیا۔ سنیہ کم کر رہی سی۔ مینوں ویکھدیاں ہی کھڑے متھے بیٹھن لئی آکھیا۔

''تہانوں ایڈے وڈھیا انٹرویو لئی سفارش دی کیہ لوڑ سی...... جیہڑیاں لِکھتاں بارے مینوں فون آندا اے اوہ میں ڈسٹ بِن وچ سُٹ دیندی آں......!''

میں بِٹ بِٹ اوہدے ول ویکھ رہیا ساں۔ کُجھ پل رُک کے آکھن لگی:

''اوس دن میری لیڈ سٹوری کھنج گئی، میں مجبوراً تہاڈا انٹرویو پڑھن لگ پئی۔ من دے کیہڑے ویگ چوں سمیتا نال گلاں کیتیاں''۔

ہُن میں حوصلہ کر کے آکھیا ''ایہہ تاں بس ایویں ای سی...... اصل وچ تے میں امرتا شیر گِل بارے لکھنا اے''۔

میں اُٹھیا تاں اندازہ نہیں سی جے سنیہ نال ورھیاں بدھی کم کرن دا موقع نصیب ہون والا اے۔ تے اک لمی تے ڈونگھی دوستی مانن دا بھاگ وی۔ میں سنیہ لئی بہت لِکھیا پر جدوں امرتا شیر گِل بارے میرا پہلا لیکھ چھپیا، اخبار نوں بہت فون آئے۔ سنیہ اُچیچا میرا شکریہ ادا کیتا۔ سنیہ ہُن جتھے وی ہے، رب اوہنوں خوش تے سُکھی رکھے کیوں جے اوہدی صلاح بناں میں امرتا بارے کدی نہ لِکھ سکدا۔ اخبار نوں جیہڑے فون آئے، اوہناں وچ اِک فون اِک بزرگ تے ریڈیو (آل انڈیا تے مگروں پاکستان) دے اک ریٹائرڈ افسر سید رشید احمد، ہوراں دا سی۔ سید رشید احمد دا ذکر بی۔ سی سانیال نے اپنی ہڈ بیتی وچ چوکھے لفظاں وچ کیتا اے۔ اوہناں رشید

صاحب دابُت (Statue) وی گھڑیا سی۔ رشید صاحب میرے لئی اپنا سُنیہا تے فون نمبر چھڈ یا سی۔ میں فون کیتا۔ آکھن لگے۔

"بزرگو، امرتا بارے لکھیا جے، ذرا اپنا دیدار تاں کرادیو"۔ (اودوں میں 38 ورھیاں داساں)۔

میں ہس کے آکھیا۔

"چنگا جوانا، کل شامیں تیرے کول آکے چاہ پیساں"۔

اصل وچ رشید صاحب مینوں اپنے ویلیاں دا، امرتا شیر گل دا کوئی پرانا عاشق سمجھ رہے سن تے ایہہ جانن لئی اُتاولے ہو رہے سن کہ امرتا نال میری کنی کو گوڑھ سی...... میں اوہناں دے گھر اپڑ کے اپنے آون دی اطلاع کروائی۔ اوہ آپ چھیتی چھیتی باہر آ گئے۔ مینوں ویکھ کے اُتاوَل نال پچھیا...... "احمد سلیم ہوری نہیں آئے"...... میں چپ......

"لگدا اے اپنے اسسٹنٹ نوں گھل دِتا نیں"......

میں اوہناں ول گوہ نال ویکھیا، اگے ودھ کے جپھی پائی تے ہولی جیہی آکھیا: "میں احمد سلیم ای ہاں"۔

اوہناں کنبدیاں اُنگلاں نال میرے موڈھے تھپتھپائے تے اپنیاں باہواں وچ لے کے اندر ول ودھے۔ سوہنے مُونہہ متھے والا اِک بڈھا جوان، پتلے جُثے پر ہتھاں دی تگڑی پکڑ والا رشید احمد مینوں سِدھا اپنے ڈرائینگ روم وچ لے گیا۔ اندر پہنچ کے جاپیا، میں اج دا خاص پروہنا ساں۔

اوس دِن دی ملاقات تے اوہناں نال ہوئیاں ہور ملاقاتاں توں پتہ چلیا کہ اوہ امرتا شیر گل دے بہت ڈُونگھے دوست رہے سن، خاص کر امرتا دے اخیر لے دِناں وچ۔ اوہناں کول یاداں دے نال نال امرتا دے خطاں دا خزانہ وی سی۔ دُوجی یاں تیجی ملاقات وچ اوہناں اوہ خط میرے ساہمنے کھول کے رکھ دِتے۔ اوہ شام میں امرتا دے خطاں نال بتائی۔ رشید صاحب مینوں آگیا دے دِتی سی کہ جے میں چاہواں تے اوہناں خطاں وچوں کُجھ سطراں نقل کر سکدا واں، پر پورے پورے خط نہیں۔ ہُن میں امرتا شیر گل بارے کتاب لکھن دا من بنا چکیا ساں۔ مینوں خاص دلچسپی ایس گل نال سی کہ امرتا دی موت دا اصل کارن کیہ سی۔ موت توں کُجھ چر پہلاں اوہدی ذہنی حالت دا پتہ لانا ہووے تاں رشید صاحب دے ناں امرتا دے ایہہ خط ای نیں جیہڑے اوہناں دناں دی کہانی اُتوں پردہ چکدے نیں۔ میں کنا ای چر اوہناں خطاں وچوں

پُرانے دِناں دی مہک بھالدا رہیا۔

ہُن میں روز رشید صاحب کول جاندا۔ امرتا شیر گل بارے کوئی گل چھیڑ دیندا۔ اوہ دھیان نال میرا سوال سُندے، کجھ پل سوچدے فیر ہولی ہولی، دھیرج نال بولنا شروع کر دے۔ مینوں اوہناں دی گل سنن اُتے آپ وی چوکھا دھیان دینا پیندا کیوں جے اوہ جیویں اپنے آپ نال گلاں کردے جاپدے۔ میرے وجود نوں بُھل کے شاید امرتا شیر گل دا کجھ سانجھا کر دے جاپدے، بولدیاں بولدیاں اوہ اُٹھدے، خطاں دا تھیلا چک لیاندے، کسے خط وچوں کجھ سطراں پڑھ کے سُناوندے تے فیر مہان اکلاپے وچ ڈُب جاندے۔

ساڈی بُہتی گل بات 1937ء تے 1941ء دے لہور بارے ہوندی۔ جدوں امرتا لہور وچ آکے رہی سی۔ 21 نومبر 1937 امرتا شیر گل لئی اک بہت وڈا دن سی جدوں فلیٹیز ہوٹل دے بال روم وچ اوہدیاں پینٹنگز دی نمائش ہوئی۔ اوس دن لہور دا کیہڑا آرٹسٹ، لکھاری، شاعر، سوجھوان سی، جیہڑا اوتھے نہ اپڑیا ہووے۔ امرتا ہفتہ کو پہلاں لہور اپڑی سی تے اوہدی ہوند نے لہور نوں جیویں اک ہور جیہا چانن بخش دتا سی۔ (دس ورھیاں مگروں ایہہ چانن لہودے ہنیریاں وچ ڈُب جانا سی) نمائش مُک گئی پر اوہدے اوتھے ہون دا رولا نہ مُکیا۔ اج اوہ موشن پکچرز دے اکٹھ وچ انڈین فلماں بارے لیکچر دے رہی اے۔ کل اوہ پنجاب سٹوڈنٹس یونین دے جلسے وچ نوجواناں نوں بغاوت دی پریرنا دے رہی اے۔ فیر اِک دن اوہ امرتسر اپڑ جاندی اے تے دُوجے دن ہڑپے، جتھے اوہ پنجاب دی مُڈھ قدیم سبھیتا دے نشان ویکھدی اے۔ فیر اک دن اوہ پیسے کماون لئی نواب مُظفر علی قزلباش دا پورٹریٹ بنا رہی اے (ایس پورٹریٹ دا اجے تائیں کھوج نہیں لگ سکیا)۔ تے دُوجے دیہاڑے اوہ شکنتلا کپور نوں ساہمنے بٹھا کے اوہنوں حُسن ونڈ رہی اے۔ کیہ مطلب؟ جی سچی مچی، عام جیہی شکل صورت تے کوجھے ہتھاں والی کُڑی امرتا نوں آکھدی اے میرے ہتھ سوہنے کر کے بنا دے، اُنگلاں پتلیاں پتلیاں ہون۔ پیسیاں دی مجبوری اے۔ امرتا سوہنا مکھڑا تے سوہنیاں پتلیاں پتلیاں اُنگلاں بنا دیندی اے پر اوہدے اُتے اپنے دستخط نہیں کر دی۔ ایہہ اِک آرٹسٹ دی اپنی اَنکھ اے جے اوہ اپنیاں نقلی تصویراں تے دستخط نہ کرے۔

اِک تھاویں پکاسو دی اِک گل پڑھی سی۔ 'اِک دن نیویارک توں اک امریکی آرٹ ڈیلر اوہدے کول آیا تاں آکھوس ''میں تیری اک پینٹنگ دو لکھ ڈالرز وچ خریدی اے، ویکھ کیہ

ایہہ اصلی اے؟'' بے دھیانی جیہی نال پکاسو نے پینٹنگ اُتے نظر ماری تے آکھیا ''ایہہ نقلی اے۔'' کجھ دِناں مگروں اوہ ڈیلر فیر آیا تے آکھن لگا ''تیری ایہہ تصویر میں چار لکھ ڈالرز وچ خریدی اے کیہ ایہہ اصلی اے؟''۔ پکاسو آکھیا ''نہیں، ایہہ اصلی تصویر نہیں ہے''۔ تیجی واری اوہو ڈیلر اک ہور پینٹنگ دے نال آیا تے اوہو سوال پچھیا ''ایہہ وی نقلی اے''۔ پکاسو جواب دتا...... ''پر ایہہ تاں میں تیرے کولوں مُل لتی سی...... کیہ توُں نقلی تصویراں بناوندا ایں؟''...... پکاسو جھٹ آکھیا ''ہاں میں بہتیاں تصویراں نقلی ہی بناوندا ہاں''۔

پر امرتا شیر گِل نے دو چار پورٹریٹ ہی نقلی بنائے ہوسن۔ شکنتلا کپور دے پورٹریٹ سُنے۔ ایس پورٹریٹ دی قسمت دے بڑے اُتار چڑھاو رہے نیں۔ 1947ء دے گھلوگھارے مگروں ایہہ اِک کباڑیئے کول اپڑ گئی۔ جتھے اوہ پتہ نہیں کِنا چر کباڑ خانے دا حصہ بنی رہی۔ 1950ء دے دہاکے وچ لکھاری اشفاق احمد دی نظرے چڑھ گئی۔ اوہناں تن رُپیاں وچ ایہنوں خرید لیا۔ اشفاق احمد کولوں آرٹسٹ زبیدہ آغا لے کے پنڈی اپنی آرٹ گیلری وچ لائی، جیہڑی اوہ اوتھے کئی ورھے لگی رہی۔ آرٹ گیلری دا مکو ٹھپیا گیا تاں ایہہ پینٹنگ نیشنل کونسل آف آرٹس کول آ گئی۔ کونسل نے ایہنوں اپنی نیشنل آرٹ گیلری دا حصہ بنا لیا جتھے ایہہ کئی ورھے لگی رہی......

1981ء وچ امرتا دے بائیوگرافر اقبال سنگھ پاکستان آئے۔ اوہ امرتا شیر گِل دی جیونی لِکھ رہے سن۔ سید رشید احمد نوں وی مِلے۔ اوہناں وچ ڈاڈھیاں گوُڑھیاں گلاں ہوئیاں پر اِک گل جیہڑی رشید احمد ہوراں نوں چنگی نہیں سی لگی اوہ سی اقبال سنگھ دی اِیرکھا۔ رشید احمد کول امرتا دے پُرانے خط پڑھ کے تے اوہناں خطاں وچ امرتا دی رشید نال نیڑتا ویکھ کے اوہ خُوش نہیں سی ہوئے۔ اقبال سنگھ امرتا بارے جیہڑی کتاب لِکھی اوہدے وچ اوہناں تفصیل نال دسیا کہ امرتا اچانک ہیضے دا شکار ہو کے مر گئی سی جد کہ ایہہ خط کُجھ ہور کہانی سناوندے سن۔ خطاں وچ اوہ مُڑ مُڑ کے کسے انجانے ڈر بھے دی گل کر دی اے، کجھ بھیت دسن نوں اُتاولی جاپدی اے۔ پر کجھ دسن دا موقع کدی نہیں آوندا...... ایہہ خط رشید احمد، اقبال سنگھ اگے رکھ دِتے جیویں میرے اگے رکھ دتے سن پر اقبال سنگھ نے اِک دو سطراں ہی نقل کیتیاں۔ ایہہ گل سُناندے سُناندے رشید احمد اک اُداسی جیہی نال بھر گئے سن...... اوس شامیں...... میں گھر گیا تاں میں اِک نظم لِکھی...... امرتا شیر گِل بارے تے اگلے دن جا کے اوہناں نوں سُنائی:

ہتھ جو پیار کردے نیں
سکھنے ہتھ
محبوب دے مُکھ نوں چھوہندے ہتھ
تے زخمی ہوندے ہتھ
سیاں نال گلاں کردے ہتھ
تے محنت دے بھار نال چِتھے ہوئے ہتھ
اوہدے ہتھاں دے سنگی ہتھ
کرامتی ہتھ
کہانی ہتھ
کہانی، جیہڑی پُرانے خطاں وچ کِتے مر گئی
تے مرے ہوئے ہتھ
تے اگست مگروں سیال دے ٹھرے ہوئے ہتھ
تے جیوندے ہتھ
تے اِک وار فیر مرے ہوئے ہتھ
تے اخیری بھیت دسن نوں سہکدے ہتھ
تے کُجھ دسے بِنا، اُداسے، مُڑ جاندے ہتھ
تے ہتھ، جیہڑے اخیری بھیت نہ سُن سکے
میں اوہناں ہتھاں اگے جُھکیا
اوہناں چوں کتاب ڈِگ پئی
فیر سکھنے ہتھ
ہتھ جو پیار کردے نیں

میری نظم سُن کے رشید احمد چوکھا سماں کجھ نہ بولے تے اخیر ہولی جیہی آکھیا:
''جے تُوں امرتا نوں مِلیا ہوندا''

میں محسوس کر سکدا ساں، اوہناں خطاں وچ موت دے ڈر نُوں، وچھوڑے تے اکلاپے نُوں، اکلاپے دے ہنیرے نوں تے ہنیرے دی اوس سوجھ نُوں، اوس شامیں اِک ہور کوتا لکھی:

میرے ہتھاں اُتے ہنیر اڈ گیا اے
تتے رنگاں دا
موت دے نیل وچ ولھیٹے مُونہہ ورگا
تے اگست دی سِک جیہا
سِک، جیہڑی سیال دی کالی، برفائی کندھ وچ چُنی گئی
تے ساہ لیندی اے تتے رنگاں وچ اجے تائیں
ہنیر اڈِ گدا ای نہیں
میرے ہتھاں اُتے
اوہدے ہونٹھاں توں
اک نیلے درد وانگ......

''ایہہ تاں عشق اے''......نظم سن کے رشید احمد، ہوراں آکھیا......

اقبال سنگھ اپنے پاکستان دے پھیرے وچ اشفاق احمد نوں وی مِلے تے اوہناں کولوں شکنتلا کپور دے پورٹریٹ دی کہانی سُنی......اقبال سنگھ ایہہ کہانی پوری تفصیل نال امرتا شیر گِل بارے اپنی کتاب وچ لکھی اے۔ اوہ 1981ء وچ پاکستان آئے سن۔

کُجھ سماں پا کے جدوں میں اشفاق احمد نوں ملیا تاں اوہناں دسیا کہ اقبال سنگھ امرتا شیر گِل دی اوہ پینٹنگ لجانا چاہوندے سن، جیہڑی اوہناں نوں کباڑیئے کولوں لبھی سی۔

ایہہ پینٹنگ کیویں شکنتلا کپور دے گھروں کباڑیئے تیک اپڑی، ایس کہانی اُتے اجے تائیں پردہ پیا ہویا اے، جدوں 1987ء وچ امرتا بارے میری کتاب چھپی تاں میں اقبال سنگھ دے حوالے نال اشفاق احمد دا بیان اپنی کتاب وچ شامل کیتا سی۔ ایہہ 1987ء دی ہی گل اے کہ شکنتلا کپور جی اپنے پورٹریٹ نوں بھالدے پاکستان آئے۔ اوہناں دی آمد دی کہانی میں دو

لوکاں کولوں سُنی اے۔ اوہناں وچوں اک نیشنل کونسل آف دی آرٹس دے اوس ویلے دے ڈی۔جی سن۔ شکنتلا جی دے نال دو تن عورتاں سن۔ اک پاکستانی عورت وی سی...... شکنتلا جی آکھیا......

''ایہہ جیہڑی پورٹریٹ تہاڈے کمرے وچ لگی ہوئی اے...... ایہہ میری اے''۔

ڈی۔جی ہوراں حیران ہو کے اوہناں ول ویکھیا، اک عام جیہی شکل صورت، مدھرا جیہا قد، بھارا پنڈا اتے موٹے موٹے ہتھ۔ اوہ اجے کجھ کہہ وی نہیں سن پائے جدوں شکنتلا جی نے چیک بُک کڈھی، ڈی۔جی صاحب ول اگے کیتی تے آکھیا......

''ایہہ بلینک چیک اے، ایس پورٹریٹ بدلے جنی رقم چاہو، بھر لئو''۔

ڈی۔جی صاحب، اوس مان متی بی بی نوں دھیرج نال آکھیا......

''اپنا چیک اپنے کول رکھو...... ایہہ پورٹریٹ ساڈا مان اے...... امرتا ساڈی وی اونی ہی ہے۔ جنی تہاڈی''۔

نراش شکنتلا جی اوتھوں چُپ کر کے ٹُر گئے...... سُنیا اے اقبال سنگھ تے شکنتلا جی دیاں ایہناں کوششاں مگروں ایس پورٹریٹ لئی سرکاری پدھر اُتے وی گل بات ہوئی پر پاکستان اپنی دولت، ہندوستان دے حوالے کرن لئی تیار نہ ہویا تے ایہہ پینٹنگ پاکستانی آرٹ دا انمُلا خزانہ بنی رہی۔

1992ء وچ میں اپنی کتاب دے دُوجے ایڈیشن اُتے کم رہیا ساں جدوں میں اِک اخبار وچ پڑھیا کہ امرتا شیرگل دا بنایا اوہ پورٹریٹ نیشنل آرٹ گیلری چوں غائب (یاں چوری) ہو گیا اے۔ چنگا رولا پے گیا...... پاکستان وچ اپنی طرحاں دی ایہہ پہلی چوری سی۔ اخباراں وچ کھپ پے گئی...... افواہ اُڈی جے اوہ پورٹریٹ بارڈر کراس کر گیا اے۔ اوس ویلے دے ڈی جی اُتے دبا پین لگے۔ اوہدی قیمت لکھاں وچ دسی جان لگی...... مینوں دو گلاں دی حیرانی سی۔ اِک تے ایہہ جے امرتا دے دستخطاں بناں وی اوہدا مُل لکھاں وچ پے رہیا سی۔ تے دُوجی گل ایہہ کہ جے ایہہ پورٹریٹ ہندوستان اپڑ وی گیا تے کیہ شکنتلا جی یاں اوتھوں دی کوئی گیلری، ایہنوں کیسے کندھ دی سجاوٹ بنا سکن گے؟...... اک پترکار سجن نے بڑے مزے دی گل کیتی:

''ایہہ تے اِنج ای اے جیویں گھر دے اِک کمرے وِچوں تُسیں ایہنوں چُرا کے کسے

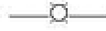
دُوجے کمرے وچ لادیو‘‘۔

’’پر کمریاں دے وِچکار تے کندھ اُسر گئی اے نا!‘‘ میں یاد کرایا۔

’’آہو کندھ اُسر گئی اے، میں ایہنوں ڈھاہن دی گل تے نہیں کیتی، میں تے اِک کمرے چوں......‘‘

’’کندھ تے کندھ ہوندی اے‘‘............

میں ایس توں ودھ ہور کجھ نہ آکھ سکیا......

اُستاد شاعر برکت رام یُمن

(26 جنوری 1905 ۔ 22 دسمبر 1967)

مینوں شرِی برکت رام یُمن جی بارے کُجھ لِکھن لئی کیہا گیا تاں میں کئی دِن سوچیں پیا رہیا کہ کیہ لِکھاں! کِتھوں شروع کراں! پر اج قلم کاغذ لے کے بیٹھا ہاں تاں اکھیاں اگے اُوہناں نال بِتایا سارا ویلا کیویں سجرا ہو گیا ہے! ذہن وِچ ولولے اُٹھ رہے ہَن! میرے رگ رگ ائیں تاں بَھویں یاداں دے میلے ہی جُڑ گئے نیں - بہت ساریاں یاداں جِنہاں نوں چیتے کر کے اپنے آپ اُتے مان محسوس ہوندا ہے کہ میں شرِی برکت رام یُمن جی دے پریوار چوں ہاں! بہت ساریاں یاداں ایہو جیہاں وی نیں، جِنہاں دا چیتا آوندے ہی جی گچ گچ بھر آوندا ہے! اَج پچھے جھاتی ماری تاں ویکھیا کہ حالے وی بہت کُجھ رہ گیا ہے یُمن جی بارے ان ڈِٹھا! ان کہیا! ایہہ سارِیاں خوبصورت یاداں ایس قلم نال پرو کے تُہاڈے ساہمنے پیش کرن دی کوشش کر رہیا ہاں۔

پنجابی دے ممتاز غزل گو شری برکت رام یُمن جی دا جنم 26 جنوری 1905 عیسوی نوں سیالکوٹ دی تحصیل پسرور دے قصبے قلعہ سوبھا سنگھ دے نال دے پِنڈ بھٹہ وچ ہویا۔ اوہ اجے پنج سال دے ہی سن کہ پِتا دا سایہ اوہناں دے سِر توں اُٹھ گیا۔ اوہناں دی ماتا جی نے، جس نوں سبھ 'بے بے جی' کہہ کے پُکاردے سن، کرڑی محنت کر کے یمن جی اَتے اُوہناں دِیاں تِن بھیناں نوں پالیا۔ اوہناں دی وڈی بھین اِسرا دیوی، چھوٹیاں بھیناں اَنتی دیوی اَتے کیسری دیوی سن۔ پِنڈ دے قصبے قلعہ سوبھا سنگھ وِچکار ڈیک ندی نوں پار کر کے یُمن جی قصبے دے سرکاری سکول پڑھن جاندے سن۔ جدوں اوہ پنجویں چھیویں وچ پڑھدے سن تاں اوہناں دے من وِچ پنجابی قصے پڑھن دا شوق اُٹھیا۔ قِصیاں دِیاں سطراں جد اوہ گا گا کے پِنڈ والیاں نوں سُناندے تاں پِنڈ

والے ایس ہونہار بچے توں وارے وارے جاندے جو پڑھائی وِچ وی بہت ہُشیار سی۔ پِنڈ دے لوک ایہناں کولوں چِٹھیاں پڑھواؤن اَتے لِکھوان آؤندے سن۔ ہیر (وارث شاہ)، سوہنی (فضل شاہ)، سسّی (ہاشم)، پُورن بھگت (پنڈت کالی داس گوجرانوالیئے) آد قِصیاں نوں پڑھدے گاندے یمن جی اجے ستویں وِچ ہی سن کہ اوہناں نے پِنگت، چھند وِچ 'رُوپ بسنت' دا قِصہ لِکھ دِتا۔ اوہناں دے کاوِ شوق نوں ودھاؤن وِچ اوہناں دی جماعت دے اِنچارج اُستاد غُلام احمد 'پابند' دا تھاپڑا سی۔ چوداں پندرھاں سال دی چھوٹی عُمرے یمن جی اُردو وِچ شعر کہن لگ پئے۔ گھر دی مالی تنگی کارن پڑھائی دے نال نال نوکری وی کرنی پئی۔ پڑھائی دے دوران ڈاکٹر دے کمپوڈر اَتے کسے وکیل دے مُنشی وی رہے۔ ایس دے نال نال اوس وقت دے رواجاں مطابق چھوٹے چھوٹے قِصے کاوِ رُوپ وِچ لِکھ کے ویچدے رہے۔ روزی روٹی واسطے ایہو جیہے رُجھیویاں نے اَتے نال ہی پڑھائی دی لگن نے یمن جی نوں چھوٹی عمر وچ ہی سوجھ بُوجھ بھریا بنا دِتا۔ پڑھائی دے دوران ہی اوہناں نے اپنا تخلص 'یمن' رکھ لیا۔ 'یمن' عربی زبان دا شبد ہے۔ یمن دا مطلب وی 'برکت' ہی ہوندا ہے۔ ایس نام نال دِنوں دن آس پاس دے علاقیاں وچ بہت مشہور ہو گئے۔

ایسے سمیں دوران اوہ دیش وچ چل رہی آزادی دی لہر نال بہت پربھاوت ہوئے۔ سکولی دناں وچ ہی دیش بھگتی دِیاں کوِتاواں لِکھنیاں شروع کر دِتیاں جو اوہ ساتھی ودیارتھیاں نوں سُناؤندے۔ انگریزاں دے خلاف لِکھی اِک کوِتا سکول دے سارے بچے گاؤن لگ پئے۔ ایہہ گل سکول دے ماسٹر کول پہنچ گئی۔ کھوج کرن اُتے جد پتہ چلیا کہ ایہہ کوِتا یمن جی دی لِکھی ہوئی ہے، تاں ماسٹر نے ایہناں نوں طلب کر لیا۔ بہت دھمکایا کہ ایہہ سرکاری سکول ہے اَتے انگریزاں وِرودھ کوِتاواں لِکھنا جُرم ہے۔ اوس نے ایہناں کولوں لِکھی ہوئی کوِتا منگی۔ ایہناں نے کوِتا دین توں اِنکار کر دِتا۔ غُصے وچ بے قابو ہویا ماسٹر ایہناں دے ہتھ کُرسی دے پاویاں تھلے رکھ کے کُرسی اُتے بیٹھ گیا۔ پر ایس دیش بھگت بچے نے ماسٹر نوں کوِتا نہیں دِتی۔

قلعہ سوبھا سنگھ دے سرکاری سکول دی پڑھائی پُوری کر کے، یمن جی نے پسرور توں ماسٹری دا کورس کیتا اَتے سکول ماسٹر ہو گئے۔ ماسٹر ہو کے آپ اوس سمے دے اُستاد کوِیاں دی سنگت وچ بیٹھن لگ پئے اَتے پھیر دُور دُور کوِتاواں پڑھن لئی جانا شروع ہو گئے۔ 1925

عیسوی وچ آپ دی شادی سورن دیوی نال ہوگئی۔ وقت دے نال نال پریوار وچ دو پُتراں اَتے دو دھیاں دا وادھا ہویا۔ وڈا پُتر اوم پرکاش (دِلی)، وڈی دھی پرکاش دیوی (بٹالا)، نکی دھی کیلاش دیوی (دِلی) اَتے نِکا پُتر پریم پرکاش (بٹالا) نیں۔ ماسٹری دے کم وچ یُمن جی بہت کامیاب رہے۔ آپ جی دا کِوتاواں لکھن داشوق وی ودھدا ہی چلا گیا۔

کامیاب ماسٹری اَتے کامیاب شاعری یُمن جی نوں 1934 عیسوی وچ لاہور لے گئی اَتے آپ سناتن دھرم ہائی سکول، لاہور وچ ماسٹر لگ گئے۔ لاہور آ کے اوس وقت دے اُستاد کویاں نال میل جول ہون لگ پیا۔ اپنیاں رچناواں پنڈت رام شرن ایڈووکیٹ نوں وکھالنیاں شروع کر دِتیاں اَتے اوہناں نوں ہی کاوَ گورو دھار لیا۔ ایس دے نال ہی لاہور دے مشہور کویاں اُستاد ملکھی رام لاہوری، اُستاد عشق لہر، اُستاد دِیال سیالکوٹی، اُستاد محمد رمضان ہمدم دی سنگت توں وی بہت فیض حاصل کیتا۔

آپ لاہور پنجابی کوی سبھا دے اٹھ سال لگا تار پردھان رہے۔ ایہہ سبھا ہر مہینے اِک کوی دربار کروا اندی سی جس وچ لاہور اَتے آسے پاسے دے کوی حِصہ لیندے سن۔ ایہہ کوی دربار وچھووالی، نگین دی حویلی، شاہ عالمی دروازہ، نسبت روڈ، گوالمنڈی آدتھاواں اُتے کیتے جاندے سن اَتے دیر رات تک چلدے سن۔ ایہناں کوی درباراں دے راہیں لوکاں وچ پنجابی زبان لئی پیار اَتے شوق پیدا کیتا جاندا سی۔ اُستاد کوی اپنے شاگرداں نال شرکت کردے سن۔ 1940 دے دہاکے وچ اُستاد ملکھی، اُستاد ہمدم، اُستاد وحشی، سُندر داس زر، فیروز دین شرف، اُستاد دامن ہوراں دا بول بالا سی۔ یُمن جی نے ایہناں نال مِل کے پنجابی بھاشا دا بھنڈار بھرن وچ جیہڑا حِصہ پایا ہے اوہ بھلایا نہیں جا سکدا۔ کہندے نیں ایہناں کوی درباراں نوں سُنن واسطے ٹکٹ خریدنی پیندی سی جدکہ اج کل سُنن والے اِکٹھے کرنے پیندے نیں۔

آپ دی مشہوری اینی ودھ گئی کہ جتھے جتھے پنجابی وسدے سن، اوتھوں کوی درباراں لئی آپ نوں سدے آون لگ پئے۔ چھوٹی عمر وچ ہی آپ نوں سبھ 'اُستاد یُمن' کہن لگ پئے۔ آپ ہر کاوَ روپ، چھند بحر، شعراں دیاں خوبیاں اَتے نُقطیاں دِیاں باریکیاں پچھاندے سن۔ نوجوان شاعر آپ توں صلاح لین لگ پئے۔

کوی درباراں دے رُجھیویں اَتے ایہناں لئی دیش دے کونے کونے جان کارن

1946 وچ ماسٹری چھڈ دِتی۔ ایہناں دِناں وِچ ہی کتاباں دی دُوکان کھولی، جو زیادہ وقت آپ دا وڈا پُتر ہی چلاندا سی۔ 1946 تک آوندے آوندے لاہور وچ فرقُو دنگے ہون لگ پئے۔ 1947 دے شروع تک آوندے لاہور وچ اگاں لگنیاں شروع ہو گئیاں اَتے لوکاں اُتے حملے ہون لگ پئے۔ 1947 دے رولیاں دے دِناں وِچ آپ لاہور دے گھر نوں تالا لگا کے پِنڈ آ گئے۔ اتھے آ کے کریانے دی دوکان شروع کیتی۔ پر حالات بدتوں بدتر ہون لگ پئے۔ 15 اگست 1947 نوں دیش آزاد ہویا پر دیش دے فرقُو دنگے پِنڈاں وِچ وی پہُنچ گئے۔ 28 اگست دی سویرے لاگے دے پِنڈاں وچ اگاں دے دُھویں اُٹھن لگے، اَتے یمن جی نوں پریوار سمیت پِنڈ چھڈ ناپیا۔ دیش ونڈ دے دُکھ بھرے واقع نے یُمن جی دا سبھ کُجھ لُٹ لیا۔ بس پریوار بچدا بچاوندا تن دِناں بعد ڈیرا بابا نانک پہُنچیا اَتے آپ اپنی بدھی ماں نوں، جو اوس وقت پچاسی ورھیاں دی سی اَتے جس دی اکھیاں وچ روشنی نہیں سی، موڈھیاں اُتے چُک کے ایس پار لے آئے۔ ایس وِچ آپ دے وڈے پُتر نے وی سارے رستے آپ دی مدد کیتی کُجھ دن اپنی وڈی بھین دے پِنڈ رُک کے آپ پکے طور اُتے بٹالا آن سے اَتے من وِچ دھار لیا کہ آخری ساہ اتھے ہی پُورا کرنا اے۔

دیش ونڈ دے سمے سبھ کُجھ کُھس گیا۔ ایدھر آ کے زندگی دی نویں شُروعات کیتی۔ مالی تنگیاں توں چھٹکارا پاوَن لئی کدی ہوٹل حلوائی دی دُوکان کیتی، کدے آٹے دا ڈِپو کھولیا، کدی کُجھ، کدی کُجھ۔ دو تن سالاں بعد پھیر ایہہ سبھ کُجھ چھڈ کے پنجابی ماں بولی دی سیوا وچ جُٹ گئے۔ دیش ونڈ دے واقع نے یُمن جی نوں بہت گہرا صدمہ دِتا۔ ایس دُکھ نوں اوہناں نے اپنی اِک نظم 'پناہ گیراں دی ہیر' وچ اِنج بیانیا اے۔

کریں یاد اپنی کدے پناہ گیرا، توں تے چمکدا سَیں آب و تاب اندر
دولت، حُسن، حکومتاں رہندیاں سن، سجدے کردیاں تیری جناب اندر
واہی، ونج، مُلازمت دستکاری، ہر اِک مدّ سی تیرے حِساب اندر
رانجھا تخت ہزارے دا چودھری سی، توں سَیں چودھری سارے پنجاب اندر
تیری دُھم ترنجناں وچ ہے سی، تیرے نال محفل ہر اِک سج دی سی
تیرے نال سی رونق اکھاڑیاں دی، تیری ونجھلی جگ وِچ وج دی سی
موجو نام اکھنڈ پنجاب دا سی، تے جِندے نال گیا اقبال تیرا

دغے باز بھراواں نے نال دھوکھے، دبّ لیا زمین تے مال تیرا
تیری سانجھ دی کسے نہ قدر کیتی، تے رہیوں سانجھ نبھاندیاں سانجھیا اوئے
سونا شُدّھ بے قدراں دے ہتھ آکے، گیا پتلے دے وانگر مانجھیا اوئے
چھیک ہون تھلے جِناں بھانڈیاں دے، خالی رہن اوہ کدے نہ بھرے جاندے
اوڑک اپنے آپ تے بھار پیندے، نخرے رِنت نہیں کسے توں جرے جاندے

سبھ کُجھ گنواکے وی اوہناں نے جیون دی اُچائی دا پتھ نہیں چھڈیا اَتے لکھیا۔

بھُلے عاجزی دے وِچ وی اُچائی دا نہ پکھ
نِگاہ نیویں رکھ، نِگاہ وچ اِرادے اُچے رکھ
اوہ کیہ بجلیاں توں کمبے، اوہ کیہ جھکھڑاں توں جھکے
جیہدے اُڈ گئے سُواہ ہو کے آہلنے دے ککھ

دنگے، فساد، اگّاں، قتل تے اُجاڑے ویکھ کے یُمن جی دا جیون اِک وِراگی وانگ ہو گیا۔ کلیم وچ مِلے بٹالا شہر دے نواس اُتے کئی لوک تد تک رہندے رہے، جدوں تک کِتے ہور آسرا نہیں مِلیا۔ ہر اِک دی مدد کرنا اوہناں دے سُبھاء وچ سی۔ دھن نال اوہناں نوں کوئی پیار نہیں سی۔

وقت نے پھیر کروٹ بدلی اَتے حالات ٹھیک ہونے شروع ہو گئے۔ آپ نوں دُوروں دُوروں سدّے آنے شروع ہو گئے۔ یُمن جی 'برکت رام یُمن' توں برکت رام یُمن 'بٹالوی' ہو گئے۔ پھیر اپنے ایس پاسے دے ہم عصر کوی ساتھیاں وِدھاتا سنگھ تیر، کرتار سنگھ بلگن، نند لال نورپوری، ہزارا سنگھ مشتاق، ہزارا سنگھ گورداس پوری، دیوان سنگھ مہرم، رام نارائن سنگھ دردی، گُردیو سنگھ مان آدنال کوی درباراں دا ٹھاٹھ بنھن لگ پئے۔

شِری برکت رام یُمن' پنجابی شعری دُنیا دا شِنگار سن۔ اوہناں نے اِک ہزار توں اُتے اُچ پائے دِیاں کوِتاواں لکھیاں۔ ہر کاوروپ اَتے کاوِرنگ وچ اوہناں ہتھ ازمایا۔ پبلِشراں دی بے ترسی اَتے اپنی خالی جیب دی مار دے کارن اوہ اپنا کلام نہیں چھپوا سکے۔ پنجابی ادھئین سکول گورو نانک یونیورسٹی دی پریرنا صدقہ یُمن جی دے دھیاں پُتراں نے اوہناں دِیاں ساریاں لِکھتاں یونیورسٹی دے حوالے کر دِتیاں سن۔ ڈاکٹر بکرم سنگھ گھُمن جی اَتے ڈاکٹر ہرجیت جی (اجوکا جالندھر دُوردرشن) نے کوی دے جیون اَتے شخصیت بارے یُمن جی دے پریوار توں

جانکاری حاصل کیتی۔ ایہناں دا گجھ کو چھڈ کے سارا کلام فارسی اکھر اں وچ سی جس نوں گورمکھی وِچ بدلن دا کم ڈاکٹر مان سنگھ امرت جی نے کیتا۔ اوہناں دے سارے کلام چوں کجھ چونویں پراگیاں نوں ایڈٹ ڈاکٹر ستندر سنگھ جی نے کیتا۔ ایہہ چونواں کلام کتابی رُوپ وچ 'برکت رام یمن ، جیون اَتے رچنا' دے ناں نال 1978 وِچ چھپیا۔ یمن جی دِیاں سارِیاں لکھتاں اجے وی گرُو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر دے پنجابی وِبھاگ کول نیں۔ اوہناں دا زیادہ تر کلام اجے وی اَن چھپیا پیا ہے۔ ایس وِچ اوہناں دا اِک اَن چھپیا ناول، اکھان کوش اَتے اِک ہڈ بیتی 'پاکستان وِچ پندرھاں دِن' وی سی۔ یونیورسٹی نوں چاہیدا ہے کہ اوہناں دا سارا کلام 'برکت رام یمن رچناولی' دے نام' اُتے چھاپے تانجو کہ پنجابی بولی دے بھنڈار وچ وادھا ہووے۔

پنجابی غزل دے کھیتر وچ جو جمال اَتے کمال یمن جی نوں حاصل ہویا، اوہ ہور غزل کاراں نوں گھٹ ہی نصیب ہویا اے۔ تغزل، نازُک بیانی، باریک بینی اَتے رُوپ وِدھان نال مالو مال اے یمن جی دا کلام۔ غزل دی آتما نوں سمجھن والے پنجابی غزل گو وِرلے ہی ہَن۔ یمن جی اوہناں وچوں اِک نیں۔ اوہ تول تُکانت اَتے پِنگل عروض دے کاریگر سن۔ اوہناں دی شاعری بولی دی سادگی اَتے زُبان دانی دی امیری دا نمونہ اے۔ اوہ اپنیاں کوِتاواں وچ مُحاورے بڑے ڈھکویں ورتدے سن۔

سٹیج اُتے جد اوہ اپنیاں نظماں، غزلاں، رُباعیاں سُناندے تاں سنن والیاں نوں کیل لیندے سن۔ لوک مستی وچ جھوم اُٹھدے اَتے محفلاں واہ واہ نال گونج اُٹھدیاں سن۔ یمن جی اِک بہت ودھیا غزل گو تے ہے ہی سن، اوہناں دا غزل کہن دا انداز وی بہت سُریلا اَتے اثر دار سی۔ اوہناں دی اپنی آواز وچ پیش کیتی ہوئی صِرف اِک ہی غزل دی ریکارڈِنگ میرے کول ہے جو اوہناں نے ایس دُنیا توں رخصت ہون توں کجھ دِن پہلاں ہی ریڈیو سٹیشن جموں اُتے پڑھی سی۔ ایہہ رِیکارڈِنگ apnaorg.com دی سائیٹ توں سُنی جاسکدی ہے۔

لوک شبداولی یمن جی دی کاوِ دا شِنگار اے۔ اوہناں نے نِت دے لوک ویہار وِچوں عام پرچلِت شبداں نوں بھرویں مطلب اَتے پربھاوت رُوپ وِچ ورتیا اے۔ ڈاکٹر سُریندر کاہلوں جی دے کہن طرحاں- بیان دی پختگی، چُن چُن کے، گھڑ گھڑ کے خیال پُورے ویگ وِچ وہاؤنے، اپنے مضمون نوں کھول کے بیان کردے ہوئے اوس دا پربھاؤ دونا چونا کردے جان،

ایس فن دے اُستاد سن یُمن جی۔

اُستاد دے طور اُتے یُمن جی اِک سکول سن جس توں اوہناں دے درجناں شاگرداں نے فیض پایا۔ اوہناں دی اُستادی توں رہنمائی تے قلم توں اگوائی لے کے اوہناں دے درشکاں، (ناظرین) سروتیاں، شاگرداں اَتے کئی پنجابی کویاں نے خوب توں خوب تر دِیاں منزلاں طے کیتیاں۔ شِو کمار بٹالوی وی اوہناں دے شاگرد سن۔ اصل وچ شِو کمار نوں شِو کمار بٹالوی بناؤن والے یُمن جی سن۔

کِسے نوں وی سیدھ دین جاں سِکھلان لئی اوہ منع نہیں سی کردے۔ ڈیرادون دے اِک نوجوان ہرچرن جیت سنگھ 'چن' نے جو مالی طور اُتے کمزور سن، شعری کھیتر وچ پیر رکھیا ہی سی۔ یُمن جی اپنی گھروالی نال اِک مشاعرے وچ شرکت لئی آئے ہوئے سی۔ اِک ہور نوجوان کوی سمپورن سنگھ 'بھکاری' یُمن جی دا شاگرد سی اَتے ڈیرادون ہی رہندا سی۔ اوس نے 'چن' جی نوں یُمن جی نال مِلوایا۔ 'چن' جی کِسے مہمان استاد شاعر نوں تلاش رہے سی۔ اوہ کئیاں توں نراش ہو چُکے سی۔ یُمن جی دی اُستادی روپ وچ مشہوری بارے اوہنوں پتہ سی۔ 'چن' مشاعرے دے اگلے دِن یُمن جی اَتے اوہناں دی پتنی نوں اپنے گھر لے گیا۔ چن نے گلاں باتاں دے دوران یُمن جی دے چرنی لگ کے کیہا، ''مینوں اپنے چرنی لگا لو۔ تُسیں اَج توں مینوں اپنی اُستادی بخشو۔ مُجھ غریب نوں ہور کون شاگرد بنائے گا؟'' یُمن بہت کومل دِل دے سن۔ چن دی پیار اَتے عزتاں بھری ضِد ویکھ کے رُک نہیں سکے۔ چن نوں دونہہ ہتھاں نال پھڑ کے اُٹھایا اَتے چھاتی نال لا لیا اَتے بولے، ''اَج توں توں میرا شاگرد ایں۔'' ڈاک راہیں اوس دی کلا سودھدے رہے اَتے شاعری دِیاں بُنیادی تکنیکاں سمجھاندے رہے۔ ہرچرن جیت سنگھ 'چن' نے اپنی کتاب 'رِشماں' وچ لِکھیا ہے، ''میری کاوَ کلا نوں سودھن لئی میرے سِتکار یوگ اُستاد سورگ واسی سری برکت رام جی 'یُمن' بٹالوی دا میرے سِر اُتے ہمیشہ ہتھ رہیا ہے۔'' اوہناں دے جیٹھے شاگرد سرداری لال 'تارہ' جی سن جیہناں نوں 'پنجاب دی بُلبُل' کیہا جاندا سی۔ جسونت رائے 'رائے' نوں 'پنجاب دی کوئل' کیہا جاندا سی۔ رام شرن 'پریمی' (لدھیانہ)، کرتار سنگھ 'نرگس' (ممبئی)، شو خ بٹالوی، ہرچرن جیت سنگھ 'چن'، پرشوتم لال وحشی، سمپورن سنگھ بھکاری، ست پال 'طالب'، خوش دِل سمرالوی، دیوان سنگھ 'عاجز'، رام کرشن 'بالم'، چمن لال سُکھی، گُرداس سنگھ 'نرمل'، رام کرشن 'ناز'، بھیم سَین سیوک، ہرنام

داس سیوک، امر ناتھ بارا، جیون پرکاش جیون، پریتم سنگھ دردی، مہاویر سنگھ 'دردی'، تے سادھو سنگھ انت آپ دے شاگرد سن۔

یُمن جی پہلاں اُردو وچ شاعری کردے سن، پر 1935 توں اوہناں نے ماں بولی پنجابی دا پلّہ ایس طرحاں پھڑیا کہ مردے دم تک نہیں چھڈیا۔ جدوں کوِتا لکھدے تاں اوہ دیش بھگتی دے گیت گاؤندے، سیاسی جھیڑاں کردے، مذہبی رنگ جماؤندے، اَتے سماج دے وکھرے والاں نوں سنواردے۔ جدوں اوہ غزل لکھدے تاں اوہ اِک اُستاد غزل گو دے رُوپ وِچ اگھاں ساہمنے آؤندے۔

یُمن جی دی شاعری وچ پنجابی پِنگل دا نبھاء بخوبی ہویا ہے۔ کوِتا دے گیت لکھن لگیاں جتھے اوہ پنجابی چھند اَتے بحراں ورتدے اَتے بَینت اَتے کبت نوں اپناؤندے، اوتھے اوہ غزل لئی بَینت اَتے کبت نوں تیاگ کے فارسی بحراں نوں ترجیح دیندے سن۔ ایہہ چیز اوہناں دے غزل پراگے دی آتما نوں سمجھن دی سوچ ہے۔ ایسے چیتنا کارن یُمن جی دیاں غزلاں ہوراں نالوں کِتے اگے نِکلدیاں محسوس ہُندیاں نیں۔

پنجابی پِنگل اَتے فارسی عروض وچ 'رُکن' اِک خاص چال وِچ بجھے ہوئے ہون کارن سکتے نوں برداشت نہیں کردا، پر پنجابی پِنگل دِیاں بحراں سکتے نوں لمکا کے جاں تیز روو چ پڑھ کے اُچارن انوسار ڈھال لئیاں جاندیاں ہن۔ یُمن جی دا کمال ایس چکرتوں بچے رہن دا ہے۔ اصل وچ وزن تول دی سوجھ اوہناں نوں قُدرت ولوں مِلی ہوئی سی اَتے اوہ پِنگل نوں وی اوسے شُدھ طور نال نبھاؤن دے کاریگر سن، جس نال اسیں اوہناں نوں فارسی بحراں نبھاؤندے ویکھدے ہاں۔

یُمن جی دی اِک مُشکل ایہہ سی کہ اوہناں غزل وی سٹیج اُتے پڑھنی ہوندی سی۔ ایس لئی جتھے اوہناں نوں عروض دی سختی نال پالنا کرنی پیندی سی، اوتھے اوہناں نوں سٹیج اُتے غزل سُناؤن لئی اپنے سروتیاں دے سہج سواد نوں وِی مُکھ رکھنا پیندا سی۔

یُمن جی دی غزل دی پُختگی دا راز وی ایہو ہے کہ اوہناں نے چھند پربندھ، بحر اَتے زبان دانی نال اپنی غزل نوں تراشیا۔

پروفیسر گُرچرن سنگھ اپنے لیکھ 'غزلاں دے جھومر' وچ لِکھدے نیں، ''برکت رام یُمن اِک اُستاد غزل کار ہے جو اپنی ایس کلا وِچ پنجابیاں دا مَن دخل حاصل کرسکیا ہے۔ (رِشماں، انک

اگست،1967)

سِری کنول اِندر کنول اپنے لیکھ 'پنجابی غزل، ارنبھ توں وِکاس' وچ لِکھدے نیں کہ ''برکت رام یُمن پنجابی دے اُستاد غزل گو سن۔ پر میرا اگت مضوعات دے نال نال اوہناں دِیاں غزلاں سداچارک اَتے اُپدیشک بھاواں نوں وی درساندیاں ہَن۔ برکت رام یُمن دِیاں غزلاں دی اِک نویکلی خاص گل ایہہ ہے کہ اوس نے چوکھیاں غزلاں گل بات دے رُوپ وِچ لِکھیاں ہن۔ایس کرکے اوس دِیاں غزلاں وچ سروتا سنبندھ بنیا رہندا ہے۔ایہناں وِچ بھاویں فارسی اُردو اکھراں نوں ورتیا گیا ہے، پھر وی ایہناں غزلاں وِچ پنجابیت دا رنگ جھلکدا ہے۔ایہہ اوس دی مولِکتا وی ہے اَتے خاصیت وی۔''

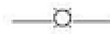
کھوج پترِکا، آدھونِک کاوَ انک (ستمبر 1983، انک 22، پیج 208 پبلیکیشن بیورو، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ)

یُمن جی دی شیلی وی بے مثال ہے۔ اوہ غزل دے اُسلوب، زبان، محاورہ بندی، شبد چون، لفظی تکرار، قافیے دی چُست بندش اَتے شبداں دے پھیر بدل وچوں ھنے اُجاگر کرن دے خاص اُستاد سن۔ شبد النکار اَتے شبد سُندرتا نال ارتھاں دا کھلار پیدا کرن وِچ بہت سپھل ہن۔ کلا پکھ توں اوہناں جنی پکیائی سانوں دُوجے پنجابی غزل گو شاعراں وچ گھٹ ہی دِسی ہے۔ نمونے پاروں اوہناں دے کُجھ شعر پیش ہن:۔

اوَکھا تے وِچھوڑا وی، مِلنا وی کھری مُشکل
جِدھر وی نظر کیتی، اودھر ہی دھری مُشکل
اوہ مِل کے کدوں بیٹھا، اوہ رل کے کدوں تُریا
جس کہہ تاں لئی سوکھی، پر سُن کے جری مُشکل
دُشمن وی نہ پھس جاوے، زُلفاں دے شکنجے وِچ
ایس پھاہی وچ جو پھسیا، ہووے گا بری مُشکل
دم گِنویں 'یُمن' رہ گئے، اوَکھی اے دوا پھُرنی
بس چارہ گرو جاوَ، ہُن چارہ گری مُشکل

—o—

سوچدا ہاں ویکھ کے ہِت ڈِگدے مستی وِچ پیار
کُجھ نہ کُجھ تاں پی کے ٹھیڈے کھان دے وِچ ہے سواد
پین وچ وی رِند نوں اونا نہ شاید مِل سکے
ساقیا! جِناں تیرے ترسان دے وچ ہے سواد
چُپ نہ کر مُلاں! ذرا ٹُریا چل اپنی لیک تے
آون لگا کُجھ تیرے سمجھان دے وِچ ہے سواد
توں سمجھنا ایں، تیرے کُھل جان لئی ہاں لوچدا؟
میتھوں پُچھ، کِنا تیرے شرمان دے وچ ہے سواد
دِل توں چاہُندے وی زبانوں ہاں کیوں نہیں آکھدے
آپ ہی جانو کہ کیہ کلپان دے وِچ ہے سواد
کیہ سواد آیا 'یُمن' عشقوں بچا لئی زندگی؟
یار دے ناں توں فِدا ہو جان دے وِچ ہے سواد

یاد تیری نے کِسے دے نال کیہ کیتی؟ نہ پُچھو
رات اوس دی گِن دیاں تارے کِنج بیتی؟ نہ پُچھو
چیز سی ویکھن دی ایہہ عیسیٰ جے اکھیں ویکھدوں
آخری ہچکی تیرے بیمار کِنج لیتی؟ نہ پُچھو
ویکھ لئی دُنیا تیری اوئے مالِکا دُنیا دِیا،
تیری دُنیا وِچ 'یُمن' دے نال کیہ بیتی؟ نہ پُچھو

فارسی اَتے اُردو غزل وِچ پُرانیاں حادثیاں نوں اِشارے اَتے کِنارئے نال نبھاون دی پرمپرا بُہتی پُرانی ہے۔ یُمن نے ایسے طرحاں دِیاں روایتاں نوں پنجابی وِچ آسانی سمت پر چِلت کرن دا جتن کیتا ہے۔ اوہناں نے پُرانے رنگ وچ بڑے پیارے شعر آکھے ہن۔ کئی لوک اوس دی ایس مجبوری نوں اُردو غزل دی نقل کہن دی جسارت کردے ہن؛ اسیں ایس گل نوں یُمن جی نال بے انصافی من دے ہاں۔ اوہناں دے وکھو وکھر نگاں دے ایہو جیہے کُجھ شعر پیش ہن:-

پتہ وی سُو کِسے تے وِچھن وِچ نُقصان کِنا اے

وساہ مُڑ وی کری جاندا اے، ایہہ دِل نادان کِنا اے

بھری محفل وچوں مینوں ایں اُٹھایا جا رہیا اے چُن کے

بھری محفل وچوں چُنیا جان وِچ وی مان کِنا اے؟

نِراشا، بے بسی، حسرت، پریشانی، پشیمانی

اُجڑ گئے دِل دے پرچن لئی، اجے سامان کِنا اے؟

بِچر چھلاں دے وِچ پھسیے نہ، اندازے نہیں لگدے

کِنارے بیٹھیاں نوں کیہ پتہ، طوفان کِنا اے؟

'یُمن' بھگوان بن سکدے کہ نہیں، ایہہ پھیر سوچاں گے

اجے تاں جاچنا ایں ایہہ آدمی انسان کِنا اے؟

غزل دے پارکھواں تغزل، نازک خیالی، تخیّل، سُجھاو،، پرتیک اَتے عِنایئت آدنوں غزل دی روح منیا ہے۔ شوخی ایہدا اِک ہور وڈا گُن ہے۔ اوہناں دے کمال دا سواد مانن لئی اوہناں دِیاں سرجیاں غزلاں وچوں دیکھو ایہہ شعر:-

دوست اپنے ایس طرحاں کُجھ کرم فرماندے رہے

دُشمناں دی دُشمنی دے گُل گِلے جاندے رہے

رحمتاں توں فیض کیہ پانا سی اوہناں بُزدِلاں

قہر توں ڈردے گُناہ کردے ہوئے گھبراندے رہے

کُجھ سچائیاں نے بھرم دِل دا گنوایا وار وار

کُجھ بھُلیکھے ہن کہ جو رہ رہ کے بھرماندے رہے

کِس قدر گھاٹے دا سودا سی، 'یُمن' ساڈا پیار

پل کُ پل ہسّن تے ساری عمر پچھتاندے رہے

یُمن جی رُباعی دے بادشاہ منّے جاندے سن اَتے پنجابی وِچ رُباعی نوں پرچلت کرن وِچ اوہناں دا بڑا حصہ رہیا ہے۔ رُباعی دے روائتی تکانت اَتے وزناں نوں یُمن جی نے بھلی بھانت نبھایا اے۔ رُباعی دا پربھاو اوہدی سنپورنتا اَتے تیکھنتا اُتے ہے۔ یُمن جی ایس پکھوں وی

اُستاد سن۔ پنجابی کوی ہزارا سنگھ مشتاق دے کہن طرحاں ''بہت گھٹ پنجابی شاعر ایہناں دا مقابلہ کر سکدے ہن۔'' اوہناں دِیاں کُجھ رُباعیاں پیش نیں:

کوئی دسدا اے اوہ پھل بن کے چمن وِچ وسدا
کوئی مندا اے اوہ پربت تے جاں بن وِچ وسدا
منداں وِچ تاں صِرف مُورتی رکھی اے 'یُمن'
مُورتی والا اے انسان دے من وِچ وسدا

ہر کوئی آہندائے میں کھاناں ایمان دا کھٹیا
نوکری، واہی جاں مزدوری دُوکان دا کھٹیا
بھاویں ہتھ پیر وی کم دیندے نے ایپر 'یُمن'
آدمی کھاندا اے دراصل زُبان دا کھٹیا

یُمن جی نے غزل اُتے کُجھ لیکھ وی لِکھے جِیہناں وچ اوہناں نے غزل دی پر کرتی، پنجابی وچ غزل دے پرویش اَتے غزل دی تکنیک اُتے روشنی پائی اَتے تکنیکی پکھ توں ایس شعری روپ نوں سمجھاؤن دا جتن کیتا اے۔ یمن جی دے پنجابی غزلاں دے ہیٹھ لِکھے چار لیکھ ملدے نیں:

1۔ 'پنجابی وِچ غزل لڑی۔1، کوِتا انک جنوری، سالانہ انک، 1957

2۔ 'پنجابی وچ غزل لڑی۔2، کوِتا انک، اپریل 1957

3۔ 'پنجابی غزل اَتے عروضِ رِشماں انک، اگست 1961 (غزل نمبر)

4۔ 'غزل کیہ ہے؟ اَتے ایس طرحاں ایہہ پُستک ''برکت رام یمن: جیون اَتے رچنا (پیج 212-203) پرکاشک گورونانک دیو یونیورسٹی۔

ایہہ لیکھ یُمن جی دی اُستادی دی صِرف تصدیق ہی نہیں کردے، سگوں نویں شاعراں نوں عروض دیاں بُنیادی اصولاں دی واقفیت کرائی اَتے عروضی وِدواناں نوں 'غزل' کاوِرُوپ دے اصولاں بارے لِکھن بارے inspire کیتا۔ مہان غزل گو شری دیپک جیتوئی جی دی کتاب 'غزل کیہ ہے؟' داناں یمن جی دے لِکھے لیکھ توں ہی لیا گیا ہے۔ جیتوئی جی دے دِل وِچ

یُمن جی دے لئی بہت آدر سی۔

یُمن جی دی شخصیت بہت ہی مہان سی۔ یُمن جی دا پہناوا سبھ توں وکھرا سی۔ گرمیاں وِچ تنگ موہری دا چوڑی دار پجامہ اَتے بنگالی کٹ چھوٹے کالراں والی قمیض پاندے سن۔ سردیاں وچ ایہناں کپڑیاں نال ہی بند گلے دا گرم کوٹ پاندے سن۔ بریک ململ دی چٹی طرے دار پگ بنھدے سن۔ بڑی تیز چال نال چلدے سی۔ دُوروں ہی پچھانے جاندے سن کہ یُمن صاحب آ رہے نیں جاں جا رہے نیں۔ سارا شہر اوہناں نوں جاندا سی۔ ہر رکشے والے نوں یُمن جی دا گھر پتہ سی۔ بیٹھدیاں یُمن جی نوں دسنا نہیں سی پیندا۔ لوکاں نوں کسے وی دفتر، ڈاکخانے، بینک کوئی مُشکل ہوندی یُمن جی نوں لے جاندے سی۔ یُمن جی دی اینی عزت سی کہ اوہناں دے دفتر، ڈاکخانے، بینک آ دپہنچدے ہی کم سنور جاندے سی۔

بچیاں نے آ وَنا اَتے گُزارش کرنی، ''باپُو جی کل ساڈے سکول فنکشن اے۔ میں اِک کوِتا جاں گیت سُناوَنا اے۔'' یُمن جی بچیاں نوں کوِتا اَتے گیت لِکھ کے دے دیندے۔ بٹالے دے پُریا مُحلے اِک بزرگ سنگیت دے ٹیچر سن جوانھے سی۔ یُمن جی بچیاں نوں سِکھاوَن واسطے اوہناں نوں بھجن اَتے گیت آ دلکھ کے دے دیندے سی۔

یُمن جی دا دِل بہت ہی وڈا سی۔ جدوں اوہ لاہور رہندے سی تاں اوہناں دا اِک شاگرد رام کرِشن 'ناز' سی جو اِک کوی دربار وچ اوس نے یُمن جی دی اِک کوِتا وچ 'یُمن' دی تھاں اپنا تخلُص 'ناز' لگا کے اوہناں دے ساہمنے منچ اُتے پڑھ گیا۔ خوب واہ واہ لُٹی۔ کوی دربار ختم ہون اُتے یُمن جی بولے، ''اوئے میرے اگے ہی توں میری کوِتا اپنا ناں لا کے پڑھ گیا ایں؟'' ناز بولیا، ''اُستاد جی شاگرد تاں تُہاڈے ہی ہاں، ناں تُہاڈا ہی روشن کیتا اے۔'' یمن جی بڑے ہی دریادِل سن یُمن جی، بس مُسکرا دِتے۔

رام کرِشن 'ناز' لائل پور دے اِک رجے پُجے پریوار دا سی، پر لاہور وچ اپنیاں عادتاں دے کارن اوہ تنگ دست ہی رہندا سی۔ اکثر یُمن جی دی پتنی کولوں (جیہناں نوں چھوٹے وڈے سبھ بھابھی جی کہندے سی) بہانے مار کے پیسے لے جاندا سی۔ اوس نوں پتہ سی اُستاد جی مِٹھے دے بہت شوقین نیں۔ اِک دِن یُمن جی دے گھر اوہناں دی غیر حاضری وِچ گوالمنڈی لاہور آیا اَتے یُمن جی دی پتنی نوں کہن لگّا ''بھابھی جی، اُستاد ہوراں لئی گنے دی رولیانی اے، گاگر دے دِیو۔''

اوہناں نے نازنوں پتل دی گاگر دے دِتی۔ شام نوں جد یُمن جی گھر آئے تاں اوہناں نے یُمن جی نوں دسیا کہ ناز آیا سی پتل دی گاگر لے گیا اے رولیان واسطے۔ یُمن جی مُسکراندے ہوئے بولے، ''گئی تیری گاگر ہن۔ پیسیوں ٹُٹیا ہونا اے، گاگر ویچ کھانی ایں اوس نیں۔'' سچ وی ایہہ ہی سی۔ بجائے ناز اُتے ناراض ہون دے یُمن کُجھ دِن بعد گھر واسطے اِک ہور گاگر خرید لیائے۔

یُمن جی اپنے سارے پریوار نوں بہت ہی پیار کردے سن۔ بچیاں نوں مارنا، دُھتکارنا اوہناں نوں بالکل وی پسند نہیں سی۔ اگر کوئی بچہ ضِد وِچ رورہیا ہوئے تاں اوہ کہندے سی، ''ایس نوں کوئی نہ چھیڑے، نہ چُپ کرائے۔ ایہہ آپے ہی چُپ ہو جائے گا۔ نہیں تاں اگے وی ضِد کرے گا۔'' اُتے پھیر ہوندا وی ایہو سی کہ بچہ اپنے آپ چُپ کر جاندا سی۔ اوس دِیاں ضِداں وی گھٹ جاندیاں سن۔ یُمن جی نے جدوں دُور دے پروگراماں توں گھر واپس آونا تاں آوندے ہی سارے پیسے اپنی پتنی نوں دے کے کہنا، ''بھاگ وان! ہُن میرے خرچ دے پیسے مینوں دے دے۔'' گھر دِیاں سارِیاں ذمہ واریاں یُمن جی دی پتنی ہی سنبھالدی سی۔ پیسے نال اوہناں نوں اُکا ہی پیار نہیں سی۔

یُمن جی اپنی ماتا جی ہرکور دیوی دا بہت ہی ستکار کردے سن۔ ماتا جی نے وی اپنے اِکلوتے پُتر نوں پِتا دا سایہ سِر اُتے نہ ہون دا احساس کدے نہیں ہون دِتا۔ ماں نے جاں کسی ہور نے بالک نوں پیسے دینے تاں بے بے جی نے کہنا، ''پُت پیسے سنبھال کے رکھیں۔'' بھولا بھالا بالک پیسے پِنڈ دے نال وگدی ڈیک ندی دے کنڈھے اُگے اک دے بُوٹیاں وچ ریتیلی زمین وچ دبّ آوندا سی۔ ماں نے پُچھنا، ''پُت پیسے سنبھال کے رکھ لئے نیں۔'' بالک برکت رام نے کہنا، ''بے بے جی، میں بوہت سنبھال کے رکھے ہوئے نیں۔'' اِک وار پِنڈ دے مُنڈیاں نے ایہناں نوں پیسے دبدے ویکھ لیا۔ جدوں اگلی وار بالک برکت رام پیسے ویکھن گئے تاں اوتھے اِک وی پیسہ نہیں سی۔ بہت پریشان ہو گئے۔ گھر جا کے ماں نوں سبھ کُجھ دسیا۔ ماں نوں بیٹے دے بھول پُنے اُتے بہت پیار آیا تے بچے نوں چھاتی نال لالیا۔ یُمن جی دی ماتا پُتر نوں سدا اِنج ہی پیار کردی رہی۔

سن سنتالی شروع ہویا سی۔ یُمن جی دا وڈا پُتر ستاراں اٹھاراں سال دا سی، لاہور دے اِک کالج ایف۔ کام وچ پڑھدا سی۔ یُمن جی دی وڈی بھین دے پتی (جیجا پنڈت تُلسی رام

بھاردواج) دی بٹالے دے لاگے الیوال وچ دُوکان سی۔ اوہناں دی جان پچھان والے پنڈت دیوان چند جی (جو ناروال دے رہن والے سن) اپنی دھی گیلاش دے لئی ور ڈھونڈ رہے سن۔ تُلسی رام جی دے خیال وچ یُمن جی دا وڈا پُتر آیا۔ اوہ دیوان چند جی نوں لے کے یُمن جی دی ماں کول پنڈ بھٹہ پہنچے۔ یُمن جی لاہور سن۔ بے بے جی نوں داماد تُلسی رام جی نے آون دا مقصد دسیا۔ دیوان چند پنجاب پولیس وچ نوکری کردے سی۔ بے بے جی داماد دے کہن اُتے گُڑ دی روڑی اَتے سوا روپیہ لے کے رِشتہ پکا کر دِتا اَتے اگلے دِن ہی رِشتے داراں اَتے جانکاراں نوں پوترے دے رِشتے ہون دے پتاسے وی ونڈ دِتے۔ کُجھ دِناں بعد یُمن جی ماں نوں مِلن لاہور توں نِکلے۔ قلعہ سوبھا سنگھ ریلوے سٹیشن اُتے اُترے تاں بازار توں ہو کے ہی پِنڈ جانا پیندا سی۔ جیوں ہی بازار وچ آئے، جانکار یُمن جی نوں ودھائیاں دین لگے۔ یُمن جی حیران کہ لوک کاہدیاں ودھائیاں دے رہے نیں۔ آخر پُچھ ہی لیا۔ لوک بولے، ''واہ! یُمن جی، مُنڈا چُپ چاپ منگ لیا اے تاں ہُن پُچھدے او کہ کاہدیاں ودھائیاں؟'' یُمن جی نوں سمجھن وچ دیر نہیں لگی۔ بازار وچ ودھائیاں لیندے لیندے پِنڈ پہنچے۔ اوتھے وی راہ وچ ودھائیاں مِلن لگیاں۔ یُمن جی گھر پہنچے۔ بے بے جی نوں پیری پینا کیتا، گلّاں باتاں شروع ہوئیاں۔ کُجھ دیر بعد بے بے جی بولے، ''برکت رام! تُلسی رام آیا سی، اوم دا رِشتہ لے کے۔ جوائی سی میں کُنج ناںہ کردی۔ میں سوا روپیہ اَتے گُڑ دی روڑی لے لئی اُو اَتے اوم دا رِشتہ کر دِتا ای۔''

یُمن جی ہس کے اُنھی ماں نوں بولے، ''بے بے جی، تُسیں رشتہ کر دِتا تاں ہو گیا رشتہ۔ بوہت بوہت ودھائی ہووے۔'' یُمن جی دی پتنی، پُتر اوم پرکاش اَتے سارا پریوار لاہور سی اَتے کسے نوں پتہ وی نہیں سی ایس رِشتے بارے۔ اینا سی یُمن جی دا ستِکار ماں لئی۔ دیش دی ونڈ دے بعد وِساکھ دے مہینے 1948 وِچ یُمن جی نے وڈے پُتر اوم پرکاش جی دی شادی کیتی۔ اوسے کُڑی دے نال جس نال رشتہ بے بے جی نے پکا کیتا سی۔

یُمن جی دی ماتا جی دا سُرگ واس نوے سال توں اُپر دی عمر وچ 19 مارچ 1955 دوپہر نوں ہویا۔ اوس دِن یُمن جی دی جالندھر ریڈیو سٹیشن دے سٹوڈیو وچ ہون والے پنجابی کوی دربار وچ شرکت سی۔ یُمن جی دی ماتا نوں دُنیا توں اپنے جان دا ویلا ساہمنے نظر آ رہیا سی۔ جدوں یُمن جی گھروں جالندھر جان لگے، تاں ہمیشہ دی طرحاں ماں دے پیر چھوہن گئے۔ بے

بے جی بولے،''برکت رام! اَج پُت نہ جا۔''یُمن جی بولے،''بے بے جی، سرکاری پروگرام اے، میرا جانا لازمی اے۔'' بے بے جی سوچ کے بولی،''پُت نہ جاویں تاں ٹھیک اے۔ پر سرکار دا حُکم جو منا اے ضرور جا پھیر۔ پر تینوں چھیتی ہی واپس آنا پینا ای۔'' بے بے جی چنگے بھلے سن۔ یُمن جی بے بے جی دِیاں گلاں اُتے ہس پئے اَتے بولے،''بے بے جی، سرکار دا پروگرام اے اگر میں نہیں گیا تے سرکار نے ہتھکڑی لا دینی اے۔ ماں پُت اِک دُوجے نال ہسن لگے۔ پھیر ماں بولی،''ٹھیک اے برکت رام تیری مرضی۔'' پُت نے ماں دے پیر چھوہے اَتے ماں نے پُت نوں چھاتی نال لالیا۔

یُمن جی نے ریڈیو سٹیشن اُتے اپنی نظم پڑھ کے ختم کیتی۔ اوہناں دی طرف اِک ساتھی کوی بلگن جی نے اِک پُرزہ پھڑایا۔ ایس اُتے لِکھیا سی،'یُمن جی تُسیں اَج توں یتیم ہو گئے ہو، تُہاڈی بے بے جی دا سُرگ واس ہو گیا اے۔' یُمن جی دیاں اَکھاں گلیاں ہو گئیاں۔ پگ دے لڑ نال اکھاں پُونجھیاں۔ یُمن جی بہت ہمت والے انسان سن۔ چُپ چاپ سٹوڈیو وچوں اُٹھے اَتے باہر آ گئے۔ رات ہو چُکی سی جد ریڈیو سٹیشن وچوں باہر آئے۔ 1955 وچ کاراں ٹیکسیاں وی وِرلیاں ہی نظر آوندیاں سن۔ کِسے طرحاں رات نوں ٹیکسی لبھ کے بٹالے نوں چل پئے۔ ادھی رات بٹالے گھر پہنچ گئے۔ وڈا پُت دِلی سی۔ اوس نوں ٹیلیگرام دِتی اَتے اوہدا انتظار کرن لگے۔ یُمن جی اپنی انھی ماں نوں دیش ونڈ دے وقت ہو رہے قتلِ عام وِچوں بچا کے اپنے موڈھیاں اُتے چُک کے لیائے سی۔ دراصل وڈا پُتر مضبوط شریر دا سی اَتے یُمن جی دی رستے وچ طبیعت خراب ہون کر کے او ہی بے بے جی نوں چُک کے لیایا سی۔ پُتر دے آون اُتے یُمن جی بولے،'' اوم، توں ہی اپنی دادی نوں ایس پار لے کے آیا سی، ایس لئی تیرا ہی پُت حق اے کہ توں بے بے جی دا سنسکار کریں۔'' یُمن جی نے اپنی پیاری بے بے جی دا انتم سنسکار اپنے وڈے پُتر اوم پرکاش کولوں ہی کرایا۔ یُمن جی بہت وِشال دِل دے مالِک سن۔ جس تھاں اُتے ماں دا سنسکار کیتا سی اوتھے اوہناں دی سمادھی بنائی۔ سمادھی دے چاروں طرف ولگن کر کے اوہناں پھُلاں دی کیاری لائی ہوئی سی۔ زندگی دے انت تک ماں دی سمادھی اُتے متھا ٹیکن جاندے رہے اَتے کیاریاں دی دیکھ بھال کردے رہے۔ یُمن جی دا سنسکار وی ماں دی سمادھی دے کول ہی کیتا گیا اَتے پریوار نے یُمن جی دی سمادھی وی ماں دی سمادھی دے نال ہی بنائی۔ دوویں سمادھیاں بٹالا وچ اَج وی

موجود نہیں۔

بٹالے یُمن جی دے گھر دے دو حصے سن۔ اِک حصے وِچ رِہائش لئی کمرے بنے ہوئے سن، رسوئی سی اَتے اُتے چوبارا سی۔ ایس چوبارے وچ یُمن جی اپنے کوی دوستاں، شاگرداں نال مشورے کردے سی اَتے کلام سانجھا کردے سی۔

مکان دا دُوسرا حصہ پہلے حصے توں چار پنج فُٹ اُچا سی اَتے اوس وچ وی کمرے، رسوئی سی اَتے اُتے چوبارا سی۔ ایسے چوبارے وچ آ کے شِوکُمار بٹالوی یُمن جی دی الماری وچوں کویاں دے کلام دِیاں کتاباں لے کے پڑھدا رہندا سی۔ کافی جگہ خالی سی جس وچ یُمن جی نے گُلاب اَتے موتیئے دے پھُلاں دے پودے لگائے ہوئے سی۔ کُجھ پودے کوارگندل دے وی لگائے ہوئے سن۔ یُمن جی کسے نوں وی پھُل نہیں سی توڑن دیندے۔ مکان دے ایس اُچے حصے نوں گھر وچ تھڑا کیہا جاندا سی، ایسے تھڑے اُتے یُمن جی منجی اَتے گول تکیے اُتے آرام دی مُدرا وچ حُقہ پیندے ہوئے کتاباں پڑھدے سی اَتے کِوتاواں لِکھدے سی۔ ایسے ہی تھڑے اُتے یُمن جی دے ساہمنے پیڑھے اُتے بیٹھ یُمن جی کولوں شِوکُمار بٹالوی کِوتا دی کاریگری سِکھدا سی۔ 1953 توں 1960 تک اوہ اکثر یُمن جی دے گھر ہی ویکھیا جاندا سی۔

یُمن جی دھارمِک وہماں اَتے پاکھنڈاں توں دُور رہندے سی پر بھگوان وچ اوہناں دا عقیدہ بڑا پکا سی۔ گھر دے تھڑے اُتے لگائے ہوئے گُلاب اَتے موتیئے دے پھُل کوئی توڑے ایہہ اوہناں نوں گوارا نہیں سی۔ اِک دِن گھر دے کول ہی رہن والی ساوِتری دیوی یُمن جی دی وڈی دھی پرکاش دیوی دی سہیلی سی جس نوں سارا مُحلہ تاندھی چاچی کہندا سی، یُمن جی دے گھر آئی۔ اوہ مندر جا رہی سی اَتے اوس نے یُمن جی کولوں کُجھ پھُل توڑن دی اِجازت منگی مندر بھگوان نوں چڑھان لئی۔ یُمن جی بولے، ''بی بی تیرے بھگوان نوں ساڈے بُوٹیاں دے پھُل چنگے نہیں لگدے۔''

اوہ مندر چلی گئی۔ یُمن جی اپنے کماں وچ لگ گئے۔ اینے وچ چڑیاں دی ڈار آئی اَتے چُنجھاں نال سارے پھُل کھنبڑی کھنبڑی کر گئی۔ یُمن جی جد تھڑے اُتے آئے تاں اوہناں پھُلاں دِیاں پتیاں زمین اُتے کھِلریاں ویکھیاں۔ اینے وچ تاندھی چاچی مندر توں واپس آ کے گھر پرساد دین آئی۔ یُمن جی بولے، ''دھیئے! تینوں بھگوان جی واسطے پھُلاں دا منع کیتا، پر تیرے

بھگوان جی نے چِڑیاں نوں بھیج کے سارے پُھل لا لئے نیں۔ توں ضرور مندر واسطے پُھل لے جایا کر۔'' ایس دے بعد بھگوان نوں چڑھاؤن واسطے پُھل توڑن واسطے کدی منع نہیں کیتا۔

یُمن جی اپنے آدرشاں اُتے اصولاں دے بہت ہی پکے سن۔ بٹالے توں ایم.ایل.اے.اُتے پنجاب سرکار دا منتری اوہناں اُتے زور پاؤندا رہیا، کہ یُمن جی اوہناں دے حق وچ سٹیج اُتے آ کے کِوتاواں پڑھن۔ یُمن جی ایہہ کہہ کے صاف منع کر دیندے، ''میں اپنی قلم نوں داغ نہیں لانا۔'' ایس وجہ نال اوہ منتری یُمن جی نوں تنگ وی کردا رہیا۔ اوہناں دے اِک شاگرد نوں وگاڑن والا وی اوہی سی۔

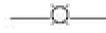
اکتوبر، 1967 دی اِک رات یُمن جی گھر وچ ڈِگ پئے اَتے اوہناں نوں دِماغی سٹ کارن برین ہیمرتج ہو گیا۔ علاج لئی ڈیڑھ مہینہ گُرو تیغ بہادر ہسپتال، امرتسر رہے۔ پر ہوش نہیں پرتی۔ 22 دسمبر 1967 نوں سدیوی وِچھوڑا دے گئے۔ یُمن جی دے شاگرد اَتے اُستاد غزل گو چمن لال شُکھی جی نے اپنے کاوِ گُرو نوں ایہناں شبداں نال شردھانجلی دِتی۔

لے گئی یُمن نوں بنھ کے موت ظالم،
جیہڑا اجے نہیں سی ایتھوں جان والا
سوے اَمرت دے شعراں وچ سی جس دے،
جیہڑا مویاں وچ جان سی پان والا
دھنی قلم دا شیریں زُبان والا،
ماہر فن دا کامل اُستاد سی اوہ
رمزاں ادب دِیاں سبھے جان دا سی،
کر داد لے ناشاد نوں شاد سی اوہ
نُقطے شعر دے خوب پچھاندا سی،
دیکھ لیندا سی جھٹ باریکیاں نوں
پُورا سخن دے کنڈے سی تول اوہدا،
سہندا نہیں سی کدے ودھیکیاں نوں
عرشوں اوہدا تخیل بُلند ہے سی،

سدا نیک وِچار وِچار داسی
جذبہ پیار داسی اوہدے دِل اندر،
دیندا درس اوہ پریم پیار داسی

اوہدے جان نال پیا خلا جیہڑا،
پُورا نہیں اوہ 'سُکھی' خلا ہونا
مات بھاشا پنجابی دا 'دُمن' ورگا،
پیدا لال نہیوں دوسرا ہونا

ایہو جیہی وِلکھن روحانی اَتے مہان شخصیت دے مالِک سن میرے دادا سری برکت 'دُمن' بٹالوی جی!

ایہو جیہا سی لال سنگھ دل

اج توں کئی ورھے پہلاں...... نہ میں اوہدی کوئی تصویر دیکھی سی تے نہ ہی کدے اوہنوں میں ملی ساں۔ بس اوہدیاں لکھتاں وچوں ہی اوہنوں تکیا سی تے تمنا سی کدے کدھرے میں ملاں جاں ویکھاں۔

بھاجی گرشرن سنگھ نال کم کردی ساں اودوں میں۔ موت۔در۔موت ناٹک جیہڑا اوہناں دناں وچ لوکاں دیاں دلاں دے اندر دھسیا پیا سی۔ اک بڑے خونخوار اَت وادی دی ماں دارول سی میرا تے میرا نام جیدی سی۔ اسیں ماچھیواڑے دے علاقے دے کسے پنڈ وچ ناٹک کیتا۔ پروگرام ختم ہون توں بعد میں کاہلی کاہلی پنڈال وچوں باہر نکلی بس پھڑن لئی۔ لنک روڈ تے جارہی ساں تاں چارے پاسے فصلاں نال بھرے کھیتاں تے شام داہنیر اپسر رہیا سی۔ اچانک پتہ نہیں کیہڑے پاسیوں اک بندہ آیا ماڑچو جیہا...... رلیا ہویا مدھرا قد...... پکا رنگ...... چہرہ جھرڑیاں نال بھریا ہویا۔ وٹو وٹ کپڑے تے ہتھ وچ نکا جیہا کالے رنگ دا بیگ...... اوہ میرا راہ روک کے کھڑا ہو گیا تے مینوں افسراں وانگ حکم دتا۔

"جیدیئے توں اگے نہیں جاسکدی"

اک دم میں اوہدے ول ویکھیا۔

''کیوں'' اجے میرے موہنہ وچ ہی سی کہ اوہ آپے بولن لگ پیا......

''آ ویکھ میرے پنڈے تے زخماں دے نشان''

اوہنے اپنی میلی جیہی قمیض نوں گلے توں اتار لیا تے پجامہ اپر چک کے لتاں باہواں تے کالے ہو چکے ڈھیر سارے نشان وکھاؤندا پھر جوش وچ بولی گیا۔

''ویکھدی ایں، ایہہ زخم اجے مساں ہی سکے۔ اج پھر ہرے کر دتے توں جیہڑا اتہاس
اج سٹیج تے وکھایا اے...... تینوں کیہ نہیں پتہ ہڈیں ہنڈایا اے...... پر کمال سی توں...... تیری سلامتی
دی دعا منگد اہاں۔ پچھلے مہینے اجمیر شریف دی درگاہ تے گیا ساں۔ درگاہ توں میں اک نگ لے
کے آیا ہاں...... مینوں ہن تک صرف دو ہی عورتاں چنگیاں لگیاں نیں...... اک جھانسی دی رانی
تے دوجی درگا بھابی۔ ایہناں دیاں مڑیاں قبراں لبھن پھردا ساں...... اج تیجی وی ایہناں وچ
شامل ہو گئی۔ کنی دیر دا ایہہ نگ میں اپنی جیب وچ لئی پھردا ساں...... اج ایس نگ نوں مساں منزل
ملی ہے۔''

اوہنے اپنی کُرتی دی اندرلی جیب وچوں نکے جیہے موم جامے دے لفافے وچوں کچ دا
چٹا نگ کڈھیا تے میری تلی تے رکھ دتا۔

''ایہنوں مندری وچ مڑھا کے انگل وچ پا لینا''

اینا کہہ کے اوہنے میرا راہ چھڈ دتا تے جھونے دی پرالی نوں لگی اگ والے دھوئیں نال
دھکھدے کھیتاں وچوں لنگھدا میریاں اکھاں توں اوہلے ہو گیا۔

پتر کاری تے ناٹکاں وچ کم کرن کر کے ایہو جیہے چاہ وان داکثر ملدے ہی رہندے
ہن۔ ایس لئی اوس دن میں اوس واپری نوں وی گنبھیرتا نال نہ لیا تے نگ نوں پرس وچ سٹ کے
گھر نوں آ گئی۔

ایس گھٹنا توں تن کُو مہینے بعد پنجابی بھون لدھیانے وچ کسے ستھ ولوں لال سنگھ دل دا
سنمان سی تے ایس پروگرام وچ مینوں وی شاعری پڑھن لئی بلایا گیا سی۔ لال سنگھ دل دی اک
جھلک ویکھن دی تمنا...... اوہدیاں کوِتاواں...... جیہڑیاں میرے دماغ وچ ہر ویلے طوفان
مچاؤندیاں سن۔ میں سارے رجھیویں چھڈ کے پنجابی بھون پہنچی۔ کوئی حد نہ رہی میری حیرانگی دی
کہ اوس دن اجمیر شریف دی درگاہ توں لیاندا نگ دین والا بندہ لال سنگھ دل سی جیہنوں میں بڑے
ورھیاں توں پڑھ رہی سی تے ملن دی خواہش سی۔ اوس دن فنکشن توں بعد جد مینوں ملیا تاں
پہلاں ایہو پچھیا،

''نگ مندری وچ مڑھا لیا سی؟''

''بس اج ایتھوں جا کے......'' میں آکھیا۔

اک وار اوہنوں میں سمرالے ملن گئی۔ٹرک یونین دے وڈے اڈے تے اوہ اپنے اک بھائیوال نال لکڑی دے کھوکھے تے چاہ دا کم کردا سی۔ٹرکاں دے ڈرائیوراں کنڈکٹراں نوں کوڑی چاہ بنا کے دیندا تھاں تھاں توں جوٹھے گلاس لبھدا پھردا...... تے بڑی رات گئی اوہناں توں دو دو روپئے وصولدا تے اوہناں دیاں الٹیاں سدھیاں چگلیاں گلاں وی سن دا۔کہندے ہن اک واری اوہنوں پنجابی ٹربیون وچ کلاس فور دی نوکری مل چلی سی پر ہلوار وی کہن لگا۔

''دل ساڈے نالوں وڈا شاعر ہے۔اوہ ساڈے بیٹھن لئی کرسیاں صاف کردا پھرے تے سانوں پانی پلاندا پھرے،ایہہ ساڈے توں برداشت نہیں ہونا......''

بھلا جے ایہہ نوکری اوہنوں مل وی جاندی تاں کیہ سی۔ اے سی وچ تاں بیٹھدا......بھکھدیاں دو پہراں نوں سڑدا تے رلدا تاں نہ......بجھویں تنخواہ تاں ملدی......دو دو روپئے لئی اوہنوں دو ٹکے دے چگلے ہوئے ڈرائیوراں دیاں بینتیاں تاں نہ کرنیاں پیندیاں۔

جدوں اوس دن اوہ مینوں اپنے گھر لے کے گیا،اوہدے میانی نماں کمرے دیاں بھیڑیاں پوڑیاں چڑھن لگیاں، پوڑیاں دے نال بنی اوہدی بھرجائی دی ہاتھی جڈی مجھ نے تازے گوہے نال لبڑی پونچھ میرے کپڑیاں تے ماری تے میری گلے توں لے کے تھلے تک ساری قمیض گوہے نال لبڑ گئی۔

اوہ بڑا دکھی ہویا تے غصے وچ بولن لگا۔

''جے مینوں پتہ ہندا کہ ایس بھیڑی جیہی بُدھی والی نے ایہہ کارا کرنا اے تاں میں ایہنوں پہلاں ہی چار ٹوبے مار کے رکھدا......بھلا ایہو جیہے جانورنوں وی کیہ کرنا اے جیہنوں آئے گئے دا وی پتہ نہیں لگدا......''

اوہدی نیویں جیہی چھت والا کمرہ تھاں تھاں توں سلابیا پیا سی......سارا سمان اکھڑیا اکھڑیا......اک گٹھ وچ میلے کچیلے کپڑیاں دا ڈھیر......سیونک کھادیاں کتاباں تے بے شمار چٹھیاں......منجے تے سر دے والا ورگی وچھی چادر تے پھلکاری دے چند والی گدولا بنی رمنائی۔ ایہو جیہے عالم وچ وی مینوں اوس دن بہت چنگا لگا اوہدے موہنوں اوہدی بیتی زندگی دی کہانی سن کے۔ بار بار میریاں اکھاں وچ پانی تیردا ویکھ اوہ تھوڑا چپ ہو جاندا تے میرے چہرے توں وی کوئی ایہو جیہی کہانی پڑھن دا جتن کردا۔اوہنے میرے توں وعدہ لیا کہ میں جدوں وی اپنی ٹیم نال

سمرالے وچوں لنگھاں اوس نوں ملے بنا نہ جاواں۔

شام لدھیانے پرتن ویلے جدوں اوہ مینوں اڈے تے چھڈن آیا تے بازار وچوں لنگھدیاں میں اک دوکان توں تحفے دے طور منجے تے وچھان لئی گوہڑے رنگ دی چادر خرید کے دتی تے کہیا کہ ایہنوں اج ہی وچھالینا......''

اگلی وار جدوں اوہ مینوں غدری بابیاں دے میلے تے جلندھر ٹکریا تاں میں پچھیا کہ چادر منجے تے وچھالئی سی جاں نہیں۔ میری گل سندیاں نال اوہ تھوڑا جیہا مسکرایا تے آکھن لگا۔

''چنڈی گڑھ توں نرپما دت نے آؤنا اے مینوں ملن۔ میرے تے کوئی ڈاکومینٹری فلم بناؤنی اے......بس میں اوہنوں ہی اڈیکدا پیا ہاں......بس جس دن اوہنے آؤنا ہویا اوسے دن وچھالینی اے میں......''

اوہناں دناں وچ میں دیش سیوک اخبار دا کم کردی ساں۔ اک پورے پیج دا کالم لیکھک دیاں چار فوٹو لاکے ایتوار دے میگزین سیکشن لئی تیار کردی ساں۔ اوہدے لئی میں لال سنگھ دل دا انٹرویو کرنا سی۔ پنجابی بھون لدھیانے وچ اک پروگرام سی جیہڑا رات نوں ختم ہویا۔ میں بلبیر پروانہ نوں کیہا کہ اوہ ایس انٹرویو کرن وچ میری اج مدد کرے۔

ہنیرے ہوئے جد اسیں گھر پہنچے تاں چاروں پاسے دھند گوڑھی ہوگئی سی۔ سڑک تے لگیاں تیز روشنی والیاں وڈیاں بتیاں وی دیوے دی روشنی وانگ جگدیاں لگ رہیاں سن۔ ٹھنڈ نال سارا علاقہ سن ہویا پیا سی تے ہنیری کالی بولی رات وچ ہتھ نوں ہتھ نہیں سی دِس رہیا۔ دل دی نشے پتے کھان والی عادت توں میں جانو ساں۔ گھر دا گیٹ کھولدیاں میں آکھیا:

''میں اپنے گھر وچ کسے شرابی نوں وڑن نہیں دیندی تے نہ ہی کسے نوں کوئی نشہ کرن دیندی ہاں۔''

میری گل دا اوہنوں بجلی دے جھٹکے ورگا اثر ہویا تے اک پل وچ اوہ گیٹ دے باہر گلی وچ چلا گیا۔ میں تے بلبیر نے بڑا روکیا پر نہ منیا۔ بلبیر نے اوہدی بانہہ پھڑلئی تے اندر نوں کھچیا۔ اوہدے ماڑچوجیہے وجود وچ پتہ نہیں کتھوں لوہے ورگی طاقت آگئی۔ اوہنے غصے نال بلبیر دی بانہہ اکو جھٹکے نال پرے نوں سٹی تے منٹاں سکنٹاں وچ کاہلے کاہلے قدم تردا ہویا برف وانگ جمی ہوئی رات دے ہنیرے وچ ساڈیاں اکھاں توں اوہلے ہوگیا۔ میں گھر دے ویڑھے وچ بڑی پریشان

کھڑی سی۔ بلبیر وی حیران پریشان۔ تھوڑی دیر بعد میں چُپ نوں توڑیا:

''اوہدے کول کوئی بھارا کپڑا وی نہیں ایس ویلے ایتھوں سمرالے نوں کوئی بس وی نہیں جاندی...... لوہڑے دی ٹھنڈ وچ مر جاوے گا اوہ...... جان تاں اوہدے وچ اگے نہیں لبھدی...... ایہہ سارا کجھ میرے سر لگے گا۔ میں اپنے آپ نوں کدے وی معاف نہیں کر سکاں گی۔ توں میرے نال چل آپاں بائی پاس توں اوہنوں لبھ لیایئے......''

اسیں دور چوک تک تے گھنٹا گھر ول نوں جاندی سڑک تے دور دور تک گھم کے ویکھیا۔ اوہ سانوں کدھرے نا لبھا۔ بہت اداس ہوئے گھر مڑ آئے۔ گھر دا گیٹ اجے وڑے ہی ساں کہ اوہ پتہ نہیں کدھروں گیٹ تے آ کھڑا ہویا۔

''بیبا میری ہن تک دی زندگی وچ پہلی وار ہے کہ میں کسے عورت دا حکم منیا اے......''

اوہنے اپنی قمیض دے پاسے والی جیب وچوں زردے دی ڈبی کڈھی تے مٹی رنگی کڑتی دی اندرلی جیب وچوں پوا تے دوویں چیزاں نال وگدی نالی وچ وگاہ ماریاں تے تیزی نال گیٹ ٹپ کے اندر آ گیا۔ اوہدے بُلھ ٹھنڈ نال نیلے گوڑے ہوئے پئے سن...... مینہہ ورگی دھند نال کپڑے گلے۔ کمرے اندر لنگھ کے اوس نے بجلی دا ہیٹر وی بند کر دتا تے آرام نال صوفے تے بیٹھ گیا۔

پوری رات اسیں اوہدے نال سوال جواب کردے رہے تے اوہنے چاہ تک وی نہ پیتی تے موہنہ ہنیرے سانوں دسے بناں ہی چپ چپیتے بلبیر دے نالوں اٹھ کے پتہ نہیں کیہڑے ویلے چلا گیا۔

ایس گھٹنا توں کئی مہینے بعد سمرالے پڑودروڈ تے کلونت سنگھ ترک دے بیٹے راجے دا ویاہ سی جیہڑا دل دے گھر توں کئی میل دور شہر دے دوجے پاسے نویں اُسر رہی کالونی وچ سی۔ ادھی رات ویلے جدوں اسیں جاگو لے کے محلے دیاں گلیاں وچ پھر دیاں پئیاں تاں اوہنوں میں دوروں ویکھیا۔ اوہ راجے دے گیٹ موہرے کھڑا سی۔ میں بڑی حیران سی کہ اوہنوں میرے سمرالے آون دا کویں پتہ لگ گیا۔ میں کول پہنچی تاں میرے پچھن توں پہلاں ہی اوہ دسن لگ پیا۔

''توں پا کھر دے رکشے تے سمرالے اڈے توں بیٹھ کے ایس گھر آئی۔ اوہنے مینوں دسیا کہ جیہڑی پتر کار اوس دن تینوں چاہ دے کھوکھے تے ملن آئی سی اوہ میرے رکشے تے بیٹھ کے ایس گھر گئی اے تھے رکشے والیاں نوں میری ساری خبر ہندی ہے...... میں سوچیا اوہ مینوں بہکا

رہیا ہے...... بیبا سچ آکھدا ہاں جے ایہہ اوہدی گل جھوٹھ ہندی تاں پاکھرنے میرے ہتھوں نہیں سی بچنا...... اج اوہدا ایس دھرتی تے اخیرلا دن سی...... بس میں تاں اینی رات گئی اپنا شک کڈھن آیا ہاں۔''

اوس دن راجے دے ویاہ تے دل دے شہر سمرالے جان دی خبر میں اوہدے توں چھپا کے رکھی سی۔ میری چوری پھڑی گئی میں بڑی شرمندی جیہی ہوگئی۔

اوہ اکثر مینوں فون کردا۔

بیبا میرا ابا مر گیا...... اوہ مینوں بہت پیار کردا سی...... جھاؤ جیہا! جدوں وی میں پڑھن لکھن لئی بیٹھدا اوہ میری بکل وچ آوڑدا...... جدوں وی اکلتا وچ غرقیا ہندا اوہ میرا مونہہ تک چم جاندا...... پریم پرکاش نوں جالندھر فون تے ضرور دسی اے بلے دے مرن دی خبر کئی واری فون کیتا پر بھیڑا فون ہی نہیں چک رہیا۔ ہن میں آپ چلا ہاں جالندھر...... میں چاہوندا ہاں جے چار بھرا نہیں تاں اسیں دو ویں تاں اوہنوں دفنائیے...... باہر سٹے تے اینویں کاواں کتے تے نہ کھاندے پھرن۔''

''بیبا میں مسیت مسلماناں دے منڈیاں نوں الف۔ بے پڑھاؤن لگ پیا ساں۔ بچے میرے کولوں پڑھ کے بڑے خوش سن...... پر اج اوہ مولوی کہن لگا مونہہ متھا سوار کے آیا کر تے کپڑے وی حال دے پا کے آیا کر...... کنجرا توں میرے مونہہ متھے توں کیہ لینا اے...... بیبا میں کل توں مسیتے نہیں جانا......''

''اج نرپما دت آئی سی۔ اوہ میرے کولوں عجیب وغریب سوال پچھدی رہی...... مینوں وی چنگا لگدا رہیا۔ پھر اوہ مینوں اپنی وڈی کار تے لے گئی...... نہر دے کنڈھے بیٹھ گئے...... اوہدا ایس طرحاں دا سبھا مینوں چنگا لگا...... عجیب ہے اوہ...... کدے کدے ایہہ سبھ کجھ میری سمجھ توں باہر ہندا اے......''

ایس طرح دے فون اوہ مینوں کئی واری کردا رہندا۔ اوہنوں جدوں وی کوئی وڈا انعام ملدا میں پربندھکاں نوں ہمیشہ کہندی...... سارے پیسے ایہنوں کٹھے نہ پھڑا دیو...... تھوڑے تھوڑے کر کے دیو...... جاں ایہدا گھر وساؤن دا کجھ سوچو...... پیسے دین دی بجائے گھر دا کوئی سمان بنا دیو...... میری کدے وی کوئی نہ سن دا۔ رقم جنی مرضی وڈی ہندی، کجھ دناں وچ ہی ختم...... شیلڈاں توں پتل لاہ کے گھر دے بھانڈے والیاں کول ویچ دیندا اے تے لوئیاں جے کدے

دھو کے باہر سکنے پاؤنیاں تاں آنڈھی گوانڈھی چوری لاہ کے لے جاندے۔

اک واری اوہنوں تیہہ ہزار دا انعام دو آبے دے اوہدے باہروں آئے چاہ وند نے وڈے اکٹھ وچ دتا...... میں کیہا کہ ایہہ سارے پیسے غلام محمد گوریئے نوں پھڑا دیو۔ اوہ تھوڑے تھوڑے کر کے ہر ہفتے دیندار ہے گا...... نالوں کوئی گوریئے نال لاگت بازی والا بول پیا۔

''اکو ہی گل ہے''

پچھلے مہینے پنجاب راج بجلی بورڈ ساہت سبھا ولوں اوہنوں سنمانت کیتا گیا۔ مینوں سکول وچ پیپراں وچ ڈیوٹی لگن کر کے چھٹی نہ مل سکی تے سٹیج توں اٹھ کے پچھے آ گیا۔

''توں کتھے سی...... میں تینوں کدوں دا ویکھدا پیا ہاں۔ میں تینوں اج پارٹی دینی ہے...... بیبا تیری پارٹی دا کیہ اے، 10-15 روپئے وچ ہی مک جاندی ہے......''

پروگرام ختم ہون تے اوہنے مینوں چلن لئی کیہا۔ بھارت نگر چوک دے کونے والی پھلاں دی دوکان تے اوہنے مینگو شیک دے دو وڈے گلاس بنوائے۔ اک گلاس میرے ہتھ وچ پھڑا اوہ اپنے آپ بولی گیا۔

''بیبا پتہ نہیں ہن کیہ ہندا اے، میرے پیٹ وچ کوئی پھنئیر سپ اے جیہڑا دنے رات پھنکارے ماردا رہندا اے...... مینوں اوہدے پھنکارے ٹکن نہیں دندے پئے...... اپنے ڈاکٹر...... اپنے ساہتکار...... ایہیاں سرکاراں جیہڑیاں میرے مرن مگروں میرے مرثیئے پڑھن گیاں...... اوہناں نوں کیوں نہیں خیال آؤندا میں کنا اوکھا ہاں...... مینوں لگدا ہے مینوں ایس پھنئیر سپ نے کسے ویلے وی ڈنگ مار لینا اے۔ میں بہت تھک گیا ہاں ایہو جیہا بھار ڈھو ڈھو کے...... بھلا جے میرا پیٹ پاڑ کے ایس پھنئیر سپ نوں کوئی باہر کڈھ دیوے...... چندرماں تک پہنچی سائینسدانی لئی ایہہ کیڈی گوڈی گل ہے۔ میں کجھ چر ہور جی سکاں...... ایس طرحاں میں کدے نہیں سی ہاریا...... ایہہ سالی صحت میرے کولوں وس نہیں ہندی...... جیہنے اڈیاں اڈیاں وڈیاں مہماں نال ٹکراں لئیاں...... میریاں چورو چور ہوئیاں ہڈیاں وی میرا ساتھ دیندیاں رہیاں...... اج کیہ ہو گیا ہے مینوں...... کہندے نے زہر نوں زہر ماردی ہے۔ میرے اندر اپنی زہر ہے...... ایس ناگ نوں کیوں نہیں ماردی۔ اجے میں بہت کجھ لکھنا اے...... پر...... نہیں...... بیبا میں ہار نہیں سکھی...... میں مقابلہ کراں گا......''

اوہدے کولوں مینگو شیک پیتا نہ گیا۔ بس، دو گھٹ بھرے تے باقی دا بھریا بھرایا گلاس چھڈ دتا۔ مینوں گھر نوں تور کے آپ سا ہمنے شراب دی وڈی دوکان دے پچھلے پاسے بنے حاطے وچ وڑ گیا۔

کجھ دناں لئی میں پنجاب توں باہر گئی ہوئی ساں۔ رومنگ پین کر کے میں کئی واری کالاں نہیں سن دی تے موبائل پرس وچ ہی رکھ دیندی ہاں۔ میں شام نوں مسڈ کالاں چیک کیتیاں تاں اک ہی فون توں چووی گھنٹیاں وچ اوہدیاں پینتی کالاں سن۔ اگلے دن میں پنجاب پہنچدیاں ہی سمرالے گئی......اوہ بوندلیا جیہا پیا سی۔ گل کر دیاں بے شک زبان وچوں کدے کدے تھڑک جاندی پر اوہ بولی گیا

''کتھے چلی گئی سی توں......تینوں فون تے بڑا لبھیا......میری موت توں بعد میری زندگی دے سارے پلاں نوں......سارے دکھانت نوں توں اپنے ناٹکاں وچ ضرور ڈھالیں......بس توں ہی ایہہ سبھ کجھ کر سکیں گی......ہور کسے تے مینوں اکا امید نہیں......دکھ نوں اوہی سمجھ سکدا اے جیہنے دکھ خود ہنڈھائے ہون......کل دا دن میرے لئی شاید چڑھے جاں نہ چڑھے......ہن مینوں تاں مورچہ فتح ہی لگدا اے''

اوہنے بولنا بند کر دتا تاں میں کنی دیر اوہنوں زندگی نال جوڑن دیاں جھوٹھیاں ترکیباں دسدی رہی پر اوہدے چہرے دی دکھ وچوں زندگی ناں دی روح غائب ہندی جا رہی سی۔ شام نوں میں گھر آ گئی پر اوہدی زندگی دی داستان مینوں بہت بے چین کر رہی سی۔

اگلی شام اوہدا فون آیا''......بیبا......میرے اندر جیہڑا پھنیئر سپ سی اوہنے سینکڑے سپولیئے پیدا کر دتے نیں اک کولوں میں نہیں سی ہاردا......ہن میں کلا تے اوہ سینکڑے......میں ہار گیا ہاں......میں تے کدے سوچ وی نہیں سی سکدا کہ موت مینوں انج ہرائے گی......میں تاں بُرے توں بُرے حالاتاں وچ وی بس جینا ہی سکھیا سی۔''

میں اوہنوں کہیا کہ ''بس اج دی رات کٹو......لدھیانے میرے کئی اچھے ڈاکٹر واقف ہن۔ کل نوں سارے چیک کرواواں گے......میں آپ آ کے اپنی گڈی تے لے جاواں گی......''

تے کل...... پتہ نہیں سی......سچیں چڑھنا نہیں سی۔ میں تاں اجے لدھیانے ہی ساں۔ سمرالے جان لئی سوچ رہی سی......گوریئے ہوراں ڈی ایم سی لے وی آندا۔ حالت زیادہ وگڑ گئی

سی......ڈاکٹراں نے اوہدا پیٹ پاڑیا...... تے سچیں پتہ نہیں پیٹ وچ کیہ سی......ایوے ووے ہسپتال دے اپنے ماہر ڈاکٹراں دی وی سمجھ توں باہر......اوہناں اک پل وچ پیٹ سی دتا......حیران ہاں کہ ایناوڈا سچ اپنے اندر لے کے کیویں پھردا رہیا سی اوہ......ثابت......ثبوت۔ میری تلی تے رکھیا اجمیر شریف دی درگاہ توں لیاندا کچ دا نگ مینوں کسے قیمتی ہیرے جواہرات توں وی مہنگا جاپ رہیا سی......جھانسی دی رانی...... بھابی درگا دیاں مڑیاں مسیتاں توں گھم کے آیا تے پھر میرے تک پہنچیا......دل دی حیاتی دے سارے ورھے......پولیس اینا کھدی رہی کہ تتے پیا کمبل پسینے نال گھٹ تے لہو نال ودھ بھجدا......پنجابوں بہت دور یوپی دے ویران علاقیاں وچ جیہناں پناہ دتی اوہناں پولیس نالوں وی کئی گنا ودھ ظلم کیتے۔ موت کئی واری عین قریب آ کے مڑدی رہی......ظلم دے اتہاس کہندی حکومت اوہدے حق سچ دی آوازنوں خرل دا نام دیندی رہی......اک نہیں اوہ کئی چکیاں وچ پسیا......اک یگ......اک اتہاس جیویا اوس......میں اپنے ناٹکاں راہیں زندہ رکھاں گی ایہہ سارا کجھ......اوہدی سوچ تے پہرہ دیاں گی جسم ہی تے گیا ہے......اوہ زندہ رہے گا......ہمیشہ......ہمیشہ لئی......ساڈے دلاں دیاں دھڑکناں وچ!

میتھوں میرا بِرہا وڈا

(شِو کُمار بٹالوی نال کیتے سفر تے اِک جھات)

شِو کُمار نال کیتے میرے سفر دی شُروعات کدوں ہوئی ایہہ اِک لمّی کہانی ہے۔ پر گل میں 1965 توں شروع کرداہاں جدوں میں شِو نوں پہلی وار مِلیا ساں۔

شِو دی کوِتا پڑھدا اُسندا میں جوانی دی دہلیز تے پیر رکھیا سی۔ بچپن وِچ ہی اپنے گھر پروار توں جُدائی نے میری بال عمرا وِچ اِک سوگی احساس بھر دِتا سی۔ ایس احساس نے مینوں کوِتا دی پچھان کروائی۔ میریاں اُداس گھڑیاں وِچ شِو دی کوِتا میرا ساتھ دیندی سی۔ مینوں دھرواس دیندی سی۔ میں شِو دے دردنوں سمجھن لگ پیا ساں۔ اوہدی پیڑ نال میرا شبد ہین رشتہ جُڑ گیا سی۔

شِو نے اپنی پیڑ نوں بِرہا داناں دِتا۔ ایہہ شبد اوسدی سِرجنا نہیں سی۔ شیخ فرید نے بِرہا نوں سُلطان دا درجہ دِتا سی پر شیخ فرید دی بانی وِچ ایس دے ارتھ ادھیاتمک دائرے اندر سیمت رہے سن۔ شِو نے ایس شبد وِچ آکاش دا کھلار پیار سمُندر دی گہرائی تے پوناں دی بھٹکن بھر دِتی۔ تِن حرفاں دے ایس شبد نے اوہدی روح دی سمُوچی تڑپ، اوہدی تلاش تے گوڑ سمیٹ لئی۔ بِرہا اوس لئی ساری منُکھتا دے درد دا مہان کاوِ بن گیا۔

اسیں سبھ بِرہا گھر جمدے
اسیں بِرہا دی سنتان
بِرہا کھائیے بِرہا پائیے
بِرہا آئے ہنڈھان

کِسے وی زبان وِچ شبد منُکھی سوچ وِچوں جنم لیندا ہے۔ پھیر ایہی شبد منُکھی سوچ نوں

پر بھاوت کرن لگدا ہے۔ اوہنوں اپنے رُوپ وِچ ڈھالدا ہے۔ ہر ہاشو دی کاوسوچ تے رچنادا کیندر بن گیا سی۔ ہر ہا نال اوس دا اٹُٹ رشتہ سی۔ اوس نے کُکھ توں (ساڈے پوتڑیاں وِچ ہر ہا رگّھیا ساڈِیاں ماواں) قبر تک (اساں جون ہنڈھانی مہک دی، سانوں ہر ہا داوردان) اپنی سنکھیپ جیہی عمر ہر ہادے ناں لادِتی سی۔

شِونوں مِلن توں تن کُو سال پہلاں مینوں بیرنگ کالج بٹالہ صرف اِک سال پڑھائی کرکے چھڈّ ناپیا سی۔ دراصل اِہنیں دِنیں میں بے گھر ہو گیا ساں۔ در در بھٹک رہیا ساں۔ انیکاں پاپڑ ویلنے پئے۔ ٹیوشناں پڑھائیاں۔ اِک پرائیویٹ سکول وِچ نوکری مِل گئی۔ دوستاں نے امرتسر کوئینز روڈ تے اِک ہوٹل وِچ کمرہ کرائے تے لے کے سِر لُکاوَن داوسیلہ بنادِتا۔ میں دِن بھر کدیں آرٹ گیلری کدیں میونسپل لائبریری وِچ بیٹھا رہندا۔ جد کدیں دوستاں نوں کمرے دی ضرورت پیندی اوہ مینوں پیسے دے کے باہر بھیج دیندے۔ میں اُپرّ تھلّے دو تن فِلماں ویکھ لیندا۔ پھیر ریلوے سٹیشن دے ویٹِنگ روم وِچ بیٹھا سویر ہون دی اُڈیک کردا۔

کئی واری پُتلی گھر امر چترّکار دی دُوکان تے چلا جاندا۔ امر نے میری پہلی کِتاواں دی کتاب مِٹّی دے مانس دا کور بنایا سی۔ اِک ودھیا چترّکار تے کوی نوں زندگی دِیاں لوڑاں نے رِکشیاں تے ویل بُوٹے پینٹ کرن تے مجبور کردِتا سی۔ اِک دِن اوس کیہا، یار، شِوکُمار بٹالوی اج کل تیرے ہوٹل دے نیڑے ہی رہ رہیا اے اوہنوں مِلیا ایں؟

اوس شام گرینڈ ہوٹل دے باہر میں شِوکُمار نوں مِلیا۔ اوس نے مینوں گُرشرن سنگھ دا ناٹک ویکھن اوس نال جان لئی کیہا۔ سنجوگ وِبھاگ جتھّے گُرشرن سنگھ دا ناٹک کھیڈیا جانا سی زیادہ دُور نہیں سی۔ سڑک دی بھیڑ توں بے پرواہ تُرے جاندیاں شِو نے دسیا کہ اوس دا کاوناٹک لونا چھپ رہیا سی۔ اوہ لونا دِیاں سطراں سُناوَن لگ پیا، (میں اگ تُری پردیس نی سئیو، اگ تُری پردیس اک چھاتی میری ہاڑ تپیندا، دُوجی تپدا جیٹھ)

اج سوچدا ہاں کہ شِو دے عورت لئی ور تے بمب - اگ تے سپنی دودھاری تلوار بن جان دی سمرتھا رکھدے ہَن۔ اگ تے سپنی داسنکیت کام دی اوس اوستھا ول ہے جیہڑی بھارتی سبھیتا وِچ سدا ہین بھاونا نال ویکھی گئی ہے۔ ایہہ بمب ورت کے بے شک اوہ عورت دے اوہناں منو بھاواں نوں کیلن وِچ سپھل رہیا جو اوس توں پہلی پیڑھی دے کویاں دی پکڑ وِچ نہیں

آئے سن۔ پر اوس دی کِوتا وِچ ایہناں بِمباں دی بھرمار عورت بارے پرچلت سٹیریو ٹائپ دی انجانے ہی حمایت کر جاندی ہے جیس وِچ عورت نوں صِرف کام پُورتی دا ساددھن سمجھیا گیا ہے۔ پھیر وی میں سمجھداہاں کہ پنجابی ساہت وِچ سمُوچے طور تے لونا عورت نال جُگاں توں ہو رہی بے انصافی وِرودھ اِک بے مثال آواز ہے۔ عورت دی نرپکھ پچھان دا ودھیا نمونہ ہے۔

ناٹک گھر پہنچن توں پہلاں اسیں کئی سالاں دا سفر طے کر لیا سی۔

امرتسر رہندیاں تِن چار واری شِو کُمار نوں مِلن دا موقع مِلیا۔ اسیں لارنس روڈ تے ٹُر پیندے۔ کدیں سِندھی کافی ہاؤس وِچ بیٹھ جاندے، کدیں بیئر بار۔ شِو اپنے بارے گلاں کردا، میں سُندا رہندا۔ کئی واری اوس دیاں گلاں وِچ کُجھ نُقطے اِک دُوجے نال میل نہ کھاندے۔ پر مینوں ایس دا کوئی فرق نہ پیندا۔ مینوں اوس دے مُونہوں کُجھ وی سُننا چنگا لگدا۔

شِو کُمار امرتسر چھڈ کے بٹالے چلا گیا۔

بٹالہ چھڈن توں پنج سالاں دے بعد قُدرت مینوں ایس شہر واپس لے آئی شِو کُمار دے شہر۔ ایہناں سالاں وِچ میں کِسے طرح پرائیویٹ امتحان دے کے بی اے پاس کر لیا سی۔ میں بیرنگ کالج بٹالہ وِچ انگریزی وِچ ایم اے کرنا چاہوندا سی پر کالج دی پڑھائی دے خرچ بارے سوچ کے دِل ڈُبن لگدا سی۔ ہمت کر کے عرضی دے دتی۔

کالج وِچ داخلہ مِل گیا پر رہن دی سمسیا حل نہ ہوئی۔ اِک دِن میرے اِک جماعتی نے کیہا، شِو کُمار سٹیٹ بینک آف اِنڈیا وِچ نوکری کردا ہے کالج دے نیڑے کوٹھی کرائے تے لے کے رہ رہیا ہے۔ مینوں ہنھیرے وِچ روشنی دی کِرن دِکھائی دِتی پر میں جھجکدا رہیا۔ کالج دے سالانہ کانٹیسٹ وِچ اِک پروفیسر دے کہن تے میں اپنی نظم پڑھی۔ مینوں پہلا انعام مِلیا۔ شِو کُمار نوں جج دے طور تے بُلایا گیا سی۔ فنکشن دے بعد شِو مِلیا، گل لایا، کیہا تیری نظم چنگی لگی مِلدا رہیا کر۔

اِک شام کالج دے بعد میں شِو کُمار دی کوٹھی گیا۔ اوہ بڑے پیار نال مِلیا۔ مینوں سمجھ نہیں آ رہی سی کہ گل کیویں شروع کراں۔ اوہنے میرے چہرے نوں پڑھ لیا تے کیہا، توں اینا اُداس کیوں ہیں؟ میں کیہا، میرے کول رہن دی تھاں نہیں۔ اوس نے جھٹ کیہا، توں اتھے کیوں نہیں آ جاندا۔ اگلے دِن میں اپنیاں کتاباں تے چار کپڑے چُک کے شِو کُمار دے گھر رہن لئی آ گیا۔

شِو کُمار عمر وِچ میرے توں نوں سال وڈا سی۔ میں اوس نوں بھاء جی کہہ کے بُلاؤنا

شروع کر دِتا سی۔ کئی واری نشے دی حالت وِچ اوہ آکھدا، توں میرا چھوٹا بھرا ایں۔ میرا جی کردا میں اوس دے ہر لفظ تے وِشواس کراں۔ بہُت دیر بعد سمجھ آئی کہ شِو کِسے نوں وی احساس کروا سکدا اسی کہ اوہ اوس دا جگری دوست ہے۔

شِو دے کہن تے میں اپنے امریکن پروفیسر نال گل کیتی کہ اوہ شِو دِیاں کوِتاواں دے انگریزی انوواد نوں ایڈٹ کرے۔ ایہہ انوواد شِو دے اِک قدردان انگریزی دے پروفیسر نے کیتا سی۔ پر جد میں ایہناں کوِتاواں نوں پڑھیا تاں میری ہمت نہ پئی کہ میں ایہناں نوں اوس پروفیسر نوں وِکھا سکاں۔ میرے خیال وِچ شِو دی کوِتا نوں انگریزی وِچ انوواد کرنا اوس دے ہُنر نال بے انصافی کرنی سی۔ میرا مطلب ہے ایہناں سطراں وِچلے احساس نوں کِسے ہور زبان وِچ کیویں پیش کیتا جا سکدا اے:

تینوں دیاں ہنجھواں دا بھاڑا
نی پیڑاں دا پراگا بھُن دے
بھٹھی والیئے چنبے دیئے ڈالیئے

ساڈا عشق کنوارہ مر گیا
کوئی لے گیا کڈھ مسان وے
ساڈے نین تیری اج دید دی
پئے رکر یا کرم کران وے

سانوں دِتے ہجر تویتڑے
تیری فرقت دے سُلطان وے
اج پریت نگر دے سوریئے
سانوں چونکی بیٹھ کھڈان وے

کیہ غیر پنجابی پاٹھک ایہناں شبداں دی روح نوں پہچان سکن گے؟ اوس مٹّی دی مہک محسوس کر سکن گے جیس دھرتی دی ایہہ اُپج ہن؟ شِو نوں شاید میرے کولوں ایہہ اُمید نہیں سی۔

دو چار وار یاد کرواؤن بعد اوس نے کہنا چھڈ دِتا۔

ساہت بارے جے اسیں کدیں گل کیتی ہووے تاں یاد نہیں۔ اپنے سمکالی لیکھکاں بارے شِو دے کیہ وِچار سن؟ اپنی عمر توں وڈے کُجھ اِک مشہور ساہتکاراں توں علاوہ اوس کول کسے دی پرسنسا لئی شبد گھٹ ہی سن۔ اوس کول پنگر دے لیکھکاں دِیاں کتاباں آؤندیاں پر میں اوس نوں کوئی کتاب کھول کے پڑھدیاں کدیں نہیں ویکھیا سی۔ اُنج اوس دی یادداشت کمال دی سی۔ جو کُجھ اوس نے اپنے کالج دے دِناں وِچ پڑھیا سی بہُت کُجھ یاد رکھیا سی۔

سال 1966 دے آخری دِن سن۔ شِو اپنے ویاہ بارے گل کرن لگیا۔ مینوں حیرانی ہوئی۔ کون سی اوس دے جیون ساتھ دی چون؟ ایہہ سبھ کدوں ہویا؟ کیویں ہویا؟ شاید اوس نے ایہہ گل میرے نال سانجھی کرن دی ضرورت نہ سمجھی ہووے۔ خیر، اوس دے چہرے تے رونق آ گئی سی، آواز وِچ اِک نواں سرور بھر گیا سی۔ کئی واری گلاں کردا کردا اوہ اُداس ہو جاندا۔ میں اوس دی اُداسی سمجھدا سی ایس لئی پچھن دی لوڑ نہیں سی۔ اوہ اپنا ویاہ دھوم دھام نال کرنا چاہوندا سی پر اوس کول وسیلے نہیں سن۔

شِو دے کہن تے میں اوس دے دوستاں نوں چِٹھیاں لِکھن لگا۔ اوس نوں سہائتا دی لوڑ سی۔ مینوں یاد نہیں اِک وی خط دا جواب آیا ہووے۔ شِو دی ڈپریشن ودھ رہی سی۔ اوہ اپنی برات وِچ شامل ہون والے وڈے وڈے لوکاں تے اپنے رُتبے دی موہر لاؤنی چاہوندا سی۔ مینوں ایس مدھورگی بِرتی تے گھِرنا ہون لگّی سی۔ اوس دے کہن تے میں نہ چاہوندا ہویا وی اوس دے اِک قدر دان پنجاب سرکار دے منتری نوں مِلیا تے اوس دی سہائتا کرن دا سُنیہا دِتا۔ پٹھان کوٹ جا کے اوس دی ہون والی پتنی دے پریوار نوں مِلیا۔

شِو کُمار دے ویاہ بارے میری یاد دُھندلی پے گئی ہے۔ بس یاد ہے پٹھان کوٹ دے ریسٹ ہاؤس وِچ فروری مہینے دی اِک سرد شام، یاد نہیں کون ایس جشن وِچ شامل سی تے کون نہیں۔ یاد ہے نشے دا وگدا دریا اوس دریا وِچ ڈوبے کئی لوکاں وانگ میں وی ڈُب گیا ساں۔

ارونا بھابی جد شِو دے ایس گھر آئی (جِتّھے میرے علاوہ بیرِنگ کالج دا اِک ہور سٹوڈنٹ وی رہندا سی) تاں لگیا جیویں پت جھڑ وِچ بہار آ گئی ہووے۔ شِو دی سنگت وِچ میری پڑھائی دا کافی نُقصان ہو چُکا سی۔ مینوں آؤن والے اِمتحاناں دا فکر لگ گیا۔ شِو نوں کیہا، میرا

اِک جماعتی اکلّا رہندا ہے۔ میں کُجھ دِناں لئی اوس نال رہ کے پڑھائی کرنی چاہوندا ہاں۔ شِو نے کیہا، ٹھیک ہے جدوں تیرا جی کرے آ جایا کرایہہ گھر تیرا وی ہے۔ میں اپنیاں کتاباں تے چار کپڑے کُچھے مارے تے بِناں کُجھ کہے باہر نِکل آیا۔

میری خانہ بدوشی دا سلسلہ پھر شروع ہو گیا۔ دِن کالج وِچ نِکل جاندا، رات اج ایتھے کل اوتھے۔

ایہناں دِناں وِچ میں شِو کُمار نوں مِلن نہیں گیا۔ میں نہیں چاہوندا سی کہ اوس نوں میری مُفلسی تے ترس آوے تے اوہ مینوں مُڑ گھر آؤن لئی کہے۔ شِو دِیاں اپنیاں ذمہ واریاں سن۔ میں ایہناں ذمہ واریاں وِچ شامل نہیں ہونا چاہوندا سی۔ کدیں کدیں ایہہ جانن نوں من کردا، کیہ اوہ میرے بارے سوچدا سی؟ شِو نوں اپنے بارے کہن دی لوڑ کدیں محسوس نہیں کیتی سی۔ درد دے رِشتے دی کوئی زبان نہیں ہوندی۔

میں ایم اے دا پہلا سال پاس کر لیا سی۔ میرے امریکن پروفیسر نے مینوں ہوسٹل وِچ کمرہ لے دِتا۔ ہوسٹل شِو کُمار دی کوٹھی توں پنج کُو مِنٹ دُور سی۔ کئی واری اوہ اچانک آ جاندا۔ اسیں قادیاں والی سڑک تے نِکل تُر دے۔ اوہ اپنی کوئی نویں نظم سُناؤندا، میں سُندا۔ میں کیہ لِکھیا ہے، ایس بارے اسیں گھٹ ہی گل کردے۔ صِرف اِک واری اوس نے گلاں گلاں وِچ کیہا سی، توں اپنی نویں کتاب دا ناں دِل دریا سمندروں ڈونگھے رکھ لے (ایہہ کتاب 1968 وِچ تیئی کُو تاواں دے ناں ہیٹھ چھپی سی)

شِو کُمار جدلونا نوں دِتے گئے بھارتی ساہت اکادمی دا پُرسکار لے کے دِلی توں واپس آیا تاں مینوں ہوسٹل وِچ مِلن آیا۔ میرے نال شام دی روٹی کھادی تے پھیر اسیں بازار ول تُر پئے۔ کہن لگا کہ اوہ اِک لمّی کوِتا لِکھ رہیا ہے۔ کُجھ لائناں سُنائیاں:

میرا اسنکٹ سدا ایہہ سی
میرا اسنکٹ سدا ایہہ ہے
عمر جد ہان سی میرے
میں اوس دے ہان دا نہیں ساں
میں اوس دے ہان دا جد ہویا

اوہ میرے ہان دی نہ رہی
سومینوں کل دی عمرا
ہمیشہ اج ہنڈھانی پئی
تے میری اج دی عمرا
میرے لئی روز وِرتھا گئی

چار دہاکے پہلاں سُنیاں ایہہ تکاں اج وی میرے ذہن وِچ تازہ ہَن میں سمجھداہاں چنگی کوِتا دا ایس توں وڈا ثبوت کیہ ہوسکدا اے؟ مینوں اپنے دوست دی پراپتی تے مان سی۔

شِو کُمار جد باپ بن گیا تاں سُن کے ہور خوشی ہوئی۔ پھیر سوچیا، شِومست ملنگ انسان ہے پروارک بندھناں تے سماجک رسماں دے دائرے توں نِرلیپ۔ کِس طرحاں چلّے گی گرہست دی گڈی؟ پھیر اوس دے گھر اِک بیٹی نے جنم لیا۔ سنیا شِو نوں اپنے بچیاں نال بڑا موہ سی۔ اوہناں دا بہُت خیال رکھدا سی۔ اوس نے اپنے بارے کدیں فِکر نہیں کیتا سی۔ ہُن اوہ اپنے بچیاں دِیاں لوڑاں بارے فِکر مند سی۔ سُن کے چنگا ہی لگیا۔

شِو کُمار لئی ہُن بٹالہ بہُت چھوٹا ہو گیا سی۔ بٹالے ورگا شہر اوس دے پیراں نوں ٹُرن لئی سڑکاں دے کُجھ ٹوٹے دے سکدا سی۔ اوس دے پنکھاں نوں اُڈن لئی اسمان دے اِک ٹکڑے دی لوڑ سی۔ شِو بٹالہ چھڈ کے چنڈی گڑھ چلا گیا۔ میں ایم اے پاس کرلئی سی۔ مینوں بیرِنگ کالج وِچ انگریزی دے لیکچرار دی نوکری مِل گئی۔

اگلے کُجھ مہینیاں وِچ میرا چنڈی گڑھ جانا ودھ گیا سی۔ میری ہون والی پتنی پنجاب یونیورسٹی وِچ کلاساں لے رہی سی تے گرلز ہوسٹل وِچ رہندی سی۔ میں اوس نوں مِلن یونیورسٹی جاندا پر ٹھہردا شِو کُمار دے گھر ہی۔ جد شِو نوں ساڈے میل جول بارے پتہ لگا تاں اوہ بڑا خوش ہویا۔ تے پھیر اِک دِن شِو دے گھر میری ہون والی پتنی دا وڈا بھرا مینوں مِلن آیا۔ شِو نے میریاں تعریفاں دے پُل بنّھ دِتے۔ میری ہمت دی داد دِتی۔ میرے اُجلے بھوِکھ دی گل کیتی۔ ایس سنکھیپ جیہی ملنی نے ساڈے رِشتے تے پروانگی دی موہر لادِتی۔

مئی 1970 وِچ مینوں اِک امریکن یونیورسٹی وِچ داخلہ مِل گیا۔ 6 جولائی نوں پٹیالے میری شادی ہوئی۔ شام نوں شِو کُمار آیا۔ مینوں مُبارک دِتی۔ پھیر اوہ بٹالے توں آئے کُجھ

دوستاں نال باہر چلا گیا۔ اگلی سویر شِو ٹُرن لگیا تاں میں وعدہ کیتا کہ امریکہ جان توں پہلاں اوس نوں مِلن چنڈی گڑھ آواں گا۔ اگست دے انت وِچ میرے سُپنیاں دی پیڑ مینوں سمندروں پار لے گئی۔

امریکہ آ کے میں شِو نوں اِک وی خط نہیں لِکھیا سی۔ میں اوس نال کیتا وعدہ نبھایا نہیں سی۔ سوچدا ساں کہ دو کو سال بعد میں اپنے دیس مُڑ جاواں گا۔ چنڈی گڑھ جا کے اوس کولوں مُعافی منگ لواں گا۔ اوہ سمجھ جاوے گا۔ پر وقت نوں ایہہ منظور نہیں سی۔

امریکہ وِچ پہلے دو سالاں وِچ میں سنگھرش کردا لگ بھگ ٹُٹ گیا ساں۔ حوصلہ قائم رکھن لئی میں بھوِکھ بارے سوچن لگدا۔ میرے تے میرے اتیت وِچلی دُوری ودھ رہی سی۔ میں اپنے اتیت وِچ مُڑنا نہیں چاہوندا ساں۔ دوستاں دے خط آوندے، میں دو چار سطراں لِکھ بھیجدا۔ پھیر اوہ سطراں وی چُپ دے سمندر وِچ ڈُب گئیاں۔

جون 1973 دا اوہ دِن اج وی یاد ہے جیویں کل دی گل ہووے۔ میں واشنگٹن سٹیٹ یونیورسٹی دے انگریزی وِبھاگ وِچ پی ایچ ڈی دا وِدیارتھی سی۔ بٹالے توں اِک دوست دا خط آیا۔ لِکھیا سی، شِو بھاء جی ہُن نہیں رہے۔ ایوں لگیا جیویں جسم دا اِک انگ ٹُٹ کے سدا لئی جُدا ہو گیا ہووے۔

میرے امریکہ آون توں بعد شِو دی زندگی وِچ کیہ واپریا ایس بارے مینوں کوئی خبر نہیں سی۔ پردیس رہندیاں تیراں سال میں دیس نہیں پرتیا۔ پنجابی ساہت نال میرا رشتہ لگ بھگ ٹُٹ گیا سی۔ کئی سال بعد شِو دے آخری دِناں بارے پتہ لگا۔ اوس دی جسمانی، مانسِک تے جذباتی حالت بارے طرحاں طرحاں دِیاں کہانیاں تے قصّے پڑھن سُنن نوں مِلے۔ اوس دے آخری دِناں دی وِتھیا نے میرا دِل ہلا کے رکھ دِتا۔ میرا من ایہہ سبھ کُجھ مینوں اِنکار کردا رہیا۔

سُنیا کہ اوس دی ایس حالت وِچ اوس دی انگلینڈ پھیری دا وڈا ہتھ سی۔ اوس دے سر تے انگلینڈ جان دا بھُوت کئی سال پہلاں سوار ہو چکیا سی۔ کئی واری اوس مینوں اپنے اِک مہربان دے بھیجے سپانسرشِپ دے کاغذ دِکھائے سن۔ اوہ انگلینڈ جان لئی اینا اُتاولا کیوں سی؟ شہرت کھٹن لئی؟ پیسہ کمان لئی؟ اپنا عِلاج کروان لئی؟ جاں؟ کدیں آکھدا، گارگی، سیکھوں امرتا سبھ باہر ٹُرے رہندے نیں انگلینڈ وِچ لوک مینوں ویکھن نوں ترسدے نیں بس ہُن میں وی چلے ہی جانا

اے۔اوس دی ایہہ خواہش آخر پُوری ہو ہی گئی۔

جس شِو کُمار نوں میں جولائی 1970 وِچ چھڈ کے آیا سی اوہ شِو اپنے جوبن تے پر تبھا دی سِکھر تے سی۔اوس شِو دی یاد میرے بیتے دِناں دا سرمایہ ہے۔ میں صِرف اوس شِو دی گل ہی کراں گا۔

شِو کُمار نے اپنے آپ نوں جوبن رُتے ٹُر جان دا وچن دِتا سی۔ ایس پکھوں اوہ وچن دا پکا نِکلیا۔ میں اکثر سوچدا ہاں، شِو زندگی توں اینا اُپرام کیوں سی؟ آخر ایسا کیہ دُکھ سی جیس نے اوس نوں سموچی زندگی توں اُپرام کر دِتا سی۔ شِو نے لِکھیا سی، ایہہ پھٹ ہَن عِشق دے، ایہناں دی کیہ دوا ہووے۔ بے شک عِشق دے پھٹ لا علاج ہَن پر فیض احمد فیض دے کہن انوسار، ''اور بھی غم ہیں زمانے میں محبت کے سِوا''۔ غم تاں ہر زندگی وِچ ہے پر ایس دی کوئی وجہ تاں ہونی چاہیدی ہے۔ اینے وڈے دُکھ دی وجہ وی وڈی ہونی چاہیدی ہے۔

میرے خیال وِچ شِو کُمار دا دُکھ سمجھن لئی سانوں شِو دی لاجونتی دے مُکھ بندھ وِچ سنت سنگھ سیکھوں دے شِو بارے لِکھے شبداں تے دِھیان دینا پوے گا: ''اوس دے دُکھ اوتھوں شروع ہوندے ہَن جتھے کیٹس دے ختم ہوندے ہَن''۔ ہُن ذرا انگریزی دے ایس امر کوی کیٹس دے دُکھاں تے نظر ماریئے۔ اٹھ سال دی عمر وِچ باپ مر گیا۔ دس سال دی عمر وِچ دادا، جو کیٹس نوں پال پوس رہیا سی، مر گیا۔ مامے نے اوس دی دیکھ بھال دی ذمہ واری لئی پر کیٹس ہالے تیراں سالاں دا سی جد ماما مر گیا۔ چودھویں ورھے وِچ ماں مر گئی ٹی بی دی لا علاج بیماری نال۔ سارے پریوار دا بھار کیٹس دے موڈھیاں تے آن پیا۔ ہالے اِکی سال پُورے نہیں کیتے سن کہ چھوٹے بھرا نوں نامُراد ٹی بی کھا گئی۔ دو سال بعد اوہ کُڑی جیس نال اوس نے جیون مرن دے وعدے کیتے سی چھڈ گئی۔ چوبیہہ سال دے وِچالے ٹی بی نے کیٹس دے جِسم نوں اپنا گھر بنا لیا۔ عمر دے پنجھی سال تے چار مہینے پُورے کر کے جان کیٹس ایس دُنیا نوں الوداع کہہ گیا۔

میں ایہہ سمجھن دی کوشش کر رہیا ہاں کہ جتھے کیٹس دے دُکھ ختم ہوندے ہَن اوتھے کِس طرحاں دے دُکھ شروع ہوندے ہون گے؟

پر آلو چک دی اِک سطر نے شِو کُمار دی زندگی بدل کے رکھ دِتی۔ اوہ موت نوں چِٹھیاں لِکھن لگ پیا۔ اوس دے اپنے کہن مطابق، پہلے پیار نوں گنوا کے اوہ مُڑ زندگی بھر کِسے

کُڑی نوں پیار نہیں کر سکیا۔ ہُن اوس نوں موت نال عشق ہو گیا سی۔ پر جان کیٹس نوں موت نال عِشق نہیں سی۔ زندگی نے بے شک دُکھ ہی اوس دی جھولی پائے سن اوہ سدا زندگی دا عاشق بنیا رہیا۔ سگوں اوس نوں سدا ایہہ جھورا کھاندا رہیا کہ وقت اوس نوں زندگی دِیاں انمول داتاں نوں مانن توں وانجھیاں رکھے گا۔ ایہہ سوچ کے اوہ ڈر جاندا سی۔ ایس ڈر دا پرگٹاوا اپنی کِوتا وِچ کردا سی۔ موت دے سہم نوں سوِیکار کرنا اوس دی کِوتا دی ایمانداری ہے۔

جس سال سنت سنگھ سیکھوں نے شِو کُمار دی زندگی دی کتاب دے اِک پنّے تے جان کیٹس داناں جھریٹ دِتا سی اوس سال شِو عمر دے پنجھی ورھے پُورے کر چُکا سی۔ ہُن اوس نوں موت دے اِک نویں میل پتّھر دی تلاش سی (برہن جِند میری نے سٹیو، کوہ اِک ہور مُکایانی، پکا میل موت دا نظریں، اجے وی نہ پر آیانی)۔ اِک رات امرتسر توں کوی دربار بھگتا کے مُڑ دیاں اوس کیہا، بس ہُن میں ہور نہیں جینا عیسے نوں تیتی سال دی عُمرے سولی چڑھا دِتا سی میرے لئی شاید کوئی صلیب۔ میں سُن کے کنب گیا سی۔ شِو دی عمر اوس ویلے تیہہ سالاں دی سی۔ کُجھ سمیں بعد اوس لِکھیا:

میرے ورگے مسیحے واسطے
کِلّ بہُت سستے نیں
صلیباں توں بناں وی مَرن دے
کئی ہور رستے نیں

ایہناں رستیاں وِچوں اِک رستہ جاندا سی نشے تے مدہوشی دی دُنیاول۔ کُجھ سال ایس رستے تُریا جاسکدا سی۔ شِو کول ایس سفر لئی کِسے پاسپورٹ، کِسے ویزے دی ضرورت نہیں سی۔ اوہ ستھاپت لوکپرے شاعر سی۔ ایس رستے تُرن نال اوس دا اپنی منزل تے پہُنچنا نشچت سی۔ موت اوس دا راہ ویکھ رہی سی۔

جے سوچیا جاوے تاں شِو دی زندگی وِچ قُدرت نے کِنیاں داتاں بخشیاں سن جو تھوڑاں مارے ایس دیش وِچ بہُت گھٹ لوکاں نوں نصیب ہوندیاں ہَن۔ پھیر اوہ کیہڑا دُکھ سی جیس توں چھٹکارا پاؤن دی اوس نوں اینی کاہل پئی سی؟ شاید اصلی غم نالوں کلپت غم دے دریا وِچ ڈُبن دا اپنا ہی آنند ہے۔

کوِتا لکھدا لکھدا شو کمار خود کوِتا بن گیا سی۔ کوِتا اوس دی زندگی وِچ ایس طرحاں رچ گئی سی جس طرحاں ناڑیاں وِچ وگدا خون۔ اوہ اوس مقام تے پہنچ چکا سی جتھے کلاکار اپنی کلا وِچ سما جاندا ہے۔ جاں اِنج کہہ لوو کہ کلا کلاکار نوں اپنے وِچ سمیٹ لیندی ہے۔ دوہاں وِچ کوئی فرق جاں فاصلہ نہیں رہندا۔ شو کمار لئی زندگی تے موت وِچ کوئی فاصلہ نہیں رہیا سی۔

زندگی شو کمار لئی اِک کاوِ ناٹک بن گئی سی جیس دی کتھا اوس نے خود لکھی سی۔ ایس ناٹک دا سوتر دھار اوہ آپ سی تے آپ ہی ایس دا ڈائریکٹر۔ ایس دا درشک وی اوہ ہی سی۔ اپنی آواز دے جادو دا کیلیا سروتا وی آپ سی۔

اج ایہہ سطراں لکھدیاں سوچداہاں کہ میلاں تے ورھیاں دا اِکٹھے سفر کرن دے باوجود وی شو کمار میرے لئی ہمیشہ اِک پیراڈاکس بنیا رہیا ہے۔ کِسے حد تک اسیں سارے اپنے اپنے پیراڈاکس ہاں۔ آتم وِرودھ منکھی فطرت ہے۔ شو کمار نوں جنّی محبت تے مانتا اپنے سروتیاں تے پاٹھکاں کولوں مِلی اوس دا اندازہ لاؤنا مشکل ہے۔ پر اوہ آلوچکاں توں مِلن جاں نہ مِلن والی مانتا نوں ہی ترجیح دیندا رہیا۔ سمکالی ساہتکار سنمان تے پرمانِکتا حاصل کرن لئی جد طرحاں طرحاں دے پرپنچ رچدے تاں اوہ اوہناں دی نِندیا کردا۔ بُرژوا قیمتاں دی نکھیدی کردا پر خود ایہناں دا شکار بن جاندا۔ اپنے ناں نال آپ جوڑے اپنے پچھان پتر ''بٹالوی'' نوں وگاہ وگاہ ماردا۔ اپنے مُڈھلے گیتاں (مینوں ہیرے ہیرے آکھے) نوں نکاردا (''ایہہ میری اِن پڑھتا دا ڈھنڈورا پٹ رہے'')۔ اپنے مدھورگی پچھوکڑ تے شرم محسوس کردا۔ نِزول سُچّی کوِتا (لوکیں پُوجن ربّ میں تیرا برہڑا، سانوں سو مکّیاں دا حج وے تیرا برہڑا) لِکھن دی سمرتھا رکھدا سرکاری محکمے لئی اِشتہاری تک بندی کرنوں وی گُریز نہ کردا۔ مینوں ایہہ شبد لِکھن لئی اپنے ضمیر تے دوستی دے احساس نال سنگھرش کرنا پیا ہے۔ ایہناں شبداں دی تلخی نے میری روح نوں جھنجوڑدتا ہے۔

شو کمار بارے لِکھدیاں مینوں اسمرتھتا محسوس ہوندی ہے۔ شو کمار ورگا شخص اپنا اتہاس آپ لِکھدا ہے۔

شو کمار دا ناں موہن سنگھ، امرِتا پریتم دی پیڑھی نال جوڑیا جاندا ہے۔ اصل وِچ اوس دا رشتہ مرزا غالب مجاز لکھنوی دی پرمپرا نال ہے۔ اوس نے کوِتا لِکھی ہی نہیں، کوِتا نوں جیویا ہے، بھوگیا ہے۔ جے اوس نے عمر بھر غم دے گیت ہی گائے ہن تاں ایہی اوس دی ہوندا، اوس دی کلا

دا سچ سی۔ غالب دے کہن وانگ ،قیدِ حیات و بندِ غم اصل میں دونوں ایک ہیں ،موت سے پہلے آدمی غم سے نجات پائے ِکیوں شِو دے غم ،دُکھ ،درداگے پرشن چنھ کھڑا کرن دی لوڑ نہیں۔

شِو کُمار دی رچنا کِسے سہتک ماپدنڈ جاں روائتی کسوٹی تے پُوری اُترے جاں نہ اُترے، اوس دی مہانتا اوس دے پاٹھکاں دے دِل دِیاں گہرائیاں ،ذہن دِیاں پرتاں تے روح دِیاں گُپھاواں وِچ اُتر کے اپنا سدیوی ستھان بنا لین وِچ ہے۔میرا وِشواس ہے کہ جدکدیں دُنیا دے کِسے وی کونے وِچ دو پنجابی مِل بیٹھن گے تاں شِو کُمار داذِکر کیتے بِناں نہیں رہن گے۔

مرن دا شوقین، منیر نیازی

سفر دی رات مُک گئی۔ سائیں منیر نیازی رحمتہ اللہ علیہ حیاتی دا دریا پار کر گئے۔ منگل، 26 دسمبر 2006ء اوہناں دے کوچ دا دن متھیا گیا سی۔ اوہ اُناسی سال دے سن۔ منیر اوہناں لوکاں چوں سن جیہڑے کدی نہیں مردے پر اوہناں نوں مرن دا بڑا شوق ہوندا اے۔ اوہناں نے آپو کیہا سی:

کُجھ اُنج وی راہواں اوکھیاں سن
کُجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
کُجھ شہر دے لوک وی ظالم سن
کُجھ مینوں مرن دا شوق وی سی

تے اوڑک منیر دا شوق پورا ہو گیا۔ موت جھاتی پائی تے منیر نوں نال لے گئی۔ پر اوہ کتے وی نہیں گئے۔ کُجھ لوک ایجیہے ہوندے نیں جیہناں دی زندگی موت نال مُک نہیں جاندی۔ منیر وی اوہناں لوکاں وچوں نیں۔

میں ایس گل نوں ذرا دوجے لفظاں وچ کہنا چاہواں گا' جدوں کمیونی کیشن دا کاریکرم چل رہیا ہووے اوس ویلے شبد تاں کناں وچ گھل جاندے نیں پر سمجھ اپنی تھاں توں نہیں ہلدی۔ سُنن تے پڑھن والا اپنی سمجھ ورتدا اے۔ اِنج دوجے بندے کول جا کے شبداں دا انوواد ہو جاندا اے۔ شبداں دا ارتھ بدل جاندا اے۔ میرا مطلب اے میں اوہناں لوکاں وچوں نہیں، جیہناں لئی لوک مر جاندے نیں۔ موت کسے نوں مٹا نہیں سکدی۔ موت اک ٹرانزٹ لاؤنج اے جتھوں لوک جہاز بدلدے نیں۔ منیر نیازی اَج وی حیات اے پر منیر نیازی بارے گل کرنا انج ای اے

جیویں کسے ڈونگھی تے تل پاٹی جھیل وچ کسے ٹُٹے ہوئے ڈالے دی ببری سُٹناں۔ منیر دی زندگی ایک لمی کوتا ورگی اے۔ اک اجیہی لوک داستان جیہڑی ہر دوپہر نوں ٹوتاں دی ننگھی چھاں تھلے وت وت پڑھی جاندی اے۔ کدی لگدا اے منیر دی شاعری اک جیوندی جاگدی کُڑی اے جیہڑی رستہ بھُل گئی اے تے اوہنوں راہ وکھان لئی کل جہان اُٹھ کے ٹُر پیا اے۔

منیر نیازی دی حیاتی دا پینڈا ضلع ہوشیار پور دے اک نکے جیہے پنڈ خان پور توں شروع ہویا سی۔ رستے وچ سری نگر وی آیا، بہاولپور تے ساہیوال وی پر اوہناں دی ڈاچی لہور آ کے بہہ گئی تے پھیر ایہہ شہر اوہناں دا شہر بن گیا۔

منیر سمندری فوج وچ نوکری وی کیتی پر کدی ایس نوکری دا ناں بھُل کے وی نہیں لیا۔ ایہہ ملازمت اوہناں دی حیاتی دا اِک گُجھا پکھ سی۔ ایس ملازمت دی یاد شاید پانی دا اوہ استعارا اے جیہڑا اوہناں دی شاعری دا اِک وڈا رچاء اے۔

ایس زمین تے ٹُردے جاؤ گے ملے گا پانی
ایس زمین نوں پُٹدے جاو تھلے ہووے گا پانی
چارے پاسے مل کے بیٹھا، لا کے پھاہیاں پانی
چن نوں ویکھ کے شوکراں مارے وانگ سودائیاں پانی

منیر دی شاعری تے شخصیت دا دائرا اینا وڈا اے جو میرے جیہے بونے دی نگاہ اوتھے تیک نہیں اپڑ سکدی۔ اوہ ہِک اجیہا jade اے، جیہدے ہزاراں شیڈ نیں۔ سمجھ نہیں آوندی کہ کیہڑے کیہڑے shade دی گل کراں۔ اوہدی شاعری ایس ویلے دا سبھ توں وڈا لیکھا اے۔ اوہدے نال بیتائے ہوئے زمانے کہانیاں ورگے نیں۔ میں اوہ کہانیاں سناؤناں چاہناں پر لگے گا جو میں اپنی سیلز مین شپ کر رہیا ہاں۔ ایہہ کہانیاں میں ضرور لکھاں گا تے تہانوں سناواں گا۔ ایہہ کہانیاں سپ دیاں صفتاں ورگیاں نیں۔ کلا دے اوس سپ دیاں صفتاں ورگیاں جیہنوں منیر کیلیا ہویا سی۔ اوہ کہندا اے:

مہک ہووے تے اوتھے سپ
سُر ہووے تے اوتھے سپ
دھرتی ہیٹھ ہنیریاں اندر

اک دن، سحر دو پہریں میں تے اعجاز بٹالوی چائنیز لنچ ہوم وچ بیٹھے شاعری دے رُکھ گن رہے ساں۔ اعجاز کیہا: مسعود! تینوں نہیں لگدا جو منیر نوں ویژن نظر اوندے نیں؟ مینوں اوس ویلے مجید امجد ہوراں دی گل یاد آئی جو منیر دی شاعری اَسمانی طاقتاں دا چمتکار نہیں، ایہہ تے سچ مُچ دی شاعری اے۔ پر اعجاز بٹالوی دا خیال سی جو منیر ویژناں دی دنیا دا پاندھی اے۔

سمندر نوں منیر اپنا نکا بھرا کہندے ہوندے سی۔ اِک واری کراچی وچ پاکستان نیوی دے اک جہاز اُتے اپنے چاہی واناں دی دعوت اُتے، جیہناں نوں اوہ admirers کہندے سن، اُم الخبائث نال شغل کر رہے سن۔ منیر نیازی شراب نوں ہمیشہ پیار نال اُم الخبائث کیہا کردے سن۔ جہاز دے عرشے تے بہہ کے اوہناں شراب گلاس وچ پائی تے سمندر دے پانی تے ترونکا مار کے آکھیا: لے کاکا! توں وی پی۔ منیر زیادہ تر سُکر دی حالت وچ رہندے سن۔ اُم الخبائث اوہناں دے ویژن نوں بہت موکلا تے چیڑا کر دیندی سی۔ تے perception بہت wide ہو جاندا سی۔

منیر دی گل بات وچ وی شاعری دا رنگ ڈلھکاں ماردا رہندا سی۔ اوہ لفظاں نوں شاعرانہ رنگ وچ ورتدا سی تے اوہدی گل بات وچ اِک نویکلا پن پیدا ہو جاندا سی۔ منیر جدوں صوفی ہووے اودوں نیویں پا کے ٹُردا اے تے بڑی نرمی تے بھولپن نال گل کردا اے۔ ایہہ حالت اِک انٹرول ورگی ہوندی اے جیہدے وچ اوہ بولن دی طاقت لبھ رہیا ہوندا اے۔ بولن دی ایس طاقت نوں اوہ قوتِ گویائی کہندا اے تے کدی پیار نال اُم الخبائث۔ اُم الخبائث کدی گرائپ واٹر بن جاندی اے، تے شاعر اوس بال وچ تبدیل ہو جاندا اے جیہڑا پنگھوڑے وچ پیا پیا بڈھا ہو گیا ہووے۔ منیر جدوں اپنے توں گھٹ عمر دیاں لیکھکاں یا شاعراں نال گل کردا اے تاں اوہناں نوں کاکا، بغل بچہ یا گلیکسو بے بی کہہ کے بلاوندا اے۔ اوہدے بہت ساریاں گلیکسو بیبیاں وچوں اک میں وی ہاں۔ ستر دے دہاکے وچ میں ذرا چوکھا صحت مند ساں تے منیر میرا ناں گلیکسو بے بی پایا ہویا سی۔

منیر نوں میں پہلی واری سٹھ دے دہاکے دیاں پچھیکڑلیاں سالاں وچ لہور وچ ویکھیا سی۔ اوہ حلقہ اربابِ ذوق دا سیکرٹری سی۔ بیٹھک مکن مگروں سارے لکھاری ٹی ہاؤس وچ جا بیٹھے تے چاء دا دور چلن والا سی۔ اوس دن منیر گوڑھے سلیٹی رنگ دا سوٹ پایا ہویا سی تے ویکھن وچ

ادیب گھٹ تے بیوروکریٹ بہتا لگ رہیا سی۔ بیرے چاء لیا کے رکھی تے منیر چاء کپاں وچ پان لگ پیا۔ اچن چیتی اوس نگاہ ماری، میرے ولوں ویکھیا تے پچھیا: تُسیں چاء پیو گے؟ میں نانہہ کر دتی۔ میں اوس ویلے لہور دے کسے وی لکھاری نوں ذاتی طور تے نہیں ساں جاندا تے اوہناں دے نیڑے بہند اوی سنگ رہیا ساں۔ میں اک خالی میز ویکھ کے بیٹھ گیا۔ لکھاری اک دُوجے نال گلو گلی ہو رہے سن۔ چاء دیاں پیالیاں وچ چمچے کھنوالیاں لے رہے سن۔ چنگا بھلا رولا سی۔ مینوں منیر دی ہک نظم یاد آ گئی:

آدم سن، یاں جانور سن

روٹیاں کھائی جاندے سن

رولا پائی جاندے سن

منیر عام گل بات شاعری دی جس پدھر تے کردا سی اوہنوں سن کے دو جا شاعر وی بھمبل بھوسے وچ پے جاندا سی۔

اک شام دی گل اے۔ ٹی ہاؤس دے باہر لال پری اُڈا کے منیر تے میں مال دے فُٹ پاتھ تے رلکدے رلکدے ریگل چوک نوں جا رہے ساں۔ جی پی او دے کول حبیب جالب مل پیا۔ جالب صاحب دا موڈ آف سی۔ شراب وی نہیں سی لبھی تے سیاسی ہنیری وی ڈِپریشن پیدا کیتا ہویا سی۔ جالب زمانے دا شکوہ شروع کردتا منیر دلا سا دین لئی جالب نوں کیہا: حبیب! فکر نہ کر۔ میرے کول بڑی طاقت اے۔ میں سارے دلدر دور کرسکناں۔

منیر دا طاقت دا استعارا جالب نوں کسے ہور دنیا وچ لے گیا تے اوس ولدا دتا: ہاں بھئی، تیرے نال فوج تے حکومت جو ہوئی۔

جالب دی ایہہ ٹچکر سُن کے منیر نوں غصہ آ گیا۔ اوہ جالب نوں کہن لگا: اوئے بُڈھیا رِچھا! تینوں آڈالان لئی ہمیشہ کوئی کالا باغ یاں کوئی ایوب خان چاہیدا ہوندا اے۔ جدوں نہیں لبھدا اودوں توں یاراں نال آڈالان دی کوشش کرنا ایں۔ ایس شاعرانہ expression دے بعد دوویں گورو شانت ہو گئے تے پھیر ہاسیاں دا فوارا چھُٹ پیا۔

بادہ نوشی منیر دی زندگی دا سبھ توں اچیچا عمل سی۔ شراب اوہدے لئی سواری سی جیہڑی اوہنوں پرستاناں تے اپسراواں دیاں واساں والے ہرے بھرے جنگلاں وچ لے جاندی سی۔

منیر دے اندر کئی جہان لکے ہوئے سن۔ اوہدے اِن ٹلیکٹ دی بند دروازیاں والی حویلی دے اندر کئی صدیاں، کئی نسلاں، کئی ونکوونکی خلقتاں آباد سن۔ بھوتاں، چڑیلاں، پچھل پیریاں، نشانیاں چھڈ جان والے جنات، فقیر تے اولیاء اللہ دی اک ان ڈٹھی کائنات سی جیہدے وچ منیر رہندا سی۔ شراب اوہنوں پچھاندی سی تے اوہدا آدر کردی سی۔ شراب اوہدی دوست سی۔ اک واری اسلام آباد وچ بادہ نوشی دی اک محفل وچ کسے اوپرے جیہے جوان منیر نوں آکھیا:

''خاں صاحب! تُسیں شراب کیویں پی لیندے او۔
میں پیواں تاں مینوں ڈھیر نکل اوندے نیں۔''

منیر پوری سنجیدگی نال اوہنوں ویکھیا تے آکھیا:

''پُتر! شراب نوں پتا لگ جاندا اے اوہنوں کون پی رہیا اے''۔

دارو چکھن والیاں دے مہاراج حکیم بُوعلی سینا دارو اُتے فارسی وچ ہِک چوکا ماریا سی۔ اوہناں کیہا سی جو دارو وُٹن ہو جان والیاں دا ویری تے پی کے ہوش وچ رہن والیاں دا یار اے۔ تھوڑا پیو تاں تریاق اے جے بہتا پیو تاں دارو سپ دی وِس بن کے لڑ جاندا اے۔ میرے حساب نال دارو نے منیر نال ہمیشہ وفا کیتی اے۔ منیر کہندا ہوندا سی جو تھوڑی جیہی مچھاں نوں لاون لئی مل جاوے تے پھیر شہر وچ گلچھرے اُڈان دا مُڈھ بجھ جاندا اے۔

بولن دی طاقت لبھن لئی کدی کدی منیر نوں اُڈیک دا لما تے سنگھنا جنگل کچھنا پیندا سی۔ جِس زمانے ذوالفقار علی بھٹو مولویاں دا مونہہ بند کرن لئی اوہناں نوں خالی بوتل دی چوسنی لائی تے شراب تے پابندی لائی اودوں منیر نوں ایس دا بڑا دکھ ہویا۔ اوس آکھیا:

''ایڈی سختی تاں حضرت عمرؓ نے وی نہیں سی کیتی جنی بھٹو نے کر چھڈی اے''۔

شراب تے پابندی لگ گئی سی۔ ٹی ہاؤس دیاں پوڑیاں تے شاماں نوں کھلن والا مے خانہ بند ہو گیا سی۔ بادہ نوشی دا نکال سُک گیا سی۔ شاعر تسے مرن لگ پئے سن۔ اوس ویلے پانی نوں شراب سمجھ کے پین دا جادو ایجاد ہویا:

شام کے رنگوں میں رکھ کر صاف پانی کا گلاس
آبِ سادہ کو حریفِ رنگِ بادہ کر لیا

منیر دے چاہن والیاں دا جتھا بڑا اوڈا اے تے ویلے دے نال نال ایہہ جتھا اک

مہان سینابن داجار ہیا اے۔ منیر ایہناں ساریاں لوکاں نوں نال لے کے ٹُرنا چاہندا اے تے اوہ اک وڈے پریورتن دے نقشے واہندا رہندا اے۔ اوہ لوکاں نوں انھیرے چیتیا دِوا کے اک سوہنا تے سچجا وسیب اُسارن دا اُتساہ دیندا رہندا اے۔

سر تے گھپ ہنیر تے دھرتی اُتے کال
پیریں کنڈے زہر دے، لہو وچ بجھے وال
جتن کرو کجھ دوستو، توڑو موت دا جال
پھڑ مُرلی اوئے رانجھیا، کڈھ کوئی تکھی تان
مار کوئی تیر اوئے مرزیا، کھچ کے ول اسمان

منیر نیازی، اقبال دی روایت دا ورودھ کردا اے تے طاؤس و رباب دی نندیا نہیں کردا۔ پر اوہ رانجھے دی ونجھلی دیاں سراں نوں بدلنا چاہندا اے۔ اوہ ایسی سُر لبھ رہیا اے جیہدے وچ کسے اُڈدے ہوئے تیر دی شکتی ہووے، جیہڑی سینے دے آر پار ہو کے موت دا جال توڑ سکے، اوس موت دا جیہڑی وسیب تے لتھی ہوئی اے تے شہراں نوں قبرستان بنا رہی اے۔ منیر لئی تیر، سُر تے حرف اکو چیت دے تن ناں نیں۔ اوہ ایہناں ناواں دا جاپ کر کے گھنی پورنتا تے لگن نال اپنے سفنے چتر دا اے۔ ایہہ سفنے اک سنیہا نیں، اک ان ڈِٹھی دنیا دا پیغام نیں۔ پر ایہہ پیغام اپڑایاں وی نہیں اپڑ رہیا:

حرف اک دوجے حرف دا پردہ میتھوں قیاس نہ ہویا
ساری حیاتی حرف لکھے پر حرف شناس نہ ہویا

ایہہ اوہدی کلا تے اوہدی اناءیاں میں دی عاجزی وی اے۔ میں دی عاجزی؟ اوپرا نہیں لگدا ایہہ شبد؟ پر ایہہ عاجزی وڈِپ اے، مہانتا اے۔ حرف شناسی دے دعوے توں انکار سچ دا سبھ توں وڈا گواہ اے۔ اوہدی ایہہ گل سن کے سقراط یاد آوندا اے، جیہنے کیہا سی جو اوہ اک گل جاندا اے کہ اوہ کجھ وی نہیں جاندا۔

منیر دی میں یاں اناء دا ویروا کریئے تاں اوہدی میں ذاتی گھٹ تے سدھانت پورک بہتی لگدی اے۔ نظریاتی میں اوہدی دھارمک میں اے۔ اوہ کہندا اے:

سب سے بڑا ہے نام خُدا کا، اُس کے بعد ہے میرا نام

ایہہ قران دا فلسفہ اے۔ منیر اپنے اندر اک دھارمک صوفی سی۔ اوس اپنی اک کتاب رسولِ کریم ﷺ دے ناں وی کیتی ہوئی اے۔ اک واری اوہدے المثال دے دفتر وچ اسیں دووین رسولِ کریم ﷺ دے ذکر تے رو پئے ساں تے منیر نے کیہا: تیریاں اکھاں وچ رسولِ کریم ﷺ دے ناں تے ہنجو آئے نیں تے مینوں بڑا چنگا لگا اے۔ ایہہ اک خوبصورتی دی گل اے۔

قرآن دے مطابق رب نے فرشتیاں نوں دسیا سی جو اوہ زمین تے اپنا نائب بنان لگا اے۔ اوس نائب یاں خلیفے دا تصور منیر دی شاعری وچ خُدا تے انسان دے رشتے نوں بیان کردا اے تے رب دے ناں دے بعد اپنے ناں دی وڈیائی کردا اے۔ پر اوہ میں منیر دی ذاتی میں نہیں انسان دی میں اے۔ اوہ انسان جیہدا اک چہرہ محمد ﷺ دا چہرہء انور وی اے۔

ایہہ تاں سی نظریاتی گل۔ ہُن ذاتی گل وی کرنی چاہیدی اے۔ مینوں دن تے تریخ یاد نہیں۔ لاہور نیشنل سینٹر وچ منیر دی کتاب 'ماہِ منیر' دی مونہہ وکھائی یا اُدگھاٹن سی۔ کشور ناہید سینٹر دی ڈائریکٹر ہوندی سی۔ فیض صاحب مرحوم بیٹھک دے پردھان سن۔ منیر اوہناں دے نال کرسی تے بیٹھا ہویا سی۔ لیکھک اپنی اپنی واری تے منیر دی کتاب بارے اپنے وچار دس رہے سن یا لیکھ پڑھ کے سنا رہے سن۔ منیر دے کرتے دی جیب وچ وِسکی دا ادھا سی، اوہ تھوڑی دیر بعد کرسی توں اُٹھ کے واش روم ول جاندا سی تے گھٹ لا کے آ جاندا سی۔ اک واری اوہ گھٹ لا کے مُڑیا تے ویکھیا جو فیض صاحب اپنی تقریر کر رہے ہین۔ منیر بے چین ہوگیا۔ اوہنے بیٹھک وچ بیٹھے سہیل احمد خان کولوں پچھیا: ایس گُٹھو (فیض صاحب) نے میری عدم موجودگی وچ میرے خلاف تاں کوئی گل نہیں کیتی؟ ایہہ اوس شک دا اظہار سی جیہدے وچ اوہ رہندا سی۔ اپنی کتاب ''دشمنوں کے درمیان شام'' دا مظلوم منیر آپ اے۔ اوہ ساری عمر ایسے شک شبے دا شکار رہیا تے ایس شک توں کدی وی چنڈ نہ چھڑا سکیا۔

بیٹھک مکن مگروں فیض صاحب آکھیا: منیر! کوئی تازہ کلام سنا: منیر نیازی ایہہ شعر پڑھیا:

جو مجھے بھلا دیں گے، میں انہیں بھلا دوں گا
سب غرور اُن کا میں، خاک میں ملا دوں گا

فیض صاحب ایہہ شعر سن کے کیہا: منیر! ایہہ شعر تاں پنجابی دا ہویا۔ اک اردو دا وی سُنا۔ شعر وچ پنجابی پُنے دا کھڑ کا دڑ کا اینا سی کہ اوہ اردو ہوندیاں ہویاں وی اردو نہیں سی لگدا۔ نالے

اوہدے اندر بدلہ لین دی پٹھان روایت وی پوری طرحاں رچی ہوئی سی۔ اوہ پستول نہیں سی چلاوندا پر جملہ مار کے تراہ وی کڈھ دیندا سی تے ساہ وی۔ اوہدی گل تھلے آ کے بڑے بڑیاں دی چیک نکل جاندی سی۔ بابے ظہیر کشمیری نوں ویکھ کے شاید منیر دی کوئی شرارت دی رگ پھڑکدی سی تے اوہنوں بابا سنہری بچھو کہندا ہوندا سی۔ ظہیر نوں ایس چھیڑ تے بڑی کوڑ چڑھدی ہوندی سی۔ اک واری لاہور ٹیلی ویژن تے کوئی پروگرام ریکارڈ کرانا سی۔ میں تے منیر سٹوڈیو ول جا رہے ساں تے رستے وچ ایک منڈلی بیٹھی ویکھی۔ صوفی غلام مصطفیٰ تبسم کجھ چاہن والیاں وچ گھرے ہوئے سن۔ میں کیہا، جے خان صاحب اجازت دین تاں میں صوفی صاحب نوں سلام کرلواں؟ منیر کیہا، میں وی چلاں گا۔ صوفی صاحب دے کول جا کے منیر نے کیہا: ہیلو بے بی تبسم! صوفی صاحب اگوں بولے! ہاں بے بے۔ تے پھیر صوفی صاحب مینوں آکھن لگے، اوئے ایس بدمعاش نوں ایتھوں لے جا۔ تے منیر صوفی صاحب نوں اکھ ماری تے پھیر اسیں دوویں اگے کھسک گئے۔

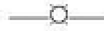
منیر دے جملے توں وڈے بزرگ تے اولیاء وی نہیں سن بچ سکدے۔ اک رات شراب دی تلاش وچ اسیں بھاٹی دروازے توں لنگھ کے داتا دربار ول نکلے۔ داتا دربار دا سنہری بوہا نواں نواں لگا سی۔ اوہ دروازے نوں ویکھ کے رُک گیا۔ پھیر ٹھنڈا ساہ بھر کے آکھن لگا: اچھا بھئی علی ہجویری! اللہ محمد ﷺ دے صدقے میرے تے تیرے دوہاں دے گناہ معاف کرے۔ شاید منیر لئی اوہ دروازہ جیہدے اُتے سونا لگیا ہویا سی اک گناہ دا انجھر سی۔ بھلا کسے فقیر نوں سونے نال کیہ لگے۔ مرداں نوں تاں نبی کریم ﷺ سونا پان توں انج ہی منع کیتا ہویا اے۔ جدوں مذہب لوکاں دی جہالت دا اکھاڑہ بن جاوے، تے حکم دے خلاف سونا ورتیا جان لگ پوے تاں مذہب باقی نہیں رہ جاندا۔

اوہ دُوجیاں نوں تاں ایہہ نصیحت کردا ہوندا سی کہ ردِعمل وچ مبتلا نہیں ہونا چاہیدا پر آپ ہر ویلے ردِعمل دا شکار رہندا ہوندا سی۔ کسے وی صورت حال وچ، کوئی وی بندا ہووے تے اوہ منیر دی پسند دے خلاف گل کرے منیر اوس نوں نہیں سی بخشدا۔ اوہدے تے مکروہ ہون دا لیبل لا دیندا سی۔ منیر دے ویلے دا اک دوجا شاعر مینوں یاد آوندا پیا اے۔ ناصر کاظمی۔ ناصر حلقے دے وچ پڑھے گئے ہک مضمون وچ کیہا سی جو اوہ گاہل دا جواب گاہل نال نہیں دے سکدا۔ اوہ گاہل سن کے اداس ہو جاندا اے۔ پر منیر دی ذات دے اندر ریڈھ تے مزاحمت دا اک سوما سی جیہڑا ہر

ویلے شرشروگدار ہنداسی۔

اوہدے بارے کہن دیاں ہزاراں گلاں نیں۔اوہ اپنی ذات وچ اک الف لیلیٰ سی۔ یاترا،ان ڈٹھیاں سیماواں داہول،ہجرت تے منزل تے نہ اپڑسکن داملال،اوس دی شاعری تے ذات دی ست رنگی پینگھ دے ہُلارے نیں۔ایہناں ہُلاریاں دی فریکوئنسی ماپنا میرے وس دی گل نہیں۔پر میں چاہناں جو میں باراں ورھیاں وچ منیرنوں ویکھ کے مل کے،اوہدے نال سفر کر کے جو کجھ ویکھیا اے اوہدا منظر نامہ لکھاں۔مینوں نہیں پتا میری نظر تے کوئی دوجا کنا اعتبار کر سکے گا۔ جے کوئی اعتبار نہ وی کرے تاں کیہ۔میں منیر دے نال اپنی ارادت دی چرچا ضرور کرنی اے۔

ہُن جدوں منیر دریا دے پار چلا گیا اے،اوہدے قدماں دے نشان ایس کنڈھے تے ایڈے پکے نیں جیہڑے کدی نہیں مٹ سکدے۔چلو رسم پوری کریئے تے منیر لئی فاتحہ آکھیے:

گیت گلزار داشِنگار نند لال نور پوری

ایس گل وِچ اٹل سچائی اے کہ سماں لہراں نوں جنم دیندا اے اَتے لہراں اِنقلاب نوں جنم دیندیاں نیں۔ ایس نال معنوی سوچ وِچ اِکسارتا بھنگ ہوندی اے۔ ایس پرکار اِکسارتا وِچ جدوں ورودھ اُپجدا اے تاں کوئی نہ کوئی لہر اُٹھ کھڑی ہو جاندی اے۔ اُنھویں صدی دے پنجاہواں کوُ دے نیڑے ول جے جھاتی ماریئے تاں صاف اے جو اُوس ویلے بابا رام سنگھ کوکا دی کوکا لہر پُورے زور شور نال اُبھر چُکی سی جو سرا سر انگریز سَرکار دے ورودھ وِچ سی اَتے جس نے سنّ 1857 دی جنگ آزادی، کانگرس لہر، اکالی لہر، خلافت لہر، کِرتی کِسان لہر اَتے سنگھ سبھا لہر آد انیکاں لہراں نوں سُر جیت کر دِتا سی۔ ایہناں لہراں دے پربھاو نے بدیشاں وِچ بیٹھے بھارتی وی چوکنّے کر دِتّے سن اَتے غدر گونجاں ایتھے پین لگ گئیاں سن۔ جتھے سرابھے اَتے اوس دے ہور ساتھیاں نے امریکہ وِچ تڑپنا آرنبھیا اوتھے اجیت سنگھ، راس بہاری بوس اَتے سردار بھگت سنگھ ہوراں نے بھارت وِچ ہل چل پیدا کر دِتی اَتے لوکاں نوں سُچیت کرن لئی کاوک ہتھیاراں دی ورتوں نال کاوک کھیتر نوں گرماؤنا آرنبھیا۔ کوی درباراں نوں راجسی جاگ لا کے اِنقلابی رنگ بِکھیر دِتا۔ دیش بھگتاں دی ودھدی لہر نے پرمپرائی تے مدّاحی کاوَنوں تھم کے دیش پیار وِچ بدل دِتا جو بہت ای اہم تبدیلی سی۔ ایس دا اثر غُلامی ہنڈھا رہی لوکائی اُتے تاں پَینا ای سی، کالجاں وِچ پڑھدے وِدیارتھیاں نوں وی حرکت وِچ لے آندا۔

نند لال نور پوری دا جنم 1906 وِچ لائل پور لاگے مائی جھگّی والے پاسے پِنڈ شیر پور وِچ ہویا۔ اوس دے پِتا دا ناں بِشن سنگھ اَتے ماتا دا نام حُکم دیئی سی۔ ڈِسٹرکٹ بورڈ دے پرائمری سکول وِچوں پرائمری پاس کر کے پنجویں جماعت وِچ خالصہ ہائی سکول لائل پور وِچ داخل ہو گیا

جتھوں اوس نے میٹرک پاس کیتی اَتے اگوں پڑھائی لئی خالصہ کالج لائل پور وِچ داخلہ لے لیا۔ ساہتک ماحول نے کوی درباراں دے شنگار، کویاں نوں رچناواں وِچ انقلابی رنگ بھرن لئی ہمت دِتی اَتے گاما گاٹا مارو، بج بج گھاٹ، جلیاں والے باغ اَتے بھگت سنگھ دی شہیدی نے سُتے پئے کویاں نوں جگا دِتا۔ سکولاں کالجاں دے نوجوان وِدیارتھیاں نے جلسے جلوساں راہیں اَتے کویاں نے کوی درباراں راہیں لوک بھلائی پکھاں دا زوردار مظاہرہ کر کے دیش بھگتی دی لہر نوں گرم کر دِتا۔ اُستاد شاعراں دِیاں مجلساں وچ کوی لوک عشق تے شِنگار دِیاں نظماں نوں چھڈ کے لوک حقاں اَتے دیش بھگتی دے دِل کنباؤ بولاں نال جُڑ گئے۔ ایہناں وِچ شرف، ہمدم، تیر اَتے دیوی داس سارے ای نوجوان کئی پرمپرائی وِچار دھاراں نوں تیاگ کے راجسی کھیتر وِچ رلن لگے۔ ایہناں نوجواناں دِیاں تِکھیاں قلماں توں پربھاوت ہو کے ہیرا سنگھ درد، گُرمکھ سنگھ مُسافر سنے کشتہ تے چاترِک دیش آزادی دی لہر والے کوی درباراں وِچ شامل ہون لگ پئے۔ نندلال نورپوری اجے کالج وِچ ای پڑھدا سی جو ایہناں کوی درباراں وِچ آؤن لگّ پیا۔ ایس دا سِٹّہ ایہہ ہویا جو درباری دیش پیار دی رنگت نے اوس توں کالج چھڈوا دِتا اَتے اوہ پڑھائی چھڈ کے ایہناں کویاں نال قدم پُٹن لگ پیا۔

نندلال دی گھریلو حالت بوہتی چنگی نہیں سی۔ اوس نوں چھیتی ای گیان ہو گیا جو کاورچنا نال من تاں رج سکدا اسی، پیٹ نہیں رج سکدا۔ ایس لئی کوئی دھندا اپناؤنا پینا اے۔ ایس گل نوں اندروسا کے اوس نے سکول ماسٹری اختیار کر لئی۔ طبیعت منچلی سی اَتے ایہہ نوکری راس نہ آئی۔ میلیاں ٹھیلیاں اُتے جا کے چھِنجھاں ویکھن دا شوق سی۔ ایس لئی شریر چمکاؤن اَتے لِشکاؤن دا خیال زور پھڑن لگ پیا۔ بار دے علاقے دی کھلھی اَتے رس بھری جانگلی ہوا، سر سبز چراناں، گُندھیاں مجھاں دے دودھ اَتے من دے بے لگام گھوڑے نے اوس نوں بوہت قدآور اَتے تکڑا جوان بنا دِتا۔ اِک دِن سکول وِچ ای ماسٹراں وجوں کُرسی اُتے بیٹھے بیٹھے ای کِدھروں ایہہ گل کنیں پے گئی جو لائل پور وِکھے پولیس دی بھرتی ہونی اے۔ بھرتی والا دِن پتہ کر کے بناں سوہ کڈھیاں سویرے سویرے لائل پور پُج کے بھرتی دفتر وِچ ہور کئی نوجواناں دی قطار وِچ جا کھڑا ہویا۔ انگریز ریکروٹنگ افسر نے پہلی تکنی وچ ای اوس نوں چھوٹا تھانیدار چُن لیا اَتے بیکانیر دے اِک تھانے وِچ تعائنات کر دِتا اَتے اوس نے اوتھوں ای ماسٹری توں استعفا بھیج دِتا۔ بھاویں

پولیس دی نوکری تاں چنگی سی اَتے ٹھک نال تھانیداری کر کے اوس نے اپنے فرائض وی پُوری ذمہ واری اَتے ایمانداری نال ادا کیتے پر پولیس وِبھاگ دے لچّھن اَتے ورتاوَا اوس نوں پسند نہیں سی۔ کیونکہ پولیس داویہار، لچّھن اَتے سُبھاءاوس دے سُبھاء نال میل نہیں سن کھاندے اَتے کوی ہر داپروان نہیں سی کردا۔ ماڑی قِسمت، ایہناں دِناں وچ ای اِک گھٹنا واپر گئی۔ سپرنٹنڈنٹ پولیس نوں خبر مِلی جو اِک تھاں اُتے شراب کڈھن دی ناجائز بھٹّھی چل رہی اے۔ اوس نے نورپوری نوں چھاپا مارن لئی گھل دِتا۔ جدوں اوہ عملے سنے اوتھے پُجا تاں پِنڈ دے لوک اِکٹھے ہو گئے اَتے پولیس اُتے حملہ کر دِتا۔ دوہاں پاسیوں ڈھیر چر مقابلہ ہوندا رِہیا اَتے پولیس نوں گولی چلاوَنی پئی جس نال ترنّ بندے مارے گئے اَتے شراب کڈھن والے گرِفتار کر لئے گئے۔ ایس بدلے بھاویں نورپوری دی دھاک بیٹھ گئی اَتے اوس نوں بہادری دا تمغہ دے کے آدر کیتا گیا پر اوہ اندروں اندریں اپنے آپ نوں بہت دُکھی محسوس کرن لگا۔ کئی دِن اُداسی وِچ چُپ چاپ بیٹھا رِہیا اَتے ایہہ گیت لِکھ کے دِل دے غُبار کڈھے اَتے من نوں ہولا کیتا:-

ایتھوں اُڈ جا بھولیا پنچھیا
وے توں اپنی جان بچا
ایتھے گھر گھر پھاہیاں گڈیاں
توں چھُریاں ہیٹھ نہ آ
اِیتھے ڈاکے پین دوپہر نوں
تیرا دین گے آلھنا ڈھا
ایتھے زہر بھری وِچ دانیاں
تیری دِتی چوگ کھِنڈا
ایتھے چوڑے والیاں روندیاں
گل وِچ زلفاں پا
ایتھے ڈُب ڈُب موئیاں سوہنیاں
ایتھے لہو بھرے دریا
ایتھے قبریں سُتے سورمے

ماواں نوں ترّفا

ایتھے بندے کھاون آدمی

ایتھے بھیناں ماربھرا

ایتھے جیبھ کٹا کے جائیں گا

ایتھے گیت نہ مُٹھڑے گا

اوہ توں نورپوری پچھتائیں گا

ایتھوں مُڑ وطناں نوں جا

نورپوری اجے بیکانیر وِچ ای تھانیدار سی جو سمِتا دیوی نام دی اِک کُڑی نال اوس دا ویاہ ہوگیا جس توں چھ کُڑیاں اَتے دو مُنڈے پیدا ہوئے اِک دا نام ستِنام تے دُوجے دا ست کِرتار رکھیا۔ نورپوری بھاویں آپ تاں کیس دھاری نہیں سی پر اوس دے سنبندھ ہندو اَتے سِکھ دونویں پریواراں نال سن۔ گوروگھر نال نورپوری دی بے انت شردھا سی۔ اوس دی سِکھی شردھا ایٹھ لکھے گیتاں چوں ڈُلھ ڈُلھ پیندی ہے:-

1 چُم چُم رکھونی ایہہ کلغی جُھاردی

2 وسدے آنند پورنوں چھڈ چلیا کلغیاں والا

3 ادھی راتیں ماں گُجری گھوڑیاں چناں دِیاں گاوے

4 بندیا توں ربّ دے چپیڑاں ماریاں

5 کتھے ماتا توریا اجیت تے جُھجھارنوں

نورپوری دھارمِک وکھاوے دا پکّے کے ورودھی سی۔ جدوں وی کوئی اوس نال دھارمک گل چھیڑدا تاں اوہ ایہہ کہانی سُناوَن لگ جاندا جو اوس دی پتنی اُمرت چھک کے اپنے آپ نوں شیرنی تے چنڈی دسن لگ پئی سی اَتے آپ نوں اوپری جیہی ہوا وچ اُڈدی دسدی سی۔ کافی سماں اوہ سہندا رہیا اِک دِن اُوس نوں اوہ پیکے چھڈ آیا اَتے اُودوں تک نہ لیایا جد تک اوس دی عقل ٹِکانے نہ آ گئی اَتے اوس نوں سمجھ نہ آ گئی کہ دھرم چھڑا ریہہ رِیت نوں ہی نہیں کہندے۔

ایہہ کہانی بھاویں کِنی ای سچّی ہووے پر جس صبر سنتو کھ نال سُمترا دیوی اوس نال زواہ دُنیا بھر دے دُکھ سہہ کے کر گئی، ہور کوئی ہوندی، کدوں دی کنارہ کر جاندی۔ پولیس دی نوکری

توں اِستعفادے کے پَینتی سال دی عُمرے سنّ 1941 وِچ اوس نے جدوں بیکانیر توں پنجاب ول مونہہ موڑیا تاں اوس دی وِچار دھارا وِچ بوہت پکیائی آ گئی سی جس نال اوس دی کاو پرکِریا وی بوہت پختہ اَتے اثروالی ہوگئی سی۔ اوس نے ہُن کُھل کے کوی درباراں وِچ جانا آرنبھ کر دِتا سی۔ کوی دربار وِچ جدوں وی کوئی کوِتا جاں گیت بولدا تاں سروتیاں نوں جھومنالا کے اِک نواں رنگ جما دیندا۔ ایس طرحاں اوس نوں تھوڑے سمیں وِچ ای کوی درباراں دا شِنگار سمجھیا جان لگّ پیا۔ اوہناں دِناں وِچ چھڑے دو رنگ ای اُگھڑ رہے سن - اِک دھارمک، گُرو رنگ والا اَتے دُوجا دیش بھگتی والا۔ پنجابی وِچ ایس دے نال نال اِک نرول ساہتک لہر وی چل پئی سی جس دے زیر اثر فِلمی کمپنیاں دی لوڑ مطابق نور پوری نے بہت سُندر گیت لِکھے۔ اُوس ویلے دھوری فِلم کمپنی بہت پرسِدّھ سی جس دی منگ اُتے نور پوری نے سنّ 1940 وِچ فِلم 'منگتی' دے گیت لِکھے جس نال اوس دی دھاک بیٹھ گئی اَتے ہر پنجابی دی زُبان اُتّے اوس دے بول سُر بن بن نِکلن لگے۔ ایس پِچھوں 'گیت بہاراں دے' اَتے 'ولایت پاس' دے اجیہے گیت لِکھے جو کالجاں دے مُنڈے کُڑیاں گلیاں مُحلّیاں وِچ اوس دے گیتاں نوں گاوندے سُنے جان لگے۔ ایس پِچھوں اوس نے 'مرزا صاحباں دا' اوپیرا وی لِکھیا۔

نور پوری دی مقبولیت دُور دور تائیں کھنڈ گئی جس نوں بھانپ کے کولمبیا ریکارڈِنگ کمپنی نے اوس نوں فِلمی گیت لِکھن لئی رکھ لیا اَتے نال ای اوہ ہور کمپنیاں لئی وی لِکھن لگ پیا۔ گراموفون مشیناں مارکیٹ وِچ آ چکّیاں سن جیہناں راہیں اوس دے گیتاں دی چھہبر تویاں راہیں گھر گھر لگن لگّ پئی اَتے ایس طرحاں نور پوری دے دِن پھر گئے اَتے اوس دا بوہت ودھیا گُزارا چل پیا۔

15 اگست 1947 نوں دیش دی ونڈ ہوگئی اَتے پاکستان ہوند وِچ آ گیا اَتے انیکاں ای گھربار دے اُجڑے پُجڑے لوکاں نال نور پوری اپنے پریوار نوں وی 'پنجاب' توں ٹُٹ کے بنی 'ڈھائی آب' دھرتی اُتے آن وسیا۔ ہُن وسّن لگیاں نور پوری پھیر اُکھڑ گیا اَتے مندی حالت دا شکار ہوگیا۔ سبھ لوک مُڑ وسیبے دے چکر وِچ پھسے ہوئے سن۔ اجیہی حالت وِچ ساہتکار وِچاریاں ول کِس نے دِھیان دینا سی۔ نور پوری نے چونہہ پاسیں ہتھ پَیر مارے۔ دِن رات کوششاں کرنوں بعد اوس نوں بھاشا وِبھاگ پنجاب وِچ نوکری مِل گئی جو اوس دو کُو سال ای کیتی سی کہ من

اُچاٹ ہوگیا اَتے اوس نے نوکریوں اِستعفا دے دِتا۔ نوکری چھڈن توں بعد نور پوری ماڈل ہاؤس کالونی جالندھر وچ رہن لگ پیا۔ ہُن گزارا چھڑا کِوتا کہن اُتے ای سی۔ ایس لئی کدی کوئی مشاعرہ اٹینڈ کر لیندا اَتے کدیں ریڈیو اُتے کِوتا پڑھ آؤندا اَتے تھوڑے بوہتے پیسے مِل جاندے۔ آمدنی دِنو دِن گھٹدی چلی گئی اَتے اوہ غریبی وِچ جکڑدا چلا گیا۔ اُتوں دِھیاں جوان ہوگئیاں اَتے اوہناں دے ویاہوݨ ورن دی چِنتا گھُݨ وانگ کھان لگ پئی۔ جے چاہوندا تاں دوستاں مِتّراں اَتے اپنے ان گنت مدّاحاں توں سہایتا لے سکدا سی۔ پر بے لاگ اَنکھی اَتے غیرت مند طبیعت نے ایس پاسے جھاکن توں روکی رکھیا۔ خُدداری اوسدے روم روم وِچ بھری پئی سی۔ آمدنی دے گھٹن نال پریوار وِچ کھان ہنڈان دِیاں وستوآں دی تھوڑ ہوگئی اَتے اوس نوں سریرک کمزوری نے آن گھیریا۔

شراب پیون دی عادت تاں نور پوری نوں چڑھدی جوانی توں ای سی۔ ذہنی پریشانی دے گھیرے نال اُداسی اَتے غم نے ہور زور پا لیا جس دے غلبے نوں غلط کرن لئی ہر وقت شراب دا سہارا لین لگ پیا اَتے نشے وِچ گڑوند ہو کے گھر دی دِشا نوں بھُل گیا۔ بچیاں دی دیکھ بھال بھُلا اوہ ہُن گھروں باہر ای تھڑیاں اُتے راتاں گزارن لگ پیا۔ اوس دی ایہہ حالت ویکھ بھاویں سرکار ولوں اوس نوں ساہتک سیوا بدلے 5 روپئے مہینہ وظیفہ وی لا دِتا پر 12 جیاں دے گزارے لئی ایہہ بہُت گھٹ سی۔ اوہ مایوسی وِچ گھر کے ہر پکھوں ای بے انت تھک گیا۔ کمزوری کارن کوی درباراں اُتے جانا وی چھُٹ گیا۔ خوشی بھرے گیتاں دی تھاں غماں نال بھرے گیتاں دا سہارا لے کے اوہ مَن نوں ہَولا کرن لگیا۔

بڑا دُنیا دا میں ستایا ہویا ہاں
کہ تنگ ایس زندگی توں آیا ہویا ہاں

کفن وِچ ذرا سوون دیوو، نہ بولو
میں زندگی دے پندھ دا تھکایا ہویا ہاں
نہ دوزخ دی اگ وِچ میری بالو مِٹّی
میں دُنیا دا پہلاں جلایا ہویا ہاں

قبر وِچ فرِشتے نہ ساہ لین دِیندے

گُناہاں دے ڈر داد بایا ہویاہاں

ذرا ساہمنے بہِہ کے ویکھن دے اوس نوں

جو لگدا اسی اوس کول آیا ہو یاہاں

جد دِل چوں نکلی ہوک ویکھو:

بناں کفن دے لے چلو یار مینوں

ہے لُک کے گیا' آکھو سنسار مینوں

گو انڈھی نے دبی حقیقت ہے میری

اوہدے رو برو کرلواِک وار مینوں

نشرجِس نے کرنا میرے مگروں مینوں

اوہ ہُن کیوں نی کہندا گُناہ گار مینوں

جیہناں دے پیاراں نے تھاں تھاں تے جھنڈیا

بڑے یاد نیں میرے اوہ یار مینوں

میں اج خالی ہتھیں سجن کول چلیاں

بڑا ہونا پیناں شرمسار مینوں

جویں میں پہلاں وی کیہا، نورپوری بہت خُددار بندہ سی۔ اوس نے نہ کِسے اگے ہتھ اڈیا اُتے نہ زُبان تک ہلائی۔ ویلے دے دھکے کھاندا رِہیا اُتے جیون نوں بھار سمجھدا رِہیا۔ ایسے لئی اوس نے کیہا سی: "گھر دی تروٹاں اُتے تنگیاں توں تنگ آ کے اِک وار میں آتم ہتّیا لئی من بنالیا۔ میں کھوہ وچ چھال مارن ٹُر پیا۔ رات دا ہنھیر اسی۔ اِک تھاں ماڑی جیہی لو سی۔ ایہہ کِسے مُنیاری والے دی دُوکان سی۔ میں اندر جھاتی ماری تاں ساہمنے کندھ اُتے شہید بھگت سنگھ دی تصویر سی۔ میں کیلیا گیا۔ سُولیاں اُتے گاؤن والے وریام نے میرے من نوں مُڑ کے قائم کر دِتا۔ میں سوچیا

کہ اپنے جے اُتے اَن جے گیتاں دا گلا گھُٹن دا میرا کیہ حق اے؟ میری کلا ءتاں لوکاں دی امانت اے۔ کیہ مینوں امانت وچ خیانت کرنی چاہیدی ہے؟ سو میں اوہنیں پَیریں پرت آیا۔ نورپوری دی بیماری اُتے غریبی وددھدیاں گئی اُتے آس دا دِیوا تیل توں سکھنا اُتے چانن ولوں مدّھم پیندا گیا اُتے ہولی ہولی آتم ہتّیا دا خیال، اندر مُڑ جاگن لگ پیا اُتے اُسل وٹے لیند الیند اسکھر اں اُتے اپڑ گیا۔ 13 مئی سن 1966 نوں رات 9 وجے اوس نے اپنے گھر لاگلے کھوہ وچ چھال مار کے جیون توں مُکتی پراپت کرلئی اُتے سماج اوس دی موت بارے جِنّے مونہہ اونیاں گلاں کر کر کے اگلے سارے دِن اُوس دی موت دے نرنے کردا رہیا۔

نورپوری نے پہلی عُمرے ای خوبصورت گیت لِکھنے شروع کر دِتے سن جو ہر ضروری موقعے نال میل کھاندے ہَن۔ ساہت نوں پڑھن توں پتہ چلدا اے، جویں کہ اوس نے مینوں وی دسّیا سی، کہ 'نورپوریاں' اوس دی پہلی پُستک اے جو سن 1947 توں پہلاں اوس نے لاہوروں چھپوائی سی۔ ہولی ہولی سمیں دی ٹور دے نال نال اوس دی رچنا دی ٹور وی جاری رہی اُتے اوس نے 'ونگاں'، 'جیوندا پنجاب'، 'نورپوری دے گیت'، 'سوغات' اُتے 'آخری سوغات' پُستکاں ماں بولی پنجابی دی جھولی پائیاں۔ پُستک 'سوغات' نوں بھاشا وِبھاگ پنجاب ولوں پہلا انعام دے کے مان دِتا گیا۔

نورپوری 'لوک کوِتا' پکھاں دا سرجن ہار سی۔ اوس نے کوِتا، گیت، غزل کاوروپاں اُتے قلم کشائی کر کے شُدھ لِکھن کلا ء دا ثبوت دِتا۔ اوس نے اپنیاں کویتاواں وِچ اتہاسک، رومانِٹک اُتے روحانی رنگاں نوں بہت خوبصورتی نال کھلاریا اُتے پنجاب دی رہنی بہنی، پنجابی سبھیاچار تے پنجابیاں دے سُبھاء نوں بہُت ریجھ نال اُلیکیا اُتے ٹھیٹھ پنجابی ورت کے اپنا پنجابی ماں دا وشیش پُتر ہون دا ثبوت دِتا۔ ایس طرحاں اوہ پنجابی جیون دِیاں رنگینیاں اُتے شوخیاں بیانن وِچ اپنا بدل نہیں رکھدا۔

نورپوری نے کئی صِنفاں اُتے ہتھ ازمایا اے اُتے ہر صِنف دی سرجنا وِچ سپھل وی رِہیا اے۔ پر جو کمال اوس نے گیت سرجن وچ کیتا اے، اوہ لازوال اے۔ اوہ اپنی پُستک 'نورپوری دے گیت' وچ آپ ای کہندا اے کہ سن 1925 وچ میں اپنا سبھ توں پہلا گیت 'میں وطن دا شہید ہاں' بھگت سنگھ دی شہیدی پِچھوں لِکھیا سی جیہنوں گا کے سینکڑے کلاکاراں نے پیسے کمائے۔ ایس پِچھوں میں سینکڑے گیت لِکھے اُتے گیتاں دِیاں کئی پُستکاں لِکھیاں اُتے فلمی

گیت وی لکھے جو اَج وی نویں جاپدے نیں۔''

نور پوری دا وِچار سی کہ جیہدے گیت جیوندے نیں اوہ دیش وی سدا جیوندا رہندا اے۔ اوہ اپنے گیتاں راہیں دیش نوں گُجھ دے جان دی تانگھ رکھدا سی تاں جو اوس ولوں اپنے دیش اُتے قوم دا حق ادا ہو سکے۔ ایسے لئی اوہ اپنے گیتاں نوں اپنی سبھ توں بہترین کمائی کہندا ہوندا سی۔ اوس نے چنگی طرحاں بھانپ لیا سی کہ اوہدے گیتاں نوں گاؤن والے بہت ناشکرے نیں۔ پر اوہ ایہہ کہہ کے ای من ڈھا لیندا سی۔ میں ویکھیا کہ اوہ ایداں کہندیاں اکھاں بھر لیندا سی۔ پچھن اُتے ایہو کہہ دیندا سی:-

''ایہہ میرا اُسھا اے۔ سپ سپ اے اَتے آدمی آدمی اے'' ایس طرحاں اوس نے گائکاں دی ناشکری دا پیچ اُگھاڑیا اے۔ اوہدا عقیدہ سی کہ لوک گیت صدیاں تک جیوندے رہندے نیں، بھاویں لیکھک رہے جاں نہ رہے۔ اوہناں دی کیتی کمائی گاؤن والے ہڑپ کر جاندے نیں۔ لیکھک تاں بُلھاں اُتے جیبھ ای پھیردے رہ جاندے نیں۔ گائیک آزادی نال گُم کڈھ کے بھڑولے بھر لیندا اے اَتے لیکھک ہتھ ملدا ای رہ جاندا اے'' نور پوری اپنے نال واپری بارے ایس طرحاں کہندا سی:-

''لِکھن والا ہمیشہ ای پچھتاندا اے۔ گیتاں دی کمائی اوہ آپ نہیں کھا سکدا، دُوجے ہور لوک ای کھاندے نیں میرے سینکڑے گیت ریکارڈ ہوئے نیں۔ کمپنی والیاں دی ہمیشہ چاہ رہی اے کہ میرے گیت جویں وی میں دے سکاں، اوہ ریکارڈ کردے رہن پر میں تاں سدا ایہو چاہیا اے جو اوہ گیت ریکارڈ ہون جیہناں دی عمر ہووے اَتے قوم، بولی اَتے دیش دی خدمت وچ پُورے اُترن۔''

گیت معنوی مناں دے احساساں اَتے جذبیاں وِچ اُگویاں من دیاں لہراں دے ہڑھ ہوندے نیں جو آپ مُہارے بے روک ٹوک کانگاں بن بن لفظاں دی بنتر وچ اُچھل پیندے نیں اَتے ایہناں دا رچنہار بناں سوچے سمجھے ای اپنے تاثرات دا شکار ہو کے اپنی منزل اَتے اپنے ڈِٹھے جاں اَن ڈِٹھے نشانے ول بندھ کردار ہندا ہے اَتے دھیانے بے دھیانے روائتی مُلاں نوں وکھاؤندا رہندا ہے۔ نور پوری نوں میں ٹھیک ایہجے روائتی مُلاں نوں ای مان دین لئی بندھ کردیاں ویکھیا ہے۔ سن 1945 دی گل اے۔ میں اے۔ ایس۔ کالج کھنّہ وچ پڑھدا ساں

اَتے پروفیسر برہم سروپ سکسینہ مینوں فارسی اَتے پروفیسر ہری کرشن رتن پنجابی پڑھاوندے سن۔ دونویں اپنے ویلے دے اُگھّے لکھاری سن۔ اوہناں نے کالج وچ اِک کوی دربار کروایا جس وچ کئی نامور شاعراں نوں سدّیا گیا۔ ایہناں وِچ نندلال نورپوری وی سن۔ ایہناں دے گیت اسیں اوس ویلے چل رہی مشہور فلِم وچ سُندے ہوندے ساں جو'منگتی' نام نال مشہور سی۔ ایس فلِم دا گیت 'ایتھوں اُڈّ جا بھولیا پنچھیا' تاں پنجاب دے پینڈو حلقیاں وچ گھر گھر تک اپڑ یا پیا سی۔ میں کالج وچ پہلی وار نورپوری دے درشن کیتے سن۔ اوس ویلے اوہ 48 سال دے سن ایہناں ہی دِناں وچ پنڈاں وِچ راتاں نوں گاوَن وجاوَن دے جلسے لگیا کردے سن جیہناں وچ مُنڈے، کُڑیاں دا بھیس کرکے نچار بندے سن اَتے نچّدے گاوندے سن اوہناں دے نال اٹھ ستّ ہور بندے وی ہوندے سن جو سازی اَتے کتھاکار ہوندے سن۔ جس دِن جلسہ ہونا ہوندا سی، آلے دوآلے دے پنڈاں دے لوک رات نوں ہُم ہُما کے پُج جاندے سن نچار نچدے ہوئے عام کرکے نورپوری دے ایہہ گیت گاوندے سن:-

بھولا پنچھی......

اوہ دُنیا دے بندِیو......

وطن دا شہید......

چلّے میرا گوپیا......

دِیور دی جوانی نے......

اِک کنڈے والا آ گیا پروہنا......

سڑ کے سڑ کے جاندیئے......

مینوں دِیور دے ویاہ وچ......

ڈولی وِچ وٹ لگے......

گڈے اُتے آ گیا صندوق مُٹیار دا آ دِک......

میں ویکھیا کہ لوکی جھومّ جھوم جلسے والیاں دے نال نچّن لگّ جاندے سن۔ اسیں جدوں اپنے پروفیسراں نال ایہناں گیتاں بارے گل کردے تاں پتہ چلدا کہ ایہہ سارے ای گیت نندلال نورپوری دے نیں۔ کوی درباراں وِچ بھاویں تیر، بلگّن، گندن، عاصی، مان،

صابر، مسیت اَتے ہور کئی کوی اپنا کلام پیش کردے سن پر نور پوری دا رنگ سدا ای نیارا ہوندا سی۔
کالج دے کوی دربار وِچ جیہڑا گیت نور پوری نے سُنایا سی اوہ ایہہ سی:-

''میں وطن دا شہید ہاں میری یاد بُھلا دینی''

مینوں ہُن تک یاد اے کہ سارے حاضرین جھومن لگ پئے سن۔

نور پوری اِکلے گیتاں دا ای اُستاد نہیں سی، اوس نے بہت خوبصورت 12 غزلاں وی لِکھیاں نیں جو بہت ریجھ نال اِرشاد کردا ہوندا سی۔ سارِیاں غزلاں شُدھ بحراں، قافیے اَتے ردیف وجوں بے مِثال نیں اَتے غزل موڈھی دے سارے نِیماں دے مُطابق نیں بھاویں ایہہ غزلاں اِک توں اِک ودھ نیں پر دو تِن تاں بوہت ای ودھیا نیں۔

زندگی وِچ ہر قدم نوں سنبھال کے دھر دارِ ہیا
زندگی وِچ چار دِن آئی بہار

بناں کفن دے لے چلو----

نور پوری شراب دے نال سگرٹ وی بے تحاشہ پیندا سی۔ سگرٹ کشی دے نال نال عام کر کے ایہہ واک بار بار ای دُہراندا رہندا سی۔

''نندلال تاں جمن توں پہلاں ای مر گیا سی۔ پر نور پوری؟ نور پوری تاں کدے نہیں مرے گا۔ اپنا رنگ پیدا کرو...... بھاویں بوری دے کپڑے پا کے ٹُرو، پر بھرے بازار وِچ تُہاڈا اپنا رنگ ہووے۔''

نور پوری نِدھڑک ہو کے ہر گل کہہ دین دی دلیری رکھدا سی بھاویں اوہ گِٹے لگے اَتے بھاویں گوڈے کِسے دی پرکھ دی اوسدی اپنی ای کسوٹی سی اوہ تاں امرتا نوں وی سپھل گیت کار نہیں سی مَندا۔ امیراں دے چونچلیاں بارے کہندا ہوندا سی:-

''عیب! عُیب!! صِرف غریباں وِچ ہوندے نیں۔ امیراں دے پاپ وی پُنّ ہوندے نیں۔ گُناہ تاں میں اَتے توں کردے ہاں جاں اوہ کردے نیں جو سچ دی بھال کردے نیں، امیر نہیں......''

میں نور پوری نوں بہُت نیڑیوں ویکھیا اے اوہ پُنج کے کومل دِل سی اوہ اپنے گوانڈھیاں نال بہت پیار کرداسی۔ اپنے بچپن دی اِک گھٹنا بارے اوس نے مینوں دسّیا:

پاکستان وِچ رہندیاں اپنی اِک گوانڈھن دی کُڑی دی موت ہوگئی جیہنوں اوہ اپنی دھی سمان سمجھداسی اوس نے رو کے کیہا۔

''میں اوہنوں اپنیاں بچّیاں وانگ پیار کرداسی پر اِک دِن اوہ اچانک مرگئی اوہدی پیڑ درساوَن لئی میرے شبداں وِچ شکتی نہیں میں ایہہ وَین لِکھیا سی۔''

لدّی جاندے ای اُوڈھولیا

جیہناں دی کر مچی لوءاے

چنّد کئی مدّھم سی ہوئے

لدّی جاندے ای اوڈھولیا

میں چاہونداہاں فقیر ہوجاواں اُتے تھاوَں تھائیں گاوَنداپھراں۔

نور پوری وچ لوک درد سُنن سُناوَن دی بہت زبردست تانگھ سی اوہ لوکاں نوں اپنا درد سُنا کے اپنے غم نوں غلط کرنا چاہونداسی۔ اوہ لوک وکھاوے دے وِرودھ سی تاہیوں اوہ کہنداہوندا سی اُتے لوکاں دے روئیے داخوب پاج اُگھاڑداسی۔

''لوک میرے شعراں دیاں تعریفاں کردے نیں، گل وِچ ہار پاوَندے نیں۔ اِنعام وی دیندے نیں۔ پر کاش! اوہ میری اندرلی بھُکھ نوں وی ویکھن، ایہی سرمایہ داراں دا جگ اے۔ ایتھے کُھوہ اُتے کھڑے لوک وی پیاسے نیں۔ میری بدنصیبی اے جو میں شاعر ہاں۔ کاش! میں کوئی چھوٹی موٹی دُوکان پالیندا، میرے بچّے بھُکھے تاں نہ مَردے۔ شِعر کہنا جاں تاں بدمعاشاں داکم اے اَتے جاں پھیر فقّراں دا میں تاں کُجھ وی نہیں ہاں۔ سُریندر کور ہوراں میرے گیت گا گا کے کوٹھیاں پالئیاں۔ ہز ماسٹر والیاں نے کاراں خریدلئیاں ہربھجن سنگھ رتن دے گل وچ ریشمی قمیض اے اوس نے کوئی شِعر نہیں کیہا اَتے لِکھیا۔ مَیں شعراں نوں خُون وِچ رنگیا اے پر میرے کول ایہی نیلا رنگیا کھدّر دا کُرتا اے۔ کوٹھی کاراں بارے تاں میں کدی سوچ وی نہیں سکدا کوی درباراں دِیاں چارچھلڑاں نال کیہ بنداا ے؟''

اِک وار میں اوس نوں پُچھیا کہ تُسیں ادیب کِس نوں منّدے ہو؟ اُتر وِچ اوس نے اُتر

دِتا سی کہ اوہ شور پاؤ لکھاریاں توں نفرت کردا سی نشے وِچ آ کے اوہ کئی واری تاں اجوکے کوِیاں اَتے پروگریسو کویاں نوں گالھاں کڈھدا ہوندا سی جو اندروں ہور اَتے باہروں ہور نیں۔ کئی وار اوہ مشاعرے وچ ای کھریاں کھریاں سُناوَن لگ پیندا سی۔ اوہ بے پرواہ شاعر سی، منگتا اَتے مٹھی چاپلی کرن والا کوی نہیں سی۔ اوس نوں انکھ اَتے اپنی پچھان دا احساس سی۔ کہندے نیں کہ مَرن توں پہلاں اوس نے شراب پینی چھڈّ دِتی سی۔ غماں وچ ڈُبے نے خُدکشی کر لئی نہ مکان، نہ دُوکان، نہ رسوئی وچ آٹا۔ اوہ بچیاں دا ربّ راکھا سمجھ ٹُر گیا۔ دُنیا نوں انتلے سمیں تک، جی کردا اے ایس دُنیا نوں میں ہس کے ٹھوکر ماردیاں' کہندا' پنجابیاں نے میری یاد بھلا دینی' کہہ کے الوداع منگدا ہی ٹُر گیا جگتار دے شبداں وچ۔

'نورپوری ہوٹلاں، کلبّاں وِچ جیوندا رہے جاں نہ، اوہ کھیتاں، کِساناں دے ویڑھیاں، کُرتیاں دے دِلاں، جھومدیاں فصلاں، گوری دِیاں جھانجراں، میلے دِیاں شوکناں، رُتاں اَتے کامیاں دے وِشال مناں وِچ سدا ای وَسّیا رہوے گا۔

نور جہاں

میرے لئی ایسی دُنیا بارے سوچناوی ممکن نہیں سی جس وِچ میڈم نور جہاں نہ ہون ۔ پر سن 2000 ممکن دے نیڑے آیا تے اوہ واپر ہی گیا جس بارے سوچیا وی نہیں سی جا سکدا۔ میڈم نور جہاں نہیں رہے۔ اتے اسیں ہُن کدے وی اوہناں جیہا کوئی ہور نہیں ویکھ سکاں گے۔ نہ اوہ آواز سُن سکاں گے۔ پر اوہ اوس گائکی وِچ ہمیشاں جیوندے رہن گے جو اوہ ساڈے لئی چھڈ گئے ہن۔

اوہ ستمبر 1926، ہفتے والے دِن مدد علی اتے فتح بی بی دے گھر قصور وِچ پیدا ہوئے سن۔ اوہناں دا ناں اللہ وسائی رکھیا گیا سی۔ تیراں بچیاں وِچوں اوہ سبھ توں چھوٹے سن۔ چھ بھیناں سن۔ سبھ توں وڈی بھین عِیدن سی، جیہناں دا نکاح گیت کار تنویر نقوی نال ہویا۔ ہور بھیناں سن بی بی گلزار، امینہ بیگم، بہار وا تے عُمدہ مشین۔ ایہہ ناں ایوں پیا کہ اوہناں دی واج سان اُتے لگی اینی تِکھی سی کہ لوک کہندے سن کہ ایس کُڑی دے گلے وِچ تاں جیویں کوئی مشین لگی ہوئی اے۔ ست بھرا سن جیہناں دے ناں سن: میاں نواب دین، گُل محمد ''گلو''، محمد حُسین، صدیق، عنایت حُسین اتے محمد شفیع۔ اوہناں دے تن بھرا تاں پاگل خانے اپڑ گئے سن۔

نور جہاں نے ساری عمر اپنے وڈے سارے ٹبر دِیاں مالی لوڑاں پُوریاں کیتیاں اتے دُور پار دے ہور ساکاں دِیاں وی۔ اِک وار اوہناں کیہا، ''لوک مینوں کہندے ہن کہ میں کم کرنا بند کیوں نہیں کر دیندی۔ بئی کیویں کراں کم بند؟ جے میں کم نہ کراں، تاں ایہناں ساریاں دا دِھیان کون رکھے؟''

پاکستان فِلمی صنعت دِیاں دو نوجوان اتے بہُت چنگیاں گائکی دِیاں فنکاراں، عذرا جہان اتے شاعرہ نسیم، اوہناں دے ٹبر وِچوں ہن۔

لہور توں 1933 وِچ چھپے 'فِلم سٹارز' رسالے وِچ فلم اسٹاراں دی اِک فہرست وِچ اوہناں بارے درج ہے کہ ''اوہ دُبلے پتلے، نازُک اتے خوبصورت ہن۔ اوہناں دے وال کالے، مُلائم اتے اکھاں ٹونے ہار ہن۔ اوہ کوہِ نُور یونائیٹڈ آرٹسٹس وِچ شامل ہو گئے اتے اوہناں دِیاں کُجھ فلماں وِچ کم کیتا۔ مگروں اوہناں نوں سیون یونائیٹڈ آرٹسٹس نے مُلازمت دِتی اتے اوہناں دِیاں کُجھ فِلماں وِچ اوہناں خلیل دے ساویں مُڈھلا کِردار نبھایا۔ مگروں شاردا فِلم کمپنی وِچ شامل ہو گئے اتے ڈھیر فِلماں وِچ اہم کِردار نبھائے۔ ہُنے جیہے پرتما دی پتّت پاون وِچ نظر آئے ہَن۔''

اوہ صِرف چار ورھیاں دے سن جدوں اوہناں دی پہلی فِلم بنی سی۔ نور جہاں ہمیشہ چاہیا جو ایہہ اِک رُمانٹک بھیت ہی رہے پئی اوہ کیہڑے ورھے جمے سن۔ جدوں پہلی وار 1967 وِچ میں اوہناں نوں لہور مِلیا، اوہناں مینوں کیہا سی، ''لوک اکثر میری عمر دا حِساب لاوندے رہندے ہن۔ زندگی اتے لوکاں ولوں اپنے تجربے دے حساب نال میں ہمیشہ توں سو سالاں دی ہاں۔''

اوہناں دی گائکی اج وی اوویں دی اوویں جیوندی اے جیویں سٹھ سال توں ودھ پہلاں دے اوس دُراڈے سمیں جیوندی سی، جدوں پہلی وار اوہناں دی کوئل ورگی آواز لہور دے گاون ہالاں وِچ اتے چھوٹیاں شہراں وِچ سُنی گئی۔ بجلی وانگ سریر وِچ پھِر جان والی آواز، سِکھراں اُتے کدے وی جھوٹھی نہ پیندی، کدے وی بےسُری نہ ہوندی، سگوں کُجھ اجیہی مکمل جو رب نے کِسے سوہنے جیہے دیہاڑ آپ گھڑی ہووے۔ اوہناں وی اپنا ایہہ تحفہ اجائیں نہ کیتا۔ اوہناں سخت محنت کیتی، اٹُٹ، سُلگ، انتھک، بِنا شکوے، ہر ویلے اوس نوں سودھ دیاں اتے مانجھدیاں رہے جیہدی اوہناں نوں بخشِش دِتی گئی سی۔ مہان بنن لئی اوہناں بڑی محنت کیتی۔

اوہ اِک غیر معمولی تریمت سن جیہناں ہمیشاں اپنی ہی منوائی۔ اوہناں چنگے ویلے وی ہنڈھائے تے ماڑے وی، ویاہ ہوئے، طلاقاں ہوئیاں، کئی واری دِل ٹُٹیا، وقتی اتے سنجیدہ عِشق وی کیتے۔ مشہوری، دولت، اِکلاپا وی ویکھیا اتے زندگی دے اخیری ورھیاں وِچ ماڑی صحت

اوہناں دا کھہڑا نہ چھڈیا۔ ایہہ سبھ اوہناں اِک چُپ چُپیتی خُود اعتمادی اتے بہُت ساری پھبت نال ہنڈھایا۔ اوہ کدے وی اپنے دُکھاں دی کہانی نہ کردے، کدے ترس نہ منگدے۔ اوہناں اُتے اِلزام لگا کہ اوہ کنجُوس ہن۔ ایہہ سچ ہے، اوہ ہے سن کنجُوس، کیوں جے اوہ، اوہ سبھ کُجھ گوانا نہیں سن چاہوندے جو اوہناں آپ اپنیاں محنتاں نال حاصِل کیتا سی۔ پر بڑے کُھلے دِل وی سن۔ اوہناں ورھیاں بدھی اپنے وڈے سارے ٹبر دا مالی بوجھ چُکیا۔ اپنے دُوجے گھر والے اعجاز دُرانی دی اِمداد نوں پچ کے اپڑے جدوں اوہ نشیلیاں شیواں دی سمگلنگ دے جُرم وِچ اِنگلینڈ جیل وِچ ڈکے پئے سن پر جیہنے جِنسی ملاں مارن خاطر اوہناں نوں چھڈ کے اوہناں نال بڑی ماڑی کیتی سی۔

کِسے سمے شوکت حسن رِضوی، اوہناں دی خاص محبت رہے سن۔ جیہناں میڈم بارے اِک گندی کتاب لِکھی جیہدے پاروں اوہناں دی جد پُشت بدنام ہوئی۔ اوہنوں مُعاف کرنا اوہناں نوں بہُت اوکھا لگدا سی۔ اِک وار میں نُورجہاں نوں پُچھیا، ''کیہ اخبار صحیح آکھ رہے نیں جوں تُساں شوکت حُسین رضوی نال صُلح کرلئی اے؟''

وڈی حیرانی نال اوہناں دے مُونہوں نِکلیا سی، ''جو کُجھ اوہناں میرے نال کیتی اے، اوس توں بعد میں کیویں مُعاف کرسکنی آں؟''

میں کیہا اوہ سبھ کُجھ واپرے نوں تاں ہُن بہُت عرصہ ہوگیا اے اتے شاید ہُن تائیں تُہانوں اوس صدمے وِچوں نِکل آونا چاہیدا سی۔ اوہناں جواب دِتا سی، ''اوہ ہُن افسوس کردا اے۔ اوہ تاں بس ایہو چاہوندا اے کہ میں اوہنوں مُعاف کردیواں۔ روندا اے، کیرنے پاوندا اے تے چیکاں ماردا اے۔ پر میں کِس طرحاں بُھلا سکنی آں جو اوس میرے نال تے میرے بچیاں نال کیتی؟''

میں کیہا، ''میرا تاں خیال سی تُسیں بڑے نرم دِل او؟''

''اوہدے واسطے نہیں''، اوہناں جواب دِتا سی۔ کہن لگے ''صِرف ایہی نہیں، میں تاں اوہناں دی بیوی نوں وی پسند نہیں کردی۔ اوس عورت، گُھو بیگم نُوں۔'' اوہناں جڑیا۔

ایکٹریس یاسمین بارے، جیہڑی زرینہ، ریشماں دے ناں توں فلماں وِچ آئی سی اتے جیہدے نال نورجہاں نوں طلاق دے کے رِضوی نے نکاح کرایا سی، نورجہاں ایسے طرحاں گل کردے سن۔ یاسمین قد دی مدھری سی، ایسے لئی نورجہاں نے اوس نوں ایہہ ناں دِتا سی۔

دِل دے پہلے اپریشن مگروں جدوں اوہ لاہور پرتے تاں چھیتی مُڑ گاوَن لگ پئے، اوہناں کیہا کہ ”ایہہ آواز اللہ میاں دا تُحفہ اے اتے اوہناں دی بخشِش نال میں ایس نوں سانبھی رکھیا اے۔“

1992 وِچ اوہناں مینوں کیہا، ”جدوں میں مائیکروفون ساہمنے کھلوندی آں، تاں صِرف میں نہیں اوتھے کھلوتی ہوندی۔ اپنے موڈھیاں اُتے، مینوں اپنے ماپے کھلوتے محسوس ہوندے ہن۔ مینوں پتہ ہے اوہ اوتھے ہوندے ہن۔ ایہہ اِک کرِشمہ اے۔ کِسے وی شو ویلے سٹیج اُتے کھلوتی دی جیہڑی آواز تُسیں سُندے او، اوہ میری بول چال والی آواز نہیں ہوندی۔ یقین کرو، میں نہیں جاندی اوہ کتھوں آوندی اے۔ ایہہ اُپر والے دا تُحفہ اے جو اوس اپنی بخشِش نال میری سانبھ وِچ دِتا اے۔ ایہہ اوہدی چیز اے، میری نہیں۔“

اوہناں دسیا کہ اوہناں دے دِل دے بائی پاس اپریشن توں بعد اوہناں نوں پک نہیں سی کہ اوہ مُڑ کے گا وی سکن گے کہ نہیں۔ پر چھ ہفتیاں بعد، اِک سویر بڑا ڈر ڈر کے، اوہ گاوَن بیٹھے تاں بس لگ پئے گاون۔

”میں پنتالی مِنٹ گایا۔ میری آواز چنگی تے تکڑی سی اتے میں رب دے احساناں ہیٹھ دب گئی۔ مینوں اپنے کم نال محبت اے۔ جدوں گاوَندی آں، مینوں رب اپنے نیڑے جاپدا اے۔ ایہہ میری دُنیا اے، میری زندگی، میرا عقیدہ اے۔ صِرف رب جاندا اے میرے دِل اُتے کیہ بیتدی اے، میں کیہ محسوس کرنی آں۔ میں سمجھا نہیں سکدی۔ میری ہُن اِکو منشا ایہہ اے۔ دُوسریاں نوں خوشیاں ونڈاں، لوکاں دے کم آواں، ہسپتال بناواں، اپنے بچیاں دی اِمداد کراں۔ مینوں محسوس ہوندا اے پئی جیہڑی زندگی رب مینوں میرے اپریشن بعد دِتی اے اوہ کِسے خاص مقصد لئی دِتی اے۔ میں ایس وقت نوں اللہ رسُول دے لیکھے لاوَنا چاہوندی آں۔ ایس طرحاں محسوس کردی آں ہُن میں۔“

1980 وِچ کِسے ویلے، لہور وِچ نوید ریاض نال گل بات کردیاں اوہناں اپنے مُڈھلیاں ورھیاں نوں چیتے کیتا تاں اوہناں دا لہجہ بڑا ٹُنبواں سی۔ ”میں صِرف 15 دی ساں جدوں ماں بن گئی ساں (اصل وِچ اوہ 16 جاں 17 ورھیاں دے سن۔ شوکت حُسین رِضوی نال اوہناں دا ویاہ 1943 وِچ ہویا سی)۔ بچیاں بارے کُجھ نہیں سی جاندی۔ اپنے آپ نوں بچہ ہی

سمجھدی سی۔ میں اینی چھوٹی سی کہ کُجھ پتہ نہیں سی ہوندا۔''

پھیر اوہناں اپنی ماں بارے گل کیتی۔ ''سویرے ریاض توں بعد، مینوں پڑھنا لکھنا سکھاؤن لئی اِک اُستانی آؤندے سن۔ کدے کدے، ایہہ مینوں بہت اوکھا لگدا، ایس کر کے اِک دِن میں اعلان کر دِتا کہ میں ہُن ہور نہیں پڑھنا۔ اوہ اِکو وار سی جدوں میری ماں میرے تے ہتھ چکیا۔ اوہناں بس اِکو وار میرے اُتے ہتھ چکیا اتے کیہا، 'نہیں، نوری جی، تُسی پڑھوگے۔' ہُن سوچدی آں کہ ماں پاروں ہی سی جو میں پڑھنا لکھنا سکھ لیا۔ جدوں میں کوئی گانا ریکارڈ کر دی آں، میرے ساہمنے کاغذ اُتے لفظ ہوندے ہن اتے رب دی سونہہ جنی وار میں ورقہ ویکھدی آں، اپنی ماں نوں یاد کر دی آں۔ دِل کردا اے ہتھ اُچے چُک رب اگے دُعا کراں کہ میری پیاری ماں نوں اپنے نیڑے رکھے۔ تُہانوں پتہ اے، اینا سماں لنگھن بعدوں وی مینوں چیتا اے کہ پیو دے کندھاڑے چڑھی اوہناں نال گلی وِچ آئی آں۔ کندھاڑے چڑھی، بیٹھاں لوکاں اتے دوکاناں ول ویکھدی پئی آں۔ ہائے، بڑے یاد آؤندے نیں اوہ دِن!''

جدوں پہلی وار نور جہاں نوں دِل دی تکلیف ہوئی، مینوں چیتا اے میں کیہا سی، ''اوہ دِل وی کیہ کردا، ویکھو نہ، کِنے داعویدار رہے نیں ایس دے اتے کِنی وار پھڑ پھڑ آیا اے ایہہ اوہناں لئی جیہڑے اوس دل نوں چنگے لگے۔ چلدیاں چلدیاں جاں کِسے سُہانی جیہی گرمیاں دی شام نُوں۔''

سانوں ہمیشہ جاپنا کہ میڈم نوں کوئی چیز نہیں توڑ سکدی۔ ایس لئی اوہناں دی موت، اِک اجیہا گھاٹا لگدا اے جِس نوں پُورن لئی بڑا سماں لگے گا۔ اخیری سالاں وِچ اوہناں بہت تکلیف ویکھی۔ ہُن اخیر اوہناں نوں چین آ گیا اے۔ اِک وار کِسے اوہناں توں پچھیا کہ اوہ کدوں توں گا رہے نیں۔

''شاید گاؤندی ہی جمی ساں'' - اوہناں جواب دِتا سی۔

میرے دوست ایم رفیق لنڈن رہندے ہن جیہناں اپنی زندگی دا بہتا حصہ خاموش فلماں دے زمانے توں لے کے اج تیک دے بھارتی اتے پاکستانی سنیما بارے کھوج وِچ لنگھایا اے۔ نور جہاں دے گاؤن بارے سبھ توں بہتی جانکاری بے شک اوہو رکھدے ہن۔ اوہناں ثابت کیتا اے کہ نور جہاں دا ٹبر قصوروں لاہور آیا سی جتھے اوہناں دی وڈی بھین عیدن اتے حیدر

بندی نے (جیہناں نوں اوہناں دی بھین آکھیا گیا اے پر شوکت حُسین رِضوی کہندے ہَن کہ اوہ اِک رِشتے دار سن) اپنا سٹیج دا کیریئر شروع کیتا۔ نور جہاں اِک نعت گاون وِچ اوہناں دا ساتھ دِتا جو بہُت مشہور ہوئی۔ ایس دا مُکھڑا سی: 'ہنستے ہیں ستارے، یا شاہِ مدینہ'۔ ایس دی موسیقی ضیاء چشتی نے دِتی سی۔ پھیر اوتھوں ایہہ ٹبر کلکتے ٹُر گیا، جتھے آس کیتی جارہی سی کہ دونویں وڈیاں کُڑیاں نوں فلماں وِچ کم کرن دا موقع مِل جاوے گا۔ پر اصل وِچ ایس طرحاں نہ ہوسکیا حالانکہ اوہ سٹیج اُتے آوندیاں رہیاں۔

کوئی 1930 دے آلے دوآلے دی گل اے کہ نور جہاں نوں اِک خاموش فِلم 'ہند کے تارے' وِچ اداکاری دا کم مِلیا۔ ایس فلم نوں انڈیا پکچرز، کلکتہ نے بنایا سی۔ مگروں، ایہہ ٹبر بمبئی چلا گیا جتھے نور جہاں نے ہور خاموش فِلماں وچ وی کم کیتا۔ بمبئی وِچ 1931 وِچ جیہڑیاں خاموش فِلماں اوہناں کیتیاں اوہ سن: بریو واریر، چندرمنی، گڈ بائی، کِنگ شِپ، ہارٹ تھیف، جنگِ دولت، میجک آف لو، نیکلیس، پرتھوی راج، شالیواہن، سونگ آف سورو۔ بھارت دی پہلی بولدی فِلم جو اوسے سال آئی، آردیشر ایرانی دی 'عالم آرا' سی۔

پہلی پنجابی فِلم 'شیلا جاں پنڈ دی کُڑی' 1936 وِچ کلکتے بنی سی۔ جدوں نور جہاں نوں اِک کافی چنگی گاون والی اداکارہ دے طور اُتے جانیا جان لگا سی۔ پروڈیوسر کے ڈی مہرا ایہناں تِناں بھیناں نوں ایس فِلم وِچ اداکاری اتے گاون لئی اوتھے لیاندا۔ اتے کُجھ سال پہلاں اوہناں دی پنجاب وِچ بڑا ای مشہور ہون والی نعت نوں چیتے رکھدیاں، اوہناں ایہہ نعت وی اپنی فِلم وِچ رکھ لئی۔ بھاویں اُردو وِچ ہون کرکے ایہہ پنجابی فِلم وِچ کُجھ اوپری ہی لگدی سی۔ ایس توں علاوہ، نور جہاں نوں اِک پنجابی گیت وی گاون نوں دِتا گیا۔

اوہناں دی پہلی بولدی فِلم سی 'سسی پُنوں'۔ جیہڑی 1932 وِچ بمبئی وِچ بنی۔ اتے اوہناں دی بھارت وِچ آخری فِلم سی 'مرزا صاحباں'۔ جو 1947 وِچ آئی، جس ورھے انگریزاں دا راج مُکیا اتے بھارت اتے پاکستان دو آزاد مُلک بنے۔ اوس دوران اوہناں دِیاں ایہہ فِلماں آئیاں:

1933۔ آبِ حیات، اِنتقام، پتت پون، شاہِ سُبحان

1934۔ سنیما کوئین، کالا باگھ جاں بلیک ٹائیگر، غریب کا پیارا، نیکی کا تاج، قسمت کی کسوٹی، سِیتا،

وامن اوتار جاں دانی سمراٹ، وِیر بھارت جاں شیرِ ہند۔

1935۔علاؤالدین دوئم جاں آج کا علاؤالدین، گھر جوائی۔ جانِ عالم، انجُمن آرا جاں پریم پُر نما، کالا سوار، کاروانِ حُسن، مصر کا ستارہ، رنگیلا نواب، کشتری دھرم۔

1936۔رُمینٹک اِنڈیا، شِیلا جاں پِنڈ دی کُڑی (پہلی پنجابی بولدی فِلم، کلکتے بنی)، توپ دا گولا، مِسٹر اینڈ مِسز بومبے۔

1937۔آدرش مِہلا، بِسمل کی آرزُو، چابُک سوار، فخرِ اسلام، جواہرِ ہند، پرکھ، مسٹر 420، سروجنی، تارن ہار۔

1938۔برہمچاری، ہیر سِیال (بھارت دی دُوجی پنجابی فِلم، کلکتے بنی)، پُر نما، رائیل کمانڈر، شریف ڈاکو، نہ ہونے والی بات جاں اِمپوسِبل۔

1939۔گُل بکاوَلی (بھارت دی تیجی پنجابی فِلم، لاہور بنی)، ایماندار۔ پیغامِ حق۔

1940۔سجنی۔ یملا جٹ (پنجابی، لاہور وِچ بنی)

1941۔چوہدری۔ رَیڈ سِگنل، اُمید، سُسر ال

1942۔چاندنی، دھیرج۔ فریاد، خاندان (لاہور بنی)

1943۔دُہائی، نادان، نوکر

1944۔دوست، لال حویلی

1945۔بڑی ماں، بھائی جان، گاؤں کی گوری، زینت

1946۔انمول گھڑی، دِل، ہمجولی، جادوگر، مہارانا پرتاپ

1947۔عابدہ، جُگنو، میرابائی، مرزا صاحباں۔

نورجہاں نے بھارتی فلماں لئی 127 گیت گائے اتے 1932 توں لے کے 1947 تک اوہناں دِیاں فِلماں دی گنتی سی 69۔ اوہناں دِیاں بے آواز فِلماں 12 سن۔ اوہناں دِیاں 55 فِلماں بمبئی بنِیاں، 8 کلکتے، 5 لاہور اتے 1 رنگون، برما وِچ۔

پاکستان وِچ نورجہاں نے 13 فِلماں بنائیاں۔ چن وے (پنجابی، 1951) توں شروع ہو کے مرزا غالب (1961) تک۔ ایہہ فلماں سن: چن وے (1951)، دُپٹہ (1952)، گُلنار (1953)، پاٹے خاں (1955)، لختِ جگر، انتظار (1956)، نوراں (1957)، انارکلی، چھو

منتر (1958)، پردیس، نیند اتے کوئل (1959) اتے مرزا غالب (1961)۔ چار پنجابی دِیاں سن، نواُردُو دِیاں......

نوید ریاض نال اپنے اِنٹرویو وِچ، اوہناں کیہا کہ اوہناں نوں اپنے گھروں باہر جانا پسند نہیں سی اتے پارٹیاں اوہناں نوں کدے پسند نہیں سن۔ اوہ ہوٹلاں اتے عوامی میل جول توں وی کنی کترا اوندے سن۔ ''میں اِک سِدھی سادی، اُلجھناں توں بنا زندگی جینا چاہوندی آں۔'' اوہناں کیہا سی۔ اوہناں دی سبھ توں وڈی دھی اُودوں ہی لہور دے شاہنور سٹوڈیو دا اندر لا پاسہ ویکھیا سی جدوں اوہ ویاہی گئی سی۔ اعجاز دُرانی توں ہوئیاں اوہناں دِیاں تِن دِھیاں نے تاں اِک وار وی نہیں سی دیکھیا۔ اوہناں گُجھ مان نال کیہا سی۔

اِک اجیہی زنانی ہون دے باوجود جو وِمینز لِب جیویں اسیں اج ایس نوں سمجھدے آں توں پہلاں وِمینز لِب والی سی، نور جہاں روائتی سن۔ حیرانی دی گل اے کہ اوہناں دازنانِیاں بارے نظریہ، پُرانے رِواج دا سی۔ جاں شاید اوہ انسانی نیکی توں نااُمید سن۔ ایس دی ہمیشاں مینوں حیرانی ہوندی کیونکہ اوہ اِک اجیہی زنانی سن جیہناں اپنیاں شرطاں اُتے زندگی ہنڈائی اتے جو کِسے دی محتاج نہیں سی۔

شوکت حُسین رِضوی اپنی گھر والی بارے اپنی گال گلوچ نال بھری کتاب وِچ دعوی کیتا کہ اوس نُوں اوہناں نے ای سٹار بنایا سی۔ پر گل اینویں نہیں سی۔ نور جہاں رِضوی نوں مِلن توں پہلاں ہی سٹار سن۔ اُنج وی کون اوہناں دے زورآور اتے انوکھے فن دی راہ وِچ کھلو کے اوہناں دی مشہوری دا راہ ڈک سکدا سی؟

1981 وِچ اوہناں اِک اِنٹرویو وِچ کیہا، ''زنانی کم کردی اے تاں اوس نوں اخیر مِلدا کیہ اے؟ جے سُکھ اوس نوں ملدا اے تاں اپنے گھر دِیاں چار دیواراں اندر۔ میرے نالوں ودھ محنت کِس کرنی اے؟ تے میں تُہانوں پُچھدی آں کیہڑا سُکھ لبھیا اے مینوں؟ جدوں گھر والے نوں پتہ لگدا اے کہ اوہدی گھر والی اوہدے توں ودھ کما سکدی اے، تاں اوہ اوس توں نفرت کرن لگ پیندا اے۔ اوہ چاہوندا اے کہ گھر والی دی اوس اُتے ای ٹیک ہووے، پُوری طرحاں۔ جے اوس اپنے لئی سویٹر خریدنے ہون تاں اوہ چاہے گا کہ گھر والی اوس توں خیرات منگے۔ ایہہ ہوندا اے ساڈے مُلک وِچ ساڈِیاں زنانیاں نال۔ مرد نہیں چاہوندے کہ گھر والیاں

مالی طور اُتے آزاد ہون۔ زنانی پُوری طرحاں اپنے خاوند دے آسرے اُتے ہووے تاں ہی آس کر سکدی اے پئی اوس کول گھر بار اتے اِک زندگی ہووے گی۔''

اوہناں اِک وار مینوں کیہا سی، ''جدوں کِسے مرد نوں پتہ لگدا اے کہ اوہدی گھر والی وِچ پیسے کماؤن دی، بہُت سارا پیسا کماؤن دی وی، قابلیت، ہُنر جاں لیاقت اے تاں اوہدا حوصلہ ڈول جاندا اے۔ اوہ لڑن نوں اُلر اُلر پیندا اے۔ ایہہ اے ساڈا زنانیاں دا حال جو اج کل کم کر دیاں نیں۔ ایہہ مِلدا اے زنانیاں نوں بدلے وِچ جے اوہ کم کرن تاں- ہیٹی اتے نکارنا۔ اوہ سارے آدمی جیہناں دِیاں گھر والیاں سپھل ہن وکھو وکھری پدھر دِیاں ہن۔ اوہ بھاوناں دے شکار ہونے ہن۔ میرا خیال اے ایس دیس وِچ زنانی نوں کماؤنا نہیں چاہیدا۔ مینوں جاپدا اے اوس دا ویاہ تاں ہی چل سکدا اے جے اوس کول کُجھ نہ ہووے۔''

اوہناں مان نال دسیا کہ اوہناں دی اِک دھی نے فرانسیسی سِکھی، ٹائپ رائیٹر ورتنا اتے گھوڑ سواری وی۔ ''پتہ اے میں اوس نوں کیہ کیہا؟'' اوہناں پچھیا۔ ''میں کیہا، تینوں گھر بار بارے سوچنا چاہیدا اے۔ تُوں کیہ بننا چاہوندی ایں؟ پولو گھوڑ سوار کھیڈیں گی؟ اخیر تاں زنانی دی خوشی اوس دا گھر والا، اوہدے بچے اتے اوہدا گھر بار ای ہونے نیں۔ ایس سماج وِچ تاں ایہو چلدا اے۔''

اِک واری اوہناں 1965 وِچ پاکستان دی بھارت نال پہلی جنگ ویلے گائے اپنے جوشیلے گانیاں دی گل کیتی۔ ''میں تُہانوں اوہناں دِناں بارے دسدی آں۔ کِسے مینوں گاؤن لئی نہیں سی کیہا۔ میں آپے سویرے ریڈیو پاکستان نوں فون کیتا تے کیہا کہ میں آ کے گانا گاؤنا چاہوندی آں۔ اوہناں نوں یقین نہ آیا، بس پچھی جان، 'تُسیں مَیڈم نور جہاں او؟' اوہناں سوچیا کوئی جھوٹھ ہی مار رہیا اے۔ اخیر میں کیہا ''کیہ سوچدے پئے او۔ ایہہ سارے پاسے بمب ڈِگ رہے نیں، گولا باری ہو رہی اے۔''

پہلاں مینوں گھروں باہر جان لئی پاس لینا پیا کیونکہ شہر وِچ کرفیو لگا سی۔ جدوں میں اوتھے اپڑی اوہ بہُت خوش ہوئے تے بڑے حیران وی۔ 'سچ مُچ تُسیں او؟' اوہ آکھی جان۔ 'ہئی، تُسیں ویکھ ہی رہے او،' میں کیہا۔ کوئی سازِندے آس پاس نہیں سن۔ پر میں کیہا کہ 'کوئی فِکر نہیں۔' میں آپ ہی مُبارک سمیت چار سازِندے نال لے آئی ساں۔ میں ہی لفظاں نوں موسیقی دِتی۔'

میریا ڈھول سپاہیا'، 'میرا سوہنا شہر قصور نی'، اتے 'ایہہ پُتر ہٹاں تے نہیں وِکدے' سبھ میریاں ای بنائیاں ہوئیاں دھناں نیں۔ مینوں سچ مُچ 'ایہہ پُتر ہٹاں تے نہیں وِکدے' دی دُھن بناؤن لئی کُجھ منٹ ہی لگے سن۔ طبلے اُتے صابر سن اتے سارنگی اُتے نظام صاحب۔ رِیکارڈنگ اعظم صاحب نے کیتی۔ اتے بے شک غُلام تبسم صاحب وی سن، جنھاں کلام لکھیا۔ تھوڑے جیہے ای ہوندے سی نا، اسیں!۔''

اوہ چیتے کردے رہے، ''میں سازِندے اپنی گڈی وِچ چڑھا لینے اتے جِتھے رِیکارڈنگ ہوندی اسیں اپڑ جانا۔ جدوں تک مینوں یقین نہ ہو جاندا پئی سبھ کُجھ صحیح ہو گیا اے میں گھر نہ جاندی۔ اِک وار، میری گڈی اجے سٹوڈیو وڑی ای سی کہ اِک گولے دی چھِلتر ڈِگی اتے اوہ سنتری مر گیا جِس ہُنے ہُنے ہتھ دے اِشارے نال مینوں اندر واڑیا سی۔ اوہدی تھاں میں وی ہو سکدی سی۔ اُودوں میریاں تِن نِکیاں نِکیاں دِھیاں سن، دس، نوں اتے دو سال دِیاں۔ اوہ اِنّے ڈِھلیاں مٹھّیاں سن اتے گھر اوہناں دا خیال کرن لئی کوئی نہیں سی۔ حِنا، جیہڑی سبھ توں وڈی سی، اوس نے چھوٹیاں دا دِھیان رکھیا۔ حالانکہ اوہ آپ وی اجے بچی ہی سی۔ میں سویرے پنج وجے اُٹھ کے اوہناں لئی کھانا پکاؤندی اتے پھیر ٹُر آؤندی۔ جدوں سائرن وجنا، میں اوہناں نوں اوس مورچے وِچ دھک دینا جیہڑا اسیں پُٹیا ہویا سی۔''

''جدوں سائرن وجنا، اسیں رِیکارڈنگ کردے ہونا۔ میں اوہناں نوں کہنا، 'جانا ای اے تاں مائیکروفون ساہمنے گاؤندیاں جائیے۔ اوہناں مُنڈیاں بارے سوچو جیہڑے اوتھے لڑ رہے ہن'۔ جدوں میں 'میریا ڈھول سپاہیا' گایا سی، ایہہ پہلوں رِیکارڈ نہیں سی کیتا۔ میں ایہہ سِدھا مائیکروفون وِچ گایا سی۔ تے ایہہ 'لائیو' ہی سُنایا گیا سی، کیونکہ ٹیپ رِیکارڈر خراب سی اتے چل ہی نہیں سی رہیا۔ میرے لئی اوہ گھڑی بہُت دِل ٹُنبویں سی اتے میں بہُت روئی سی۔ حسن لطیف جو میرے لئی میرے بھرا وانگ سن، اوہنیں دِنیں میری بڑی مدد کیتی۔ اوہناں مینوں کیہا، تُسیں اِک بہُت خوبصورت کم کیتا اے۔ اوہناں مینوں بہُت ہلا شیری دِتی۔ اوہناں کیہا میں اُم کلثوم وانگ آں۔ اوہناں دے لفظ مینوں کدے نہیں بھُلے۔ اوہناں دا میرے اُتے بہُت ڈونگھا اثر پیا۔''

شوکت رِضوی، جِس نے نور جہاں نال لاہور اتے بمبئی وِچ اِک بڑے طوفانی عِشق مگروں ویاہ کرایا اتے آزادی توں بعد پاکستان آؤن دے کُجھ سالاں بعد طلاق دے دِتی،

نور جہاں نال بِتائی زندگی بارے لِکھی اپنی کتاب 'نور جہاں کی کہانی میری زُبانی' وِچ نور جہاں بارے، اوہناں دی آواز اتے اوس دے اوس جادو بارے جو میں دے بیتن نال نما نہیں پیا اِک وی گل چنگی نہیں کیتی۔ پھیر وی، ایہہ واجب ہی ہووے گا جو اوہناں دے لِکھے دا خلاصہ ایتھے دے دِتا جاوے۔

اوہناں لِکھیا اے کہ..... جدوں رِضوی نوں 1942ء وِچ خاندان ڈائریکٹ کرن لئی لاہور سدیا گیا، نور جہاں، اپنیاں بھیناں نال امرتسر وِچ اِک ڈانس پارٹی نال سن۔ نویں فلم لئی ہیروئین چُننی سی جِس دے پروڈیوسر دِل سُکھ پنچولی سن۔ اوہناں لِکھیا اے کہ ایس پی سِنگھا، پنجاب یونیورسٹی دے وائس چانسلر، دی مدد نال کئی کُڑیاں آڈیشن لئی بھیجیاں گئیاں سن پر اوہناں وِچوں اوہناں نوں کوئی وی نہ جچی۔ اوہ چاہوندے سن کہ اوہناں دی ہیروئین پردے اُتے پندراں سولھاں سالاں توں وددھ دی نہ لگے۔ نور جہاں دی اوس ویلے اینی گُو اِی عمر سی۔ اوہناں فیصلہ کیتا کہ اوہناں نوں اوسے دی لوڑ سی۔ نور جہاں نوں بُلا لیا گیا پر دسیا نہ گیا کہ تُسیں ہیروئین بننا اے۔ اودوں توں ہی ایہہ عشق شروع ہو گیا اتے پھیر نور جہاں دے بھراواں دی مرضی دے اُلٹ ویاہ ہویا۔ جیہڑے نور جہاں نوں ہتھوں گنواؤنا نہیں سی چاہوندے۔ اوہ اوس ڈانس پارٹی دی روح اتے سبھ توں وڈی کھِچ سی۔

اِک دِن، شوٹنگ چل رہی سی، جدوں رِضوی نے نور جہاں نوں مخول کیتا "تُسیں کیہڑا تیل لاؤندے او والاں نوں؟ بڑی بھیڑی مہک اے۔" اوہ کہندے ہن کہ ایہہ لفظ اوہناں دے مُونہوں نِکلن دی دیر سی کہ نور جہاں رون ڈہ پئی اتے چُپ ہی نہ ہووے! "او کیہو جیہی زنانی اے ایہہ!" اوہناں نوں چیتا اے کہ اوہناں نے اپنے آپ نوں اینویں ای کیہا سی۔ "مینوں اُودوں ہی خبردار ہو جانا چاہیدا سی کہ ایہہ تاں بڑی خطرناک تریمت ہن پر مینوں تاں عشق چڑھیا ہویا سی۔ مینوں کُجھ نہ دِسیا۔ ایسے گل کر کے شوٹنگ پنج چھ دِن رُکی رہی۔"

اوہ کہندے نیں کہ جدوں شوٹنگ مُڑ چالو ہوئی تاں میں پکی دھار لئی سی کہ نور جہاں وِل دھیان نہیں دیاں گا۔ پر ہویا ایہہ کہ پنچولی دے بھتیجیاں دے مناؤن نال، جیہڑے سٹوڈیو وِچ گھُمدے پھِردے رہندے سن، رِضوی نے نور جہاں نال صُلح کر لئی۔ عشق پھیر شروع ہو گیا۔ اِک دِن، بُڈھے پنچولی نے رِضوی نوں سد کے آکھیا، "ویکھو شوکت، میرے بھتیجے تُہاڈے دوست

ہن اتے میرے لئی تُسیں اوہناں ورگے ای او۔ میری اِک صلاح اے تُہانوں۔ ایس عشق نوں اپنے دوناں وِچالے اِک کھیڈ تائیں ای رہن دینا، ایس گل نوں کھیڈ توں اگانہہ نہ ودھن دینا۔' اج دے دِن تائیں اوہناں دے لفظ میرے کناں وِچ گونج رہے ہن۔ پر میں انّھا ہویا ہوساں عِشق وِچ۔''

رِضوی نے ہور لکھیا اے کہ ''اِک دِن، مال روڈ (لہور)' اُتے مینوں اِک دوست ٹکر پیا جِس مینوں کیہا کہ تینوں کوئی لبھ رہیا اے۔''

اوہ دوست مینوں مال روڈ توں ہٹویں اِک گھر وِچ لے گیا جتھے میں نورجہاں نوں ویکھ کے حیران رہ گئے۔ پر اوہ اِکلی نہیں سی، اوہدے نال حسن امین وی سن۔ (اوہناں بارے تھوڑی دیر بعد گل کراں گے)۔ اِنج جاپداسی اوہناں دوناں دی ہاسے مخول وِچ اِک دُوجے نوں سِر ہانے مارن دی لڑائی ہو رہی اے۔ ''میں اوا ک رہ گیا''۔ رِضوی نے لِکھیا اے۔ ''ایہہ اوہ زنانی سی جیہڑی مینوں اپنی محبت دا یقین دُوآوندی رہندی سی۔ میں حسن امین نوں پچھیا ایہہ سبھ کیہ اے۔ اوہناں جواب دِتا کہ ایہہ نورجہاں دی شرارت اے۔ اوہناں ہی آکھیا سی کہ مینوں اوتھے سدیا جائے۔ تانجو میرے دل وِچ حسد پیدا ہووے۔''

میں ایتھے ایہہ ذکر وی کر دیاں کہ حسن امین نے آپ مینوں دسیا سی کہ نورجہاں اوہناں دی پہلی محبت اے۔ اوہ گورنمنٹ کالج، لہور، پڑھدے سن جدوں اوہناں نے پہلی وار نورجہاں نوں اپنیاں اکھاں نال گاوندیاں ویکھیا سی۔ اوہناں نوں نورجہاں نال عشق ہو گیا۔ اوہناں قصور تائیں نورجہاں دا پچھا کیتا اتے اپنے ٹبر دی مُخالفت دے باوجود، نورجہاں نال اوہناں دا عشق چلیا۔ میں حسن امین نوں اوہناں دے گھر اسلام آباد وِچ 1999 دِیاں گرمیاں دے اخیر ول مِلیا سی تاں اوہناں مینوں نورجہاں لئی اپنی عمر بھر دی کُھچ بارے دسیا۔ ایس توں پہلاں، اوسے دِن اِک افواہ اُڈی سی کہ نورجہاں کراچی وِچ وفات پا گئے ہن۔ حسن امین نے کیہا، میں ہُنے نورجہاں نوں فون کرنا اتے اوہناں اوسے ویلے فون کر دِتا۔ اوہ وار وار نورجہاں نوں کہہ رہے سن، اونوری، مہربانی کر کے مینوں مُعاف کر دے۔ میں حسن نوں کیہا کہ میرے ولوں وی اوہناں نوں سلام آکھدے اتے میرا یاد وی کرا دے تاں امین نے نورجہاں نوں آکھیا میرا اِک مِتر میرے نال اے اتے تُہانوں سلام آکھ رہیا اے۔ جدوں امین ہوراں فون اُتے دسیا

کہ میں کون آں تاں اگوں نور جہاں نے کیہا، میں اوس دا اِک پُرانا اتے خاص متر آں۔ ساڈے اندر خوشی دی لہر دوڑ گئی کہ اوہ جیوندے سن، بھاویں کِسے طرحاں وی تندرُست نہیں آکھے جا سکدے سن۔ میں حسن امین نوں کیہا، سانوں جشن مناونا چاہیدا اے۔

''پھیر آؤ شمپین نال ہی جشن منائیے۔'' اوہناں شان نال آکھیا۔

''اسلام آباد وِچ شمپین؟'' میں پُچھیا۔

''ہاں بالکل، اسلام آباد وچ شمپین'' اوہناں جواب دِتا۔

اوہناں سچ مُچ ہی چنگی فرانسیسی شمپین دی بوتل کڈھ لیاندی جس نال اسیں مَیڈم دی صحت دا جام پیتا۔ میں اوہناں نوں ایہہ وی پچھیا کہ اوہ اوہناں توں مُعافی کِس گل دی منگ رہے سن۔ اوہناں حسرت نال جواب دِتا۔ ''اوہ چاہوندے سن کہ میں اوہناں نال ویاہ کرا لواں، پر میں تاں اوہنیں دِنیں بس کرکٹ ہی کھیڈنا چاہوندا ساں''۔

مُڑ شوکت حُسین رِضوی دی کہانی وَل آوندے آں۔ نور جہاں نے وعدہ کیتا کہ اوہ باقی ساریاں نوں چھڈ دئے گی اتے ایہہ عشق پھیر نویں دم شُروع ہو گیا...... خاندان رِلیز ہوئی اتے جھٹ پٹ ہی ہِٹ ہو گئی...... اتے چھیتی ہی مگروں، اوہناں ویاہ کرا لیا...... رِضوی اتے نور دے پہلے دو بچے، اکبر اتے اصغر، بمبئی جمے۔ اوہناں دی شادی شُدا زندگی کافی ٹھیک ٹھاک ای جاپدی اے اتے رِضوی کِتے وی اپنی بیوی دے کِسے آپ ہُدرے وطیرے دا ذِکر نہیں کردے، سِوائے اِک حادثے دے کہ اوہناں دی اپنے پُرانے عشق حسن امین نال ملاقات ہوئی جو بمبئی اوہناں نوں مِلن آ گئے سن۔ خاندان توں بعد، نور جہاں داناں چڑھ گیا اتے اوہناں کئی فِلماں بنائیاں۔

اوہنیں دِنیں ماحول کُجھ ایہو جیہا خراب ہو گیا سی کہ ایہہ ٹبر بمبئی چھڈ کے کراچی آ کے وس گیا جتھے رِضوی نے گارڈن ایسٹ وِچ اِک گھر خرید لیا۔ رِضوی لِکھدے ہن کہ اوہناں اپنا کم بدلن دا فیصلہ کر لیا سی اتے فلماں چھڈ کے جائیداد خرید و فروخت کرن دا کم شروع کرن دا سوچیا۔ اوہ اوس تھاں نُوں خریدن دے چاہوان سن جتھے بعد وِچ بجلی دے بلب بناون والی ہائسنز فیکٹری بن گئی۔ پر نور جہاں ایس اُتے زور دِتا کہ اوہ اوہو کم کار کرن جس دا اوہناں نوں تجربہ اے اتے جس لئی اوہ بنے سن۔ ایہہ سیانی صلاح پاروں۔ رِضوی دی لِکھت وِچ نور جہاں لئی کوئی شکریہ نہیں لبھدا۔ اوہ لہور آ گئے، جتھے رِضوی نے بھاں بھاں کردا شوری سٹوڈیو خرید لیا جس نوں اوہناں

پاکستان دے بانکے اوپنِنگ بیٹسمین نذر محمد نال نور جہاں دا رُمانس فلم 'چن وے' بناون ویلے شروع ہویا۔ رِضوی دے لکھن مطابق نذر محمد موسیقار فیروز نظامی دے رِشتے دار سن اتے شاہنور آوندے جاندے سن جتھے ایہہ فلم بن رہی سی۔ نذر مُحمد نوں موسیقی دا کُجھ عِلم وی ہے سی۔ نور جہاں اتے نذر دِیاں آپس وِچ اکھاں وی لڑ گئیاں ہوئیاں سن۔ رِضوی مطابق، نور جہاں کول کرفیو پاس ہونداسی۔ اوہ چِٹا بُرقع پہن کے نذر نوں مِلن جاندی۔۔ رِضوی دے مُخبراں اوہنوں ایہناں خُفیہ ملاقاتاں دی دس پائی اتے اِک دِن، اوہناں چُپ کر کے نور جہاں دا پِچھا کر کے پتہ کرلیا کہ جو اوہناں نوں دسیا گیا اے اوہ سچ اے۔

جدوں وی میں نور جہاں نوں نذر محمد بارے پُچھنا تاں اوہنے کہنا کہ اوہ اوہدے لئی اکبر جاں اصغر وانگ اے۔ پر پھیر جدوں ایس بدنامی پاروں بُہت شرمِندہ ہونا پیا تاں رِضوی نے ایس بارے کُجھ کرن دا فیصلہ کرلیا۔ اِک دِن اوہناں دے ڈرائیور امیر حسن نے اوہناں نوں رِپورٹ دِتی کہ اوہ ہُنے ہُنے نور جہاں نوں اِسلامیہ پارک چھڈ کے آیا اے جتھے نذر محمد نال مِلن لئی تھاں مِتھی ہوئی سی۔ رِضوی دو کاراں بھر کے دوستاں اتے مددگاراں نال اوس گھر اپڑ گئے جیہدی ڈرائیور نے پچھان رکھی ہوئی سی۔ ایہہ اِک بُڈھے بندے دا گھر سی جیہڑا تعویذ دھاگے دے نال دیسی دواواں دا کم وی کرداسی۔ رِضوی نے جاتُو ہا کھڑکایا۔ اوہدے بندیاں گھر نوں گھیرا پالیا۔ بُوہا کُھلیا تاں اوہنے پُچھیا، ایتھے نور جہاں آئی اے؟

بُڈھے آدمی نے اینویں دا وکھالا کیتا پئی اوس نوں پتہ ای نہیں کہ نور جہاں کون اے۔ ایہدے توں رِضوی دا پارہ چڑھ گیا۔ اوہنوں پاسے کر، اوہ اُپرلی منزِل دِیاں پوڑیاں چڑھن لگ پیا، جتھے صِرف اِک کمرہ ای سی۔ بُڈھا آدمی چیکاں مارن تے رولا رپا پاون لگ پیا تا نجو ایہہ چھاپا پین پاروں عاشق خبردار ہو جاون...... نذر محمد نے باری وِچوں باہر پنجی فُٹ ہیٹھاں زمین اُتے چھال مار دِتی۔ اوہ اپنی بانہہ دے بھار ڈِگا اتے اوہدی بانہہ ٹُٹ گئی۔ رِضوی دے مددگاراں اوہنوں پھڑ لیا۔ نور جہاں ایس دوران رون لگ پئی۔ نور جہاں تھلے آ چیک چھاڑا پادِتا کہ اوہناں دا گھر والا ہی تاں اوہناں نوں ہور مرداں کول بھیجدا اے۔ نور جہاں اینا گو رولا پایا کہ آنڈھ گوانڈھ باہر آ گئے۔ جھٹ پٹ ہی کوئی دو گو سو لوک اوتھے آ جُڑے۔ نذر ہیٹھاں زمین اُتے بے

سُدھ پیا سی۔ کرِیسینٹ فِلمز دے میاں احسان وی آ پہنچے اتے نور جہاں نوں اوتھوں لے گئے۔ پنجی فُٹ توں چھال مار کے بانہہ تُڑوان پاروں نذر پھیر کدیں کرِکٹ نہ کھیڈ سکیا۔ پاکستان دی کرِکٹ نال ایہہ سبھ توں ماڑی ٹریجیڈی واپری سی۔..........

رِضوی نے نور جہاں دے خِلاف جو کُجھ چنگا بھیڑا لکھیا اے، میں اوس دا خُلاصہ دے دِتا اے۔ اِک میوزِک لوجسٹ، سعید ملک ہوراں جیہناں دی رائے دی میں قدر کرداں، اتے جیہڑے رِضوی نوں وی چنگی طرحاں جاندے نیں، اِک وار مینوں دسیا کہ میں نور جہاں پاروں اپنے لیکھاں وِچ رِضوی اُتے بہُت سخت لِکھیا اے۔ اوہناں ایہہ وی آکھیا کہ رِضوی نے نور جہاں بارے جو وی کیہا جاں لِکھیا اے، اوس نوں وی تھاں دینی بندی اے۔ پر جو وی رِضوی نے کیہا جاں لِکھیا اے اوہدی تائید نہیں کر رہیا۔ ایس وِچ تھوڑا بہتا سچ وی اے۔ پر ایس نال نور جہاں دی مہانتا گھٹدی نہیں۔ اوہ اِک غیر معمولی زنانی سی اتے معمول دے معیاراں نال اوہناں بارے فیصلہ کرنا واجب نہیں ہووے گا۔

رِضوی دی لِکھت وِچ ہاسے دی چھوہ لئی کوئی تھاں نہیں، نہ اوس گھنی محبت لئی جو کدے اوہناں نور جہاں لئی محسوس کیتی۔ اینا چر لنگھن دے بعد رِضوی نوں قصور دی ایس اُبھردی جادوگرنی نال، جِس دی آواز پگھلی چاندی ورگی سی، محبت کر بیٹھن دا افسوس کرن دی کیہ لوڑ سی۔ اوہناں دِیاں یاداں وِچ، جیہناں وِچوں میں بہُت کُجھ ایتھے لِکھ دِتا اے، اوہناں بار بار نور جہاں نال ویاہ کر بیٹھن دا افسوس جتایا اے۔ جد کہ اوہ کِسے اُچے نوابی جاں جاگیردار گھرانے دی کُڑی نال وی ویاہ کرا سکدے سن۔ پر اخیر اوہناں نوں چیتے کیتا جائے گا تاں اوہناں دے اپنے کیتے کم راہیں نہیں سگوں ایس لئی کہ اوہ کدے نور جہاں دے شوہر رہے سن۔ رِضوی اتے نور جہاں ویاہے گئے سن جدوں نور جہاں مساں سولھاں دی سی۔ ایہہ پکی گل اے کہ رِضوی اوس الھڑ کُڑی دے عشق وِچ انھے سن جِس دا موسیقی دا ہُنر چمتکاری سی اتے کامیاب ہون دی جِس دی دُھن اینی کُو لمی چوڑی سی جِنا کہ اوہ پینڈو علاقہ جِس وِچوں اُبھر کے اوہ ساہمنے آئی سی۔

رِضوی دی کتاب اوس زنانی دے خِلاف اِلزاماں دی جھڑی اے جِس اوہناں نوں تِن بچے دِتے سن: اکبر، اصغر اتے ظلِ ہُما۔ نور جہاں داناں اتے اوہناں دی شُہرت نوں نیواں کرن وِچ رِضوی نوں کوئی نموشی جاں پچھتاوا نہیں ہویا۔ ایہہ رونا روندیاں کہ نور جہاں نے

اوہناں نوں وار وار دھوکھا دِتا سی۔۔......اوہ اپنے آپ نوں اِک وِچارا گھر والا پیش کرن دی کوشش کردے ہن......جیہڑی گل دا اوہ ذکر نہیں کردے اوہ ایہہ اے کہ اوہ آپ وی کوئی فرِشتہ نہیں سن۔اتے اوہناں دی زندگی وِچ لِپٹیاں گوزنانیاں سن جیہناں نوں قبول کرن دی اوہناں کول ہمت نہیں۔رِضوی کہندے ہن کہ اوہناں نے بچیاں خاطر ویاہ چلائی رکھیا،ایہہ اِک اجیہی دلیل اے جو کِتے نہیں کھلوندی۔جے ویاہ اینا ہی ماڑا سی جِنا اوہ دسدے ہن تاں پھیر نور جہاں اونی ای بھیڑی،لاپرواہ ماں وی ہونی اے۔پھیر تاں بچیاں لئی بہتر ایہو سی کہ ایہہ ویاہ نہ رہندا۔نور جہاں دا رِضوی نوں چھڈ جان دے بہُت چِر بعد رِضوی ایہہ شِکایت وی کیتی کہ نور جہاں نے اوہدے پُتر اوہدے خِلاف کر دِتے سن۔اوہ میرے خُون دے پیاسے سن۔

نور جہاں نوں جانن والے گواہ ہن کہ اوہ اپنے بچیاں اُتے کیویں جان چھڑکدے سن۔اکبر خاص کر،اوہناں دِیاں اکھاں دا تارہ سی۔اوہ اوہناں دی کمزوری سی اتے اوہناں توں بھاویں جو مرضی منوالیندا۔

رِضوی دے اپنے دوناں جیاں دی سانجھی زندگی بارے ایس گھٹیا بیان وِچ اِک وار وی اوہناں نور جہاں دے موسیقی دے کمال ہُنر نوں نہیں منیا۔اوہ اِک غیر معمولی زنانی سن جیہناں دِیاں خوبیاں اتے کمیاں اوہناں دی وڈِتن دی فطرت کر کے ہی غیر معمولی سن۔نور جہاں جیہیاں زنانیاں نوں اوہناں ہی معیاراں نال نہیں پرکھیا جاسکدا جیہناں نال عام انساناں نوں پرکھیا جاندا اے۔ہوسکدا اے اوہ لوڑی،حرصی،ڈکوڈو لے کھاندے اتے کنجُوس ہون پر اوہناں ہمیشاں بہُت فراخ دِلی وی دِکھائی۔ساری عمر،اوہناں اپنے پریوار دا خیال رکھیا۔اوہناں کدے وی اپنے مُڈھلے سمیاں نوں نہیں بھُلایا۔جس نوں کوئی بہشت نہیں آکھیا جاسکدا۔نور جہاں اپنی زندگی بڑی خُوداعتمادی اتے بڑی پھبت نال ہنڈائی۔ہورتاں ہور،مرداں دی ایس دُنیا وِچ اوہناں اپنیاں شرطاں اُتے زندگی گزاری۔

اِک وار میں اوہناں نوں پچھیا سی کہ اوہناں اُتے ایہہ اِلزام وی لگدا اے جو اوہ کدے کدے اپنے پرسنسکاں نال کورے ہو جاندے سن۔اوہناں جواب دِتا۔"مینوں جدوں کِسے دے گھر رات دے کھانے دا سدا ملدا اے۔اتے جدوں سارے کھاہٹن،تاں مینوں پُچھیا جاندا اے کہ کیہ میں گانا گاواں گی۔اتے میں کہندی آں نہیں،کیونکہ میں کھانا کھان آئی آں،

گاوَن نہیں۔ جے میں ایہہ آکھاں، تاں کیہ ایہہ اَن پروفیشنل ہووے گا۔ میں اپنے کم دی پھبت اتے ایس دامان رکھن دی کوشش کیتی اے۔''

جدوں پہلی وار میں اوس کمال دے موسیقار حسن لطیف نوں جیہناں 'لٹ اُلجھی سُلجھا جا رے بالم' ('لٹ اُلجھی سُلجھا جا رے بالم' دی دُھن اصل وِچ موسیقار رشید عطرے نے فلم 'سوال' لئی بنائی سی۔ اے فلم 1966 وچ ریلیز ہوئی۔ ایڈیٹر)'میرے ہاتھوں میں مہندی لگی'، اتے 'جا اپنی حسرتوں پے آنسو بہا کے سو جا'، دِیاں طرزاں بنائیاں، نور جہاں دے گُلبرگ والے گھر (جو ہُن ڈھاء دِتا گیا اے) 1969 وِچ مِلیا۔ تاں نور جہاں نے میری اوہناں نال ایہہ کہہ کے واقفی کرائی کہ، ''ایہہ میرے گینگ دے نیں۔''

میڈم دے عشق وی قصہ بن گئے سن۔ کیہ کدے اوہناں نوں کِسے نے اوہناں دے مُونہہ اُتے پچھیا وی؟ اِک شخص جِس داناں میں لے سکدا اں، اوہ راجہ تجمل حُسین سی اوہنے سچ مُچ نور جہاں نُوں پچھیا سی۔

''کُجھ سچ نیں اتے کُجھ جھوٹھ''۔ نور جہاں نے جواب دتا سی۔

چلو جھوٹھ سچ اِی سُنیئے۔'' تجمل نے ٹوہیا سی۔

اگوں اوہ وی کُھلے مُوڈ وِچ سن اتے کیہا، ''ٹھیک اے۔'' پھیر اپنے کمال دے چیتے وِچوں پھرول پھرول کے دسن لگے پئے۔ کُجھ مِنٹاں بعد، اوہناں تجمل نوں پُچھیا:

''ایہہ کِنے ہوئے؟''۔

''ہُن تک کوئی سولھاں''۔ تجمل نے بِنا کِسے ہاسے مخول دے دسّیا۔

اگوں پنجابی وِچ اوہناں اِک خاص نور جہانی جملہ آکھیا، ''اوہ، ہائے اللہ! نا نہہ نا نہہ کردیاں وی سولھاں ہو گئے نیں!''

نور جہاں نے حُسین حقانی نوں آکھیا سی، ''حُسن پرست ہوں میں، مگر بدکردار نہیں۔'' حُسین حقانی نور جہاں دے اخیری دِناں وِچ اکثر اوہناں نیڑے ہُندے سن، کیونکہ نور جہاں کہندی سی کہ اوہناں نُوں حقانی دا ساتھ دِل پرچاوَ لگدا اے۔

اِک دِن اوہناں حُسین حقانی نوں کیہا، ''میں تُہانوں اودوں کیوں نہ ملی جدوں جوان ساں، ہُن، بُڈھے وارے تسیں مینوں ملے او۔ ایس لئی ہُن تُہانوں اپنا پُتر ہی بنا سکدی آں''۔

اِک دِن حقانی نے پُچھیا، ''کیہ تُہانوں زندگی وِچ کوئی پچھتاوا وی ہے؟'' اوہناں جواب وِچ آکھیا سی۔ ''میں پڑھائی نہ کرسکی تے گھر نہ بنا سکی''۔

اوہناں ہمیشاں اپنیاں تِناں دِھیاں، جیہڑیاں اعجاز نال ویاہ توں ہوئیاں - حِنا، شازیہ اتے نازیہ۔نوں ایہو نصیحت کیتی، ''زنانی دی اصلی خوشی چنگے ویاہ وِچ ہی ہوندی اے''۔

اوہ اپنی سبھ توں نِکی دھی نازیہ دے اداکار شان اُتے مرمٹن ولوں دُکھی سن جس نوں اوہ بہتا لائق نہیں سن سمجھدے اتے نہ ہی شان دی ماں اداکارہ نیلو نوں۔ اداکارہ نیلو فِلم 'سات لاکھ' دے اِک گانے ''چھیٹی لے کے آجا بالما'' اُتے نچن دی اداکاری کر کے فِلم دی رِلیز توں بعد سارے پاکستان وِچ مشہور ہوگئی سی۔

اعجاز نال ویاہ وِچوں نور جہاں دی سبھ توں وڈی دھی حِنا دی آواز چنگی سی پر نور جہاں نہیں سن چاہوندے کہ اوہ اوہدے نقشِ قدم اُتے چلے۔ اِک وار اوہناں حقانی نوں کیہا سی، ''کیہ فیدہ، ویکھیا جائے تاں ایہہ کدے نور جہاں نہیں بن سکے گی''۔

اوہ اپنے پُتراں نوں بہُت پیار کر دے سن، خاص کر اکبر نوں، اتے ساری عمر اوہناں دی مالی مدد کر دے رہے۔ حقانی نے مینوں دسیا کہ مُنڈیاں دِیاں منگاں کدے مُکیاں ای نہیں۔ اوہناں دی لمی بیماری وِچ وی نہیں......

میڈم دے اخیری دِن تکلیف بھرے سن۔ اوہناں دا دِل ول نہیں سی، گُردے وی ول نہیں سن اتے ایہناں پاروں اوہناں نوں ہور وی کئی تکلیفاں سن۔ اِک وار تاں حیاتی دا دِیوا لگ بھگ بُجھ ای گیا سی پر پھیر زندگی مِل گئی۔ اوہناں حقانی نوں کیہا کہ رب نے مینوں 'بخش' دِتا اے تانجو میں اپنے جیوندے جی اپنے بچیاں وِچ اپنی جائیداد برابر ونڈ سکاں۔ جے میں اِنج نہ کیتا، تاں میرے ٹُر جان پچھوں لڑائیاں جھگڑے ہون گے جیہناں دی مینوں بہُت تکلیف ہووے گی'۔ اوہ بے آسے نہ ہوئے۔ لبرٹی چوک گُلبرگ لہور وِچ اوہناں دا وڈا سارا گھر، جس نوں اوہناں بڑی صفائی نال کارپوریشن توں وپارک جائیداد اعلان کروالیا سی، 20 کروڑ روپیاں دا وِکیا۔ اوہناں اپنے چھیاں بچیاں اکبر، اصغر، ظِلہ ہُما، حِنا، شازیا اتے نازیا نوں ڈھائی کروڑ روپئے دِتے۔ ایس ونڈ بعدوں نور جہاں نوں بڑا اسکھ اتے تسلی ہوئی۔

میڈم اجیہی زنانی سن جیہناں دے راہ وِچ کوئی نہ ای آوے تاں اوہدے لئی چنگا اے، خاص کر زنانیاں۔ بہُت ورھے پہلاں دی گل اے کہ نور جہاں نے اداکارہ نِگہت سلطانہ نوں دو دھروی دِتیاں سن جیہنے نور جہاں لئی اوہناں دی پِٹھ پچھے 'پھَل لاؤ' جیہے لفظ ورتے سن جاں پھیر نور

جہاں نوں اوہدے اُتے شک سی کہ اوہ اوہناں دے خاوند نال اکھ مٹکا کر رہی اے۔ اوہ دوں اجے اوہناں نوں حالی پرواہ ہے سی اپنے گھر دی۔ اِک ہور نوِیں اُٹھدی گائیکا جس شیخی ماری سی کہ اوہ نور جہاں توں گھٹ نہیں۔ نور جہاں اوس نوں ڈاڈھے ہتھیں لیا تے اوہدِیاں چیکاں کڈھوا دِتیاں۔ لوکاں نے وِچ پے کے بچ بچا کروایا۔

ایہہ لگ بھگ 95-1994 دی گل اے نور جہاں دی طاہرہ سیّد نال وی تُوں تُوں میں میں ہوئی سی۔ طاہرہ نے نور جہاں بارے آکھیا سی، 'جو نور جہاں دی آواز مینوں اکاؤ جاپدی اے۔ میں اوہناں نوں دو وارتوں ودھ نہیں سُن سکدی۔' اوہناں ایہہ وی آکھیا سی، 'میرے پسندیدہ گائیکا تاں نُصرت فتح علی خان تے عطااللہ عیسیٰ خیلوی نیں۔ میں ایہناں نوں سدا سُن سکدی آں۔ میں کوئی پیشہ ور گاؤن والی نہیں۔ میں تاں بھلائی دے کماں لئی پیسے اِکٹھے کرن لئی گاؤنی آں۔'

ماملا خبرے اوتھے ای ٹھپیا جاندا۔ پر نور جہاں دے ایس گل دے جواب مگروں طاہرہ سیّد دی ماں نے آکھیا سبھ نوں پتہ اے اسیں کون آں تے تُوں کتھوں آئی ایں۔ اُلٹا نور جہاں نوں اپنی دھی توں معافی منگن دی صلاح وی دِتی۔ جھٹ فلمی دُنیا دے لوک اِک مُٹھ ہو کے نور جہاں دی حمایت وِچ اُٹھ کھلوتے۔ اوہناں ماں دِھی دی نِندیا کیتی تے اِک آواز ہو کے اعلان کیتا، 'نور جہاں اِکو اِک اے اوہدا کوئی ثانی نہیں۔ پچھلے کسے وِچ وی نور جہاں دا کوئی ثانی نہیں سی۔ ٹرکاں لاریاں تے ویگناں والیاں دے من بھاؤندے گائیک عیسیٰ خیلوی بارے گل کردیاں نور جہاں نے ایس جھیڑے دا انت اِنج لایا، 'عیسیٰ خیلوی جو کجھ وی گاؤندے نیں میرا تے میرے اوس سنگیت دا اوہدے نال کوئی واسطہ نہیں جیہڑا مینوں سِکھایا گیا اے۔' اِنج ایہہ گل آکھنی نور جہاں نوں پھبدی وی اے۔ بڑے غُلام علی خان، نور جہاں دے فن نوں مندے سن تے اپنی شاگرد آکھن وِچ مان وی کردے سن۔ اُنج وی اپنے اُستادنوں چتاردیاں اوہناں دا آدر دھاؤن لئی نور جہاں دا ایہہ وی اِک ڈھنگ سی۔ سچی گل تاں ایہہ اے کہ سنگیت دِیاں باریکیاں تے بھیتاں بارے جو کجھ وی جانن دی لوڑ سی، کسے ہورنالوں اوہ بہتر جاندے سن! اجیہا ہور کجھ وی نہیں سی جو کوئی اوہناں نوں سِکھاندا۔ جدوں نور جہاں فوت ہوئی تاں اوہناں دی اِک دادی پھپھی نے دسیا پئی جدوں نور جہاں جمی سی تاں اوہناں دے رون دی آواز سُن کے نور جہاں دی

پُھپھی نے اپنے بھرانوں کیہا، واہ، ایہہ تاں روندی وی سُر وِچ اے۔

1988ء وِچ میڈم دی مُسرت نذیر نال اِک بڑی مشہور جھڑپ ہوئی۔ میڈم نوں ایس دا کوئی چاء چڑھیا تاں نہیں سی آکھیا جاسکدا پئی مسرت نذیر نے او میرا لونگ گواچا گا کے جیوندی یاد وِچ سبھ توں ہرمن پیارا گیت گایاں۔ ایہہ او ہی گیت اے جیہدے وِچ، ٹاہلیاں ہیٹھ دَوڑدی آوندی مُٹیار دے نک دا کوکا (لونگ) بُڑھک کے ڈِگ پیندا اے تے اوہ نہیں لبھدا۔ اوہ مُٹیار اپنے پِچھے پِچھے آوندے گبھرو نوں ونگار پاوندی اے جو اوہ میرا لونگ لبھے۔ ہر اِک توں 'میرا لونگ گواچا' دی واہ واہ سُن سُن کے میڈم نکو نک آ گئے تاں اوہناں وی ایہہ گیت اپنے ڈھنگ نال گاء کے ریکارڈ کروادِتا۔ پر میڈم دے ایسے گائے گیت دی کِسے سارا ای نہ لئی۔ نور جہاں نوں ہور وٹ چڑھ گیا۔ جدوں میں اوہناں نوں پچھیا کہ تُساں اِنج کیوں کیتا اے؟ نور جہاں نے دسیا کہ سارے مینوں آ آ کے کہندے سن جے میں ایہہ گیت نہ گایا تاں باری سٹوڈیو وِچ قتل ہو جان گے۔ حال دی گھڑی مینوں اوہ وجہ بُھل گئی اے۔ پر نور جہاں نے مینوں بڑا کُھل کے باری سٹوڈیو وِچ قتل ہو جاون دا کارن دسیا سی۔

مینوں چنگا بھلا چیتا اے، میں اوہناں نوں پُچھیا سی 'تُسی مُسرت نذیر دی کامیابی اُتے رشک کر دے او؟' رشک! اوہناں دی آواز وِچ ٹھِکر سی۔ میں رشک کراں کِسے گاؤن والی اُتے، پھیر اوہ وی مُسرت نذیر..... اوہناں واک ہوا وِچ ای لمکیا رہن دِتا سی۔ ایہہ میڈم دا خاص ڈھنگ سی۔

کُجھ سمے بعدوں مینوں مُسرت نذیر توں ٹورانٹو وِچ ایس کہانی بارے پُچھن دا موقع مِلیا تاں اوہناں سونہہ کھا کے مینوں دسیا 'جدوں میں لہور وِچ ساں تاں میڈم نور جہاں ولوں مینوں سُنیہا مِلیا پئی میں پُٹھے پیریں لہوروں اوتھے ای پرت جاواں جتھوں میں آئی آں نہیں تاں چنگا نہیں ہووے گا۔' ایس پُچھ دس وِچ کالے علم دا ذِکر وی ہویا۔ (شوکت حُسین رضوی وی ایس گل دی دس پاوندے سن جو نور جہاں ایہدے وِچ ماہر اے)۔

میں پہلی وار 1967 وِچ نور جہاں نوں مِلیا جدوں اوہناں دا اعجاز نال طلاق دا جھیڑا ٹُریا ہویا سی۔ اوہ اداکار جِس وِچ کلاء ناں دی خبرے کوئی چیز نہیں سی، سِوائے شکل وصورت دے، جیہدے نال نور جہاں کُجھ ورھے پہلاں ویاہ کرایا سی تے جیہدا فلمی کیرئیر بنواون وِچ اوہناں

مدد کیتی سی۔ تن دِھیاں تے کئی بے وفائیاں توں بعد ایہہ ویاہ مُک گیا۔ اوہناں دِناں وِچ میں نور جہاں نوں کئی وار مِلیا۔ نور جہاں دی آواز دا میں شُدائی تاں ہے ای ساں پر اوہناں دی تِرکھی اٹکل مخولی عِلّت، لوکاں تے حیاتی بارے ڈُونگھی بُجھ دا وی قائل ہو گیا۔ اوہناں اعجاز بارے گلاں کرنیاں۔ کئی وار زہر دا ٹیکالا، تے کئی وار کِسے بھرم ٹُٹن دے احساس نال۔ اوہناں نوں اوہناں بارے اُتے اوہناں توں دھوکھا ہویا جاپدا سی۔ اپنے آپ نوں وی دوش دیندے سن اپنی ماڑی چون لئی۔ "اوہ تاں کدے وی گوڑے توں وَدھ کُجھ نہیں سی"، مینوں چیتے ہے اوہناں اعجاز بارے کیہا سی۔

کئی ورھیاں بعدوں، جدوں لندن دے ہوائی اڈّے ہِیتھرو اُتے، فِلم دیاں ڈبیاں وِچ بھرِیا نشیلیاں وستاں پاروں اعجاز نوں چار سال قید دی سزاء ہوئی تاں ایہہ نور جہاں ہی سن جو اوہناں دی اِمداد نوں پُجے۔ اوہناں ای مہنگیاں وکیلاں دِیاں فیساں تارِیاں۔ پر مشہور ایہہ سی جو نور جہاں کنجُوس اے۔ نور جہاں تاں اوس بندے دی وی اوہدی اَوکھی گھڑی وِچ کُھلے دِل نال مدد کیتی جیہنے اوہناں نال ماڑی کیتی تے تن دِھیاں پالن لئی اوہناں دی جھولی وِچ سُٹ کے نس گیا سی۔ ایہہ وی نور جہاں دا اِک پکھ سی جس بارے عام طور اُتے خبرے نہیں پتہ۔ اوہ اپنے پیسے نوں بڑے دِھیان نال خرچدے سن۔ اوہ اندروں بڑے گُولے سن، خاص کر اوہناں لئی جیہناں لئی اوہناں دے دِل وِچ موہ سی۔

مینوں میڈم نال اپنی پہلی ملاقات کل وانگ چیتے ہے۔ بھاویں پینتی ورھے بیت گئے نیں اوہناں نوں پہلی وار ویکھیاں۔ اودوں میں پاکستان ٹائمز وِچ رِپورٹر ساں تے نور جہاں دے طلاق دے مُدے اُتے لِکھ رہیا ساں۔ فِلماں، کلچر تے اجیہاں ہور رنگینیاں میرے ذِمے سن۔ اُردو اخبار نور جہاں تے اعجاز دِیاں کہانیاں نال بھرے رہندے سن، پر ساڈے اخبار نے اوہدے بارے اِک حرف وی نہیں سی لِکھیا جیہدا ڈھنڈورا سارا شہر کیہ سارا مُلک پٹ رہیا سی۔ پاکستان ٹائمز ایہناں ماملیاں وِچ واہوا نک چڑھا سی۔ پھیر وی مینوں یقین سی کہ جے میں نور جہاں نوں مِل سکیا تے اوہناں کولوں لِکھن لئی کوئی چنگی گل کڈھوا سکیا، تاں میں اوہ لازمی چھپوا لواں گا۔ ساڈے ایڈیٹر خواجہ آصف دی تِرکھی اکھ تے لال پینسل دے باوجود۔ مینوں حیرانی ہوئی کہ نور جہاں دا ٹیلی فون ڈائریکٹری وِچ درج سی۔ نور جہاں دے ناں اگے ٹیلی فون ڈِپارٹمنٹ نے بے

تھوا جیہا 'فلم اسٹار' لکھیا ہویا سی۔

میں اوہ نمبر کئی وار گھمایا۔ جاں تاں رُجھا ہویا لبھدا اتے جاں چُپ چان۔ پر میں وی کھہڑا نہ چھڈیا تے اخیر میریاں کوششاں نوں بُور پے ای گیا جدوں میڈم نے آپ جواب دِتا۔ اوہناں ''ہیلو،'' آکھیا ای تاں میں پچھان لیا کہ ایہہ نور جہاں آپ ای اے۔ اوس ہیلو میرے کناں نوں ٹھنڈ پائی۔ میں دسیا کہ میں کون آں تے کیوں فون کیتا اے تاں اوہناں کیہا، ''تُسیں لوک کدے سچ نہیں لکھدے۔'' ''مینوں ازماؤ،'' میں جھٹ دینی آکھیا ''جو کُجھ تُسیں آکھو گے، اوسے طرحاں لفظ بالفظ چھپے گا۔'' جدوں اوہناں دے پچھن پاروں میں دسیا، میں کیہڑے اخبار توں آں تاں اوہناں دا بھروسہ کُجھ ودھیا لگدا سی۔ پاکستان ٹائمز دا کافی وقار سی، بھاویں نیشنل پریس ٹرسٹ جو مرضی پیا آکھے۔ خیر میں اجے تاں کھجور اُتے ہی لمکیا ہویا ساں کیونجے اگلی ہی گل اوہناں ایہہ آکھی، ''پر اوہ تاں انگریزی دا اخبار اے تے میں اِنٹرویو تُہانوں انگریزی وِچ نہیں دے سکدی۔'' پھیر اوہ ہسے، اِک چھیڑ دا، اکھ مٹکا کردا ہاسا، عین نور جہانی۔ ''پر تُہانوں پتہ اے اَن پڑھ وی نہیں آں میں، رِٹ مِٹ کر ای لینی آں۔'' اوہناں ایہہ وی کیہا کہ میری آواز توں ایمانداری چھلکدی اے۔ اوہناں مینوں پُچھیا توں اج ای دوپہرے آ سکنا ایں تے کیہ تینوں میرے گھر دا پتہ اے۔ ''جی میڈم، بلکُل پتہ اے۔ ایہہ تاں ساری دُنیا جاندی اے تُسی کِتھے رہندے او۔ یونائیٹڈ کرسچین ہسپتال دے ٹھاہ ساہمنے، وڈی ساری چِٹی کوٹھی، کالا لوہے دا گیٹ۔'' (لبرٹی مارکیٹ دا تاں کوئی ناں نشان وی نہیں سی اجے۔)

مینوں اندر لی چھوٹی پر بڑی سوہنی سجائی ہوئی بیٹھک وِچ لجایا گیا جتھے میڈم دے انعام شیشے دی الماری وِچ سجے ہوئے سن۔ پہلاں چاء آئی۔ اِک چھبیلی رئیسی چاندی دی ٹرے وِچ۔ کُجھ پلاں پِچھوں میڈم آپجے۔ چِٹی ساڑی وِچ اوہ غضب ڈھا رہے سن۔

اُنگلاں وِچ ہیرے جڑیاں مُندریاں تے وینیاں وِچ سونے دے کڑے کھن کھن کردے جدوں اوہناں میرے لئی چاء دا کپ بنایا۔ میں اوہناں نوں پُچھیا کیہ تُسی ہمیشہ چِٹا لِباس ہی پہندے او۔ اوہناں آکھیا ''جدوں میں پُرانے پنچولی سٹوڈیو لاہور پہلی وار آئی ساں تاں بہت چھوٹی ساں تے میرا آپ بھروسہ وی اجے ڈانواں ڈول ای سی۔'' سیٹ اُتے پہلے جاں دُوجے دِن میں اِک لمی چھمک ورگی ٹھاٹھ باٹھ والی نار ڈِٹھی، چم چم کردی چِٹی ساڑھی وِچ۔ اوسدی سدھی

سادھی چھب اِک اثر چھڈ رہی سی۔ اوہ اکثر ای آوندی تے میں جدوں ویکھنا اوس چِٹے کپڑے ای پائے ہوندے۔ اوہنوں میں کدے رنگدار کپڑیاں وِچ نہیں ویکھیا سی۔ اوہدی بڑی پھب سی، اپنے آپ وِچ مست تے آل دوآلے نال سگویں سوکھی، کِسے نال کوئی لینا دینا نہیں۔'' میں اوہداناں پُچھیا پر میڈم نے نہ دسیا۔ مینوں جاپیا کِسے پروڈیوسر جاں ڈائریکٹر دی رکھیل ہووے گی۔ میڈم بولدے رہے ''اُودوں توں، میں چِٹے کپڑے ہی پائے نیں۔ مینوں کپڑے تے گہنے اِکٹھے کرن دا بڑا شوق اے تے میرے کول ایہہ دونویں چیزاں ایناں ڈھیر ساریاں نیں جو کئی وار ورھیاں بدھی اِک ساڑھی دی واری نہیں آوندی۔ کدے کدے پاوندی آں رنگداروی پر چِٹا ای میری خاص پسند اے۔'' نور جہاں نے اعجاز بارے دسیا، مینوں سچ مُچ اوہدے نال پیار ہوگیا سی جدوں اوہدے نال ویاہ کرایا سی۔ اودوں تاں اوہ بس گُجرات دا اِک مُنڈا جیہا ای سی جِس نوں میں اپنے کھنّبھاں ہیٹھ کج لیا سی۔ اوہناں مینوں پُچھیا پئی کیہ میں اعجاز دے بھراواں نوں جاناں۔ جدوں میں کیہا نہیں، تاں اوہناں کیہا، ''پھیر تاں تُہانوں ضرور جاننا چاہیدا اے اوہناں نوں کیونجے کوئی وی اِک دُوجے نال میل نہیں کھاندا۔'' ''ایہہ کیویں،'' میں پُچھیا۔ ''ایس لئی کہ اوہ سارے ای حرامدے نیں'' اوہناں جواب دِتا، ''وکھرے وکھرے پیوواں دی اولاد۔'' اوہناں ہس کے پھیر آکھیا، ''میں جدوں چاہواں اُجڈ ہوسکدی آں، اینی اُجڈ کہ مرداں وی کیہ ہونا اے۔ مینوں اکثر غُصہ نہیں آوندا، پر جدوں آوندا اے، تُسی گھابر جاؤ گے سُن کے پئی میں کیہو جیہا گالھ مندا بول سکنی آں۔'' اگلے کُجھ ہفتیاں وِچ دو گو موقعیاں اُتے مینوں ایس دا کُجھ ثبوت مِلن والا سی۔ اوہناں مینوں اعجاز دے پریوار دِیاں زنانیاں بارے بھیڑیاں تے ماڑیاں کہانیاں سُناوندیاں آکھیا، جو جی کردا جے اوہناں بارے لِکھ دیو کھُلی چھُٹی اے تُہانوں۔ ''نہیں، بڑی مہربانی میڈم'' میں کیہا:

اوہ پھیر ہسے۔ اوہناں ایہہ وی قبولیا جو شوکت رضوی توں بعد کُجھ سانجھاں بنیاں سن جیہناں توں کوئی سُکھ چین نہیں مِلیا۔ جذباتی طور اُتے اوہ اِک بن چپو دی بیڑی وانگ ای رہے۔ ''کِسے مرد لئی ڈاڈھی کُجھ دی لوھیٹ وِچ ہونا ضروری اے میرے لئی، نہیں تاں میں گا نہیں سکدی۔ میرا سنگیت مینوں چھڈ جاندا اے۔'' نور جہاں دسیا جو اعجاز دے کیریئر دی گڈی اسماناں اُتے چڑھاؤن وِچ میرا وڈا ہتھ سی۔ کامیابی اوہدے سِر نوں چڑھ گئی تے اوہ میرے توں دُور ہون لگ پیا۔ اوس اِک ادھ واری میرے اُتے ہتھ وی چُکیا سی، پر جِس چیز نے اوہناں نوں

توڑیا، اوہ سی فردوس نال اعجاز دا سرِ عام عشق والا ماملا۔ فردوس نوں نور جہاں ''گھٹیا'' آ کھدی سی۔ نور جہاں پیش گوئی کیتی کہ اعجاز تے فردوس والے مالمے دا بڑا ماڑا اخیر ہووے گا۔ میڈم صحیح سن۔ اینویں ای ہویا۔

اوہناں آکھیا، اعجاز ایکسٹرا تے چھوٹیاں موٹیاں ہیروئیناں نال رنگ رلیاں مناؤن لگ پیا سی، اوہناں وِچوں بہتیاں ''اوتھوں'' (چکلے) دیاں سن۔ ویلا لنگھدا رہیا، اوہدِیاں کرتُوتاں تے بے حیائی وی ودھدی گئی۔ ''اینا تاں مینوں پتہ اے کہ سارے مرد ایدھر اودھر مُونہہ ماردے ای ہوندے نیں۔ سیانی بیوی ایس نوں قبول کے گُزارہ کردی رہندی اے۔ پر اِک حد ہوندی اے جیہڑی اصلوں نہیں توڑی جانی چاہیدی۔ جھکھ مارن والا خاوند جو مرضی پیا کرے، پر حیا دا پلاّ نہ چھڈے۔ اپنا لچر پُنا بگاردا نہ پھرے۔'' بھاویں اعجاز دی فردوس نال عاشقی دا اوہناں نوں پہلاں توں ای علم سی۔ نور جہاں مینوں دسیا اوہناں کتھے آ کے لیک کھچ دِتی سی ''ہر شام اوس زنانی نوں کار وِچ نال بٹھا کے میرے گھر اگوں لنگھنا۔ رتا کو کار کھلہارنی تے اِک دو وار ہارن مار کے جانا۔ میں اوہنوں کیہا بس، ہُن ٹُردا ہو۔ سامان چُک تے پُھٹ۔'' میں پچھیا، ''تے بس مُک مُکا ہو گیا۔'' تاں نور جہاں نے آکھیا، ''میں واجب عورت آں تے اوس دی چنگی بیوی ساں۔ ویاہی ساں تاں ایدھر اودھر یاریاں نہیں سی لاؤندی پھِردی۔ ایہہ وی میں تُہانوں دس دیاں، میری اکھ دی اِک ماڑی جیہی سینت نال مرداں دی بھیڑ لگ جائے۔''

میں اوہناں نوں پچھیا تُہانوں کیہو جیہے مرد پسند نیں؟ کِسے اجیہے داناں لین جس اُتے فِدا ہوو؟ ''ہاں''، اوہ مُسکرائے، ''اوہ امریکی ایکٹر اے نا فلم بین حُر وِچ؟'' ''شارلٹن ہیسٹن''، میں پچھیا۔ ''اوہو جیہا مرد مینوں پسند اے،'' اوہناں کیہا سی۔ ''مینوں مرداں بارے کُجھ ہور دسو،'' میں اوہناں توں منگ کیتی۔ اوہ نخرے نال مُسکرائے، سر پچھانہہ سُٹ کے ہسے تے پنجابی وِچ کیہا، ''جدوں میں کوئی سوہنا بندہ تکنی آں تاں میرے اندر کُھد بُد شروع ہو جاندی اے۔''

نور جہاں دا طور طریقہ تے ارادہ کمال دا سی۔ ایسے موقع اُتے اوہناں مینوں کیہا، ''ایس سماج وِچ، زنانی دی وقعت ای کیہ اے؟ کُجھ وی نہیں! بس گھر دے فرنیچر ورگی اے۔ ایتھوں گھڑلیس کے اوتھے رکھ دِتا۔ اوہ اپنے ماپیاں بھراواں، گھر والیاں تے عاشقاں دے رحم وکرم اُتے رہندی اے۔ میں اج جو ہاں ایس لئی آں کہ میں جدوجہد کیتی۔ جو کُجھ وی میرے کول

ہے میں اپنی ای محنت نال بنائیا اے۔'' اوہناں سچ آکھیا سی۔ نور جہاں ایسے لئی نور جہاں اے کیونجے اوہ نور جہاں سی۔ اوہناں ثابت کیتا کہ زنانی ثابت کرسکدی اے کہ اوہ مرد دی مدد بنا فیصلہ کرسکدی اے کہ اوہنے کیویں رہنا اے تے کیہ کرنا اے۔ پر ایہہ اوہ تاں ای کرسکدی اے جے اوہ آپ تکڑی ہووے تے اِرادے دی پکی۔

مرحوم نصیر انور نے اِک وار مینوں نور جہاں بارے اِک بڑی پیاری گل دسی۔ 1930 دا واقع اے۔ لہور شہر دے اِک علاقے دے لوکاں اپنے پیر دی خِدمت وِچ گیتاں قوالیاں. نعتاں دی اِک شام دا پربندھ کیتا سی۔ پیشکاری لئی آون والیاں وِچ اِک نِکی جیہی کُڑی وی سی جیہنے کُجھ نعتاں پڑھیاں۔ پیر ہوراں اوس نوں کیہا،'' پنجابی وِچ کُجھ گا کے سُنا، نکیئے دھیئے۔'' اوس جھٹ اِک پنجابی لوک گیت چھوہ دِتا جِس دے بول کُجھ اینویں سن۔' ایہناں پنج دریاواں دی دھرتی دی گڈی اسمان چھوہے۔' اجے اوہ ایس گیت دے بول اپنی پُوری سودھی ہوئی آواز وِچ گا ای رہی سی کہ پیر ہوراں نوں حال جہیا چڑھ گیا۔ اوہ اپنی تھاؤں اُٹھے، جا کُڑی دے سِر اُتے ہتھ دھریا تے پیش گوئی کیتی،'' جا نکیئے تیری گڈی وی اِک دِن اسمان چھوہے گی۔''

پاکستان ویلے نال کِنا نِگھر گیا اے۔ ایہدا تاں مینوں اودوں احساس ہویا جدوں 1970 دے اخیر وِچ لاہور دے اِک مُلاں نے نور جہاں دے خِلاف فتویٰ دے کے، نور جہاں نوں ایس لئی اِسلام توں باہر کڈھ دِتا سی کہ نور جہاں نے موسیقی نوں عبادت دی ہی اِک شکل کیوں آکھیا اے۔

کدے کدے میں نور جہاں نال اپنیاں اخیری مِلنیاں بارے سوچداں۔ ایہہ 1992 دی لہور دی گل اے۔ میں وِیہاں ورھیاں بعد پاکستان پرتیا ساں۔ وی آ ناتوں جتھے دس سال رہیا، میں کئی وار اوہناں نال فون اُتے گل کیتی۔ 1980 دے شروع وِچ وی لندن وِچ اوہناں نال سماں بتایا۔ اِک وار جدوں پیرس آئے ہوئے سن تاں مینوں کسے اوہناں دا نمبر دِتا، میں اوہناں نوں فون کیتا۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں اوہناں دا مُسرت نذیر نال بڑا مشہور اِٹ کھڑکا ہویا سی۔ 77-1976 وِچ لندن وِچ جدوں میں ایمبیسی دے پریس کاؤنسلر دی حیثیت نال کم کردا ساں، اودوں نور جہاں اوتھے آئے تے اوہناں دا ایلبرٹ ہال وِچ اِک پروگرام ہویا سی۔ میں ای اوہناں نوں اِنٹروڈیوس کرایا سی۔ ایہہ سبھ کُجھ چیتے کرکر ہمیشہ لُطف لیا اے۔ خیر سردیاں دا

شروع سی تے اوہناں دے گلبرگ والے گھر اِک دِن میرے نال نریندر کمار دِلی دے مشہور پبلشنگ گھر دے مالک وی سن۔ میرے نال ای ہوائی جہاز وِچ دِلیوں لہور آئے سن۔ اوہناں میتھوں پُچھیا پئی میں الھڑ عمر دے اپنے پُتر نوں وی نال لیا سکنا؟ میں کیہا، ''ضرور۔'' میرا چھوٹا بھرا مسعود ساڈے نال سی۔ اصل وِچ اوہو ای گڈی چلا کے سانوں میڈم دی کوٹھی لیایا سی۔ نریندر میڈم نوں کہندے نیں کہ میں تاں نِکے ہون توں ای تُہاڈا فین آں۔ ''پھیر تاں میں بُڈھی ہوئی''، نور جہاں آکھیا۔ ''نہیں''، نریندر نے جواب دِتا، ''تُسی وی تاں اودوں نِکے جیہے ہی سو۔'' اسیں سارے ہس پئے۔

میں ایس نظارے بارے اکثر سوچداں۔ اوہ لشکارے چھڈدے میڈم بیٹھے نیں، ہلکی گُلابی ساڑھی وِچ، سونے دے بھارے کڑے تے ہیرے دِیاں مُندریاں پائی۔ پر مینوں تاں اوہناں دی آواز دی چاندی کِیلدی پئی اے، ہمیشہ وانگ ای۔ نریندر کہندے نیں کہ اوہ اوہناں دی پوری حیاتی بارے کِتاب چھاپنا چاہوندے نیں۔ انگریزی، ہندی تے اُردو وِچ چھاپنی چاہوندے نیں۔ نویں دِلی، لکھنؤ، بمبئی تے لہور وِچ وڈے وڈے اِکٹھاں وِچ ایس کِتاب دی گھنڈ چُکائی کرن گے۔ دِلی دے اِکٹھ لئی بھارت دے پردھان منتری نوں وی لیاواں گا۔ میڈم خوش ہوئے نیں۔ اوہ میرے ول ویکھدے نیں تے میرا خیال اے کہ اوہناں نوں وی چیتے ہے۔ کوئی چووی سال پہلاں اوہناں چاہیا سی کہ میں اوہناں دی حیاتی بارے لِکھاں۔ بے روک، انجھک۔ ایہہ کدے نہ وا پریا۔ پر اج پھیر اوتھے ای بیٹھاں میں، کھوٹے سِکے وانگوں مُڑ کے آیا ہویا۔ میڈم بُھلے نہیں سن، تے نہ ای میں۔ میں ایسے کمرے وِچ پہلاں وی آیاں، چاء پیندا، جیویں اج پی رہیاں تے اِک کمال دی عورت نوں ویکھدا تے اوہناں دی آواز سُندا۔

''خالد لِکھن گے،'' نریندر کہندے نیں۔ اوہ بڑے جوش وِچ نیں۔ اوہناں دا جوش ہوراں اُتے وی چھارہیا جاپدا اے۔

میڈم نوں وی چاء چڑھ رہیا اے۔ ''ہور کون بئی!'' اوہ کہندے نیں، پھیر میرے ول ویکھدے نیں تے کم نبیڑو ڈھنگ نال پُچھدے نیں، ''تے ایہہ لِکھی کیویں جائیگی؟''

''اوہ تاں،'' میں آکھیا، ''ٹیپ ریکارڈر لے کے کئی کئی گھنٹے لگا تار تُہاڈے نال رہواں گا۔ کوئی وِیہہ تیہہ گھنٹے۔ اگلے کُجھ مہینے ایہدے اُتے لاواں گے۔ تُسی بس بولی جانا۔ میں لِکھت

وِچ لے آواں گا تے پھیر اِکٹھیاں اوس اُتے نظر مارلواں گے تے کُجھ مہینیاں وِچ اِک نویں کتاب بن جائیگی۔'' اوہ ہاں وِچ سر ہِلاندے نیں تے چانچک کاروباری عورت وانگ نریندر ول ویکھدے نیں۔ پر کہندے کُجھ نہیں۔ نہ ای اگوں نریندر، جو، میرے خیال وِچ، اِک غلطی ہے۔ مینوں ایہہ وی پتہ ہے کہ میں کدے وی اوہناں توں اوہ سارا اویلا سچ مُچ نہیں لے سکاں گا۔ اوہ اِک بڑی تلکویں زنانی نیں۔ مینوں پتہ ہے، کیہ ہووے گا۔ اوہ مینوں کہن گے دس وجے آجا تے دس وجے مینوں نہیں مِلن گے، نہ گیاراں، نہ بارھاں وجے ای۔ اوہناں دی زندگی کنی گنجھل دار اے۔ ہر پاسے اُچھلاں ای اُچھلاں اِک دُوجی نال کھہندیاں۔ پروار، ریکارڈنگ، سٹوڈیو، مِلن والے، جائیداداں، رائلٹیاں، وکیل، بچے، پچھلا خاوند، نِویاں عاشقیاں۔ اجے تاں میں اوہناں دے گنجھل دِیاں لازمی تنداں ای گنوائیاں نیں۔

میں اوہناں ول ویکھداں تاں حیران ہوناں، اوہ جیہڑی حیاتی ہنڈا رہے نیں تے اجے ہور ہنڈاؤنی اے۔ میں ہوکا بھرداں کیونجے میں ڈھڈوں ایہہ کتاب لکھنی چاہوناں تے میڈم وی چاہوندے نیں کہ میں ایہہ کتاب لکھاں تے نریندر، جیہڑا اپنیاں اکھاں اوہناں ولوں بھواں نہیں سکدے، اوہ وی چاہوندے نیں کہ میں ایہہ کتاب لکھاں۔ پر میں جانداں کہ اسیں ایہہ کم کدے وی نہیں کرسکاں گے۔ چانچک نریندر میڈم نوں کہندے نیں، ''میں تہاتھوں اپنے پُتر دی خاطر اِک منگ کرنی چاہوناں تاں جے اوس نوں ایہہ گھڑیاں ساری عمر چیتے رہن۔ میں چاہونداں اوہنوں ورھیاں بدھی وی لاہور دی ایہہ اِک خاص سویر چیتے رہوے جگ جانو نور جہاں نال اِکو کمرے وِچ بیٹھا تے اوہناں نوں گاوندیاں سُنیا۔ کیہ تُسی کُجھ گاوگے؟

میں اپنا ساہ ڈک لیا اے کیونجے ایہوتاں اوہ اِک کم اے جیہڑا اوہ کسے اُچیچے ویلے توں اڈ آ کدیں نہیں کردے۔ مینوں پکا چیتا اے اِک وار میں وی اوہناں توں ایہوای گاؤن دی منگ کیتی سی جدوں اسیں اوہناں دی کوٹھی دے اگلے لان وِچ کُرسیاں اُتے بیٹھے ساں۔ گرمیاں دی کُجھ نرم جیہی دوپہر سی۔ میں اوہناں توں منگ کرداں اوس گانے دی جیہڑا مینوں اوہنیں دِنیں پسند سی تے ہُن وی پسند اے، اوس وِچوں بھوراکو ای سُنا دیون۔ 'جدوں ہولی جیہی لینا ایں میرا ناں، میں تھاں مرجانی آں'۔ جدوں میں لوکاں نوں دسداں پئی نور جہاں نے میرے لئی گایاں سی، اوہ میرا یقین نہیں کردے۔ جیہڑے نور جہاں نوں بڑی چنگی طرحاں جاندے سن اوہناں وِچوں اِک دو

جنیاں اِک خاص تکنی نال میرے ول تکدیاں آکھیا، ''اوہ تینوں بڑا ای پسند کر دے ہون گے۔''

''او نہیں نہیں،'' میں آکھدں، ''ایہو جیہی کوئی گل نہیں۔ ساڈی بس آپے وِچ سُر بڑی مِلدی اے۔ ایہہ تاں کیمسٹری ہوندی اے، میں سمجھا نہیں سکدا۔''

اوہناں نریندر ول ویکھیا، پھیر اوہناں دے پُتر ول تے اخیر اپنے عمر بھر دے اُستاد غُلام محمد جاں گامے خان ول۔ اوہ بہُت بزُرگ سن۔ میڈم اوہناں دا بہُت ادب کر دے نیں۔ جتھے جان اوہ لازمی نال ہوندے نیں۔ ''ذرا واجا تے منگوانا'' نور جہاں اوہناں نوں کہندے نیں۔ اِک مُنڈا، جیہڑا کِسے وی حُکم دی اُڈیک وِچ نیڑے ای کھلوتا سی، نالدے کمرے وِچوں واجا لیا وَندا اے۔ ایس ناں نال ای ہارمونیم نوں سدیا جاندا اے۔ ایس نوں پیٹی وی کیہا جاندا اے۔ اُستاد گامے خاں اِک سُر اُتے اُنگل رکھدے نیں، پھیر دوسری اُتے، پھیر کِسے ہور اُتے تے نور جہاں ول ویکھدے نیں۔ میڈم اِک عارضی تان لاؤندے نیں تے کہندے نیں، ''اوہ اُتے والا 'سا' لوو۔'' اوہ اینویں ای کر دے نیں تے اوس سُر اُتے اُنگل رکھدے نیں۔

''کیہ گاواں؟'' میڈم نریندر نوں اِنج پُچھدے نیں جیویں اوہ ساڈے توں نہیں اپنے آپ توں پُچھ رہے ہوون۔

''کوئی پُرانا گیت۔''

''پُرانا گیت،'' جواب آوندا اے۔ ''اوہ تاں کئی نیں۔ کیہڑا؟'' اوہ پُچھدے نیں۔ نریندر نوں کُجھ نہیں اوڑ رہیا۔ اوہ بہُت ٹُھبے ہوئے تے بڑے ہلے ہوئے نیں۔

''بدنام محبت کون کرے' گاؤ، دوست دا۔'' میں آکھیا۔ کیونجے مینوں چیتا اے۔ میڈم نے اِک وار مینوں دسیا سی جو اوہناں نوں ایہہ گیت سدابہار پسند اے۔ اوہناں دا مُکھ کِھڑ اُٹھدا اے۔ ''اوہ ہاں، سجاد صاحب دا، میں ایہہ ورھیاں توں نہیں گایاں۔'' اوہناں کُجھ عارضی جیہی شُروعات کیتی تے جدوں پک ہو گیا کہ ایہو ای اے، تاں پورا مُکھڑا گایاں۔ پہلے انترے دے وِچالے ہی رُک کے کہندے نیں، ''تُہانوں پتہ اے نریندر صاحب، ایس مُلک وِچ چنگا ہارمونیم نہیں لبھدا۔ صِرف کلکتے ہی مِلدا اے۔ تُہانوں پتہ اے دُنیا دا سبھ توں اعلیٰ واجا کیہڑا اے؟ داس داواجا۔ اوہ ایتھے نہیں مِلدا۔ ایہہ سارے لوک، غُلام علی تے ہور، اِنڈیا جاندے نیں تاں واجے لے آوندے نیں تے آ کے مینوں دسن گے۔ پر پُٹ پینے میرے لئی نہیں لیاون گے۔''

''میں بھیجاں گا تُہانوں،'' نریندر نے آکھیا۔

پر میرا نہیں خیال اوہناں بھیجیا ہووے گا۔

میڈم گاوَن لگ پئے نیں۔ اوہ اِک لائن بُھلدے نیں تاں میں ایس پکھوں اوہناں دی مدد کرنا۔ پھیر اوہناں گیت مُکا لیا۔ اسیں ہور چاہ پیندے آں۔ بڑی نزاکت نال کیک کٹ کے میڈم سانوں ورتاوندے نیں۔

بس پھیر اسیں اوہناں توں اِجازت منگدے آں۔ اوہ سانوں بُوہے تائیں چھڈن آوندے نیں۔ چہرے اُتے بڑی پیاری مُسکان نال ہتھ ہِلا کے وِداع کردے نیں۔ سانوں ساریاں نوں اِک خوشی اپنیاں رگاں وِچ دَوڑدی محسوس ہوندی اے۔ ایہہ اے جو نور جہاں لوکاں اُتے دُھوڑ دیندے نیں،۔ ایسے لئی تاں اوہ ملکہ نیں، میں اپنے آپ نوں کہنداں، اِک اچھے مُلک وِچ، جتھے خوشی کِنی گھٹ اے۔ ہاں، تے جدوں اجے اسیں اوتھے ای ساں، اوہناں دی اِک دھی اندر لنگھ آوندی اے تے ساڈی اوس نال جان پچھان کرائی جاندی اے۔ اوہ مٹیار اے تے ویکھن نوں بڑی سوہنی۔ پر اوہ نور جہاں تاں نہیں، جیہڑے مینوں اگلی شام اوہناں نوں فون کرن نوں کہندے نیں۔ میں فون کرناں پر اوہ گھر نہیں ہیگے۔ اگلے دِن وی ایہو حال۔

اِک پُرانی ملاقات چیتے آوندی اے جدوں اوہناں مینوں قصور وِچ بیتے بچپن بارے دسیا سی۔ اوہناں دسیا کہ اوہناں نوں اُستاد غُلام محمد نے کلاسیکی سنگیت سِکھایا سی۔ اوہی جنہاں نوں اسیں ہُنے مِلے آں، تے ''فِلم لائن'' دے اوہناں دے اُستاد سن ماسٹر غُلام حیدر۔ اوہناں دسیا سی کہ ایہناں ہی نور جہاں نوں مائیکروفون دے ساہمنے کھڑا کیتا تے محبت جیہے لفظ آکھنا تے گاوندیاں ساہ لینا سِکھایا سی۔ ''سانوں بڑے لاڈاں ملہاراں نال پالیا گیا سی۔ ساڈے ماپے ساڈے اُتوں جند واردے سن تے اوہناں سانوں آکھیا ہویا سی کہ دُنیا وِچ بھاویں جتھے وی جاؤ، اصلی خوشی تُہاڈے اپنے ہی دِل وِچ وسدی اے تے ہمیشہ تُہاڈے نال تُری پھردی اے۔ کوئی تُہانوں خوشی نہیں دے سکدا جے تُہاڈے اپنے دِل وِچ نہیں۔'' اوہناں کیہا اوہناں دیاں ماپیاں دِیاں آکھیاں کئی گلاں اوہناں نوں زندگی بھر راہ وکھایا۔ ''میرے والد کہندے ہوندے سن کہ جے تُسیں کِسے دی مدد نہیں کر سکدے تے نُقصان تاں نہ کرو۔ میں ایہہ ہمیشہ چیتے رکھیا اے۔ اوہ کبیر دا لِکھیا وی سُناوندے ہوندے سن۔

ایہہ کبیر تیری جھونپڑی جل کٹیوں کے پاس

جو کریں گے سو بھریں گے توں کیوں بھایو اُداس

''اپنے ماپیاں کر کے اسیں ایمان دار تے محنتی بنے، کدے لالچ نہیں کر دے ساں۔ نہ اوہناں نال رِیس جنہاں کول ودھیرا سی۔ اسیں اوسے نال خوش ساں جو ساڈے کول سی۔ اسیں اپنے ماڑے حالات توں شرمندہ نہیں ساں۔ جدوں میں بچی ساں، اِک دُعا ہمیشاں کر دی، 'یا رب، سوائے اِک اپنی رب دی مہر دے، مینوں کِسے دا محتاج نہ کریں۔' اپنیاں دِھیاں نوں وی میں ایہو سِکھایا اے۔''

نور جہاں نوں 1942 وِچ فلم خاندان لئی چُنیا گیا تاں اوہناں دے لگاتار کئی پنجابی گانے ہِٹ ہو چکے ہوئے سن۔ اوہناں دی اِک ہور ہِٹ اُردو فلم زینت، 1945 وِچ بنی سی۔ پہلی وار زنانہ آوازاں وِچ ریکارڈ ہوئی اوہ مشہور قوالی اج وی ہر کسے نوں یاد ہووے گی،، جیہدے وِچ نور جہاں دی آواز باقیاں ساریاں آوازاں توں اُتانہہ اُٹھدی اے۔ زوہرا بائی انبالے والی تے امیر کرناٹکی دِیاں آوازاں دے ساویں۔ جیویں کوئی بھانبڑ اُٹھیا ہووے۔ بول نخشب دے سن۔ 'آہیں نہ بھریں شکوے نہ کیے' بمبئی وِچ اوہناں دِیاں ہور وی ہِٹ فِلماں سن۔ بڑی ماں، دوست، لال حویلی تے گاؤں کی گوری دے گیت، جنہاں وِچوں اخیرلی دا ہیرو لہور جمیا اداکار نذیر سی، جنہاں دا بعد وِچ 'رتن' ناں دی موسیقی ولوں سارے ریکارڈ توڑن والی فِلم دی ہیروئن سورن لتا نال ویاہ ہویا سی۔ اِنڈیا وِچ نور جہاں دِیاں اخیرلیاں فلماں وِچوں اِک فِلم 'جگنو' سی جیہڑی 1947 وِچ بنی۔ جیہدے نال دو ہستیاں 'دِلیپ کُمار' تے 'محمد رفیع' دے کیریئر دا پندھ شروع ہویا۔ فیروز نظامی ولوں دِتی موسیقی ہر پاسے چھا گئی سی، 'آج کی رات' تے 'یہاں بدلہ وفا کا بے وفائی کے سِوا کیا ہے'۔ اِک ہور خاص گل ایس فِلم دی ایہہ سی، ایہدے وِچ نور جہاں نے اِک کالج دی کُڑی دا کردار نبھایا سی جیہڑی ٹی. بی. دی مریض اے تے اِک پاسڑ پیار کر کے مر جاندی اے۔ ملکہ موسیقی روشن آرا بیگم جیہی اول درجے دی گائیکا نے وی گیت گایا سی 'دیس کی پُر کیف رنگیں سی فضاؤں میں کہیں'۔ ایس فِلم نال شوکت حُسین رِضوی دا کیریئر اپنی سِکھر اُتے جا پُجا، جنہاں نوں کدے پھیرا جیہی کامیابی حاصل نہیں سی ہوئی۔

نور جہاں بڑی عقل والی تے حاضر جواب زنانی سی۔ 1965 دی جنگ ویلے صُوفی

غُلام مصطفیٰ تبسّم نے ہوراں وانگ نور جہاں لئی اِک خاص گیت لِکھیا او ہناں دے سوہنے شہر قصور دی شان وِچ۔ اِک دِن صُوفی ہوراں آکھیا ''آپاں دووِیں قصوروں پھیرا پا کے آئیے۔'' نور جہاں نے صُوفی صاحب نوں جیہڑا جواب دِتا اوہ اج تائیں نور جہانی کلاسِک منیا جاندا اے، ''صُوفی صاحب، او تھے ہوائی حملہ ہوگیا تے دُوجے دِن میں تے تُسی دووِیں ملبے تھلیوں دبے ہوئے لبھے، تاں میں کِسے نوں مُونہہ وکھان جوگی نہیں رہواں گی۔'' او ہناں دی حاضر جوابی دا تے او ہناں نوں پھر دِیاں گلاں دا جواب نہیں سی۔

اِک وار اوہ پی. آئی. اے. دے ہوائی جہاز وِچ بیٹھے سن جو اپنے اِنجن گیئر دا پٹر وانگ پیا کنبدا سی، پر اُڈن لئی دوڑ نہیں سی رہیا۔ او ہناں کولوں لنگھدے اِک کرِندے نوں آکھیا، ''پُتر، ایہہ ہوائی جہاز میری گو عمر دا لگدا اے، کیہ خیال اے، کراچی لے جائے گا؟''

اِک وار جدوں لہور کِسے پرڈیوسر او ہناں نوں پچھیا کہ اوہ اوہدی فِلم وِچ ہیروئین دی حیثیت نال کم کرن گے جیہڑی اوہ انارکلی دی زندگی بارے بنا رہیا اے۔ نور جہاں جواب دِتا، ''پھیر تُہانوں تے فِلم نوں 'پُرانی انارکلی' سدنا پئے گا۔'' پُرانی انارکلی اوس مُٹیار دے ناں پاروں سدی جاندی لہور دی اِک بستی اے جِس مُٹیار نال بادشاہ بنن والے مُغل شہزادے سلیم نوں عِشق ہوگیا سی تے مُٹیار نوں شہزادے دے پیو، اکبر بادشاہ نے بُہت ای کرڑی سزا دِتی سی۔

1971 وِچ پاکستان دے دوٹوٹے ہون توں اِک دم بعد نور جہاں دے خِلاف ٹُھکویں اِک لہر ٹوری گئی کہ او ہناں دا جنرل یحییٰ خاں نال عاشقانہ سبندھ سی۔ بھاویں ایہہ صحیح اے کہ یحییٰ خان نور جہاں دا ساتھ پسند کردے سن، پر اصل وِچ او ہناں دے سبندھ بارے بِیاں لچر کہانیاں دی کوئی بنیاد نہیں۔ یحییٰ چنگے ساتھ دا شوقی سی تے میڈم توں چنگا ساتھ کیہڑا سی۔ میڈم او ہناں نوں سرکار کہہ کے سددے سن، اِک وار او ہناں مینوں دسیا سی۔ اِک گیت یحییٰ نوں بڑا پسند سی جیہڑا میڈم او ہناں نوں سُنایا کردے سن، 'سیّو نی میرا ماہی میرے بھاگ جگاون آگیا'۔ اِک وار یحییٰ خان نے اپنے مِتر تے شاماں دے ساتھی جنرل حمید نوں آکھیا، ''جے میں نوری نوں چیف آف سٹاف بنادیاں، میں کہناں، اوہ تُہاڈے ساریاں دے رل کے کیتے ہوئے کماں توں بہتر کم کرن۔ وکھ لینا۔'' میں نور جہاں نوں یحییٰ بارے پُچھیا تے او ہناں کیہا، ''اوہ بھلامانس، رحمدِل، خوش مزاج اِنسان اے۔ میں او ہناں دی بُہت عزت کردی ساں۔ میں او ہناں دے پُتر علی دے

ویاہ اُتے گایاں سی۔ اوس ویاہ دِیاں تصویراں بارے، جنہاں وِچ یحییٰ خان دا پریوار حاضر سی، ایدھر اودھر ایہو جیہیاں بڑیاں گلاں کیتیاں گئیاں، 'ویکھو یحییٰ خان دی بدچلنی تے نور جہاں دا اوس نال بڑا گھِناؤنا سبندھ اے'۔

ذوالفقار علی بھٹو دے حکومت سنبھالن دے جھبدے ای، پاکستان پیپلز پارٹی دے اخبار 'مساوات' نے نور جہاں دی یحییٰ خان نال نیڑتا تے بدنامی والے سبندھ بارے کئی وار چھاپیا۔ اوہ بُہت سڑے بلے ہوئے سن۔ پریس نوں دِتے بیان وِچ اوہناں آکھیا کہ جے میں سچ مچ ایہو جیہی زنانی آں جیہو جیہی تُسیں دس رہے او، تاں میں پاکستانوں چلی جاواں گی تے مُڑ کدیں نہ پرتاں گی۔ اوہناں بھٹو تائیں وی اپڑن دے جتن کیتے۔ پر بھٹو کول مِلن لئی ویلا ای نہیں سی۔ اِک دو وار نور جہاں مینوں وی فون کیتا۔ میں تسلی دِتی کہ اپنے وس مُوجب جو وی ہو سکیا لازمی کراں گا۔

نُور محمد مُغل جاں نُورا، بھٹو دا ذاتی سیوک سی تے اوہ آدمی سی جِس نوں ان گولیاں کر کے تُسی آپ ای اپنے نال دُشمنی سہیڑدے اوہ۔ نُورا میڈم دا بہُت وڈا شُدائی سی۔ اِک دِن اوس مساوات دی اِک کاپی جیہدے وِچ میڈم بارے گلاں لِکھیاں ہوئیاں سن بھٹو نوں وکھاؤندیاں آکھیا، "صاحب، ایہہ حنیف رامے، میڈم دے کھہڑے کیوں پیا ہویا اے؟ اوہناں ایہدا کیہ وگاڑیا اے؟" بھٹو نے رامے نوں آکھیا کہ اوہ نور جہاں نوں تنگ کرنا بند کرے۔

میڈم اپنے راہ لبھلیندے سن۔ اوہناں دے شُدائی ہر تھاں بھرے پئے نیں۔

تُہانوں اپنے گیتاں وِچوں کیہڑا گیت سبھ توں ودھ عزیز اے؟

"ایہہ میرے بچیاں وانگ نیں۔ ایہناں وِچوں کیویں دساں؟" اوہناں کیہا سی پر میرے زور دین اُتے اوہناں بڑا سوچ کے جواب دِتا "بدنام محبت کون کرے، 1947 توں پہلاں دی فِلم دوست دا۔" اوہناں کیہا، "اوس نخرے باز سجاد نے ایس دی دُھن بنائی سی۔" اوہناں ایہہ وی دسیا، "سجاد نے کدے کوئی سِدھی دُھن نہیں سی بنائی۔ ایہہ حقی گل اے تے جے تُسی نہیں مندے، تاں سجاد دی بنائی کوئی وی دُھن گُنگُنا کے دیکھ لو، جیویں، 'درشن پیاسی آئی داسی' جاں 'آج میرے نصیب نے مُجھ کو رُلا رُلا دِیا'۔"

میرے دوست ایم رفیق نے میڈم بارے آکھیا سی، "ایہہ رضوی، اعجاز تے باقی دے سبھ تاں اِک شینہنی دے ساہمنے بونے سن۔ میڈم تاں عام زندگی نالوں کِتے وڈے سن۔ نور جہاں

ورگا بندہ تاں جمدا اے، 'ققنس' وانگ، اِک مہا کال وِچ اِکو واری، بس۔ اِک 'کلپ' وِچ اِکو واری۔ زندگی لئی اوہناں دی اُنجھ پیاس اجیہی سی جیہدے لئی مرداں دے اِمدادی ہتھ اینویں کُڈ ھبے تے بے تھوے سن۔ قدراں تے مُلاں پکھوں اوہناں بارے عام جیہا سِدھ پدھرا حساب جوڑیاں سٹھ غلط نکل آوے گا۔ میرا نہیں خیال کہ بندے دی اٹکل اجیہا ماپو لبھ سکی اے جیہڑا اوہناں دے حوالے نوں پڑھ سکے۔

میں اوہناں نوں صرف اِکو وار دیکھیا اے، میز دے اوس پار بیٹھیاں۔ پرنسپل دے دفتر وِچ چیفس کالج لہور، جدوں اوہ اپنا پُتر داخل کرواون آئے سن۔ اپنے اُتے پئے ایس اثر دا چر اں بعد مینوں بڑی شِدت نال احساس ہویا۔

کئیاں لوکاں پچھیا اے کہ نور جہاں لہور کیوں نہیں دفنائے گئے، جس شہر لئی اوہ جِنا چر کراچی بیمار پئے رہے، ترلومچھی ہوندے رہے۔ حُسین حقانی مُوجب۔ اوہناں دا آکھنا اے، 'میڈم دی دھی حِنا، جس نوں اپنی ماں وانگ دوٹوک فیصلہ کرنا تے پکا ارادہ وِرثے وِچ مِلیا ہے، نے فیصلہ کیتا۔ کیونجے میڈم شب قدر نوں فوت ہوئے نیں، جیہڑی رات سارے مُسلمان سبھ توں پاک تے مُقدس مندے نیں تے اوہناں بہشت وِچ جانا اے۔ ایس لئی ایس رات دے بیتن توں پہلاں اوہناں نوں دفنانا لازمی اے۔ جے اسیں لہور لے کے گئے تاں چِر ہوجائے گا۔ جدوں اصغر تے ظِلِ ہُما نے اپنی ماں نوں دفنان لئی لہور لیجانا چاہیا تاں حِنا ٹس توں مس نہ ہوئی۔ اوہنے آکھیا، ''تُسیں نہیں چاہوندے ایہہ بہشت جان؟'' ایس کہانی بارے جیہڑی گل مینوں اُداس کردی اے۔ جیہڑی سچی وی اے۔ حقانی نے مینوں پک نال دسیا۔ اوہ ایہہ اے کہ حِنا نوں کیوں شک سی اپنی ماں دے بہشتیں جان بارے۔ بھاویں اوس دی ماں کسے وی ویلے فوت ہوندی تے جتھے وی دفنائی جاندی، تقریباً سٹھ سال دُنیا بھر دے کروڑاں لوکاں نوں خوشیاں وَنڈن پاروں اوہناں بہشتیں تاں جانا ای جانا سی۔ ہور کیہڑا پاسپورٹ چاہیدا سی میڈم نوں بہشت لئی! فرِشتیاں جیہی اوہناں دی آواز سی۔ ایہدے وِچ وی کوئی شُبہ نہیں کہ فرِشتے ہی اوہناں نوں بہشتیں اُڈا لے گئے۔

میڈم نور جہاں اِک مُمتاز تریمت سن تے اِک مُمتاز فنکارہ۔ تے ہُن دیوتیاں اوہناں نوں امر بنادِتا اے، اوہناں دے سنگیت وانگ ہی۔ اوہ بھارت دی لاڈلی سن جدوں پاکستان تے

بھارت اِکو مُلک سن۔

اوہناں پاکستان آ وَنا چُنیا کیونجے اتھے ای تاں سی اوہناں دادِل۔ اوہ نِکا جیہا شہر قصور جتھے اوہ جمے ہمیشہ اوہناں نوں عزیز رہیا، تے لاہور اوہ شہر سی جِس نال اوہناں نوں عشق سی۔ پر اوتھوں دی مٹی اوہناں دے نصیباں وِچ نہیں سی۔ آکھیا جاندا اے کہ اوہناں قصور دفنائے جان دی اِچھا ظاہر کیتی سی پر ایہہ وی نہیں سی ہونا۔ ملکہ ترنم نور جہاں، کیہ موت تے کیہ زندگی وِچ اوسے طرحاں دے اوسے طرحاں نیں۔ کروڑاں لوکاں دے چیتے وِچ تے پیار نال چیتے کیتے جاندے۔ سچ مُچ اوہناں اُتے ربّ دی بڑی مہر سی کیونجے جیہڑی عقیدت لوک اوہناں لئی محسوس کردے نیں اوہو جیہی رب کِسے وِرلے وِرلے نوں ای دیندا اے۔

آواز دے کہاں ہے......

—○—

خالی

تماہی سانجھ بارے لکھیاں لکھتاں

خالی

ڈُولّی سانجھ

(سانجھ. انک پہلا. اپریل. 2007. صفے 114، مُل: 15 روپئے. ایڈیٹر: سفیر رامہ، منوشر ماسوہل، جگتار دھیمان، جاوید بُوٹا اَتے اننت کور۔)

ورجینیا امریکہ رہندے سفیر رامہ ہوراں دی ہمت نال گورمُکھی اتے فارسی لپی وچ نکلے وکھرے وکھرے تماہی پرچے سانجھ (اپریل۔جون 2007ء) دی پٹھ تے ایہہ دائیا چھپیا ہے: ''شاہ مُکھی تے گورمُکھی دوہاں لپیاں وچ اِکو جیہا چھپیا ایہہ تماہی رسالہ سانجھ، جیہڑا لاہوروں شاہ مُکھی وچ تے لدھیانیوں گورمُکھی وچ چھپ رہیا اے، سارے پنجابیاں دی سانجھ نوں اگے ودھاؤن دا جتن اے۔ تاں جے پنجابی دیاں دووکھو وکھ لپیاں ہوون دے کارن لفظالی دے ودھ رہے وکھریویں نوں ڈکا لگے۔ پنجابی دیاں دوہاں لپیاں دے لکھاریاں، سوجھواناں اتے پڑھنہاراں وچ سرت تے وچاراں دی سانجھ ودھے تے پنجابی کلچر تے بولی دی سانبھ سنبھال تے ودھائی پکی پیڈی سانجھ بنے۔ ایہہ رسالہ تناں پنجاباں (لہندے، چڑھدے تے باہرلے پنجاب) دے لکھاریاں دی سوچ دا نمائندہ اے تے دنیا دے ہر اوس مُلک وچ ونڈیا جاندا اے، جتھے پنجابی وسدے نیں۔

پرچے دے شروع وچ ہی امریکہ دی پینسلوینیا یونیورسٹی دی ودوان اتے بھارت دا ڈونگھا مطالعہ کرن والے سینٹر (سینٹر فار دا ایڈوانسڈ سٹڈی آف انڈیا) دی ڈپٹی ڈائریکٹر ڈاکٹر الیسا آئرز دا دوناں پنجاباں دی پرانی سانجھ دی گل کردا لیکھ ہے۔ پچھلے کجھ ورھیاں توں واشنگٹن دِلّی اسلام آباد دی دتی ہری جھنڈی نال پنجاب دی سانجھ دی جواچانک گل چلن لگی اے، اوہدا خلاصہ کیتا ہویا اے اتے ایہہ وی انکشاف کیتا اے کہ اس اُدم دا خرچ امریکہ والی فورڈ فاؤنڈیشن وی کر

رہی اے۔

الیسا آ ئرز دے لیکھ وچ دو وڈیاں غلط بیانیاں ہن: پہلی ایہہ کہ شہید اودھم سنگھ نے سن ۱۹۴۰ وچ لنڈن وچ چلے مقدمے وِچ ہیر وارث دی کتاب تے ہتھ رکھ کے عدالت وچ سونہہ کھاہدی سی اتے دوجی ایہہ کہ اوہ اپنا ناں رام محمد سنگھ آزاد لکھدا سی۔ اودھم سنگھ نے اپنی پیروائی کرن والے نوں جیل چوں چٹھی لکھ کے ہیر منگوائی ضرور سی اتے اوہ اپنا ناں محمد سنگھ آزاد لکھدا ہُندا سی۔ ایہہ رام پتہ نہیں کیہنے کدوں تے کیوں جوڑ لیا؟ عدالت وچ ہیر وارث دی سونہہ کھان والی گل وی من گھڑت ہے۔ انگلینڈ وچ تاں کیہ، پنجاب وچ وی کسے عدالت دا جج ملزم نوں ہیر وارث دی سونہہ کھان نہیں دیوے گا۔

اودھم سنگھ دے دستخط: محمد سنگھ آزاد

کجھ کہانیاں کجھ نظماں تے غزلاں رباعیاں دا جو پکیا سو پروسن نالوں لکھاریاں نوں موضوع دے کے لکھواؤنا کوئی سوکھا کم نہیں اتے رامہ ہوراں اُتوں سال دے چار شمارے کڈھن دا ڈھول گل وچ پالیا اے۔ ایہہ آپ تے ایہناں دے نال دے بڑے ہمتی نیں۔ آس اے، ڈھول سرتال وچ وجدا رہے گا۔

سانجھ دیاں ایہناں لکھتاں نے مینوں ٹُنبیا اے: پُورے ہو گئے تن کویاں منیر نیازی بارے مسعود مُنوّر دا، شریف کُنجاہی بارے اظہر محمود چودھری دا اَتے جاوید ذکی بارے جمشید اُپل دا لیکھ۔ مُنوّر دے منیر نیازی بارے لکھے لیکھ وچ اوہناں دی لکھت دی گل گھٹ ہے، پر شراب دی ودھیرے۔ ظاہر اے، نظریہ پاکستان دا سبھ توں ودھ سواد سوجھواناں لکھاریاں نے چکھیا اے اتے ایہناں وچ اس نظریے دے خلاف اک لفظ تک بولن دی ہمت نہیں؛ شاعری کرن دی گل تاں بڑی اگانہہ دی اے۔

جاوید ذکی پاکستان دی ماؤوادی مزدور کسان پارٹی دا کارکن رہیا اتے مگروں امریکہ دی مشی گن یونیورسٹی وچ سماجی سائنس دی ڈاکٹری کیتی۔ ایہدیاں سُچیاں نظماں سانجھ وچ چھپیاں ہن، جس وچ گورو نانک جی والی نظم پڑھن مانن والی ہے۔ ایہدا آخری بند اے:

آ ونج ماہی اندروس چا

لوں لوں دے وچ رس چا

منّ تھیوے چاہریا بھریا
کِدھروں نماننما ہس چا
پریم دی رنگلی جوت جگا دے
دُنیا تھئے سُکھالی......
میں اوَگن میرا سینہ بھر چا
اندر نوری کر چا
مُک جاون سبھ رولے گولے
روح نوں امرت کر چا
توں پنجاب دا سرجن تارہ
پنج ندیاں دا والی......

کسے سدھو صاحب دا لکھیا لہندے پنجاب دا سفرنامہ پڑھدیاں مینوں اشفاق احمد ہوراں دا پینتی چابھی سال پہلوں لکھیا چین دا سفرنامہ چیتے آ گیا۔ نکے نکے چست فقرے، پولیاں پولیاں پتے دیاں گلاں۔ سدھو صاحب موٹر کاراں تے موٹر سائیکلاں دا علم بیان کردا کردا نال ہی گردھاماں دے کیتے درشناں دی گل وی کری جاندا اے۔

میں پوری واہ لا کے لکھداں کہ میری لکھت لاہور بیٹھے نوں اوپری نہ لگے۔ پر جد لاہور دے میرے ناشر نے میری لیکھاں دی کتاب چھاپنوں پہلاں اوکھے لفظاں دی لسٹ بنا کے مینوں گھلی، تاں مینوں بڑی ہانج آئی سی۔

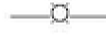
دو لِپیاں دے نال ہن تاں دو پنجابیاں وی ہو چکیاں ہن۔ اپنی کرتوتیں اسیں اپنیاں باہواں آپ ہی وڈھی بیٹھے ہاں۔ ماں بولی پنجابی نال سبھ توں وڈا دھرو پنجابی مسلماناں نے کمایا ہے۔ سفیر رامہ، نجم حسینسید ہوراں ورگے لجپال تاں ورلے ٹاویں نیں، جنھاں نوں اسلامی جمہوریہ پاکستان وچ کوئی نہیں پُچھدا۔

اُمید ہے کہ سانجھ نال نویں اُبھردے لکھاریاں نوں ٹھیٹھ پنجابی دی رتا کُو سُرت آوے گی، جد کہ چڑھدے پنجاب دے ساڈھے تن ہزار پی ایچ ڈیاں دی دھاڑ اتے پنجابی ٹیلی ویژناں اتے روزانہ اخباراں دے خبرچی پورے زور نال ٹھیٹھ پنجابی محاورے نوں پیریں رولدیاں

انگریزی تے ہندی دی ریسے غلط ملت پنجابی لکھ لکھ ماں بولی دی عزت لُٹی جاندے ہن۔

سانجھ دے سرورق تے چھپی پنج پیراں جاں ناتھ جوگیاں نوں وِنجھلی سناوندے رانجھے دی تصویر دا کمال صابر نذر دا اے۔ اس ورگی تصویر پہلاں کسے پنجابی چتر کار نے نہیں بنائی سی۔

کہندے ہندے نیں کہ سمندر وچ ڈگی اک بُوند سار کھی وی موتی بن جاندی ہندی ہے۔ شالا، سانجھ ایسا موتی بنے۔

☆اعجاز

تماہی ''سانجھ'' وِچ چھپیاں لکھتاں دی ببلیوگرافی

(اپریل 2007ء تا دسمبر 2010ء)

حصہ نثر

نمبر شمار مضمون (عنوان)

لیکھک

شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء

1۔ دو پنجاب: جنوبی ایشیا وِچ امن دا ثقافتی راہ

الیسہ ارز / ڈاکٹر ظفر اقبال محسن

2۔ کینیڈا دا پنجابی ادب (اک جھات) سادھو

بنگ / یاسر جواد

3۔ قطر وِچ سجناں نال ملاقات

راجا محمد احمد

4۔ مڑ سکندر ہاریا

سندھی لوک ادب / محمد آصف رضا

5۔ پاکستان یاترا

سدھو صاحب / ثناء اللہ گوندل

6۔ کد کے جگرا تے کٹنے

ڈاکٹر اظہر محمود چودھری

7۔ مرن دا شوقین

مسعود منور

8۔ جاوید ذکی دی یاد وِچ

جمشید اُپل

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

9۔ کتھا اِک چوری دی

احمد سلیم

10۔ در درویشی

مسعود خالد

11۔ لہور تے اوہدے آل دوال دا اِک جذباتی سفر

چمن لال / ثناء اللہ گوندل

12۔ بولیاں دے وٹا ندرے: پنجابی راہیں

فاخرہ ریاض / محمد افضل شاہد

13۔ بر ہادا سلطان۔ شو کمار

پریم کمار

14۔ ادبی سفر۔ اُردو ادب توں پنجابی ساہت تک

پروفیسر نرنجن سنگھ تسنیم

15۔ ریما ملکی

سُکھ دیو مادپوری

16۔ ڈوّلی سانجھ

امرجیت چندن

شمارہ 3۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

17۔ پروین ملک نال گل بات

شاہدہ دلاور شاہ

18۔ پنجابی بولی دے لہجے

ہرجپ سنگھ اوجلا / ثناء اللہ گوندل

19۔ سٹھاں ورھیاں بعد مڑ وطنی پھیرا

اکمل علیمی / نرندر جیت کور

20۔ بھگت سنگھ دا انقلابی ورثہ چمن

لال / وسیم ابرار

21۔ ایہناں نوں بزرگ نہ سمجھنا

کنہیالال کپور

22۔ بن گئے اسیں وی لیکھک

ڈاکٹر فقیر چند شُکلا

23۔ موہن سنگھ دی شاعری وِچ دھمیال دا وسیبی رنگ ظفر علی راجا

شمارہ 4۔ جنوری، فروری، مارچ 2008ء

24۔ پنجابی بولی کدی نہیں مرے گی

جسمیجا سنگھ جوہل

25۔ کتھا بریڈلا ہال تے اوہدے وسنیکاں دی

احمد سلیم

26۔ کشمیر اَتے پنجاب دی یاترا۔1

چارلز وان ہیوگل / نرندر جیت کور

27۔ محبت دا سفرنامہ۔1

سلیم پاشا

28۔ سکھدیو مادپوری نال گل بات

منوشرما سوہل

29۔ کدے نہ مِٹ سکن والی دلاں دی سانجھ

این۔ ایس۔ نندا

30۔ وچھڑے سجن نیڑیوں تکیاں، پروفیسر سردار سوز

درشن سنگھ آشٹ

31۔ ایہو جیہا سی لال سنگھ دِل

بیبا کلونت

32۔ سنٹرل جیل لہور دا پرانا رجسٹر

اکمل علیمی

33۔ تن پنجاباں دی ادبی رہتلی سانجھ

ایس پرمندر جیت سنگھ

شمارہ 5۔ اپریل، مئی، جون 2008ء

34۔ پنجاب دا مہارتن شناس موڈھی سنگیت کار

ہرجاپ سنگھ اوجلا

35۔ وِسر رہیاں نیں سانجھے پنجاب دیاں بال کھیڈاں درشن سنگھ آشٹ

36۔ رب تے بندہ

انور چودھری

37۔ کشمیر اَتے پنجاب دی یاترا۔2

چارلز وان ہیوگل / نرندر جیت کور

38۔ گیت گلزار داشنگار: نندلال نور پوری
گُردیو سنگھ پندوہل

39۔ پنجابی بولی نوں پیش چنوتیاں
نرنجن تسنیم

40۔ سدھیانا
پریتم سنگھ گریوال

41۔ محبت دا سفرنامہ۔2
سلیم پاشا

شمارہ 7-6۔ جولائی تا دسمبر 2008ء

42۔ درگاہ پیر حضرت علی ہجویریؒ
غافر شہزاد

43۔ کتھا سردار و مصلن اَتے اِک گواچے پنڈ دی
احمد سلیم

44۔ استاد شاعر برکت رام یُمن
سُبھاش شرما

45۔ ستیہ نند سیوک نال گل بات
منو شرما سوہل

46۔ کشمیر اَتے پنجاب یاترا۔3
چارلز وان ہیوگل / نرندر جیت کور

47۔ ہربھجن ڈِھلوں: کاوِگن اَتے کامیابیاں
ڈاکٹر سردارن سیوک

48۔ پڑھیے نجم دی بانی
صدیق ارشد (مرحوم)

49۔ باہر دا بینڈ

گُرندر مکنا

50۔ کینیڈا توں آیا لیکھک دوست

ڈاکٹر فقیر چند شُکلا

51۔ ''سانجھ''لئی اِک دِلی ہوکا

ہربھجن سدھو مانسا

شمارہ 8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء

52۔ اِک ہور پاکستان

چمن لال / زبیر احمد

53۔ کتھا چاچے غلام لُہار دی

احمد سلیم

54۔ کشمیر اَتے پنجاب یاترا۔4

چارلز وان ہیوگل / نرندر جیت کور

55۔ بوہتا پیار نہ کریں نہیں تے رُل جاویں گا

ہرنیک سنگھ گھُڑاؤں

56۔ سانجھ

گُردت سنگھ کانگ

57۔ پیار

اجیت سنگھ چندن

58۔ دربار داتا گنج بخشؒ

اکمل علیمی

شمارہ 9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

70۔ کافی بُلھے شاہ دی۔(دوجی لڑی)

زبیر احمد

شمارہ 11-12۔اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

71۔ امروز: محبت دا لوک گیت

سلیم پاشا

72۔ نور جہاں

خالد حسن/پُونم سنگھ

73۔ تُر گیا مار اُڈاری ساڈا احسن پوری

گُربھجن گِل

74۔ پنجابی ڈھولے دا بادشاہ: میاں راجا

محمد اظہر وِرک

75۔ کافی بُلھے شاہ دی۔(تیجی لڑی)

زبیر احمد

76۔ رام سروپ انکھی 1932-2010

امرجیت چندن/زبیر احمد

77۔ سنتوکھ سنگھ دھیر 1920-2010

امرجیت چندن/زبیر احمد

شمارہ 13-15۔اپریل تا دسمبر 2010ء

78۔ لوک کہانی: راجا پورس دیاں نینہاں تے سبھا

سعید بُھٹا

79۔ میتھوں میرا بر ہاوڈا

پریم کمار

80۔ بہار و مشین

رانا زاہد

81۔ پنجابی زبان تے لہجیاں دا سلاٹر ہاؤس

فاروق ندیم

82۔ کافی بُلھے شاہ دی۔(چوتھی لڑی)

زبیر احمد

83۔ وارث شاہ دی ہیر

محمد افضل شاہد

84۔ کالیاں گھٹاواں

سرجندر سنگھ

انگریزی لکھتاں

شمارہ2۔جولائی،اگست،ستمبر 2007ء

85. Punjabi In Biscriptic/ Dr. Jaspal Singh

86. Common Thread at the cross roads:

Reconciling/Minna Zutshi

87. In Twin Punjabi Scripts / Prof. N.S Tasneem

88. A Promissing Cultural Stirring /Atamjit

89. What is Common Between Two Punjabs/STM

کہانی

نمبر شمار عنوان

کہانیکار

شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء

90۔ بٹ صاحب اعجاز سیّد / نرندر جیت کور

91۔ پُورا پُورا زبیر احمد

92۔ جیون زہر پیالا امر جلیل

93۔ اپنا خون ڈاکٹر فقیر چند شُکلا

94۔ مٹی دا موہ پرجیت کور نجھر

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

95۔ گُرمُکھ سنگھ دی وصیت سعادت حسن منٹو / فالکن

96۔ وینس مسز اِندر جیت بھندر

97۔ وڈا دِن تارن گجرال

98۔ رام دین موہن کلپنا / محمد آصف رضا

99۔ باغیچی بھوتنیاں پروفیسر س۔ سوز

100۔ رحمل تھانیدارنی پروفیسر

کلونت جگراؤں

شمارہ3۔اکتوبر،نومبر،دسمبر 2007ء

101۔ تویت راجا محمد انور

102۔ گُڑتن میر تنہا یوسفی

103۔ آلھنیوں ڈِگا بوٹ امرجیت

ناز

104۔ پُریاں دی دھی اَتے پُریاں دی نونہہ کیلاش

پوری

شمارہ4۔جنوری،فروری،مارچ 2008ء

105۔ اِک ہوکا گرچرن

کورتھند

106۔ پنڈت دا نکاح بی۔ایس

۔بیر

107۔ مُردہ تاری زبیر احمد

108۔ اِک شرط محمد افضل

شاہد

شمارہ5۔اپریل،مئی،جون 2008ء

109۔ پرسنل اکاؤنٹ فہمیدہ

ریاض/رنجیت سنگھ تمبر

110۔ ایہہ کیوں اے تیرے نال؟ راجا محمد احمد

111۔ دو مسافر گُرنام گِل

112۔ میلہ لُٹن والی عذرا وقار

113۔ پرایا دھن منجیت کور
دھیمان

شمارہ 7-6۔ جولائی تا دسمبر 2008ء

114۔ بہادر سنگھنی امر جیت سنگھ ہیرَ

115۔ دس قدماں دے وِچکائے دا سمندر ہمدرد ویر
نوشہروی

116۔ ننگا فضل احمد
خسرو

117۔ گُڑی جمیکا
کنکیڈ / عرفان ملک

118۔ کُکھ دا سودا گُرچرن کور تھند

شمارہ 8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء

119۔ تندور اختر شمار

120۔ یاترا پریم بھوشن
گوئل

121۔ کیہڑی رُتیں آئے بی۔ ایس

۔بیر

122۔ انھا کبوتر زبیر احمد

شمارہ 9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

123۔ معجزہ سعیدہ مختار

یونس

124۔ ریت اُتے اُکرے سُپنے اشونی

باگڑیاں

125۔ رواج افضل

راجپوت

126۔ پٹھا چرخہ فضل احمد

خسرو

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

127۔ لہراں تے پر چھاویں سُریندر

رامپوری

128۔ پُل بی۔ ایس۔

بیر

129۔ بھیڑی عورت عذرا پروین

130۔ کہانی وِچ کہان اعجاز علی

اعجاز

شمارہ 11-12۔ اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

131۔ نیلے سوٹ والی کُڑی منو شرما
سوہل

132۔ اُروار غلام حسین
ساجد

133۔ نچھ انتون
چیخوف / طارق مقبول

134۔ اک جام لہور دے نام رام
لال / مہندر بیدی جیتو

135۔ ہوئے کیوں نہ غرق دریا شفیع مہدی / مہندر
بیدی جیتو

136۔ برکتے سُکھدیو
سدھو

شمارہ 13-15۔ اپریل تا دسمبر 2010ء

137۔ گجری مردی نہیں اقبال
راموالیا

138۔ بُنیان اُمینش اگنی
ہوتری / جاوید بوٹا

139۔ کفن دفن سعیدہ یونس

140۔ میرا ناواں چنچل سنگھ
بل

141۔ ٹُٹے پُلاں دی داستان گُرشرن

حصہ شاعری

نظم

نمبر شمار عنوان
شاعر

شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء

150۔ توں ایدھر، میں اودھر دا — ہرش کمار

ہرش

151۔ نظم (ساڈی اکھ دے ڈورے کڈھو) — سلیم شہزاد

152۔ نظم (خبرے ہونی کیہ اے) — ثروت محی

الدین

153۔ نظم (سُنجیاں گلیاں......) — ثروت محی

الدین

154۔ آپ بیتی — مسعود منور

155۔ مکے دا ماجرا — مسعود منور

156۔ ذِکر — مسعود منور

157۔ سی حرفیاں — محمد افضل

شاہد

158۔ کافی — محمد افضل

شاہد

159۔ حیاتی دی اخیرلی رات — ثمینہ اسماء

160۔ قبراں دی مٹی — سلطان

کھاروی

161۔ پانی دا سرناواں — سلطان

کھاروی

162۔ قطعہ — افضل ساحر

163۔ جیون کیہڑے کار — افضل ساحر

164۔ پتر — اجیت اولکھ

165۔ گورو نانک جی — جاوید ذکی

166۔ نابر تے نروار — جاوید ذکی

167۔	انکار	جاوید ذکی
168۔	رَتیاں سُوجھاں	جاوید ذکی
169۔	ساندل بار دی سِک	جاوید ذکی
170۔	کرڑی رُت داوین	جاوید ذکی
171۔	1983ء	جاوید ذکی
172۔	ڈُلے بھٹی دی وار	جاوید ذکی
173۔	نابر سِک	جاوید ذکی
174۔	لگی رُت دا گاون	جاوید ذکی
175۔	اکھیں بند کرو نہ لوکو	جاوید ذکی
176۔	مزدوراں دے عالمی دن دے حوالے نال	جاوید ذکی
177۔	بسنت بہار	جاوید ذکی

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

178۔ نہیں چاہوندے ایہہ سڑک پار اسیں کریئے — نجم حسین سیّد

179۔ گاون — نجم حسین سیّد

180۔ اِک گوڑی سی لکیر جیہی — پریم کمار

181۔ تھڑا — محمد افضل شاہد

182۔ میری کیہ مجال — افضل راز

183۔ دُکھ — سوَرن جیت سوی

184۔ نانی — سوَرن

جیت سوی

185۔ ہُنے ہُنے ۔۔۔ سلیم پاشا

186۔ دھیاں بابا نجمی

187۔ آدرش تاج بلوچ/
محمد آصف رضا

188۔ مزاحمت تاج بلوچ/
محمد آصف رضا

189۔ اسیں جے سچ بول پئے طارق گوجر

190۔ محبت دا گیت گُرچرن
کور تھند

191۔ رائے حسن نواز خان صاحب دے ناں گُربھجن
گِل

شمارہ 3۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

192۔ وائی نجم حسین
سیّد

193۔ اپنے آپ نوں غلام حسین
ساجد

194۔ ساونی غلام حسین
ساجد

195۔ چیت وساکھ وی مٹی وچوں غلام حسین
ساجد

196۔ وے توں نہ گھبرائیں پورنا گُرشرن
سنگھ نرولا

197۔ پُھٹ پئے نے توت سُریندر

کاہلوں

198۔ باپو ہرش کمار

ہرش

199۔ بالاں دے خلاف اِک نظم رشید ندیم

200۔ ویلے دے ہرپل۔۔۔ محمد افضل

شاہد

201۔ توں تے میں سُرندر

جیت کور

202۔ اِک پہیلی دے ناں محمد ندیم

بھابھہ

203۔ ان سمجھ محمد ندیم

بھابھہ

204۔ مچھلی شوہ دریا دی مسز پال کور

205۔ تیلا تیلا مسز پال کور

206۔ بوہڑ دے پنڈے توں پرم جیت

سوہل

207۔ آکاش دیکھدا اے شمیل

208۔ چھپا لے دل وِچ شمیل

209۔ مورتی پُوجک شمیل

210۔ ساوے پتر پروفیسر

موہن سنگھ

211۔ رب پروفیسر

موہن سنگھ

212۔ کھوہ دی گادھی اُتے پروفیسر موہن سنگھ

213۔ چھتو دی بیری پروفیسر موہن سنگھ

214۔ ماں پروفیسر موہن سنگھ

215۔ میں نہیں رہنا تیرے گراں پروفیسر موہن سنگھ

216۔ چپ پروفیسر موہن سنگھ

217۔ انبی دا بوٹا پروفیسر موہن سنگھ

218۔ سہاں دی کندھی پروفیسر موہن سنگھ

شمارہ 4۔ جنوری، فروری، مارچ 2008ء

219۔ پُلس والے دی راہ جاندی مائی بھوگی نال گل نجم حسین سیّد

220۔ کافی محسن مگھیانا

221۔ پانی پت دے کول سمجھوتہ ایکسپریس وِچ دھماکہ ثمینہ اسماء

222۔ خاب دی شراب غفور شاہ قاسم

223۔ سیال دی اِک شام آصف ڈار

شمارہ 5۔ اپریل، مئی، جون 2008ء

239۔ کدے کدائیں منجیت پٹی

شمارہ 7-6۔ جولائی تا دسمبر 2008ء

240۔ نظم (وقت کیہ ہویائے......) نجم حسین سیّد

241۔ ہوادی حمد جینیفر باربر / عرفان ملک

242۔ لہور ہمدرد ویر نوشہروی

243۔ اِک سمندر میرے اندر ہمدرد ویر نوشہروی

244۔ خُش رہندی رہو! ہرش کمار ہرش

245۔ پہلا آپ ہرش کمار ہرش

246۔ پُرا ہرش کمار ہرش

247۔ اِتہاس تے متھہاس شِو ناتھ

248۔ نکے ہوندیاں دی یاد ظہور احمد

249۔ نوں توں پنج دے چکر وِچوں نکل آیئے ظہور احمد

250۔ نظم (بے وساہی جندڑی رنگ کون بھرے) ثمینہ اسماء

251۔ مینڈی اُنگلی اوس مُندری پائی کنول نین کپور

252۔ پارے دارُکھ جمایا کنول نین

کپور

253۔ دھارا کنول نین

کپور

254۔ آوے مترا کنول نین

کپور

255۔ توں آپنی رُت سہاگن آپے لبھ لے زبیر احمد

256۔ پردیسی انور کنیز

شمارہ 8۔جنوری،فروری، مارچ2009ء

257۔ موبائل ازم نجم حسین سیّد

258۔ رکردار نگ سلیم شہزاد

259۔ اُک داز ہر سلیم شہزاد

260۔ ہون دا کال زاہد نواز

261۔ پھکی لو زاہد نواز

262۔ پانڈی لیکھ اساڈے اخلاق

عاطف

263۔ عمروں لمیاں پُچاں اخلاق

عاطف

264۔ امن دے بوٹے افضل راز

265۔ نظم (میں تیرے ورھیاں نوں چک پا سکنی آں) عائشہ اسلم

266۔ نظم (اک سگندھ سی پیار دی) عائشہ اسلم

267۔ پرانی کہانی سلطان

کھاروی

268۔ وعدہ معاف گواہ گُرمیت

برار

269۔ بخشش گُرمیت

برار

270۔ تیرے وصل دی یاد گُرمیت

برار

271۔ آپنا خیال رکھیں گُرمیت

برار

272۔ روبرو کنول نین

کپور

273۔ سائیں ڈاڈھا کرتب کیتا کنول نین

کپور

274۔ عشقے دا پاسہ پا کملیے کنول نین

کپور

275۔ نی پھڑ لے سدھی لکیر کنول نین

کپور

شمارہ 9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

276۔ پڑھت نجم حسین

سیّد

277۔ اُک دی دھونی سلیم شہزاد

278۔ اِک نظم دیپ دے ناں اقبال قیصر

279۔ رات آوندی اے۔۔۔ سلیم پاشا

280۔ سانوں جیہڑ یاں کہانیاں یاد نیں اظہر منیر

281۔ ہڑپے دی شیلا لیکھ مجید

امجد / اظہر منیر

282۔	نویں گل	اعجاز علی اعجاز
283۔	اعتبار دا شیشہ	اعجاز علی اعجاز
284۔	اکھیاں وِچ تریل	اعجاز علی اعجاز
285۔	ہر پاسے دُھماں تیریاں	اعجاز علی اعجاز
286۔	سدھر	اعجاز علی اعجاز
287۔	ویلے دا ٹھوسا	اخلاق عاطف
288۔	خموشی	مرزا شاہد بیگ
289۔	میرے نیناں جھلے ہوئے	عائشہ سلیم
290۔	اِک نظم (ایس توں پہلاں)	عائشہ سلیم
291۔	باقی ساڈا کم	نرندر ڈانسوالیا
292۔	البیلڑا امیں	وِنود گُھرانا
293۔	پاک کوتا	وِنود گُھرانا
294۔	نظم (تاریاں نوں......)	منجیت پٹی

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

295۔	مُسکان	نجم حسین سیّد

296۔ نظم (رج روون نے......) — سلیم شہزاد

297۔ ٹُونا — سلیم شہزاد

298۔ نظم۔1 (اوس رات دی گڈی) — آفتاب نوید

299۔ نظم۔2 (گل کھلر دی کیوں نہیں) — آفتاب نوید

300۔ نظم۔3 (اجیہا جیون جالڑنا) — آفتاب نوید

301۔ نظم۔4 (ککر میرا ہانی سی) — آفتاب نوید

302۔ نظم۔5 (سفنے اندر مورتاں بنن) — آفتاب نوید

303۔ نظم (پچھن لگی......) — افضل راجپوت

304۔ حُوری نورانی — افضل راجپوت

305۔ نظم (ورھیاں دی سارلوئی) — ثمینہ اسماء

306۔ وچولا — ثمینہ اسماء

307۔ ساڈے ہتھ نگھے ملوک سن — زبیر احمد

308۔ میں جدوں وی اُٹھائی قلم دوستو — گگن دیپ سنگھ دیپ

309۔ بچی دی پُکار — منجندر دھنووا

323۔ روزنویں اک دُنیا اندر — خالد حسین تھتھال

324۔ کدے بُھلی وسری کوئی یاد اِنج آوندی — خالد حسین تھتھال

325۔ اُردو کلام اِقبال ترجمہ پنجابی — خواجا امید محی الدین

326۔ جیون دو دِھر — بی۔ایس۔ بیر

327۔ اِک خط — سرجیت گُلسی

328۔ بے آواز عورتاں — سرجیت کلسی

329۔ سولی — روِندر روی

شمارہ 13-15۔اپریل تا دسمبر 2010ء

330۔ کدیں پھیرا پا مکھنا — عاشق رحیل

331۔ سانوں روگ اولھڑے گُجھے — عاشق رحیل

332۔ رات پوے — راشد حسن رانا

333۔ کالے — راشد حسن رانا

334۔ بے چہرہ لوک — راشد حسن

رانا

335- خلاء راشد حسن

رانا

346- دِل راشد حسن

رانا

337- ہڑھ حیاتی منگدا اے

ثمینہ اسماء

338- اِک گل کر نو چیتے رہ گئی

ثمینہ اسماء

339- ہاؤس سپیروز

سنیل نیل

340- مڑھی دے بول

سنیل نیل

341- ہتھ

کے سادھو سنگھ

342- ونگاں

کے سادھو سنگھ

343- ایکس ہم بارک

کے سادھو سنگھ

غزل

نمبر شمار پہلا مصرعہ

شاعر داناں

شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء

344۔ اکھاں دی رکھوالی رکھ
محمد علی مضطر

345۔ ٹُردا جاویں سدھے ہتھ
محمد علی مضطر

346۔ چناں وے تیری چاننی، تاریا وے تیری لو
محمد علی مضطر

347۔ پیا مُل نہیں میرا تے کیہ ہویا، قدر اوس دی کیوں نہ پائی لوکاں
تنویر بخاری

348۔ حسن اکھیاں وِچ پیا ہضم کرناں، ہویا سُن میں حیرت دے
نال نہیں جی۔ تنویر بخاری

349۔ میں خاک ہاں، ہوا ہاں، پانی ہاں، نار ہاں
طفیل خلش

350۔ ہِک نال چیراں ست سمندر، ہتھ پتال نوں لاواں
طفیل خلش

351۔ چٹے پھل کنیر اں لے کے
سلیم کاشر

352۔ اوہناں اگے بھرے پیالے پئے ہوئے نیں
عبدالکریم قدسی

353۔ چانن دا بھریا تھال اُلٹ دے سائیں
عبدالکریم قدسی

354۔ جیہڑے گھر دے گھڑے تریڑے جاندے نیں
عبدالکریم قدسی

355۔ کنڈیاں نوں گلاب کیہ لکھنا

عبدالکریم قدسی

356۔ بارش وِچ بارش سی سنی اوس دِن دی بارش توں بعد

شگفتہ نازلی

357۔ پیڑاں مکیاں ساریاں راہواں

رُوحی کنجاہی

358۔ نویں زخم وکھاواں جی کرداۓ

صفدر حسین برق

359۔ غزل (کجھ تدبیراں چلیاں نہ)

جاوید ذکی

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

360۔ ظلمی کہن بلاواں ہندیاں

ترلوچن لوچی

361۔ رشتیاں وچ تازگی وی ہے اجے

جسونت ہانس

شمارہ 4۔ جنوری، فروری، مارچ 2008ء

362۔ موسم ویکھ، نظارے ویکھ

رمضان شاکر

363۔ میں جدوں اپنے آپ نوں اِس جُسے اندر ویکھناں

زاہد نواز

364۔ آؤندے نہیں پر آون دا کہہ جاندے نیں

عاشق رحیل

365۔ دُکھیاری ہمشیر دی گل اے

حکیم ارشد شہزاد

366- ٹُٹی ڈھانی وانگوں جندڑی مُکدی جاوے

ونسنٹ پیس عسیم صلیبی

367- سوچ رہیاواں گُل دے پچھے تینوں وی میں تار دیاں

صابر چودھری

368- خشبو رنگ ہوا تے چانن لبھناواں

عادل صدیقی

369- یاداں دے میں تُھلے ورقے

مدثر اقبال بٹ

شمارہ 5۔ اپریل، مئی، جون 2008ء

370- نال تیرے رابطہ بنیا رہے

ترلوچن لوچی

شمارہ 7-6۔ جولائی تا دسمبر 2008ء

371- جدھر نہیں سی جانا اودھر جاندے رہے

محمد افضل شاہد

372- کدھرے دھوانکھے چہرے، کدھرے دھوانکھے درنیں

مجندر ردھنووا

373- میری عبادت دوستیاں

ترلوچن لوچی

شمارہ 8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء

374- کوٹھے اُپر منجا ڈاہ کے عرش چ جگدے تارے ویکھ

گُربھجن گِل

375- ورھدے مینہہ وچ اُڈن کھٹولا اُڈیا جاندا واہ ہو واہ!

گُربھجن گِل

376- ندی طوفانی اُچھلی سی ہُن ٹِک کے بہہ گئی اے

گُربھجن گِل

377- ایٹم داونج کردے گھگھیاں اُڑا رہے نیں

گُربھجن گِل

شمارہ 9۔اپریل، مئی، جون 2009ء

378- پیار کسے نال پا کے ویکھ

ڈاکٹر نثار ترابی

379- اُجڑے باغ دا دوش لگاوندے لوک بہاراں اُتے

بوٹا سنگھ چوہان

380- وفانوں پالنا ہی زندگی ہے

بوٹا سنگھ چوہان

381- میرا ہر ساہ میرا ہر پل تیرے ناں

بوٹا سنگھ چوہان

382- ایہہ لوکاں دا راج ہے، بھرم رہیا اے ٹُٹ

جسوندر مہرم

383- میرے سنگ تاں ہمیشہ ہی اجیہا حادثا ہویا

جسوندر مہرم

384- آپنا گِلہ، اوس دی خطا، بُھل جان دی کوشش کریں

جسوندر مہرم

385- رکھ حونصلہ منزل دے ول ودھدا جائیں ہولی ہولی

جاگیر پریت

386۔ ایہہ کس نے لیک ماری ہے اسیں ایدھر تسیں اودھر

گُرچرن کور کوچر

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

387۔ ہونیاں نے آ کیتی بندگی شاماں ڈھلے

اجیت پیاسا

388۔ خودی نوں ہوش ہے آئی، میں نوں میتھوں جُدا کر کے

اجیت پیاسا

389۔ ساڈی چُپ دے بُو ہے دہ کوئی الکھ جگا آ کے

اجیت پیاسا

390۔ چُم کے متھا بِر ہا جیکر دیوے گیت بنا مینوں

اجیت پیاسا

391۔ ہزاراں حادثے اِک حادثے اندر نکل آئے

جگتار

392۔ نشانی رکھ کے پر موراں دے کیہ ملیا کتاب اندر

جگتار

393۔ شام دی کھڑکی کھول کے رکھیا دیوا تیرے نام دا

جگتار

394۔ رشماں ورگے حرف اُگاواں

گگن دیپ سنگھ دیپ

395۔ رنگ نہ ہی روپ نہ اوہ دل رہیا

منجندر دھنووا

شمارہ 11-12۔ اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

396۔ اکھاں اُتوں پٹی لاہ کے ہُن تے بندیا جاگ

صغیر تبسم

397۔ تپدے تن تے گھڑا ڈولھ اوہ جد انگڑائی بھر دی ہے

گُر بھجن گِل

398۔ جھیل بلوری نیناں اندر سُپنے تر دے ویکھ رہیا ہاں گُر بھجن گِل

399۔ ویہہ گیا پانی پُلاں دے ہیٹھ مڑ آؤندا نہیں

گُر بھجن گِل

400۔ سیاستدان جتن گے توں ویکھیں لوک ہارن گے

گُر بھجن گِل

401۔ غماں دی رات ہووے تاں ستارے کون ویہندا ہے

گُر چرن کوچر

402۔ جد وی ویکھدی ہاں میں کسے کچنار دا چہرہ

گُر چرن کوچر

شمارہ 15-13۔ اپریل تا دسمبر 2010ء

403۔ سُنیاں ون سونیاں گلاں عاشق

رحیل

404۔ موسم اوبھڑ پکیاں تھاواں

احسان رانا

405۔ فجرے اُس نوں چیتے آ گئی چیتر دی مہکار

احسان رانا

406۔ چُونڈ چُونڈ کھا رہیاں نیں ماس میرے جسم دا

سُنیل نیل

407۔ شعراں دے وِچ کریئے گل محبت دی

سُنیل نیل

408۔ ہر قدم دِتا سہارا یار نے

روپ نمانا

409۔ رب توں سہارا کیہ لواں، میرا سہارا توں ہی ہے روپ نمانا

گیت

نمبر شمار	پہلا مصرعہ

شاعر داناں

شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء

410۔ بولیاں

کلیم شہزاد

411۔ تیرے نال چا اکھیاں لائیاں

جاوید ذکی

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

412۔ میرا ماہی گھر آیا گھڑی وصلاں دی آئی

مسز منجیت دھیمان

شمارہ 3۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

413۔ بولیاں

محمد ندیم بھابھہ

414۔ روپ دیئے رانیے توں دھرتی دامان نی

سُہند ربیر

شمارہ 5۔ اپریل، مئی، جون 2008ء

415۔ گیت (پھلاں نال لدی لدی......)

شمارہ7-6۔ جولائی تا دسمبر 2008ء

416۔ آہتھیاراں نوں اگاں لائیے

اِندر جیت حسن پوری

417۔ سانوں عشقے داروگ جیہالا کے

اِندر جیت حسن پوری

418۔ پھڑ نہ توں ڈور اُڈدی پتنگ دی

اِندر جیت حسن پوری

419۔ چناں آجا رکتوں آجا

اِندر جیت حسن پوری

420۔ بولیاں

امین بابر

421۔ میری رنگاں بھری پھلکاری نی مائے

منجندر دھنووا

شمارہ8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء

422۔ جندے نی اسیں ہوئے وی ان ہوئے

ہری سنگھ موہی

423۔ ساہاں نے اِک گیت بنایا پوناں گودکھڑایا

ہری سنگھ موہی

شمارہ9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

424۔ ماہیے

اظہر منیر

اشاریہ مصنف(Author Index)

الف

آ

ب

پ

ت

ث

ج

ز

س

ش

ص

ط

ظ

ع

غ

ف

ک

گ